Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

410

250

Александровъ Александръ-
ровичъ

0021
2-38

1901

16 MAY 2005

Լ Է Օ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԵՐ ԿԵԱՆՔԸ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆՑԵԱԼՈՒՄ

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

XVI—XVII դար

—

Արտատպած «Մշակ» լրագրից

—

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

պարան Վրաց Հրատ. Ընկ. | Типографія Груз. изд. Т—ва.

1901

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Публичная Библиотека
1922

2 MAY 2013

410

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 2 Января 1901 года.

Անկեղծ շնորհակալութեամբ

Ն Ո Ւ Ի Ր Ո Ւ Մ Ե Մ

Պ. ԳԱՍՊԱՐ ՏԷՐ-ՄԱՐԳԱՐԵԱՆՑԻՆ

Բ ա գ ւ ո ւ մ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Երբ ներկայ աշխատութիւնը մաս մաս տպւում էր «Մշակի» մէջ, ես շատերից լսում էի նկատողութիւն թէ նրա բովանդակութիւնը չէ համապատասխանում վերնագրին։ Այս առիթով ես պարտաւոր եմ համարում բացատրութիւններ տալ իմ ընթերցողին։

Իւրաքանչիւր գործ ունի մի որոշ ծրագիր։ Իմ ծրագիրն էր տալ պատմուածքներ մեր անցեալ մտաւոր, կուլտուրական և քաղաքական կեանքից։ Բայց ես այս աշխատութիւնը անուանեցի «Հայկական Տպագրութիւն», որովհետև, ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, տպագրութիւնն է այն առանցքը, որի շուրջը պտոյտ են գալիս իմ պատմուածքները։

Եթէ նայենք տպարանին իբրև մի արհեստանոցի, հետևենք նրա դանդաղ, համարեա աննշան առաջադիմութեան, մենք շատ քիչ բան կունենայինք ասելու, մանաւանդ որ հայ տպարանը իբրև արհեստանոց արդէն ունի իր պատմութիւնը, թէև, պէտք է խոստովանել, բաւական թերի և պակասաւոր պատմութիւնը («Պատմութիւն Հայկական Տպագրութեան», Վենետիկ, 1895)։ Ո՛չ, տպարանը միայն արհեստանոց չէ. նա գրականութեան հոգին է, առանց նրան անհնարին կը լինէր երևակայել անգամ այն ամենը, ինչ ունենք այսօր։ Իմ աշխատութեան մէջ ես արդէն շեշտել եմ մեր ազգի համար շատ բնորոշ մի հանգամանք—այն,

որ հայ տպարանը իր հետ աշխարհի զանազան կողմերն էլ տանում հայ գրականութիւնը. ուր կար տպարան, այնտեղ էլ սկսվում էր գրականութիւն։

Այսպէս նայելով տպարանին, ես, ուրեմն, պիտի տալի հայերէն գրքի պատմութիւնը այն ժամանակից, երբ նա սկսեց ժողովրդականանալ տպագրական մամուլի միջոցով։ Հետևելով մեր գրականութեան, ես չէի կարող չը հետևել և մեր կեանքին, որովհետև այդ երկուսը—կեանք և գրականութիւն—չէ կարելի բաժանել իրարից։ Ես պատասխանութիւն էի համարում որքան կարելի է շատ լուսաբանել կեանքը, մանրամասն խօսել նրա վրա ազդեցութիւն ծաղած երևոյթների մասին, որպէս զի աւելի պարզ կերպով պատկերացնեմ մեր առաջադիմութեան հանգամանքները։

Ահա իմ ծրագիրը։ Ինձ սաում էին թէ դա գիտնական ձև չէ։ Թող այդպէս էլ լինի, ես միտք էլ չեմ ունեցել տալ մի գիտնական աշխատութիւն, եթէ այդպիսի աշխատութեան հիմնական յատկութիւնը պիտի լինի չոր ու ցամաք պատմուածքը, եթէ գիտնականութեան համար պէտք է վակվել ընտրած ճիւղի սահմաններում, ենթադրելով թէ ընթերցողը մեացածը գիտէ։ Ո՛չ։ Մեր ժողովուրդը—ես ամենից առաջ նրան եմ աչքի առջև ունեցել—ոչինչ չը գիտէ իր անցեալի մասին։ Եմ ուժերիս ներածին չափ օգնել նրան մի մատչելի, կենդանի կերպով պատմված գործով—այս էր իմ ամբողջ ձգտումը։

Ես գիտեմ որքան ինձ աջողվել է այս բանը։ Ի նկատի ունեցէք թէ ինչ ահագին աշխատութիւն է պահանջում մի այսպիսի գործ և այն միջոցները, որ մենք ունենք։ Մեզանում չը կայ մի հարուստ գրադարան, ուր կարելի լինէր հեշտութեամբ ձեռք բերել ինչ հարկաւոր է։ Գրքեր գտնելու համար պէտք է վազել այս ու այն կողմ, խնդրել այս ու այն անհատին, հանդիպել զանազան դժուարութիւններին։ Այսպիսի հանգամանքնե-

րի մէջ չէր կարելի մի բոլորովին լիակատար գործ տալ։ ԵՒ ինձ, կասեմ հէնց այժմից, աւելի քան մի ուրիշին լաւ յայտնի են իմ աշխատութեան պակասութիւնները։ Բայց կասեմ և այն, որ ոչինչ ջանք ու աշխատութիւն չեմ խնայել որպէս զի հնար եղածին չափ պակասութիւններից ազատ պահեմ այս պատմութիւնը։ Ես պարտք եմ համարել խօսել այնպէս, ինչպէս վաստերն են թելադրում. իմ դատողութիւնների և եզրակացութիւնների մէջ ես ամեն տեղ հիմնվել եմ իրողութիւնների, պատմութեան վրա։

«Հայկական Տպագրութեան» երկրորդ հատորը պարունակում է իր մէջ XVIII դարը։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

—

Երկու խօսք։
Գուտենբերգի տօնը։

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

XVI դար

I

Հայկական տպագրութեան սկիզբը, 7։—Տպագրութիւնը Վենետիկում. Ալդօ Պիօ և առաջին հռչակաւոր տպագրիչներ, 9։—Հայերը Վենետիկում. «Հայոց տուն», 10—11։

II

Իտալիայի նշանակութիւնը ժամանակի լուսաւորութեան գործում, 13—14։—Հայերէն առաջին տպագրութիւնները. «Պատարագատետր», «Ուրբաթագիրք», «Աղթարք», 14—17։

III

Հայաստանի դրութիւնը անցեալում, 17—18։—Կոտորածներ, հայերի նուազումը, 19։—Լէնկթիմուր. Նա թողնում է մտաւոր անապատ և սարսափահար ազգաբնակութիւն, 20։—Հայերի մտաւոր թշուառութիւնը. XV դարում միայն մի մատենագիր—Թովմա Մեծոփեցի, 21—22։—Հայոց գրականութեան հանգամանքները. Նա ժողովրդական գրականութիւն չէ, կեանքի հետ կապուած չէ. կրօնական ազգութիւն, 23—25։—Դատա-

նարանական կռիւները, 25—26. —Գրաբար և աշխարհաբար. ժողովրդական լեզուի անկենդանութիւնը, 26—29։

VI

XVI դարը. Թիւրքիա և Պարսկաստան, սրանց պատերազմները, 29—31։—Հայաստանը այդ պատերազմների բեմ, 31—33։—Քրիստոնեաների դրութիւնը մահմեդական աշխարհում. հարկեր, ենիչէրիներ, մանկաժողովներ, աղջկաժողովներ, քրիստոնեաների վկայութիւնը մահմեդականների դէմ, 33—36։—Ռայեան անբարոյականանում է. փողաւորների դասակարգը իբրև հասարակ ժողովրդի հարստահարիչ, 36—37։ Եկեղեցականների փառասիրական կռիւները. Էջմիածնի կաթողիկոսների արարքները, 37—39։ XVI դարը—գրական կատարեալ անապատ, 40։

V

Բուն Հայաստանում չէր կարող զարգանալ մտաւոր առաջադիմութիւն, բայց հայերը ունէին նպաստաւոր հանգամանքներ, 40—41։ Հայ գաղթականութիւններ. Նրանց վճռական կողմերը, 41—43։ Նրանք են վառում վերածնութեան լոյսը, 44—45։

VI

Միքայէլ կաթողիկոս և նրա դիմումը Հռոմի պապին, 46—47։ Նախընթաց դիմումները. Նրանց քաղաքական նպատակը—կրօնափոխութիւն՝ քաղաքական ազատութեան համար, 47—48։—Ստեփաննոս Կաթողիկոսի ուղևորութիւնը Եւրոպա և նրա տարած թղթերը, 48—49։ —Հռոմը ոչինչ չէ տալիս հայերին, նա ինքն էլ նեղ դրութեան մէջ է. Ռէֆօրմացիա, սրա առաջացրած կաթօլիկական ռէակցիան, ինկվիզիցիա և ճնշումներ Իտալիայում, 49—53։—Աբգար Թօխաթեցի. Նրա տպագրած «Սաղմոսը», 53—54։—Հռոմի վերաբերմունքը

դէպի հայերէն տպագրած գրքերը. Աբգարը ստիպուած է տեղափոխուել Կ. Պօլիս. Նրա տպագրած «Տօնացոյց», «Ժամագիրք», «Պատարագամատոյց», 54—56։—Հայերէն տպագրութիւն Հռոմում. Գրիգոր XIII պապ, Նոր տումար և «Տումար Գրիգորեան» գիրքը. Յովհաննէս Տէրզընցի և Սուլթանշահ, 56—59։—Եզրակացութիւն 59—60։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

XVII դար

I

Դարի սկիզբը. սով, աւերանք. տնային գժտութիւն—Էջմիածնի երեք կաթողիկոսները՝ Դաւիթ, Մելքիսէթ և Սրապիոն, 61—63։ Պարսկաստան փախած հայերը պատրաստել են տալիս Շահ-Աբասի արշաւանքը, 63—65։—Շահը Ջուղայում, 65—66։—Երևանի պաշարումը. արշաւանքներ դէպի Թիւրքաց Հայաստան. Սինան փաշան զօրք է տանում պարսիկների դէմ, որոնք չեն վստահանում պատերազմ սկսել, 66—68։—Շահ-Աբասը վճռում է անապատ դարձնել ամբողջ Արարատեան երկիրը և սահմանակից գաւառները. պատրաստութիւններ. Գառնի գիւղի դիմադրութիւնը և այրի՝ մէջ փակուած հայ կանանց հերոսական անձնազոհութիւնը, 68—71։

II

Հայերին գաղթեցնում են դէպի Պարսկաստան. բարբարոսական անգթութիւններ. աղէտ Արաքս գետի վրա. ականատեսի վկայութիւնը թէ ինչպէս էին քշում, 71—76։—Երկիրը դատարկվում է. սով, Ջալալի աւազակներ. մնացած հայերը փախչում են Ղրիմ, Լեհաստան, 76—77։—Վայրենացում. հայ կղերի արարքները. Դաւիթ ու Մելքիսէթ կաթողիկոսների մրցութիւնները. Դաւթի յաղթանակը, նրա բարոյական կերպարանքը. եկեղեցիները կողոպտուած, Էջմիածնի վան-

քում մի մահմեդական է ճրագ վառում. հոգեւորական դասի կատարեալ անկումը, 77—80։ Սիմեոնեայ գրքոյը, իբրև մտաւոր ճրագ հայկական անապատում. Նրա աշակերտները, 80—82։—Նոր-Ջուղայի բարգաւաճումը իբրև երկրորդ լուսաւոր երեւոյթ հայութեան մէջ, 83—84։

III

Պրոպագանդայի հիմնարկութիւնը Հռոմում. այդ հիմնարկութիւնը առանձին ուշադրութիւն է դարձնում հայերի վրա և գործ է սկսում Լեհաստանում, 84—86։—Լեհաստանի հայ գաղթականութիւնը. Նա ապրում է իբրև կրօնական համայնք, կապված չէ հայութեան հետ, մոռանում է մայրենի լեզուն. այնտեղ տպագրվում է միայն մի հատ հայերէն գիրք, 86—91։—Իբրև կրօնական համայնք, լեհահայերը չէին կարող ինքնուրոյնութիւն պահպանել. մի կողմում եզուիտները, միւս կողմում ագէտ հայ հոգեւորականները, 91—94։—Նիկոլը իբրև Մելքիսէթ կաթողիկոսի շահամոլութեան պը-տուղ. 150 դրուշի վաճառք, 94—96։

IV

Պրոպագանդան նեղ կրօնական հիմնարկութիւն է և մտաւոր սնունդ չէ տալիս. Նրա տպագրած առաջին հայ գրքերը. այբբենարան, Փլօրենտինեան ժողովի կանոնադրութիւնը. այդ ժողովի հանգամանքները, 99—104։—«Աստուել Պարզաբանութիւն». Ֆրանչիսկօ Ռիվօլայի բառարանը, 104—106։

V

Տպագրութիւնը զարգացնելու ջանքեր հայերի մէջ. Սրապիոն կաթողիկոսի կտակը, 106—108։—Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքը. Խաչատուր Կեսարացի, Սիմէօն արեղայ. Նրանց ուսուցիչ Մելքիսէթ վարդապետի

ճգնութիւնները. դպրոց Ամենափրկչի վանքում, 108—112։—Խաչատուր Կեսարացին անալին միջոցներով տըպարան է շինում. «Հարանց վարք» և նրա յիշատակարանի թողած տպաւորութիւնը, 112—114։ Յովհաննէս վարդապետը ուղարկվում է Եւրոպա՝ տպագրական արուեստը ուսումնասիրելու. «Ժամագիրք». վարպետ Մինաս նկարիչ, 114—119։ Յովհաննէս վարդապետը Իտալիայում. արգելքներ Հռոմի մէջ, Լիվօրնօ. «Սաղմոս». վերադարձ հայրենիք. տպագրութիւններ Ջուղայում, տպարանի խափանում, 116—120։ - Յովհաննէս Անկիւրացի. Նրա տպագրութիւնները. «Յիսուս Որդի», 120—121։

VI

Կրթական շարժումը հետզհետէ նկատելի է դառնում. մրցութեան պահանջ կաթոլիկ քարոզիչների դէմ, 121—124։ Պօղոս Պիրոմալլի, նրա հայերէնագիտութիւնը, 124—126։ Ոսկան վարդապետ Երեւանցի. սովորում է Պիրոմալլից լատիներէն. լատինացրած հայերէն, 126—128։—Կլեմէս Գալանոս. քարոզիչ հայերի մէջ. խռովութիւններ Կ. Պօլսում. դատաւորների և ընկերների թշնամութիւն, ամիրայական դասակարգի սկիզբը. Թիւրքիայի անկումը և հայ սեղանաւորների իշխանութիւնը. ընդհարումներ պատրիարքական աթոռի շուրջը, 128—134։ Գալանոսը խռովութիւնների մէջ. Նա աշխատում է պաշտօնանկ անել պատրիարքին և վռնդվում է Կ. Պօլսից, 134—137։—Գալանոսի «Միաբանութիւն Հայոց Եկեղեցւոյ» աշխատութիւնը իբրև պատմական խծբծանք. գրքի կատարած դերը Եւրոպայում, 137—142։—Քերականութեան և տրամաբանութեան դասագրքերը. Գալանոսը իբրև հայագէտ. Լվօվի պապական դպրոցը, 142—144։

VII

Մատթէոս Ծարեցի. ուղեւորվում է Եւրոպա տպագրու-

թեան համար. Պրօպագանդայի յարուցած արգելքները, 144—146։ Ծարեցին Ամստերդամում. Հօլլանդիա. պայմանագիր տառեր փորողի հետ. «Յիսուս Որդի». Ծարեցու մահը. Աւետիս Երևանցի. տպարանը նուիրւում է Էջմիածնին, 146—150։—Բօլիսի տպագրութիւնները Վենետիկում, 150—152։—Ոսկան վարդապետը ուղևորւում է Եւրոպա, 152—154։—Լիվօրնօ. հայ գաղթականութիւնը և Պրօպագանդան. Ոսկանի անաջողութիւնը Հռոմում, ուղևորութիւն Ամստերդամ, 154—158։—Ոսկանեան հրատարակութիւններ. «Աստուածաշունչ», 157—159։—«Առաքել Դաւրիժեցի» 160։—«Խորենացու Աշխարհագրութիւն» և «Աղուէսագիրք». դրանց նշանակութիւնը իբրև ընթերցանութեան գրքեր ժողովրդի համար, 161—166. միւս հրատարակութիւններ, 166—167։

VIII

Ոսկանի անաջողութեան պատճառները. գրավաճառութիւն չը կայ. Ոսկանի դիմումը լեհահայերին. քահանայ Համազասպեան, 167—173։—Տպարանը ուրիշ տեղ փոխադրելու անհրաժեշտութիւնը. Ոսկանը ընտրում է Ֆրանսիան. Լուդովիկոս XIV-ի կառավարութեան պայմանները, 173—176։—Ոսկանը Լիվօրնօ քաղաքում. «Պարտէզ հոգևոր» և «Քրիստոնէական». տատանումներ, ծանր հոգսեր. ընկերակցութիւն Համազասպեանի հետ, 176—178։—Հռոմի ձեռնարկած միջոցները Ոսկանի դէմ. հ. Պիդու և Մարսէլի արքեպիսկոպոսը. «Գրկուկ կարևոր». «Ժամագրքի» տպագրութիւնը. Համազասպեանի մատնութիւնները, 178—182։—Ոսկանի մահը. զոհ էր նա՝ հայ տպարանի հաստատութեան համար, 182—184։—Ոսկանի ժառանգ Սողոմոն Լեոնեան, նրա հաւատարմատար Նասիբ Գրիգորեան. Համազասպեան շարունակում է մատնութիւնները, ֆրանսիական քաղաքացիական դատարանին են դիմում. Յովհաննէս Հոլով հայ-կաթօլիկ քահանան գրաքննիչ.

Մարսէլի առաջնորդը և Հայրապետեան հայ-կաթօլիկ քահանան. յանսենականներ և եզուիտներ. Նասիբեանի ջանքերը և Հայրապետեանի հաւատաքննական ծայրահեղութիւնները. արդարութիւն գտնել Ֆրանսիայում դժուար է, 184—193։—Մարսէլի հրատարակութիւնները մինչև 1683 թուականը. «Արհեստ համարողութեան», «Կանոնք զգուշութեամբ պահելոյ զանձն». տպարանը տեղափոխւում է Մարսէլից, 193—195։—Տպագրութիւններ Հռոմում. Թովմա Կեմպացի. Վենետիկի հրատարակութիւններ. Յովհաննէս Հոլովի աշխատութիւնները. Միքայէլ Բարրօնիի տպարանը, 195—198։

IX

Հայաստանի դրութիւնը XVII դարի երկրորդ կէսում. պատերազմները դադարում են, բայց կեղեքումները շարունակւում են. Թիւրքական հարկահանութիւն. մի պատկեր պարսկական հարկահանութիւնից. մարդկային իրաւունքների պաշտպանութեան համար դիմումներ պարսից արքունիքին, 198—211։—Բռնի կրօնափոխութիւններ. XVII դարի վերջը օրհասական է քրիստոնէութեան համար, 211—213։ Խառնակութիւնները Կ. Պօլսում. Թօմա պատրիարք. մատնութիւն նրա դէմ. բանտարկութիւն և սպանութիւն, 213—216։—Թլթլեան կուսակցութիւն. բռնութիւններ և աւարառութիւններ. պատրիարքական թեկնածուների աճուրդները, 213—221։—Եղիազար Այնթապցի. կաթողիկոսութիւն Երուսաղէմում. Մատթէոս Կաֆայեցի. խռովութիւններ 14 տարւայ ընթացքում. պատրիարք դառնալ կամեցողների կաշիներն ու անբարոյական աճուրդները, 221—226։—Երուսաղէմի դրութիւնը. աւազակային գործեր, 226—233։

X

Եզուիտները Հայաստանում. դաւանափոխական ջան-

քեր. Նախիջևանի հայ-կաթոլիկ հասարակութիւնը և Լուդովիկոս XIV, 233—238։—Յակոբ կաթողիկոս. Էջմիածնի գաղտնի ժողովը 1678-ին. հայ պատգամաւորութիւնը ուղևորվում է Կ. Պոլիս՝ Եւրոպա անցնելու համար. կաթողիկոսի մահը Կ. Պոլսում. Իսրայէլ Օրի, 238—243։ Կաթոլիկացման ջանքերը ապարդիւն են անցնում. Շարդէնի և Տուրնըֆօրի վկայութիւնները. կրօնական երկպառակութիւնները Նոր-Ջուղայում. այնտեղ յատկապէս դրա համար բացվում է տպարան. «Գիրք, որ ասի վիճաբանական», «Գիրք խրատական համառօտ վասն ճշմարիտ հաւատոյ», 243—251։ Փոխադարձ մատնութիւններ. տպարանի փակվելը. միջնադարեան մի հանդէս Ջուղայում, 251—254։ Քաղաքական մատնութիւններ. կաթոլիկները փորձում են հայերի դաւանափոխութիւնը պետական հաստատութեան հարց դարձնել. լուսաւորչական հայերն էլ դիմում են մատնութիւնների, 254—259։—Յովհաննէս վարդապետ Մրքուզ. Նրա վայելած հռչակը. «Վիճաբանութիւն առ Շահ-Սլէմանն Պարսից» գիրքը. այդ գործի արժանաւորութիւնը, 259—263։—Ջուղայի անկումը. Ստեփանոս եպիսկոպոս և եղբայրները, 263—266։

XI

Տպագրութեան փորձեր Կ. Պոլսում. աննպաստ միջավայր. Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան. Նրա տպարանը. Նրա դերը Կ. Պոլսի խռովութիւնների մէջ, 266—276։—Քէօմիւրճեան իբրև հեղինակ և թարգմանիչ. ժամանակակից անցքերի պատմութիւնը. Մաղաքիա դպիր Ճէվահիրճեան, 276—279։—Զաքարիա սարկաւագ և նրա «Պատմագրութիւնը», 279—284։—Մարտիրոս Ղրիմցի և Մինաս Համդեցի. Համդեցու «Ազգաբանութիւն Հայոց» իբրև հայոց պատմութեան առաջին փորձ, 284—288։

XII

Վենետիկի տպագրութիւններ. Մօրետտիի տպարանը. Գասպար Սահրատեանի և Թադէոս քահանայ Համազասպեանի ընկերակցութիւնը. «Խորհրդատետր» և «Ճաշոց». «Խոկումն քրիստոնէական», 288—291։—Արաքսի հովիտը իբրև Հայաստանի վաճառականական կենտրոն. Ագուլիս. Նրա առևտրական դասակարգը. Զաքարիա Ագուլեցի. Ագուլիսի քաղաքակրթական դերը, 291—295։—Խօջա Նահապետ Գիւլնազարեան. առաջին աշխարհաբար գիրքը—«Պարզաբանութիւն Սաղմոսաց». այս նոր երևոյթի հանգամանքները, 295—302։—Անտօն Բորտօլիի տպարանը Վենետիկում. Տիմոթէոս Գառնուկ. Էջմիածնի և ս. Սարգսի տպարան Լիվօրնոյի մէջ. Խաչատուր վարդապետ Կարնեցի, 302—306։—«Գիրք Եօթն Իմաստասիրաց». այդ վէպի նշանակութիւնը. ժողովրդական վէպի բացակայութիւնը մեզանում. «Եօթն Իմաստասիրաց» վէպը կանանց հարցին է նուիրված և այդ պատճառով ժողովրդականութիւն է վայելում, 306—318։—Լիվօրնոյի միւս հրատարակութիւնները. «Պատմութիւն դարձի և մկրտութեան Յովհաննու Յովսէփայ». «Բառարան» Երեմիա վարդապետի. «Աշխարհագրութիւն» Խորենացու և «Աղուէսագիրք», «Թէոփիլոս». Լիվօրնոյի տպարանը տեղափոխվում է Կ. Պոլիս, 318—320։

XIII

Ամստերդամ. Մատթէոս Վանանդեցի. «Շարակնոց» և «Ժամագիրք». Թովմաս եպիսկոպոս Նուրիջանեան. Նա տեղափոխվում է Եւրոպա՝ գրքերի տպագրութեան համար, 320—325։ Ղուկաս Վանանդեցի, 325—326։ Նոր ժամանակի հոսանքներ մեր գրականութեան մէջ. հայ դասակարգեր. վաճառականութիւնը և նրա առաջացրած պահանջը. հոգևորականութիւնը ստիպված է ենթարկվել այդ պահանջներին. սկսվում է մեզանում

աշխարհիկ գրականութիւն, 326—334։—«Համառաւած Աշխարհացոյց», 334—336։—Մովսէս Խորենացու Պատմագրութեան առաջին տպագրութիւնը. այդ գործի նշանակութիւնը. Խորենացին և նրա կատարած գործը մեր գրականութեան մէջ, 336—343։—Խորենացու տպագրութեան անմիջական հետևանքները, 343—346։—Նուրիչանեանների միւս տպագրութիւնները. Թովմա Կեմպացի, «Նոր Կտակարան», «Ձայնքաղ Շարական», «Համաձայնութիւն հնգեակաց ամաց», «Գուան իմաստութեան», «Գանձ չափոց, կշռոց, թուոց և դրամից», «Բնաբանութիւն», «Իրազութեանց սահմանք», «Պաշտօն Աստուածային», 346—349։—Թովմաս Եպիսկոպոսի մահը. Շրոզէր և նրա «Արամեան լեզուին գանձ» աշխատութիւնը, 349—352։—Կուկաս Վանանդեցու աշխատութիւնները. «Հայկի Աստուածաշունչ հին կտակարանին», «Պատկերատետր Պատկերատեաց». Նուրիչանեանների տպարանը իրրև հայր Վենետիկի Մխիթարեան տպարանի, 352—355։—Եզրակացութիւն. XVII դարի հանգամանքները. առաջադիմութիւն. հայերի մէջ մտնում են և քաղաքական թարմացնող հոսանքներ, 355—358։

Կ. Պոլսի նուաճումը թիւրքերի ձեռքով. բիւզանդական արատներ. ազէա ամբողջ քրիստոնէութեան հարուած. Առաքել Բաղիշեցու ողբը, 358—364։—Արևելեան քրիստոնեանների ակնկալութիւնները չյուսրք չեն. Եւրոպա և թիւրքական նուաճումները. խաչակրաց արշաւանքի ծրագիրները. Նիկոլայ V պապ, 364—368։—Ագատարար արշաւանքները իրականանալու վրա են. Հունիադ, Բէլգրադի յաղթութիւնը, Խաչենդէր-բէյ, 368—371։—Պիոս II-ի ջանքերը. Մոսկվայի պետութիւնը և նրա վերաբերմունքը դէպի յոյները և սլաւոնները. Ռուսաստանը—Բիւզանդիայի յաջորդ, 371—378։—Սուլթանները արհամարհում են եւրոպական ջանքերը. Նրանց ոյժը, Կ. Պոլսի դիրքը. համաձայնութիւնը անհնարին է պետութիւնների մէջ, 379—383։—Առևտրական ու քաղաքական շահեր և քրիստոնէութիւն. Ֆրանցիսկոս I. խաչի և կիսալուսնի դաշնակցութիւն, 383—386։—Արևելեան հարցի նոր կերպարանքը. նրան լուծողը այլ ևս խաչակիր արշաւանքները չեն. քաղաքական շահերի տարբերութիւն և պատերազմներ. ռասյան նշանակութիւն է ստանում, 386—389։—Արևելեան քրիստոնեաները սկսում են պատրաստվել. յունական կլեֆթները և արմատօլները. ժողովրդական երգեր, 389—393։—Հայդուկներ սլաւոնական երկիրներում. սերբական երգերը, 393—394։—Պիտումներ եւրոպական պետութիւններին. հայրենասիրական բանաստեղծութիւն. համասլաւոնական գաղափար. Մօլդավիա և Ռուսաստան. յոյների ջանքերը. Պարթենիոս պատրիարքը կախաղան է հանվում. Թիւրքիայի քայքայումը ակներև է, 394—399։

—

Արևելեան հարցը. քրիստոնէութիւն և հայասատան. հայերը ամենից շատ են ենթարկվում արևելեան հարցի հարուածներին, 399—402։—Հայերն էլ ունեն ազգմիկ տարբեր. կիսանկախ լեռնաստաններ—Զէյթուն, Սասուն, Մոկս, Շատախ, Սավուր, Խզու, Խսեան. Խսեանի նկարագրութիւնը, 402—404։—Բայց հայերը չունեն հայրենասիրական դիւցազներգութիւններ. բանաւոր գրականութիւն. «Սասունցի Դաւիթ». մեր պատմութեան հին շրջանը. Նոր Պատմութեան մէջ հայերը մոռացել են իրանց անցեալը, 404—410։—Ժողովրդական գլուխ բանաստեղծութիւն. աշուղներ. երգասաց հեղինակներ. վեղարաւոր սիրահարներ. արհեստական և անկենդան բանաստեղծութիւն, 410—414։—Չը կայ ազգային ինքնաճանաչութիւն. իսկ քաղաքական հանգամանքները հայերի առջև էլ դնում են արևելեան

հարցի լուծումը. Թիւրք-աւստրիական պատերազմները. «Հիւանդ մարդը». ազատասիրական շարժումներ ռայեայի մէջ. Պետրոս Մեծ. Կարլօվիցի դաշնագրութիւնը. Թիւրքիայի ճակատագիրը, 414—420։—Իսրայէլ Օրի ճանապարհվում է Հայաստան, 420—421։

XV *)

Պֆալց. Օրին և կուրֆիւրստը. եզուիտների աջակցութիւնը, 421—424։—Օրին Կ. Պօլսում. Կ. Պօլսից Երևան. դաւանափոխութեան հարց. տեսակցութիւն Նահապետ կաթողիկոսի հետ, 424—428։—Օրին իր հայրենական տանը. քոյրը և եղբայրները. գաղտնապահութիւն. Անգեղակոթ. Մելիք-Սաֆրազ. հաշտութիւն նրա և Ամիր-բէկի մէջ, 428—431։—Անգեղակոթի ժողովները. կատարեալ համաձայնութիւն. Օրին և մելիքները Գանձասարի վանքում. միաբանութեան անհամաձայնութիւնը. Մինաս վարդապետ Տիգրանեան, 431—435։—Անգեղակոթում պատրաստած թղթեր. խնձոյք և ոգեւորութիւն, 435—437։—Օրիի ծրագիրը. եւրօպական դաշնակցութիւն հայերի ազատութեան համար. նրա զօրքերի տեղափոխութիւնը մինչև Շամախի. արշաւանքներ Շամախուց չորս ուղղութեամբ. Թարիզը պիտի գրաւվի. Թիւրքիայի դիրքը այդ պատերազմի վերաբերմամբ, 437—442։—Ծրագիր հայերի ընդհանուր ապստամբութեան մասին. չափազանցութիւններ. միակամութիւն, ընդհանուր ապստամբութեան պատրաստութիւն չը կայ հայերի մէջ, 442—447։—Փրկութիւնը միայն Գերմանիան չէ. Ռուսաստան և հայ վաճառականների դիրքը այնտեղ. Պետրոս Մեծ. Անգեղակոթի ժողովը դիմում է անում և Ռուսաստանին, 447—449։ Ի՞նչ էր Օրին հայութեան համար, 449—451։

---

*) 421 երեսում XV գլխի փոխարէն սխալմամբ տպված է XIV.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Գիրքը մարդու մեծագոյն գանձն է,
Կարլէյլ

1470 թուականին, Յոհան Գուտենբերգի մահից երկու տարի միայն անցած, Պարիզի համալսարանի ռեկտոր Ֆիշէ գրում էր գիտնական Ռոբերտ Հագէնին.

«Ինչպէս ասում են, Մայնց քաղաքից ոչ հեռու ապրում էր ոմն Յոհան Գուտենբերգ, որ հնարեց տպագրութեան արուեստը... Այս մարդը ճշմարտապէս արժանի է, որ բոլոր մուսաները, բոլոր արուեստները և մարդկային բոլոր այն լեզուները, որոնք օգտւում են գրքից, փառաբանեն նրան աստուածային գովեստներով»։

Այժմ տօնւում է Գուտենբերգի ծննդեան հինգ հարիւր ամեայ տարեդարձը և աստուածային գովեստները լսւում են քաղաքակրթւած աշխարհի բոլոր կողմերից։ Լուռ չը պիտի մնանք և մենք, քանի որ մենք էլ մէկն ենք այն լեզուներից, որոնք այնքան երախտապարտ են Գուտենբերգին։

Տասն երեք տարուց յետոյ չորս հարիւր տարի կանցնէ այն օրից, երբ լոյս տեսաւ հայերէն առաջին տպագրած գիրքը։ Չորս դարերի այդ երկար շրջանում եթէ հայկական կեանքի մէջ կարելի է գտնել մի մխիթարական երեւոյթ,—դա միայն տպարանական մամուլն է։ Չորս դարերի մեր պատմութիւնը այդ

հրաշալի գործիքի պատմութիւնն է.—մենք, ի հարկէ, այն պատմութիւնը չունենք ի նկատի, որ հայի արեան, արտասուքների և տարկութեան մասին է խօսում, այլ այն պատմութիւնը, որի առարկան մեր կուլտուրական ու մտաւոր առաջադիմութիւնը պիտի լինի։

Ճիշտ է, կար և մի այլ ասպարէզ—վաճառականութիւնը, ուր հայը ցոյց էր տալիս իր կուլտուրական ընդունակութիւնները։ Բայց վաճառականութեան մասին դեռ Աբիսաօէլն ասում էր. «Ոսկին գտնել է նպատակ, մինչդեռ նա պիտի լինի միայն միջոց»։ Հին աշխարհի այդ հակայ խելքը դառնութեամբ էր արձանագրում, որ ոսկի հորթը կլանում է քաջութիւնը, պատերազմական արուեստը, գիտութիւնը իր բոլոր ճիւղերով։ Ոչ մի տեղ վաճառականութիւնը ազգային գոյութեան միակ նեցուկ չէ եղել. նա այդ ու հայրենիք չէ էլ ճանաչում, եւ այն ազգերը, որոնք իդեալ ու պաշտամունք են դարձրել վաճառականութիւնը միայն, չարաչար պատժվել են ու կորել։

Հայերը, բարեբախտաբար, իրանց ուշքն ու միտքը միայն ոսկի հորթին չը նուիրեցին։ Նրանց համար կար և մտաւոր գործը, որին ծառայեցին թէև համեմատաբար թոյլ չափերով, բայց յարատեւ եռանդով ու տոկունութեամբ։ Այդ գործունէութիւնը մեր գոյութեան ամենահզօր պատուարն է եղել և տպագրական մամուլի ամենամեծ երախտիքներից մէկն է կազմում։

Մօտ չորս դար մեզ ապրեցրել է Գուտենբերգի գիւտը։ Եւ այսօր, երբ ուռնվում է մեր այդ աննման երախտաւորի յօբելեանը, ի՞նչ կարող ենք մենք նուիրել նրա անմահ յիշատակին։ Միայն մի բան—մեր երախտագիտութիւնը։ Դա է մեր միակ պատկը Գուտենբերգի անպատ գերեզմանի վրայ։ Իսկ թէ որքան

թանգագին է այդ պատկը, մենք այդ կարող կը լինենք չափել ու կշռել, երբ կիմանանք թէ ինչ էր տպագրութիւնը մեզ համար։

1900, յունիս.

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

XVI դար

I

Նորագոյն հետազօտութիւնները ապացուցել են, որ հայերէն առաջին տպագրութիւնը եղել է Վենետիկում 1512 թուին։ Այդ եւ յաջորդ 1513 տարին միմեանց հետեւից լոյս տեսան հինգ գրքեր. «Պարզաւօմար», «Պատարագատետր», «Ուրբաթագիրք», «Տաղարան» եւ «Աղթարք»։

Իւրաքանչիւր ազգ մի առանձին պարծանքով է պահում իր առաջին տպագրչի անունը։ Իսկ մենք չը գիտենք թէ ո՛վ էր որ առաջին անգամ հայերէն տառեր ձուլեց եւ գիրք տըպեց։ Ճիշտ է, 1513-ի հրատարակութիւնների մէջ յիշատակվում է մի ոմն Ցակոբ, բայց այս մարդու մասին մենք ոչ մի տեղեկութիւն չունենք։ Եւ հաւիւ թէ Ցակոբը եղած լինի առաջին հայ տպարանատէրն ու տպագրիչը։ Միան-

գամայն հաւանական է, որ այդ բոլոր վենետիկեան հրատարակութիւնները տպագրված են իտալական տպարանում, իտալացիների ձեռքով։

Վենետիկը, հայերի լուսաւորութեան այս գեղեցիկ հայրենիքը, փառաւոր տեղ է գրաւում տպագրութեան պատմութեան մէջ։ Տպարանը չատ չուտ դուրս եկաւ Գերմանիայի սահմաններից. եւ առաջին երկիրը, որ չտապեց հիւրընկալել նրան, Իտալիան էր, ուր այդ ժամանակ ծաւալվում էր Վերածնութեան դարի մտաւոր եռանդուն գործունէութիւնը։ Բայց իտալական քաղաքներից ոչ մէկը հարուստ ու լուսաւոր Վենետիկի պէս չը հռչակվեց իր տպարանական գործերով։ Ադրիական ծովի չքնաղ թագուհին ոչ միայն կատարելագործեց տպագրական տառերը, զարմանալի նրբութեան հասցրեց արուեստը, այլ եւ առաջինն էր, որ ցոյց տուեց թէ ինչ կոչում ունի տպարանը մարդկութեան համար։ Տպագրութիւնը Վենետիկ մտաւ 1469 թուին։ Այդ ժամանակից հազիւ քսան եւ հինգ տարի անցած՝ այնտեղ գործում էին 150 տպարաններ. 25 տարվայ ընթացքում Վենետիկի մէջ տպված գրքերի թիւը հասնում է 2 միլիոնի...

Բայց մեծագործութիւնը միայն այդ ահագին քանակութիւնը չէ։ Մինչդեռ Գերմանիայում եւ ուրիշ տեղերում տպարանը հրատարակում էր մեծ մասամբ կրօնական գրուածքներ եւ

դասագրքեր, Վենետիկը սկսեց անյայտութեան խաւարից լոյս հանել հին կլասիկներին։ Այդ գործով հռչակվել եւ անմահացել է մանաւանդ Ալդո Պիօ, որ տպարան հիմնեց XV դարի վերջերում եւ որի ժառանգները երկար ժամանակ նոյնպէս հռչակաւոր տպագրիչներ էին։

Դժուան, հոգեմաչ գործ էր հին ձեռագիրները հրատարակելը, մանաւանդ երբ դրանք Պլատոնի եւ Արիստոտէլի նման հանճարների գրուածքներն էին։ Պէտք էր մանրակրկիտ համեմատութիւններ անել, հետազօտել ձեռագիրների տարբերութիւնները, գտնել աղաւաղումները, պէտք էր արթուն լինել, որ իւրաքանչիւր կէտ իր տեղը լինի։ Մօտ երեսուն գիտուն մարդիկ օգնում էին Ալդօ Պիօին, մեծ մասը ձրի, ոգեւորված գործի վեհութեամբ։ Դա գրքերի մի պարզ հրատարակութիւն չէր, այլ սրբագործութիւն. տպագրիչները գիշերնեըը չէին քնում, աշխատում էին ազօթելով, լաւ հասկանալով թէ ինչ մեծ եւ պատասխանատու գործի են ձեռնարկել։

Տպարանը, իբրեւ նոր գործ, բազմաթիւ պակասութիւններ ունէր. բայց վենետիկեան հռչակաւոր տպագրիչների անձնազոհութիւնը, հակայական աշխատասիրութիւնը, ի հարկէ, պիտի արհամարհէին ամենադաժան արգելքներն անգամ։ Այդպէս նրանք կարողացան լոյս հանել այնպիսի հրաշալի հրատարակութիւն-

ներ, որոնք նոյն իսկ այժմ, երբ տպագրութիւնը վիթխարի առաջադիմութիւններ է արել, նախանձելի են համարվում։ Այդ մեծ մարդիկ արհեստաւորներ չէին միայն, այլ եւ լուսաւորութեան գաղափարին նուիրված գործիչներ։ Երախտապիտութեան արժանի հանգամանքը այն է մանաւանդ, որ Վենետիկը միայն իտալացիների մասին չէր մտածում, այլ եւ այն ազգերի մասին, որոնց հետ նա չըվում էր իբրեւ Միջերկրական ծովի առևտրական նշանաւոր առեւտրական կենտրոններից մէկը։ Այստեղ զարգացաւ սլաւոնական տպագրութիւնը, եւ երկար ժամանակ սլաւոնական աշխարհը այստեղից էր առնում իր գրքերն ու տպարանները։ Այստեղ կար հրէական տպագրութիւն, այստեղ 1518-ին տպագրվեց Ղուրանը արաբական լեզուով։ Եւ այսպիսով բարերարված ազգութիւնների մէջ չէին կարող չըմնալ եւ հայերը, որոնք վենետիկցիների վաղեմի ծանօթներն էին։

Դեռ Ռուբինեանների ժամանակ վաճառականութիւնը վենետիկցուն տանում էր կիլիկիա եւ հայեն—Վենետիկ։ Այս երթեւեկութիւնը այնքան սերտ յարաբերութիւններ էր ստեղծել երկու ազգերի մէջ, որ Վենետիկում կառուցվեց «Հայոց տուն» անունով մի չքնութիւն, այն էլ մի վենետիկցու կտակած գումարով։ Այդ բարերարը Մարկոս Ծիանին էր,

որ չատ անգամ էր եղել Կիլիկիայում ու հարատացել էր այնտեղ. կամենալով լաւութիւն անել իր բարեկամ հայերին, նա կարգադրեց որ իրանից յետոյ մնացած կայքերը գործադրվեն յօգուտ այն հայ պանդուխտների, որոնք գընում են Վենետիկ։ Նրա առատաձեռնութեամբ չինված «Հայոց տունը» չէն ու կանգուն էր դարերի ընթացքում. օտարութեան մէջ թափառող հայը գիտէր, որ գօժերի գեղեցիկ մայրաքաղաքում պատրաստ կայ իր համար օթեւան եւ նոյն իսկ ապրուստի միջոց։ Այդքանն էլ բաւական էր, որ այդ բարեգործական հիւրանոցում միանգամից հանդիպէին վաճառականը, կրօնաւորը, աղքատը եւ առհասարակ զանազան կողմերից եկած եւ զանազան կողմեր գնացող մարդիկ։ Եւ անչուշտ «Հայոց տան» մէջ ապրողներն էին, որ օգնեցին Վենետիկի արուեստագէտներին հայկական տառեր փորագրելու եւ ձուլելու, ինչպէս նաեւ գոյց տուին թէ ինչ գրքեր կարող են լաւ տարածվել հայերի մէջ։

II

Այսպէս թէ այնպէս, փաստը այն է, որ XVI դարի առաջին քառորդում կար հայերէն տպագրութիւն Վենետիկի մէջ։ Եւ այդ փաստը գոյչ միակ ուրախալի, միակ յուսատու երեւոյթն էր այն ժամանակվայ հայկական կեանքի մէջ։ Մարդկային ոչ մի գիւտ այնպէս չէ

արհամարհում աշխարհագրական տարածութիւնները, անջրպետներն ու սահմանները, այնքան սերտ չէ կապում ազգերը միմեանց հետ, ինչպէս մոքի եւ հոգու այն աքանչելի գործիքը, որ տպարանն է։ Իտալիան 1513-ին հինգ գիրք տուեց հայերին. հաշուելով որ իւրաքանչիւր գրքից տպագրված է 300-ական օրինակ (այս թիւը սովորական էր այն ժամանակվայ հրատարակութիւնների համար), մենք կը ստանանք 1500 օրինակ։ Դա մի ամբողջ հոսանք էր. Իտալիան մի փոքրիկ պատուհան էր բաց անում դէպի Հայաստան։ Բաւական է միմեանց կողքի դնել այդ երկու երկիրները—Իտալիա եւ Հայաստան, եւ պարզ կը լինի, որ Հայաստանի բարի հրեշտակն էր այդպէս կարգադրել—հայկական տառեր իտալական հողի վրա։

Իտալիան մի ճրագ էր ամբողջ Եւրոպայի համար։ Այստեղ ծագեց նոր ժամանակների, նոր մարդկութեան արշալոյսը, որ սկսեց հալածել միջնադարեան խաւարը, թաղեց վանքի ու ճգնաւորութեան գաղափարը եւ մարդուն կանգնեցրեց ինքնաճանաչութեան հողի վրա, սովորեցրեց նրան լինել հպարտ իր խիզախ, որոնող, տարբերուածող հոգով, լինել հողի եւ իրականութեան զաւակ, ազատ ու ինքնակամ անհատ։ Այստեղ Դանտէն, առաջնորդվելով իր աստուածային Բէաթրիչէի սիրով, հրաշակերտեց «Աստուածային կատակերգութիւնը»։ Այստեղ Պետրարկան երգեց իր Լաուրային, իր Իտալիան, մի եւ նոյն ժամանակ որոնելով հեթանոս հանճարներին, որոնց գործերը կղերականութիւնը թաղել էր փոշիների մէջ. գտնելով մի տեղ Հոմերոսը, նա ուրախութիւնից եւ յուզմունքից լաց էր լինում. նրա օրինակին հետեւեցին հարիւրաւոր մարդիկ, որոնք վանքերի անարգ գերութիւնից ազատեցին հին Յունաստանն ու Հռոմը։ Այստեղ Բօկկաչիօն ստեղծեց գեղարուեստական վէպը, ստեղծեց նաեւ դրական լեզու. նրա հռչակաւոր «Դեկամերօնը» ահագին ազդեցութիւն գործեց եւ այսօր էլ դեռ ժեռած չէ, կարդացվում է ախորժանքով։ Այստեղ Մատթէօ Բօեարդօ եւ Լոդովիկօ Արիօստօ հիւսեցին Ռոլանդի դիւցազնական վէպը, մէկը՝ սիրահարված Ռոլանդի, միւսը՝ կատաղի Ռոլանդի։ Այստեղ էին Միկէլ-Անջէլօ (քանդակագործ), Լէօնարդօ-դա-Վինչի, Ռաֆայէլ (նկարիչներ)։

Որքան մեծ անուններ, որպիսի հանճարներ միմեանց ետեւից կամ միաժամանակ։ «Իտալիայի գիւտը—ասում է Միշլէ—XVI դարի համար աւելի մեծ նշանակութիւն ունէր, քան Ամերիկայի գիւտը»։ Նրա առատ ու մաքուր լոյսերից ազգերը լիաթոք քաժին էին վերցնում իրանց համար։ Գերմանիան աշակերտեց նրան վերածնութեան չարժման մէջ։ Ֆրան-

սիան պատերազմներ էր մղում Իտալիայի դէմ եւ թէեւ յաղթեց այս բաժան-բաժան դարձած երկիրը, բայց յաղթված իտալացիներն էլ նուաճեցին յաղթողներին իրանց մտաւոր հարըստութեամբ։ Իտալիայի ազդեցութեան տակ մեղմացան ֆրանսիական բարքերը, ծաղկեց ֆրանսիական գրականութիւնը, պահելով, սակայն, իր ազգային ինքնուրոյնութիւնը։ Իտալական ազդեցութիւնը ուժեղ էր Սպանիայում եւ Լեհաստանում. նոյն իսկ Անգլիայի պէս ինքնուրոյնութիւն սիրող առաջաւոր երկրում իտալական բանաստեղծները օրինակ էին, նմանողութեան առարկայ։

Եւ ահա այդ լուսատու աստղը տպարանի միջոցով կապվում է Հայաստանի հետ։ Բայց հայերիցն էլ կան նրա աշակերտների մէջ։

Աւա՜ղ. մարդկութեան կեանքի մէջ չը կան յանկարծակի, հեշտ թռիչքներ։ Ազգերը բարձրանում են աստիճաններով, իսկ հայ ազգը այն աստիճանի վրա չէր, որ կարողութիւն ունենար հասկանալու Պետրարկաներին, Արիոստոներին աշակերտելու անհրաժեշտութիւնը։ Հայի այն ժամանակվայ մտաւոր պահանջների մասին ուղիղ հասկացողութիւն տալիս են հէնց այն հինգ գրքերը, որոնք տպվեցին Վենետիկում։

Դրանցից միայն մէկը («Պատարագատետր») նշանակված էր եկեղեցում գործ ածելու համար, մնացածները ժողովրդական գրքեր էին.

Новорос. Унив. * Армянск. ПЕЧАТЬ

մի տօմար կամ օրացոյց, մի տաղարան, որի մէջ հաւաքված էին ժողովրդի հասկացողութեան մատչելի երգերն ու ողբերը, այսինքն այնպիսիները, որոնք խրթին գրաբարով չէին գրված, այլ այն ժամանակվայ աշխարհաբառով։ Իսկ «Ուրբաթագիրքն» ու «Աղթարքը» աւելի եւս անհրաժեշտ էին միջնադարեան նախապաշարված, տգիտութեան մէջ կաշկանդված մարդուն։ Սատանաներ ու դեւեր հալածող զօրաւոր աղօթքներ եւ երդմնեցուցչութիւններ, չար աչքից, կանանց եւ կախարդների «վեց հազար եւ վեց հարիւր եօթանասուն երկու աղանդներից» ազատող հնարքներ, աղօթքներով բժշկվելու խրատներ, բախտ եւ դժբախտութիւն գուշակելու միջոց եւ այլ այսպիսի հարիւր ու մի յիմարութիւններ եւ խաբեբայութիւններ, որոնք տգէտ ու մութ մարդու ամբողջ աշխարհայեացքն էին կազմում—այս էին հայկական տպագրութեան այդ առաջին պտուղները։ Նշանակելի հանգամանք է, որ, օրինակ, «Ուրբաթագիրքը» պիտի կատարէր գնողի համար յատուկ թալիսմանի դեր աղօթքների մէջ թողնված էին բաց տեղեր, եւ գնողը, գրելով այդ տեղերում իր անունը, պիտի միանգամայն ապահով լինէր, որ հրաշագործ գիրքը իր անխոնջ պահապանն է չարերի, կախարդների, դեւերի եւ այլ իրական եւ երեւակայական սարսափների դէմ։

Հայերի մէջ էլ տպարանը հէնց առաջին քայլում ցոյց էր տալիս, որ ինքը պիտի ծառայէ թէ լոյսին եւ թէ խաւարին, գիտութեան եւ տգիտութեան. Նրա միջոցով մարդիկ թէ պիտի կենդանանային եւ թէ թունաւորվէին։ Այս շատ նշանաւոր հանգամանքը պարզել էր ինքը, տպագրութեան հայր Գուտենբերգ, որի տպարանից դուրս եկաւ մարդկային մի աւելի մեծ եւ վնասակար յիմարութիւն—ինդուլգենցիաներ, այսինքն մեղքերի թողութիւն շնորհող տոմսակներ, որոնք կրում էին իրանց վրա կղերի կնիքը եւ վաճառվում էին հրապարակներում, իբրեւ եկեղեցական գանձարանների համար շատ շահաւէտ ապրանք։ Բայց տպարանի այդ երկդիմութիւնը վտանգաւոր չէր. ինդուլգենցիա տպագրող մամուլը տպում եւ հրատարակում էր նաեւ Ուլրիխ ֆոն-Հուտտէնի կրակոտ գրուածքները։ Լոյսի եւ խաւարի կռիւ—այսպէս էր մարդկութեան վիճակը, այսպէս էր պահանջում այն անդադար շարժումը, որ կրթում, ուժեղացնում է նրա միտքը։ Այդ կռւի, այդ եռանդոտ շարժման գործիք դարձաւ տպագրութիւնը։ Միայն այսպէս կարող էր նա իրագործել մի մեծ յեղափոխութիւն աշխարհի վրա։ Ահա հէնց այդ կռիւն ու շարժումն էր, որ չը կար մեր նկարագրած ժամանակի Հայաստանում։

III

Եւ կարող էր լինել։

Մտաւոր կեանքը, ինչպէս եւ առհասարակ ամեն տեսակ կեանք, պահանջում է իրան հարկաւոր հիւթերը, նպաստաւոր պայմաններ իր զարգացման համար։ Եւ եթէ ամայի է շրջապատը, խուլ եւ անողորմ դէպի այդ պահանջը, կեանք, ի հարկէ, չի լինի,—կանոնաւոր, առողջ, ստեղծագործող կեանք։

Հայոց երկիրը, անցնելով մի շարք սեւ դարերի միջով, այնքան նիհարացել, ուժասպառ էր դարձել, որ չէր կարող նիւթ տալ մտաւոր կեանքին։ Ի՞նչպէս նիւթ տար, քանի որ նոյն իսկ ֆիզիքական կեանքը այստեղ անդադար դիմում էր դէպի մահ եւ ոչնչութիւն։ Միտքը չէ կարող գործել միտեղ, ուր գործում է սուրը եւ մի այնպիսի ժամանակ, երբ ամբողջ ժողովրդի «լինել թէ չը լինելը» կախված է այդ սրի մի քմահաճ շարժումից։ Երբ դարաւոր ճակատագրի պէս թագաւորում է ընդհանուր յուսահատութիւնը, երբ մարդը իր ուսերի վրա ապահով գլուխ չունի, երբ մի շարք սերունդներ ստրուկ են ծնվում եւ իբրեւ ստրուկ հաւատում են, թէ մեծ բարերարութիւն է եւ այն, որ իրանց թոյլ են տալիս օդ շնչել, երբ շուրջը քար քարի վրա չէ մնում եւ չը կայ ոչինչ բան, որ հաստատէ, թէ լուսնի տակ լի-

Հ.Ս.Խ.Հ. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
С.С.Р.А Публичная Библиотека
7/XI--1922

նում է եւ կարող է լինել իրերի մի հաստատ դրութիւն, մի տեւողական կարգ, մի տէր, մի հրամայող—այդպիսի ժամանակ միտքը անգործունեայ է, ցուրտ ու մեռած, այդպիսի ժամանակ մարդուն միայն անասնական կեանքն է հասկանալի դառնում, եւ նա իր բոլոր ընդունակութիւնները, իր ձգտումները լարում է միայն իր անճար գլուխը որ եւ է կերպով պահելու-պահպանելու համար։

XVI դարի հայը իր ետեւում ունէր ամբողջ տասն դարեր, որոնք այդ տեսակ սպանիչ իրականութիւնն էին քարոզում, համարեա առանց երկար ընդհատումների։ Հազար տարի էր, ինչ թափում էին հայի արիւնը. թափում էին ոչ թէ այն պատճառով, որ նա անհանգիստ, նուաճող ու արշաւասէր տարր էր, այլ որովհետեւ նա չափազանց անտէր ու անօգնական էր՝ իր երկրի աշխարհագրական դժբաղդ դիրքի, բայց մանաւանդ իր ներքին թոյլ կազմուածքի պատճառով։ Կոտորած—այս է մեր բոլոր տարեգրութիւնների հիմքն ու հոգին. ոչ թուեր են մնացել, ոչ էլ հնար է եղել բոլոր արձանագրութիւնները մի առ մի արձանագրելու թղթի վրա, ուստի անկարելի է նոյն իսկ մօտաւորապէս որոշել, թէ ինչ ունէր երկիրը եւ ինչեր կորցրեց այդքան ժամանակներում։ Պարզը կոտորողների յաջորդականութիւնն է։ Կոտորում էր պարսիկը, որին յաջորդեց արաբը, ապա սելջուկեան թիւրքը, ապա մոնղոլը, մամլիւքները, թիւրքմէնը եւ այլ խառնիճաղանճ հրոսակներ։ Կոտորողների մէջ էլ պէտք է տարբերութիւն դնել։ Ցեղիները չար էին առաջիններից։ Երկրի դրութիւնն էլ դնալով սոսկալի էր դառնում։ Մի ժամանակ հայ իշխանները պարսիկների եւ արաբների դէմ հանում էին ապստամբական չարժումներ, զէնքով պաշտպանում էին ժողովրդի իրաւունքները, բայց այդ ռազմիկ դասակարգը հետզհետէ ջընջվեց, անյայտացաւ եւ ապագայ կոտորողների առաջ կանգնած էր ժողովուրդը, իբրեւ հօտ, որի միակ զէնքն էր աղաչանքն ու հնազանդութիւնը։ Աղջը ձիւնի պէս հալւում էր կամ արների տակ, կամ օտար երկիրներ փախչելով. նրա հողը գրաւում էին արիւնարբու նուաճողները. որ եւ է դիմադրութիւն ցոյց տալը ոչ միայն անկարելի էր, այլ եւ միանգամայն անհասկանալի։ Հայութիւնը ներկայացնում էր ազգագրական փոքրիկ կաթիլներ, ցրված մոնղոլո-թաթարական ցեղերի ծովի մէջ։ Ս.հեղ վիճակները սովորեցնում էին նրան չը սոսկալ նոյն իսկ ամենաանտանելի դրութիւնից. Ալիւ-Ալանը մորթուած հայ մանուկների արեան մէջ լողացաւ, բայց այդ բարբարոսութիւնը նախանձում էր այն արհաւիրքների առաջ, որ տարածեցին «Աստուծու պատիժ» տիտղոսով պարծեցող Ջինգիզ-խանի բանակները։ Եւ սա-

կայն Զինգիզներն ու Հուլաղուներն էլ մոռացվեցան, որովհետեւ նրանցից յետոյ եկողը Լենկթիմուրն էր...

Թիմուրը, ինչպես յայտնի է, վերջին դաժան պատուհասն էր ամբողջ Արեւմտեան Ասիայի համար։ Ուր որ նա մի անգամ ոտք էր դնում, ամէն ինչ չորանում, անապատ էր դառնում. ինչ պիտի դառնար Հայաստանը, որ մի քանի անգամ ընկաւ այդ գազանի ոտքերի տակ։ Համաշարած մի գերեզմանատուն էր Հայաստանը, երբ այնտեղից հեռացաւ Լենկթիմուրը. բայց ոչ լուռ ու հանգիստ գերեզմանատուն, որովհետեւ մահը չարունակում էր նրա արածը եւ ժողովրդի կենդանի մնացած պատառիկները կոտորվում էին սովից ու ժանտախտից։ Կաղ հուսաճողի մահն անգամ հանգստութիւն չէր բազմաչարչար աշխարհի համար։ Մեծ, աշխարհահռչակ Լենկթիմուրը չը կար, բայց պակաս չէին մանր-մունր Լենկթիմուրները, որոնք կեղեքում ու աւերում էին այս կամ այն կողմում։ Ամբողջ XV դարը մի դժոխք էր Հայաստանում. հողը արիւն, աւերակների մուխը երկինք բարձրացած...

Այդ սոսկալի ժամանակներում չատ քիչ էին մնացել այնպիսի վանքեր, որոնց խաղաղ խուցերի մէջ դեռ պղպջում էր վանական ճրագը։ Խնայն էր դարերի ընթացքում պահպանել գրականութիւն ու գրագիտութիւն, բայց այ-

ժմ այնտեղ էլ ամայութիւն էր տիրում։ Ողջ մնացած վարդապետները սարսափահար նայում էին դրսի դրութեան, եւ ինչպես վայել է սարուկ ժողովրդի սարուկ առաջնորդներին, մրմնջում էին թէ այդ բոլոր արհաւիրքները երկինքն է ուղարկել հայ մարդու ծուլացած մեղքերի համար։ Ուրիշ որ եւ է բացատրութիւն չէր կարողանում գտնել միամիտքական խոհերի մէջ ըթացած եւ դրսի արհաւիրքներից սարսափած միտքը։ Վանքը աղօթում էր, վանքը լալագին աղաչանքներ էր բարձրացնում դէպի երկինք, որ ներված լինին մարդկանց մեղքերը։ Լսում էր երկինքը թէ ոչ, բայց աշխարհի կործանումը չարունակվում էր եւ դժբախտ հայը սովորում էր իր առաջնորդներից, որ չը պէտք է սպասել կարեկցութիւն մարդկանցից եւ ողորմութիւն երկնքից։ Ո՛րպիսի թշուառ դաստիարակութիւն... Նա օր օրի վրա աւերակներում էր սարուկի չղթաները։

Ի՞նչ կարող էր ստեղծագործել միտքը այս դրութեան մէջ։ Հայ գրականութիւնը վաղուց էր սկսել իր անկման շրջանը։ Բայց այնպիսի աղքատութիւն, որ տիրեց Լենկթիմուրի կոտորածների ժամանակից, չէր տեսնված նոյն իսկ այդ անկման շրջանում։ XV դարը մի պատմագիր տուեց (Թովմա Մեծոփեցի), որ նկարագրել է Լենկթիմուրի արշաւանքները։ Մնացած վարդապետները արտագրում էին

հին ձեռագիրներ, աւելացնելով իրանց կողմից փոքրիկ յիշատակարաններ, որոնց մէջ կամ մի երկու խօսք էին ասում ժամանակակից դէպքերի մասին, կամ բաւականանում էին յիշատակելով, որ արտագրութիւնը կատարված է «դառն եւ չար» ժամանակում, երբ կամ որ եւ է բռնաւոր կոտորած էր անում ու գերի վարում, կամ մորեխն էր անապատ դարձնում երկիրը կամ թէ համաճարակ հիւանդութիւններն էին սուգ տարածում։ Մի մի անգամ էլ վարդապետները ողբեր էին յօրինում դժոխային իրականութեան վրա։

Մարդ այդ սեւ-սեւ յիշատակարանների առաջ այնպէս շուարում է, որ չէ կարողանում հասկանալ, թէ այդ ժողովուրդը դեռ ինչպէս կարողացաւ գոյութիւն պահպանել։ Ու երբ այս աստիճանի յուսահատական է գրութիւնը, կարելի է այդ ժամանակների վերաբերմամբ պահանջներ անել գրական առաջադիմութեան, կրթութեան կամ լուսաւորութեան մասին։ Քաղաքական նոյն տեսակ հարուածների տակ էր, որ մտաւոր անապատ դարձաւ նաեւ Ֆիրդուսիների, Հաֆիզների, Սաադիների հայրենիք Պարսկաստանը, որը, սակայն, աւելի ույժ եւ կարողութիւն ունէր դիմադրելու ժամանակի սպանիչ ոգուն, քան միշտ թոյլ, միշտ հարստահարված Հայաստանը, որ բացի գրա-

նից՝ առնելի էր նուաճողներին այն պատճառով, որ քրիստոնեայ էր։

Բայց միակողմանիութիւն կը լինէր հայոց մտաւոր թշուառութիւնը միմիայն քաղաքական արհաւիրքներին վերագրելը։ Ասացինք, որ հայկական գրականութիւնը վաղուց էր սկսել իր անկման շրջանը։ Եւ անկման գլխաւոր պատճառներից մէկն այն էր, որ դա արհեստական գրականութիւն էր, հեռու իրական կեանքից, անմատչելի ժողովրդի բազմութեան։ Ինքնուրոյն ստեղծագործութիւն, որի մէջ խօսէր հայ ժողովրդի արիւնն ու սիրտը, համարեա բոլորովին չը կար այդ գրականութեան մէջ, որ համարեա ամբողջովին գոյութիւն ունէր միայն մի դասակարգի—հոգեւորականութեան եւ մի հիմնարկութեան—եկեղեցու համար։ Շատ չնչին թւով աշխարհականներ են մասնակցութիւն ունեցել գրականութեան մէջ. եւ մենք, չը հաշւելով հինգերորդ դարը, չենք գտնի այնպիսի շրջաններ, երբ գրականութիւնը առաջացրած լինի ժողովրդական շարժում, ընդհանուր ոգեւորութիւն։ Նոյն իսկ այնպիսի ժամանակներ (օր. Բագրատունի եւ Ռուբինեան թագաւորութիւնների օրով), երբ հայութեան գոնէ մի նշանաւոր մասը քաղաքական համեմատաբար բարեկեցիկ կեանք էր վայելում, չէ եղել գրական մի ա-

ռանձին, աչքի ընկնող հարստութիւն, որ իր նմանը ունեցած չը լինէր անցեալում։

Հայ գրականութիւնը գոյութիւն ունէր հազար տարի, բայց այդ ահագին չրջանում մի զարմանալի միանմանութիւն էր պահպանել. էվոլիւցիայի օրէնքը չէր դիպել նրան, գրական դպրոցների, ուղղութեան, ոգու փոփոխութիւններ չէին նկատվում։ Հայ հեղինակները եւ թարգմանիչները, իբրեւ եկեղեցական պաշտօնեաներ, տալիս էին հոգեւոր բանաստեղծութիւն—աղօթքներ ու երգեր, հեղինակում եւ թարգմանում էին անվերջ ու անսահման կրօնական բացատրութիւններ կամ մեկնաբանութիւններ։ Այդ կողմից հարստութիւնը անբաւական էր։ Բայց աչխատիկ կեանքի, իրականութեան հետ գործ ունեցող հեղինակութիւնները չատ քիչ էին, չատ աղքատ։ Դրանք պատմագրութիւններն էին, որոնց մէջ դարձեալ ահագին տեղ եկեղեցուն էր յատկացվում, իսկ համեմատաբար աննչան տեղը մնում էր քաղաքական հանգամանքների նկարագրութեան համար, առանց, սակայն, ժողովրդի ներքին առօրեայ կեանքը չօչափելու։ Այսքան միակողմանի, վերացական գրականութեան ազդեցութիւնը այն կարող էր լինել, որ հայը չատ զեղչիկ աղօթող, հոգու փրկութեան բոլոր ճանապարհները գտած, սխօլաստիական չատ բացատրութիւնների պաչար ունեցող քրիստոնեայ

կը դառնար։ Բայց մի ժողովուրդ չէ կարող միայն եւ միմիայն եկեղեցով ապրել, լինել ճգնաւոր. նա ունի իր ցաւերն ու խոհերը, իր մտածումները, աչխարհայեցողութիւնները։ Գրականութիւնը անտես էր անում այդ խոչոր ու առաջնակարգ պահանջը եւ այդ պատճառով թէ ինքն էր վնասվում, դառնալով մի դասակարգային, յամրաչարժ ու միակողմանի արհեստական գործ եւ թէ վնասում էր ժողովրդին, որ միչտ սառն ու անտարբեր էր մնում դէպի նրան։

Անհրաժեչտ է նկատել, որ կրօնական ուղղութեան այդ բացարձակ տիրապետութիւնը աւելի եւս մեծ մղում տացաւ այն դաւանաբանական վէճերից, որոնք մտան Հայաստան VII դարում եւ գնալով աւելի եւ աւելի սաստկացան։ Սկզբում յոյներն էին աչխատում հայերին իրանց դաւանութիւնն ընդունել տալ. ապա, երբ խաչակրաց արչաւանքները մօտեցրին Արեւմուտքը Արեւելքին, հայերի հոգու փրկութեան մասին սկսեցին չատ մտածել եւ կաթոլիկները. Երեք կողմերի կղերականութեան մէջ կռիւները անդուլ եւ անդադար էին. մէկը միւսին համոզել չը կարողացաւ եւ հազիւ թէ կարողանար, իսկ հետեւանքը միայն այն եղաւ, որ աւելի զարգացաւ աստղութիւնը, կրօնական ֆանատիկոսութիւնը։ Վերին աստիճանի ողբալի էջեր են բաց անում մեր

պատմութեան մէջ այդ կրօնական երկպառակութիւնները. նրանք միացան քաղաքական դժբախտութիւնների հետ եւ իրանց ամբողջ ծանրութեամբ ընկան հայ ժողովրդի վրայ։ Դրութիւնը անտանելի դարձաւ մանաւանդ այն ժամանակ, երբ կաթոլիկութիւնը մուտք գործեց Հայաստան։ Լէնկթիմուրի եւ նրա հողին ունեցող ուրիշ բռնաւոր հրէշների տիրապետութեան ժամանակ հայ ժողովուրդը եղբայրասպան խռովութիւնների ասպարէզ էր դարձել։ Միմեանց մատնում էին, միմեանց տանջում, եղբայրը գնում էր եղբօր դէմ, կրօնական հակացողութիւնների տարբերութիւնը խորթացնում էր հարազատներին։ Վարդապետները կռւում էին թէ խօսքով եւ թէ գրչով։ Այդ կռիւը երկար, չատ երկար մնաց մեր մէջ եւ մեր նոր ու նորագոյն պատմութեան մի ահագին մասն է գրաւում։

Շատ կարեւոր նշանակութիւն ունէր գրականութեան համար եւ լեզուի հարցը։ Գրաբարը, որ հինգերորդ դարում ցոյց տուեց իր հարստութիւնները, դարձաւ գրքի լեզու եւ այդպէս էլ անչարժացաւ նրա մէջ հազար տարի։ Եղել է արդեօք գրաբարը ժողովրդական լեզու—յայտնի չէ։ Բայց որ նա չուտ դուրս եկաւ գործածութիւնից, չուտ դարձաւ անհասկանալի ժողովրդի ահագին մեծամասնութեան համար, այդ երեւում է նրանից, որ դեռ X դա-

րից գրքի լեզուի մէջ ներս խուժել սկսեց ժողովրդական լեզուն։ Հետզհետէ աւատակացաւ այդ արչաւանքը, որ ցոյց էր տալիս, թէ հայոց գրականութեան մէջ էլ պիտի կատարվի այն փոփոխութիւնը, որից ազատ չէ մնացել ոչ մի ազգի գրականութիւն. այսինքն՝ հին, անգործածական, մնռած լեզուի տեղ պիտի հաստատվի նորը, կենդանին, ժողովրդականը։ Ժամանակի մի անխուսափելի օրէնք էր սա ամեն տեղ եւ մի ազգի գրական առաջադիմութիւնը համարեա ամբողջովին կախված է լինում այն բանից, թէ որքան այդ ազգը չուտ է ըմբռնում փոփոխութեան անհրաժեշտութիւնը եւ ինչ չափերով է կարողանում բաւարարութիւն տալ նրան։

Մեր մէջ արդէն կար երեւոյթը, բայց նա չը հասկացվեց երկար ժամանակի ընթացքում։ XIII դարի առաջին կէսում գրաբարը արդէն այնքան անհասկանալի էր, որ Սմբատ Գունդստաբլը հարկաւոր համարեց աշխարհաբարի վերածել Մխիթար Գօշի դատաստանագիրքը։ Կարծես չատ լաւ հասկացվում էր, որ ժողովրդի հետ պէտք է խօսել նրա լեզուով. հայ բժիշկները դրում են բժշկարաններ եւ նրանց գործածած լեզուն աշխարհաբարն էր. թարգմանվում է մի անտեսական գիրք դարձեալ այդ լեզուով. կամաց-կամաց երեւան են գալիս սիրոյ, վարդի, աշխարհային վշտի եւ ուրախու-

թեան երգեր, որոնց մէջ խօսողը աշխարհիկ լեզուն է։ Սմին տեղ զգացվում է այս լեզուի անհրաժեշտութիւնը, ամեն տեղ կատարվում է սրա մրցութիւնը գրաբարի դէմ։ Բայց ոչ ոք չէր մտածում այդ խաչոր երեւոյթի մասին. երեան չեկան մարդիկ, որոնք ժամանակի պահանջի թարգման հանդիսանալով, լեզուի բարեւորոգութեան հիմքը դնէին, մշակէին աշխարհաբարը գրականութեան համար։ Անգիտակցաբար ըմբռնվում էր, որ գիրքը պէտք է մօտեցնել ժողովրդին եւ դրա միակ միջոցն է չարհամարհել նրա լեզուն։ Բայց մի եւ նոյն ժամանակ գրաբարն էլ իր տիրապետող իրաւունքների մէջ էր մնում. միշտ դէպի անցեալը նայող, միշտ պահպանողական հոգեւորականութիւնը, որ չարունակում էր գրականութեան միակ սեփականատէրը մնալ, չէր էլ զգում որ իր պաշտած, կանոնական լեզուն դարձրած գրաբարը օրէցօր ընկնում է եւ օրէցօր պակասում է նրան հասկանալու պատրաստութիւն ունեցողների թիւը։ Սմին ինչ թողնված էր ճակատագրի կամքին. պակասում էին մարդիկ, որոնք խորազնին հայեացքի տէր լինէին եւ կարողանային թափանցել այդ երեւոյթի բուն պատճառների մէջ։

Եւ հետեւանքը այն եղաւ, որ գրականութիւնը ներկայացնում էր մի չատ խղճալի, անկերպարան դրութիւն. աշխարհաբարը մնում

էր անձնական գաւառաբարբառ, երեսի վրա գցած հում նիւթ, իսկ գրաբարը անդադար աղճատվում էր, աղքատանում, աչխատելով ցնցոտիներով ծածկել իր կատարեալապէս արհեստական դարձած, կեղծ գոյութիւնը։ Զրկվելով իր հին հարստութիւններից, նա չէր գտնում վերակենդանութեան որ եւ է նոր նիւթ։ Հայը իսկապէս չունէր գրական լեզու, որ լինէր հարուստ, արտայայտիչ. թէ գրաբարը եւ թէ աշխարհաբարը միատեսակ ողորմելի էին։ Եւ սակայն լեզուն է մի ազգի սիրտը, կենդանութեան կրակը։ Շատ հասկանալի է, որ իր տանը չունենալով ընդհանուր գործածական, ճկուն լեզու, հայը պիտի դիմէր օտարին եւ նրա լեզուի մէջ գտնէր ճաշակ, նրբութիւն։ Հայի պէս մի ինքնաբուխ, ցիրուցան ազգ երկար ժամանակ ոչինչ չէր ստանում իր մայրենի լեզուով եւ սովորում էր արհամարհել նրան։

IV

Այս էր առաջին անգամ տպագրական մամուլ ստացած հայի երկար անցեալը։ Իսկ ինչ էր ինքը, XVI դարը։

Քաղաքական հանգամանքները փոխված են։ Ամենագլխաւորն այն է, որ Միջին-Ասիայից այլ եւս չեն գալիս դէպի արեւմուտք տեղափոխվող ազգեր։ Այլ եւս գոյութիւն չունեն այն բազմաթիւ մանր ու մեծ իշխանապե-

տութիւններն ու ինքնակալութիւնները, որոնք վխտում էին Հնդկաստանի եւ Միջերկրական ծովի միջեւ, անդադար ընդհարվում էին միմեանց հետ, ոչնչացնում էին իրար, բարձրանում, ընկնում։ Արեւմուտքում այդ իրարանցումների մէջ գլուխ էր բարձրացրել Օսմանեան պետութիւնը, որ կլանելով ասիական մանր-մունր անկախութիւնները, անցել էր Եւրոպա, ջնջել էր Բիւզանդիան, Բալկանեան թերակղզու սլաւոնական պետութիւնները եւ իր ահռելի ոյժով սարսափ էր ներշնչում արեւմտեան ազգերին։ Դեռ օսմանեան նուաճումները չէին վերջացել Ասիայի կողմերում, երբ XVI դարի հետ միասին այդ վիթխարի բռնակալութեան կողքին լոյս ընկաւ մի նոր մեծ պետութիւն։ Դա Պարսկաստանն էր, որ ոչընչացրեց տեղական իշխանութիւնները, վերականգնեց Սասանեանների գահը։ Այդ գործը կատարողները դարձեալ թիւրք ցեղերն էին, բայց նրանց հիմնած գահը պարսիկների համար էլ ազգային դարձաւ, քանի որ պետական կրօն հրատարակվեց պարսիկների ազգային կրօնը—շիա իսլամը։

Կարելի էր կարծել, թէ այդ երկու ցեղակից եւ նոյն իսկ կրօնակից մեծ պետութիւնները կը բաւականանային այն լայնարձակ տարածութիւններով, որոնք նրանց բաժին էին ընկել։ Բայց այդպէս չեղաւ։ Երկու հարեւաննե-

րին անջատում էր կրօնական խորին ատելութիւնը, որ մոռացնել է տալիս նոյն իսկ ցեղական կապերը։ Թիւրքիան, իբրեւ ուղղափառ իսլամի ներկայացուցիչ, իբրեւ սիւննի աշխարհի հրամանատար, չը կարողացաւ համբերել, որ իր կողքին մեծանայ ու զարգանայ շիա աղանդաւորների հիմնած պետութիւնը։ Եւ դեռ Պարսկաստանը չէր կարողացել մի փոքր շունչ առնել իր նոր գահի շուրջը, երբ սկսվեցին պարսկա-թիւրքական պատերազմները։ Կրօնի վառած ատելութիւնը կատաղի է լինում եւ երկար չէ մոռացվում։ Պարսկա-թիւրքական պատերազմները շարունակվեցին երեք դար եւ նրանց վերջին գործողութիւնը կատարվեց XIX դարի առաջին քառորդում։

Հայաստանը բաժանված էր երկու հակառակորդների մէջ եւ այդ պատերազմների դաշտ հանդիսացաւ այդքան երկար ժամանակ։ Հին դժբախտութիւնը, ուրեմն, շարունակում էր ճնշել հայ ազգը։ Կուողները պետութիւններն էին, իսլամ կրօնի երկու հատուածները, բայց ամենամեծ զրկանքներ կրողը հայ ժողովուրդն էր, թէեւ մեղք չունէր մէջ տեղ։ Նա վաղուց սովորել էր մի աչքով նայել բոլոր մահմեդական բռնակալութիւններին, որոնք այս ու այն կողմից գալիս էին իրանց լուծը նրա վզին գցելու։ Տարբերութիւններ դնել այդ բռնակալութիւնների մէջ, համակրել մէկին եւ հակակրել

միւսին չէր կարելի, քանի որ նրանք մի եւ նոյն կերպով էին կառավարում, մի եւ նոյն եռանդով էին նրան կեղեքում. եւ բացի դրանից, սեփական կամք եւ տրամադրութիւն ցոյց տալը այնքան վտանգաւոր էր, որ հայի գոյութեան համար ամենախմաստուն նշանաբան պիտի լինէր ստրուկի դաւանութիւնը—«ով տէր, ես ծառայ»։ Բայց չը նայած դրան, հայ ժողովրդի արիւնն էր թափվում պատերազմական գործողութիւնների վայրերում, նրա ստացուածքըն էր կողոպտվում, նրա տունն էր քարուքանդ լինում։ Պարսից զօրքը, չը կարողանալով բաց ճակատամարտի մէջ յաղթութիւն վաստակել, յարձակվում էր Թիւրքաց հողերի վրա եւ անաջողութիւնների վրէժը հանում էր սրի անցկացնելով խաղաղ ազգաբնակութիւնը, ամենամեծ մասամբ, ի հարկէ, հայ. Թիւրքերն էլ նոյն կերպ էին պատասխանում պարսիկներին, նրանք էլ պարսից բաժին Հայաստանի գաւառներն էին անապատ դարձնում։ Պատերազմական գործողութիւնները վերջնականապէս սպառում էին ժողովրդի տնտեսական միջոցները. սրին եւ կողոպուտներին շատ անգամ հետեւում էր սոսկալի սովը՝ զանազան վարակիչ հիւանդութիւնների հետ։ Այդ աղէտների ականատեսները թողել են սոսկալի նկարագրութիւններ, որոնք յիշեցնում են սելջուկների, մօնղոլների արշաւանքները։

Բացի այդ պաշտօնական մեծ պատերազմներից, երկու երկիրների մէջ անպակաս էին ներքին մանր կռիւները։ Թէ Թիւրքիայում եւ թէ Պարսկաստանում կային տեղական փոքրիկ կիսանկախ իշխանութիւններ, որոնք անդադար խռովութիւններ էին յարուցանում, փառասիրական կամ, աւելի յաճախ, աւազակային ձգտումներով միմեանց վրա էին յարձակվում, երբեմն նաեւ ապստամբվում էին կենտրոնական իշխանութեան դէմ։ Հեշտ է երեւակայել, թէ ինչ պիտի լինէր անզէն եւ անպաշտպան ժողովրդի օրը մի երկրում, որ համարեա միշտ պատերազմական դրութեան մէջ էր գտնվում, կանօնաւոր բանակների, հրոսակային արշաւախմբերի ոտնակոխ դարձած։

Բայց եթէ չը լինէին էլ այդքան արտաքին եւ ներքին կռիւները, բաւական էր եւ թաթարական ազգերի ստեղծած վարչական ձեւը, որպէս զի ժողովուրդը միշտ ճնշված, հարստահարված լինէր։ Քաղաքակրթութեան եւ ամեն մի մտաւոր ու կուլտուրական գործունէութեան անհաշտ թշնամի հանդիսանալով, Թիւրքիան եւ Պարսկաստանը ներկայացնում էին զինուորական պետութիւններ, որոնք յենված էին բռնութեան եւ կեղեքումների վրա։ Նրանք հարուստ էին, երբ կար հարուստ աւար, բայց պատերազմական աւարը մշտական չէր, ուստի աւարի ապահով տարկայ էին դարձր-

ված հպատակ ժողովուրդները։ Դրանց մէջ ամենադժբախտները քրիստոնեաներն էին, որոնց սարկայնելու ու կեղեքելու հրահանգները գնո իսլամի առաջին գարուամ էր մշակված Օմար խալիֆի ձեռքով։ Քրիստոնեայ հասարակութիւնը ռայեա էր (նախիր) եւ նրա վրա ծանրացած էր հարկերի մի ամբողջ բնո։ Բաւական է աչքի անցկացնել սուլթան Սիւլէյման Մեծի «Կանունի-ռայեա» օրէնսգրքի մէջ սահմանված հարկերը, որպէս զի մի հարեւանցի հասկացողութիւն կազմենք, թէ քանի կաշիներ էին քերթվում քրիստոնեաներից։

Ասում ենք հարեւանցի, որովհետեւ դրանք միայն պաշտօնապէս սահմանված պետական հարկերն էին, այն ինչ դրանցից դուրս առնվում էր ռայեայից այն ամենը, ինչ կարելի էր առնել։ Առնողը միայն կառավարութիւնը չէր, այլ ամեն մի ուժեղ մարդ, տեղական իշխանաւոր։ Անհաւատ գեավուրի սեփականութիւնը առհասարակ պատկանում էր մուսիւմանին։ Նոյն իսկ մարդու ամենանուիրական սրբութիւնը—ընտանիքը գեաւուրի համար անկոտրոտելի սեփականութիւն չէր։ Ինչ որ գեղեցիկ էր ու թարմ, պատկանում էր տիրոջին։ Կատարեալ գժբաղդութիւն էր գեղեցիկ տղայ կամ աղջիկ ունենալը։

Թիւրքիայում ենիչէրական գնդերը կազմվում էին այն քրիստոնեայ երեխաներից, որոնք

խլվում էին իրանց թշուառ մայրերի գրկից։ Դա մի տեսակ գժոխային հարկ էր։ Նշանակված ժամանակներում կատարվում էին ժանկաժողովները. արտասունք, աղաչանք ոչինչ էին, ծնողական ծոցից հանված մանուկները կըրթվում ու դաստիարակվում էին մահմեդական կրօնի մէջ, դառնում էին վայրենի ու արիւնարբու ենիչէրիներ, որոնք ամենից չատ իրանց նախկին դաւանակից քրիստոնեաներին էին ատում եւ տանջում։ Ռայեան իր սեփական հիւթերից պատրաստում էր իր համար սոսկալի թոյն—այսպէս էր օսմանեան դիւանական սիստեմը։ Քրիստոնեայ երեխաներից պատրաստած զօրքերով ահագին նուաճումներ կատարելով, թիւրքը հասած էր լինում իր իդեալի կէտին. մնում էր միւս կէտը—հարեմական երջանկութիւնը, եւ այդտեղ էլ նրա ծառայութեան պատրաստ էին գեաւուրների հօտերը։ Մանկաժողովները պետութեան համար էին, բայց նրանից աւելի չատ կրկնվող աղջկաժողովները ամեն մի խանի, փաչայի ու բէկի համար էին լինում։ Այդ տեսակ աղջկաժողովների մի նկարագրութիւն տալիս է Զաքարիա սարկաւագը, իսկ մանկաժողովների պատճառած ընդհանուր սուգն ու յուսահատութիւնը նկարագրել է Թադէոս վարդապետ Սեբաստացի *)։

*) Զամչեան, Պատմ. Հայոց, Գ., եր. 513։

Քրիստոնեայի անձնաւորութեան ստորացումը կատարեալ դարձնելու համար մահմեդական օրէնսդրութիւնը ասում էր, որ նոյն իսկ քրիստոնեայ թագաւորը իրաւունք չունի դատարանում վկայութիւն տալ վերջին բնակիր մուսիլմանի դէմ *): Դա նշանակում էր, որ թաթարական գիշատիչ ցեղերի լուծի տակ ապրող քրիստոնեաների համար վերին ատեանի դժուար, համարեա միանգամայն անհնարին բան պիտի լինէր որ եւ է դատ վարել մահմեդականի դէմ: Եւ կար արդեօք թաթարական արդարադատութիւն, երբ կաշառակերութիւնը սրբագործված սովորութիւն էր ոչ միայն մանր-մունր պաշտօնեաների, այլ նոյն իսկ սուլթանների եւ չհերի համար: Սրբագործված սովորութիւն էր նաեւ այն, որ պիրոզը, առանց պատճառի անգամ, սպանել էր տալիս ունեւորին եւ յափշտակում էր նրա ստացուածքը: Անհուն կամայականութիւնների թագաւորութիւն էր: Եթէ մեծ վէզիրներն անգամ ապահով չէին, թէ վաղը միւս օրը կենդանի կը մնան, ինչ կարող էր լինել ռայեան, որի վերաբերմամբ ոչ մի բռնութիւն, ոչ մի անարգարութիւն արգելված չէր:

Բայց այդ դրութեան մէջ էլ գոյութեան կուի օրէնքը տիրում էր ռայեայի վրա իր բոլոր անողոք պահանջներով: Գոյութիւն պահ-

*) Нофаль—„Мусульманское право“, вып. I.

պանել կարելի էր ստրուկին տուած զէնքերով եւ քծնելը, չողոքորթութիւնը, ստախօսութիւնը, մատնութիւնը ու այլ այսպիսի բարոյական կեղտեր ծծվում էին ժողովրդի արեան մէջ, առաւելապէս քաղաքներում ապրող ժողովրդի, որ աւելի յաճախ էր շփվում տիրողների հետ: Այդ միջոցով քրիստոնեային աջողվում էր ոչ միայն գոյութիւն պահպանել, այլ եւ ազդեցիկ դիրք ստեղծել իր հաւատակիցների մէջ: Կազմվում է քրիստոնեայ իշխանաւորի ընդհանրապէս զզուելի տիպը. դա փողի, հարստութեան մարդն է, որ առաջ է գնում կաշառքներով, վաշխառութեամբ: Մի կատարեալ ստրուկ իրանից բարձրի, այսինքն մահմեդականի առաջ, նա դառնում է անգութ հարստահարիչ իրանից ստորի, այսինքն քրիստոնեայի համար: Նա ունի մի յայտնի դիրք մահմեդական ազդեցիկ պաշտօնեաների մօտ, կարողանում է երբեմն չակել քրիստոնեայ համայնքի գործերը իր չողոքորթութիւններով, կաշառքներով. բայց դրա փոխարէն նա դրաւում է ռայեայի մէջ մի տեսակ փաշայի, հրամայողի եւ առնողի դեր: Այդ դասակարգից առաջ եկաւ հայ ամիրայութիւնը Թիւրքիայում: Անողորմ էին մանաւանդ այն քրիստոնեաները, որոնք կապալով վերցնում էին պետական հարկերը. նրանք մեկին երկու էին առնում ժողովրդից:

Սակայն թաթարական սիստեմը ոչ մի դա-

սակարգի վրա այնքան անբարոյականացնող ազդեցութիւն չարաւ, ինչպէս հոգեւորականութեան վրա։ Տիրողները չատ լաւ հասկացել էին, թէ ինչպէս կարելի է չահագործել այդ դասակարգի փառամոլութիւնը։ Աթոռ եւ իշխանութիւն փողով գնելը քրիստոնեայ հոգեւորականի տեսչանքն էր կազմում։ Այն սեւ ու ողբալի ժամանակներում հոգեւորականների կռիւները, սուր արարմունքները իշխանութիւն ձեռք բերելու համար՝ մեր պատմութեան երկար էջերն են գրաւում։ Որքան բարձր էր իշխանութիւնը, այնքան սաստիկ էր նրա համար մղվող կռիւը փառասէր եկեղեցականների մէջ։ Հակառակորդները մատնում էին միմեանց, կողոպտում էին եկեղեցիները՝ այս կամ այն բռնաւորին կաշառքներ տալու եւ նրա բարեհաճութիւնը գրաւելու համար, խոստանում էին հարկ տալ եւ սուրանում էին այն աստիճան, որ տիրողները սովորում էին առանց քաշվելու ամեն տեսակ կեղեքումների ենթարկել նրանց։

Այդքան զզուելի արարքների պատճառով էր, որ էջմիածինը, հայոց եկեղեցական իշխանութեան կենտրօնը, մատնվեց մի անտանելի ըրութեան եւ հազիւ հազ էր կարողանում չունչ քաշել։ Ի հարկէ, չէ կարելի ասել, թէ բոլոր հոգեւորականներն էին փառամոլ, թէ ամենքն էին պատրաստ զոհել ամեն ինչ իրանց անձ-

նական չահերին։ Բայց փոքր ի չատէ պարտաճանաչ մարդը չէր կարող դրատել այն, ինչ քանդում էին կաշառքներով եւ մատնութիւններով գործ ածողները։ Կաթողիկոսներից անդադար պահանջում էին հարկ, կաշառք. էջմիածինը չունէր եւ դիմում էր ժողովրդին, նրանից ստացած նուէրներն էր դնում անկուշտ իշխողների կոկորդը։ Բայց ժողովուրդը միշտ չէր կարող այդպիսի հարկ վճարել իր հոգեւոր տէրերի ապահովութեան համար. ինչ դրութեան մէջ էր նա ինքը։ Եւ հոգեւոր վարչութիւնը մի կերպ գոյութիւն պահպանելու համար ստիպուած էր վերցնում, կատարում տիրողների պահանջը եւ ապա ինքը դառնում էր պարտատէրերի ստրուկ։ Դրութիւնն այնքան զարհուրելի էր, որ ոչ մի կաթողիկոս յանձն չէր առնում մենակ կառավարել եկեղեցին։ Սովորութիւն դարձաւ, որ կաթողիկոսը մէկին ձեռնադրում էր իր աթոռակից եւ ինքը փախչում էր էջմիածնից, հէնց որ պարտատէրերի եւ իշխողների պահանջները խստութեան ծայրայեղ աստիճանին էին հասնում։

Այսպիսի հանգամանքների մէջ, ի հարկէ, որ եւ է մտաւոր գործ արմատ բռնել չէր կարող եւ եղածն էլ պիտի վերջնականապէս չորանար։ XVI դարը իր նախորդից էլ մռայլ ու մութ է. նոյն իսկ մի հատ ժամանակագիր հեղինակ էլ

ներեւաց հարիւր տարիների ընթացքում, եւ հայոց պրականութեան պատմութեան մէջ այդ դարը մի բոլորովին սեւ բիծ պիտի ներկայացներ, եթէ Սիմէօն Ապարանցին չը գրէր մի տոհանաւոր չատ խնդճ աշխատութիւն, այն էլ ոչ թէ ժամանակակից կեանքից, այլ վերցրած Ղազար Փարպեցու պատմութիւնից։ Մտաւոր խաւարի, տգիտութեան չափը ցոյց է տալիս եւ այն, որ նոյն իսկ հայոց լեզուի քերականութիւնը բոլորովին մոռացվել էր, ինչպես վկայում է Առաքել պատմագիրը *)։

V

Ոչ, Հայաստանի հողի վրա չէր կարող ծաղկել գրական եւ մտաւոր չարժում։ Սա մի ճակատագրական վճիռ էր, որ պատմութիւնը հանում էր թաթարական տիրապետութեան իրականութիւնից։ Տպարանի տեղ չէր մի երկիր, որ այնքան հեռու էր լուսաւոր աշխարհից, այնքան մոռացված, զուրկ հաղորդակցութեան ճանապարհներից եւ ամեն տեսակ ապահովութիւնից, մի երկիր, որի ժողովուրդը գերմարդկային ջանքեր էր անում իր գոյութիւնը պահպանելու համար, եւ արիւնաքրտու ցեղերից ոտնակոխ եղած, վիշտերական բռնապետութիւնների ահաւոր ձեռքի տակ ճնշված՝ տդէտ էր, նախապաշարված ու խաւար։

*) Գլ. ԻԹ.

Բայց այդ ժողովրդի համար եթէ կար ապագայ, եթէ պահվում էր բախտի ժպիտ—դա միայն լուսաւորութիւնն էր, սեփական ջանքերով, առանց որ եւ է կողմնակի օգնութեան առաջադէմ ազգերի եռեւից գնալն էր։ Ինչպէս պիտի հնարաւոր դառնար մի այդպիսի մեծ գործ, երբ թւում էր, թէ հայ ժողովուրդը, իրան չբջապատող պայմանների չնորհիւ, պիտի վիներ ասիական խաւարի մէջ անչարժացած, լոյսից զուրկ մի ժողովուրդ, ինչպէս էին նրա հարեւանները։

Կան չարիքներ մարդկութեան կեանքի մէջ, որոնցից բարիք էլ է ծնվում։ Այդպիսի մի բարիք էլ հայերի համար ծնվեց։

Անշուշտ Հայաստանի համար մեծ դժբախտութիւն էր, որ կոտորածների դարերում ահագին բազմութեամբ հայեր հեռանում էին դէպի աշխարհի զանազան կողմերը՝ բախտ եւ հանգստութիւն որոնելու։ Ժամանակի ընթացքում դոյացաւ մի օտարերկրեայ Հայաստան—եթէ նեռելի կը լինի այսպիսի մի անուն յատկացնել միմեանցից ահագին տարածութիւններով անջատված մանր ու խոշոր գաղթականութիւններին։ Սրանց մի խիտ ցանցը տարածված էր նախ եւ առաջ Հայաստանի մօտ գտնվող, նոյն իսկ սահմանակից երկիրներում։ Միջերկրական ծովի ասիական, եւրօպական եւ մասամբ աֆրիկեան ափերը, Սեւ ծովի նաւահան-

պիտանները, Վրաստանը, Պարսկաստանը, Հընդկաստանը բազմաթիւ գաղթավայրեր տուին իր երկրից կամայ թէ ակամայ հեռացող հային։ Ցաւիտան կտրվելով հայրենի հողից, նա սկսեց արհամարհել տարածութիւնները եւ հասաւ Վոլգայի ափերին, մաւ Ղրիմ, Լեհաստան, Տրանսիլվանիա, Բուկովինա, Մոլդաւօ-Վալախիա։ Իտալիայի, Ֆրանսիայի, Սպանիայի, Անգլիայի, Հոլանդիայի, ինչպէս նաեւ Հնդկական կղզիների եւ նոյն իսկ Ջինաստանի նաւահանգիստները անծանօթ չէին հայերին։ Նրանք մեծ ընդունակութիւն ցոյց տուին զանազան կողմեր ցրվելու, ժամանակաւոր կամ մշտական բնակութիւն հաստատելու եւ օտար կլանքի պայմաններին յարմարվելու մէջ։ Նոյն իսկ Կովկասեան լեռնաշղթայի մշուշապատ լանջերը չը խուսափեցին գաղթավայր որոնող հայի աչքից, եւ այդտեղ, չերքէզների երկրում, ապաստան գտաւ հայկական մի փոքրիկ հատուած։ Աչխարհի վրա գուցէ միայն հրէաներն են գաղթական հայութիւնից անհամեմատ չատ քարէքար ընկել։

Դա չարիք էր այն տեսակէտից, որ անչափ նուազեցնում էր հայութեան թիւը։ Օտար երկրների տակ ցաք ու ցրիւ եղած հայ ժողովուրդը բնականաբար պիտի կորչէր։ Մի վաճառական ժողովուրդ, փոքրիկ համայնքներով խըրված օտար ազգութիւնների ծոցը, երկար ժամանակ չէր կարող պահպանել ազգային ինքնուրոյնութիւն, մանաւանդ որ համարեա ոչինչ կապ չէր պահպանում բուն հայրենիքի հետ, չէր ենթարկվում հայրենի հողի ազդեցութեան, չէր ստանում այդտեղից այնպիսի մտաւոր պաչար, որ բաւարարութիւն տար նրա կեանքի պահանջներին։ Կամ բոլորովին կորցնելով իրանց մայրենի լեզուն, կամ պահելով այդ լեզուն լոկ եկեղեցական ծէսերի համար՝ հայ գաղթականութիւններից չատերը ձիւնի պէս հալվում էին, բոլորովին օտարանում եւ կոլ գնում իրանց չրջապատող ազգութիւնների մէջ։ Թէեւ այսպէս, բայց գաղթականութիւններին էր վերապահված լոյս վառել իրանց գժբախտ հայրենիքի համար։

Ի՞նչ էր տալիս գաղթականութիւնը։—Ամենից առաջ այն, որ հայը իր երկրի սահմաններում կղզիացած չէր մնում։ Գաղթելով, նա հեռանում էր իր տխուր իրականութիւնից եւ ձգտնում էր քաղաքակրթութեամբ երջանիկ աչխարհին. այդտեղ նա տեսնում եւ սովորում էր չատ բան, կուլտուրական առանդ, ձեռնարկող, մրցող ոգի էր ցոյց տալիս։ Իբրեւ ճարպիկ ու ժիր վաճառական, նա միջնորդ էր հանդիսանում Արեւելքի եւ Արեւմուտքի մէջ, նրա կարաւանները անհուն տարածութիւն էին կտրում, փոխադրելով մի երկրի բերքերը ուրիչ երկիրներ։ Դժուարութիւններ արհամարհե-

լը, հավերատարությունը, չարքաշությունը, յամառ կերպով նպատակին ձգտելը բնաւորութեան խոշոր գծեր էին կազմում։ Հայը կայաններ ունէր Եւրոպայի եւ Ասիայի ամենանշանաւոր կենտրոններում. այդ կայանները միայն վաճառականական չահին չէին ծառայում, այլ եւ երբեմն մտաւոր գործի օջախներ էին հանդիսանում։ Վաճառականի հետ գաղթականութեան ճանապարհին մի մի երեւան էր գալիս նաեւ գրագէտը, ուսման տենչով վառված հայը...

Հետեւելով հայ գաղթականի գծած ճանապարհներին, տեսնելով թէ ինչպէս ակռվեցան նրանք եւ ուր էին տանում, մարդուն այնպէս է թւում, թէ ճակատագիրը դարերի ընթացքում այնքան մեծ բազմութիւններ էր խլում հայի երկրից, որպէս զի ապագայում այդ բազմութիւններից ծնացած փշրանքների միջոցով նոր բախտ վերադարձնէ հային—լոյս եւ քաղաքակրթութիւն որոնող մի ազգի բախտը։ Դարաւոր հանգամանքները մշակեցին մի հատուկ, տեւողական օրէնք.—հայը իր գաղթականութիւնների մէջ պիտի ձեռք բերէր վերածնութեան համար անհրաժեշտ լոյսն ու իմաստականութիւնը եւ ապա կամաց կամաց, փոքր չափերով, փոխադրէր այդ ստացուածքը դէպի բուն հայրենիքը։ Ուրիշ միջոց եւ ճանապարհ չէր թոյլ տալիս հայի իրականութիւնը։ Եւ

մինչեւ այժմ էլ գործում է այդ օրէնքը։ Մինչեւ այժմ էլ գաղթականութիւնների մէջ է կենտրոնացած հայի մտաւոր եւ կուլտուրական կեանքը։ Առանց գաղթականութիւնների՝ Հայաստանը կը մնար նոյնը, ինչ էր տասնեակ դարեր առաջ։

VI

Հայերէն տպագրութեան սկզբնաւորութիւնը անհաստատ էր։ 1513-ից յետոյ գալիս է մի երկարատեւ անգործութիւն, որ 50 տարուց աւել է տեւում. այդ ժամանակամիջոցում, որքան յայտնի է, հայերէն գրքեր չը տպագրվեցան։ Եւրոպան տուել էր հայերէն տպագրական տառեր, բայց Եւրոպան չէր կարող գրքերի հրատարակութիւններ կատարել չարունակ։ Հայոց գրականութիւնը այնտեղ անյայտ էր եւ, ուրեմն, պէտք էր որ հայերը իրանք տեսնէին իրանց հոգսը։ Եւրոպայում գտնվող հայ գաղթականութիւնները չատ քիչ էին հետաքրքրվում հայերէնով. նրանք չունէին պատրաստված, հասկացող մարդիկ, որոնք ըմբռնէին ազգային գրականութեան օգուտը եւ չարունակէին օտարների սկսած տպարանական գործը։ Մտում էր, որ Հայաստանը իր թշուառութիւնների մէջ մոռացէր նաեւ մամուլի մասին. մտում էր, որ այդտեղի սակաւաթիւ, թերուս

գրական գործիչներից գնային Եւրոպա, տպարանի հետևից։

1562 թուականին Միքայել կաթողիկոսը, թողնելով Էջմիածնում իր աթոռակցին, գնաց Սեբաստիա՝ մայր աթոռի ցաւերից մի քիչ ազատվելու համար։ Այդտեղ նա ծանօթացաւ եւզոկիայի (թոխաթցի) Աբգար անունով դպիրի հետ եւ նրան ու մի վարդապետի պատգամաւոր ուղարկեց Հռոմ։ Ինչպէս երեւում է, հայոց կաթողիկոսը վճռել էր ժողովրդի վրկութեան գործին զոհ բերել եկեղեցու դաւանական խորութիւնը, եւ Աբգարի պատգամաւորութիւնը ունէր քաղաքական նպատակ։ Պապին գրած նամակի մէջ Միքայել կաթողիկոսը առաջարկում էր լինել «մի հօտ, մի հովիւ, որպէս դի դրա հետ կարելի լինի աչք դնել գերութիւնից ազատելու վրա», ի հարկէ, պապի օգնութեամբ *)։

Հայերի այս պատգամաւորութեան մասին մանրամասն տեղեկութիւններ հաղորդողները հռոմէական աղբիւրներն են, որոնք եւ ասում են, թէ հայոց կաթողիկոսի թղթի մէջ կային ծանկագրութիւններ եւ նշաններ, որոնց բացատրութիւնը միայն Աբգարը կարող էր տալ։ Սա ակնի եւս հաստատում է այդ պատգամաւորութեան քաղաքական հանդամանքը։ Եթէ հարցը պարզապէս կրօնական լինէր, հարկ չէր

*) Զամչեան, Պատմ. Հայ., Գ., եր. 520.

լինի դիմելու ծանկագրութեան. երեւի այդտեղ թաղցրված էին այն պայմանները, որ Միքայել կաթողիկոսը առաջարկում էր Հռոմին, պայմաններ, որոնք չէին կարող խիստ գաղտնիք չը լինել։ Խնդիրը, ինչպէս երեւում է, դրված էր կարուկ կերպով. եթէ Հռոմի պապերը կարողանային ազատել հայերին սոսկալի գրութիւնից, այն ժամանակ եկեղեցիների միութիւնը կատարված բան կը լինէր։

Միքայել կաթողիկոսը առաջինը եւ վերջինը չէր, որ այդպիսի բանակցութիւն էր սկսում կաթոլիկ եկեղեցու պետի հետ։ Կաթոլիկ հետևիկները չատ անգամ են յիշատակում, թէ հայոց կաթողիկոսները հնազանդութիւն յայտնեցին Հռոմին, բայց միշտ խուլ ու մութ են թողնում այն բանը՝ թէ եթէ այդպէս էր, ինչո՞ւ չը կայացաւ միութիւնը։ Յայտնի է, որ դեռ Ռուբինեանների ժամանակից կաթոլիկ եկեղեցուն միանալու հարցը կապված է եղել քաղաքական չահերի հետ եւ մենք չատ հեշտ ընդունենք հաստատելու, որ հայ հոգեւորականութիւնը եթէ չատ անգամ պատրաստ էր իր հնազանդութիւնը յայտնելու ս. Պետրոսի աթոռին, դա առանց իրական փոխարինութիւն առանալու պայմանի չէր։ Հայաստանի տանջանքներին ականատես էին կաթոլիկ քարոզիչները, որոնք ամեն կերպ աշխատում էին դարձի բերել հայերին եւ աջողութիւն վաս-

տակելու նպատակով ոսկի սարեր էին խոստանում նրանց։ Հայերին առաջին անգամ կաթոլիկ միսիոնարները սովորեցրին դեպի Եւրոպա ուղղել իրանց աղաչաւոր հայեացքը։ Եւ Հռոմը, իրրեւ Եւրոպայի մէջ մեծ հեղինակութիւն ունեցող մի կրօնական ուժեղ պետութիւն, բնականաբար պիտի հայերին մեծ յոյսեր ներշնչէր, քանի որ այնքան աշխատում էր կաթոլիկացնել նրանց։

Աբգարի պատգամաւորութիւնից 17 տարի առաջ (1547) Սահակիոս կաթողիկոսը, որի աթոռակիցն էր Միքայէլը, մի ճանապարհորդութիւն կատարեց դէպի Եւրոպա։ Նա այցելեց Վենետիկը, երկար մնաց Հռոմում, ուր բանակցութիւններ ունէր եկեղեցիների միութեան մասին, ապա գնաց Գերմանիա եւ ներկայացաւ կարդոս V կայսրին, այնտեղից անցաւ Լեհաստան եւ Մոսկվա։ Այդ ճանապարհորդութիւնը ունէր քաղաքական նպատակ։ Վենետիկի հանրապետութեան կաթողիկոսը ներկայացրեց պարսկական Հայաստանի հայ գլխաւորների կողմից մի աղերսագիր, որ վերջանում էր այսպէս։ «Եւ մենք խնդամ հայքս ի մասին պարսից, ի ներքոյ խիստ տառապանաց այլազգենից, կու սպասեմք ձեր գալուն, ինչպէս սուրբ նախահարքն սպասէին Փրկչին Քրիստոսի։ Գիտեմք, որ ի զգօնութենէ տէրանց Վենետից պիտի սկսի մեր փրկութիւնն

եւ ազատութիւնն։ Կուզարկեմք մեր պատրիարքը Սահիանոս, չատ պատճառաց համար, առ մեծապայծառ տէրութիւն ձեր, որ յարգութիւն ընծայէ ձեզ, եւ յետոյ չնորք ընէք իրեն, որ կարենայ երթալ եւ համբուրել զոտս ամենասրբազան Պապին» *)։ Անշուշտ կաթողիկոսը այս տեսակ աղերսագրեր ներկայացրեց եւ միւս պետութիւններին։ Բայց, ինչպէս երեւում է, ոչ ոք յանձն չառաւ գնալ եւ ազատել Ասիայի մի անկիւնում ոչխարի պէս կոտորվող քրիստոնեաներին։ Իսկ Հռոմը։—Ազգերի քաղաքական ազատութեան մասին նա առհասարակ չէր մտածում, իսկ այդ ժամանակ մանաւանդ չէր կարող մտածել, եթէ կամք էլ ունենար, որովհետեւ ինքն էլ անպայման չատ խառնակութիւններ ունէր։ Այդ է պատճառը, որ Սահիանոս կաթողիկոսը «ամենասրբազան Պապի ոտները» համբուրելուց յետոյ էլ, երբ ձեռնունայն վերադարձաւ էջմիածին, այլ եւս պարտաւոր չը համարեց իրան Հռոմի հպատակ անուանել եւ նրա բանակցութիւնները անհետեւանք էլ մնացին։

Մի եւ նոյն փորձն էր, որ կրկնում էր Միքայէլ կաթողիկոսը։ Բայց Պիոս IV պապը, որին դիմում էր նա, աւելի եւս քիչ հնարաւորութիւն ունէր մտածելու հայերի մասին, քանի որ այդ ժամանակ նրա առջեւ դրված էր

*) Հ. Ալիշան—«Հայ—Վենետ», 1896, եր. 329.

կաթոլիկ եկեղեցու յաղթանակի ծանր հարցը։

Ո՛րպիսի մեծ փոփոխութիւններ էին կատարվել Եւրոպայում 1513 թուականից յետոյ, երբ Վենետիկում լոյս էին տեսել հայերէն առաջին տպագրութիւնները։ Վերածնութեան դարին Գերմանիայում հետևեց Լիւթերի առաջացրած կրօնական ահագին յեղափոխութիւնը, որ յայտնի է «Ռէֆորմացիա» անունով եւ ուղղած էր պապականութեան դէմ։ Շարժումը չատ զեղեցիկ աջողութիւն ունեցաւ. բողոքական եկեղեցին հաստատ հիմք դրեց Գերմանիայում, անցաւ Շվէյցարիա, Ֆրանսիա, Հոլլանդիա, Անգլիա եւ Հռոմը զրկվեց իր հըպատակների համարեա կէսից։ Բայց պապականութիւնը չէր կարող այդքան հեշտութեամբ հաշտվել սարսափելի իրողութեան հետ. կաթոլիկ կղերականութիւնը իր բոլոր ոգեմիկ ոյժերը դուրս հրաւիրեց նոր կրօնի դէմ. չը նայած մեծամեծ դժուարութիւններին, Պիոս IV պապը աջողեցրեց Տրիւնտի եկեղեցական ժողովը գումարել, որ կաթոլիկ եկեղեցու համար վարչական վերածնութեան հիմքեր մշակեց։ Այդ ժողովում առաջին անգամ երևացին Ճիաուսի անունով հիմնված մի նոր կարգի կրօնաւորները, այսինքն եզուիտները, որոնք Հռոմի եւ պապական հեղինակութեան մեծամեծ սիւները դարձան։ Պիոս IV, հաստատելով Տրիւնտի ժողովի որոշումները, եռանդուն կեր-

պով նրանց գործադրութիւնը պահանջեց բոլոր կաթոլիկ երկիրներից։ Առաջ եկաւ հակա-ըէֆորմացիա, կաթոլիկութիւնը ձեռք բերեց իր նախկին ոյժը։ Վերակազմելով կրօնաւորական կարգերը, աւելացնելով եղածի վրա եզուիտների անսպառ եռանդն ու ճարպիկութիւնը, խիստ կարգապահութիւն տարածելով եկեղեցական դասի մէջ, պապականութիւնը առաջ նետվեց իր յանդուգն ախոյանին տապալելու համար։ Բայց Լիւթերի չինութիւնը աւազի վրա չէր հիմնված. կաթոլիկութիւնը նրան քշել-տանել չը կարողացաւ, բայց եւ այդպէս մեծ աջողութիւն ձեռք բերեց, կանգնեցնելով բողոքականութեան յաղթական գնացքը։ Այդ աջողութիւնը, սակայն, մահ էր մարդկային մտքի համար, որ նոր էր թեւաւորվել, նոր էր գտել լոյսի ճանապարհը։ Վաւերացան ինկվիզիցիայի խարոյկները՝ ամեն մի ազատ մտածողութիւն տեղն ու տեղը սպանելու համար. հաստատվեց խիստ գրաքննութիւն, ոչ մի գիրք չէր կարելի հրատարակել առանց հոգեւոր հայրերի թոյլտուութեան. Պիոս IV ընդարձակեց այն գրքերի ցուցակը, որոնց ընթերցանութիւնը արգելված էր հաւատացեալ կաթոլիկներին։

Ամեն տեղ սկսեց տիրել կաթոլիկական խաւար ըէակցիան, բայց ոչ մի երկիր դժբաղդ չէր Իտալիայի նման։ Ընկաւ նրա գրական

փառքը, Պետրարկաների լուսափայլ դարի փոխարէն բայվեց կրօնական կեղծաւորութեան, փարիսեցիութեան ժամանակը։ Ժողովուրդը իր վրա բռնացած եկեղեցականութեան աչքում լաւ երեւալու համար՝ չինում էր անթիւ եկեղեցիներ, բարեպաշտական ցոյցեր էր անում, թէեւ ներքուստ բոլորովին անհաւատ էր։ Վենետիկը իր պարագն էր համարում ամենայն խստութեամբ կատարել մի կաթոլիկ երկրի պարտաւորութիւնները, որպէս զի ազատ մնայ պապերի միջամտութիւնից։

Պէտք է չը մոռանալ Արեւմտեան Եւրոպայի եւ մանաւորապէս Իտալիայի այս հանգամանքները, որ մենք դիտմամբ ենք յիշատակում այստեղ։ Մինչդեռ Եւրոպայի լուսագոյն գործիչները աշխատում էին ազատել ազգերը Հռոմի գերութիւնից՝ իբրեւ զարգացման եւ առաջադիմութեան մի անհրաժեշտ պայման, հայերը, ընդհակառակ քաղաքական դժբաղդ հանգամանքների՝ վերաբերութիւն որոնում էին այն իսկ պապականութեան փէշերի տակ, որ այդպիսի խաւար տարածեց լուսաւորվող աշխարհի վրա, եւ դեռ մի այս տեսակ վերաբերութիւնն էլ նրանց համար երազ էր, ցնորք։

Պիոս չորրորդ սիրով ընդունեց Աբգարին, պատուիրեց նրան գրել հայ եկեղեցու դաւանական սկզբունքները, բայց եւ խոստովանեց, որ ս. Պետրոսի աթոռը միջոցներ չունի Հայաստանին իրական օգնութիւն հասցնելու։ Կրկնվում էր հին պատմութիւնը. վերջ ի վերջոյ արիւնարտասուք թափող հային առաջարկում էին հնարաւորութիւն՝ իրանց հոգիները երկինք ուղարկել Հռոմի կնիքի տակ...

Հայերի ակնկալութիւնն ինչ էր. բայց նրանց ստացածը մի հիւրատուն կամ հոգեւտուն էր, որ հաստատվեց Հռոմում նրանց համար։ Իսկ Աբգարը, իբրեւ ուշիմ եւ հեռատես մարդ, մտածեց իր ճանապարհորդութիւնը օգտակար դարձնել հայերէն գրքերի տպագրութեամբ։ Կարծում են, թէ նա այդպիսի յանձնարարութիւն ունէր Միքայէլ կաթողիկոսից։ Դա չատ հաւանական է. չիսուն տարի առաջ հրատարակված գրքերը բաւականաչափ ժողովրդականացրած պիտի լինէին հայերէն տպագրութեան միտքը, ուստի եւ հայոց կաթողիկոսի համար չատ ցանկալի կը լինէր տպագրութեան միջոցով բազմացնել եկեղեցական գրքերը, քանի որ քարուքանդ երկրում մարդկանց չափ հալածվում ու ոչնչացվում էին եւ գրքերը, իսկ արտագրողներ չը կային կամ քիչ կային *)։ Այսպէս թէ այնպէս, 1565-ին Աբգարը Վենետիկում հրատարակում է մի «Սաղմոս»։

*) 1585 թին Սիսի Ադարիա կաթողիկոսը գրում էր Գրիգոր պապին. «Ի յամենայն ազգս հայոց, որ է շատ և բազում, ճորով թէ գտուի 20 աստուածաշունչ ընդ ամենն. և կու նստի դինն բճ. կամ գճ. (200—300) ֆլօրինի և չի գտուիլ» («Պատմ. Հայ. Տպագր.», Վենետիկ, 1895, եր. 59)։

Քանի որ անյայտ էին 1513-ի հրատարակութիւնները, Աբգար Եւդոկացին էր համարվում հայկական տպագրութեան հայր, իսկ այդ «Սաղմոսը»—առաջին հայ տպագրութիւն։ Այժմ այդ պատիւը խլված է Աբգարից, բայց նա դարձեալ մնում է մի երախտաւոր մարդ։ Աբգարն էր, որ առաջին հայ տպարանը հիմնեց։ 1567-ին նա արդէն Կ. Պօլսումն է եւ այդտեղ է շարունակում իր տպագրութիւնները. տպարանը բաւական մօտեցել է Հայաստանին, աւելի մեծ հայկական գաղթականութեան մէջ է գործում։ Թիւրքաց մայրաքաղաքին այդ ժամանակից վիճակվեց մի կարեւոր դեր կատարել հայկական տպագրութեան մէջ *)։

Հետաքրքրական հարց է, թէ ինչու Աբգարը իր գործունէութիւնը Վենետիկի պէս մի քաղաքից փոխադրեց այնպիսի տեղ, ուր տպարանը չէր կարող ունենալ շատ յարմարութիւններ։ Գուցէ պատճառներից մէկը եւ նոյն իսկ գլխաւորը այն էր, որ Իտալիայում այլ եւս անհնարին էր ազատ տպագրութիւն անելը։

---

*) Կ. Պօլիսը, թէև թիւրքական մի քաղաք, այնքան մօտիկ էր Եւրոպային, այնքան շատ էր շփվում նրա հետ, որ Արեւելքում ունէր մի զարգացած կենտրոնի համբաւ։ Տպագրական մամուլը այդտեղ հաստատվելու մեծ դժուարութիւններ չը գտաւ։ Յայտնի է, որ Թիւրքիայում հրէաները գաղտնի կերպով գրքեր տպում էին դեռ XV դարում։ Այսպէս, 1490-ին այստեղ տպվեց «Աստուծու ժողովրդի պատմութիւնը» անունով հրէական գիրքը։

Մենք հաստատապէս այդ չը գիտենք, բայց Աբգարի «Սաղմոսը» մի քանի ենթադրութիւնների տեղիք է տալիս։ Գրքի սկզբում դրված երկու պատկերներից մէկը ներկայացնում է Պիոս պապին գահի վրա, իսկ նրա մօտ երեք կարդինալ եւ մի եպիսկոպոս. Նրա առջեւ կանգնած են երկու հայեր, մէկը ծերունի, միւսը երիտասարդ։ Միւս պատկերում նկարված է Վենետիկի մի դուքս ժողովի մէջ եւ նրա առջեւ մի խնդրամատոյց հայ։ Պատկերները անխորհուրդ չեն. Նրանք վկայում են, որ Աբգարը, այդ գիրքը տպագրելու համար, ստիպված է եղել թոյլտուութիւն խնդրել թէ պապից եւ թէ Վենետիկի իշխանութիւնից։ Յիշատակարանի մէջ Աբգարը այդպէս էլ ասում է. Նա խնդրել է պապից եւ հրաման է ստացել։ Գուցէ հրամանը տրված է եղել հէնց այն պայմանով, որ այդպիսի պատկեր էլ լինի գրքի սկզբում, մի պատկեր, որ հայերի մէջ պիտի ժողովրդականացնէր Հռոմի աթոռը եւ նրա վրա նստողին։ Ի նկատի առնելով, որ Սաղմոսը բացի եկեղեցական գիրք լինելուց՝ ընթերցող հասարակութեան շատ սիրելի մի գիրք էլ էր, չէ կարելի տարօրինակ համարել այս միտքը, որ այնքան յարմար է գալիս Հռոմի համաշխարհային տիրապետութեան ձգտումներին։ Կղերական այդ մեծ պետութիւնը արդէն շատ լաւ հասկացել էր, թէ տպագրութիւնը որքան

ահագին ոյժ է մտքեր եւ ցանկութիւններ տարածելու համար եւ այդ պատճառով էլ դրել էր նրա վրա իր իշխանակալութեան ծանր լուծը, ծառայեցնում էր նրան իր չահերին, իսկ հակառակ չահերին նուիրված ամեն մի գրքի համար վառ պահած ունէր ինկվիզիցիայի խարոյկները։

Աբգարի գործունէութիւնը Կ. Պոլսում աւելի եւս պարզում է նրա տեղափոխութեան պատճառը։ Այդտեղ նա տպագրեց այնպիսի եկեղեցական գրքեր («Տօնապոյծ», «Ժամագիրք», «Պատարագամատոյց»), որոնց չէր կարելի առանց կաթոլիկ կղերի հիմնաւոր սրբագրութիւնների տպել Իտալիայում։ Եւ այսպէս, Կ. Պոլսի տպագրութիւնը իր ակզբնաւորութեան օրից յանձն էր առնում մի ընորոշ պաշտօն. դա հայոց եկեղեցուն նուիրված մամուլն է, որ դիմադրում է կաթոլիկ պրոպագանդային, հրատարակելով լուսաւորչական եկեղեցու մէջ գործածական գրքեր, մի հանգամանք, որ չատ պիտի թուլացնէր կաթոլիկ տպարանների ազդեցութիւնը հայերի վրա։ Մենք յետոյ կը տեսնենք, թէ որքան նշանաւոր էր Կ. Պոլսի այդ դերը. առ այժմ բաւականանում ենք այս սկզբնական հանգամանքը ընդգծելով։

1567 թուականից դարձեալ սկսւում է տպագրական գործունէութեան դադար, որ տեւում է 17 տարի։ Միայն 1584-ին մի գիրք

է հրատարակւում, այս անգամ արդէն Հռոմի մէջ։ Պապական աթոռի վրա այդ ժամանակ նստած էր Գրիգոր XIII, եզուիտների ամենամտերիմ բարեկամը եւ հովանաւորը։ Տրիենտի ժողովին մասնակցած հոգեւորականներից մէկն էր նա եւ այժմ, հասնելով եկեղեցու պետի աստիճանին, աշխատում էր ամենայն խրատութեամբ կատարել այդ ժողովի որոշումները։ Նրա մտածութիւնների առարկան այն էր, թէ ինչ պէտք է անել, որ կաթոլիկ եկեղեցին յետ ստանայ իր վաղեմի հպատակներին, որոնց խլել էր Ռէֆորմացիան։ Բայց բողոքականութիւնը ղէջալու եւ թուլանալու ոչ մի յոյս չէր տալիս. ուստի պապը իր հայեացքը դարձրեց դէպի Արեւելք, ուր կային բազմաթիւ ոչ-կաթոլիկ ազգեր, որոնք կարող էին փոխարինել Ռէֆորմացիայի հասցրած վնասները, եթէ, ի հարկէ, յաժարվէին Հռոմի հպատակ դրվել։

Այդ ուղղութեամբ Գրիգոր XIII չատ փորձեր արաւ եւ վերջը հասաւ այն եղրակացութեան, որ կրօնական պրոպագանդայի մէջ ամենախոշոր դերը վերապահված է դպրոցին։ Նա ոչինչ չէր խնայում եզուիտներին օգնելու համար դպրոցական գործում։ Հռոմի մէջ եզուիտների մեծ դպրոցը (կոլլեգիա) առատ նպաստներ ստացաւ պապական գանձարանից. այդտեղ կային դպրոցներ յոյների, հրէաների, մահմեդականների, ունգարացիների, մա-

բռնիանների համար։ Հայերը, ի հարկէ, մոռացվել չէին կարող. Գրիգորը մի կօնդակ հրատարակեց, որի մէջ իր հետաքրքրութիւնը յայտնեց այն դիմացկանութեան վրա, որ հայերը դոյդ էին տալիս դարաւոր տառապանքների մէջ. չը մոռացաւ իր ափսոսանքը յայտնել այդ թշուառ դրութեան առիթով, միանգամից վճռեց, որ հայերը միշտ Հռոմի հպատակներն են եղել, ուստի «ի վառս ամենակալին Աստուծոյ եւ յաճումն սուրբ եւ կաթողիկէ հաւատոյ» սահմանեց հայերի համար մի յատուկ դպրոց բաց անել Հռոմում, ուր հայ երիտասարդները կրթութիւն պիտի ստանային եւ դնային հայրենիք իրանց ազգակիցներին միխիթարելու։ Այդ միտքն էլ անկատար մնաց, դպրոցը չը բացվեց։

Յայտնի է, որ այս Գրիգոր XIII-ն էր, որ Արեւմուտքում մտցրեց նոր տոմարը։ Այդ բարենորոգումը հայերին էլ ընդունել տալու համար՝ թարգմանվեց եւ տպվեց նոր տոմարին վերաբերեալ պապական կօնդակը բազատրութիւնների հետ։ Տպագրութեան վրա աշխատողներն էին Աբգարի որդի Սուլթանչահ, որ հօր հետ գնացել էր Հռոմ, դարձել էր նրա աշխատակիցը տպագրական գործում, Յովհաննէս Տէրընցի անունով մի հայ հոգեւորական եւ սրա որդի Խաչատուրը, որոնք Հայաստանից էին եկել։ Հռոմի այդ առաջին տպագրութիւնը մի կաթոլիկ հրատարակութեան բնորոշ հանգամանքներն ունի։ Ահա

վերնագիրը. «Տումար Գրիգորեան. Յաւիտենական։ Որ եղեւ յիշխանութեան հզօր սրբոյ Փափոյն եւ այլ թաքաւորայ։ Կազմեցաւ ի մեծն Հռովմէն. ի քաղաքն սրբոյ առաքելոցն». Յիշատակարանի մէջ յիշվածներն էլ նոյն սուրբ պապ Գրիգորն է եւ կարդինալ Սանթա Սէէրին, որ անուանված է Հռոմի հայոց հովուապետ։ Հայոց կաթողիկոսի յիշատակութիւն չը կայ, մինչդեռ դա մի ընդհանուր սովորութիւն էր բոլոր հայ գրչագիրների համար։

Նոյն Յովհաննէս Տէրընցին 1587 թուականին տպագրում է վենետիկում մի «Սաղմոսարան», դնելով նրա սկզբում իր եւ իր որդի Խաչատուրի պատկերը։ Եւ այնուհետեւ XVI դարում այլ եւս հայերէն տպագրութիւն չէ լինում։

—

Առաջին չրջանը, չը նայած որ երեք քառորդ դարի տեւողութիւն ունի, ներկայացնում է մի չատ ողբերգի դրութիւն։ Տպարանները դեռ յարատեւ հաստատութիւններ չեն, երեւան են գալիս պատահաբար, երկար ընդհատումներով։ Արուեստը նախնական դրութեան մէջ է, տառերը կոպիտ են, անճաշակ, վերին աստիճանի աղքատ տեսակների կողմից։ Գրականութեան հետն անգամ չը կայ. տպագրութիւնը ժամանակի ստեղծագործող մտքի արտայայտութիւն չէ, տալիս է մի քանի գործնական գրքեր եկեղեցու համար եւ չատ հեռու է նոյն իսկ միայն

եկեղեցու բոլոր պահանջներին բաւարարութիւն տալու կարողութիւնից։ Ը՛ր կայ հայերի մէջ ժառանգ կենդանութիւն, ուստի եւ նրանց տպաբանական գործը համեմատել անգամ չէ կարելի եւրոպական տպագրութեան հետ։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

XVII դար

I

Պարսկա-Թիւրքական պատերազմները առ ժամանակ դադար առան XVI դարի վերջերում այն պայմանով, որ Պարսկաստանից նուաճված Հայաստանը, Վրաստանը եւ Ատրպատականի մեծ մասը անցնեն Թիւրքիային։ Բայց բանից դուրս եկաւ, որ օսմանեան լուծը պարսկականից չատ ծանր է եւ հայերը, գոնէ արեւելեան լեռնոտ մասերում ապրողները, ցոյց տուին պատմութեան մէջ մի հազուագէպ եռեւոյթ։ Ռայեան փորձում էր տարբերութիւն դնել ճնշող լուծերի մէջ, փորձում էր անբաւականութիւն յայտնել եւ իր համար երկու չարիքներից փոքրագոյնն ընտրել։ Այդ նպատակով Ղարաբաղի եւ Գողթան գաւառի կողմից չատերը յօժար կամքով գաղթեցին գնացին Պարսկաստան եւ, Շահ-Աբասի սիրալիր ընդունելութեան արժանանալով, բնակվեցան Սպա-

հանում։ Հայերի օրինակին հետեւելին եւ չատ վրացիներ։ Բայց ռայեայի այդ անմիջ փորձն էլ անհուն աղէտների դուռ բացեց։

XVII դարի սկիզբը Հայաստանի մէջ ներկայացնում էր մի այսպիսի տեսարան։ Սով էր, մէկը այն ահռելի սովերից, որոնք այնքան սովորական էին դարձել այդ քարուքանդ երկրի, մշտական պատերազմների արիւնոտ բեմի համար։ Սովի հետ բռնացած էր եւ մի այլ աղէտ. ամէն տեղ փռված էին ջալալիների հրոսակախմբերը, որոնք ասպատակութիւններ էին անում, կողոպտում էին։ Դա աւազակային մի ամբողջ հեղեղ էր եւ իր քայքայածութիւնների համար ասպարէզ էր ընտրել Կիլիկիայից մինչեւ Արարատեան աշխարհը։ Հաւաքվել էին զանազան տեսակ գիշատիչ տարրեր. այդտեղ էին եւ այն փաշաներն ու կուսակալները, որոնք ապըստամբված էին Թիւրք կառավարութեան դէմ եւ որոնց ձեռքի տակ հազարաւոր սպառազինված մարդիկ կային։ Եւ ահա ժողովրդի վզին միմեանց վրա բարդվել էին. օսմանեան լուծը, որի անտանելի ծանրութիւնից ազատվելու համար չատերը փախել էին Պարսկաստան, սովը եւ աւազակ ջալալիները։

Կար եւ չորրորդ, մնային դժբախտութիւնը։ Այդ սարսափելի ժամանակներում Էջմիածնի երկու կաթողիկոսները փախստական թափառում էին ժողովրդի մէջ, աշխատելով տուրք

ժողովել՝ իրանց խեղճ գլուխը ապրեցնելու համար։ Նրանք չէին համարձակվում օրվայ լոյսով դուրս գալ, երկու օրից աւել չէին կարողանում մի գիւղում մնալ։ Ամէն տեղ նրանց հալածում էին պարտատէրերը եւ նրանք նոյն իսկ անձնական պիտոյքների համար փող չէին գտնում, քաղցած էին, թշուառ։ Դրանցից մէկը Դաւիթն էր. իշխանական փառասիրութիւնը այդպիսի ժամանակներում էլ այնքան վառ էր Քրիստոսի փոխանորդների մէջ, որ Մելքիսէթ անունով մէկն էլ կամեցաւ նրա աթոռակիցը դառնալ։ Ընդունված սովորութեան հետեւելով, նա կաշառքներ տուեց տեղային մահմեդական իշխանին, որը եւ հարկադրեց Դաւիթին ձեռնադրել նրան կաթողիկոս։ Դաւիթը թէ այդ հարկադրանքից ստիպված եւ թէ կամենալով թեթեւացնել իր դժբաղդ դրութիւնը մի ընկերակից ունենալով, կատարեց Մելքիսէթի ցանկութիւնը։

«Երկու էին կաթողիկոսները եւ երկու—մըսխողները», ասում է Առաքել պատմագիրը։ Եւ ահա երկուսն էլ փախստական, իսկ չորրորդը սովից ու հարիւր ու մի անբախտութիւններից կիսամեռ ժողովուրդ։ Վերջապէս նրանք համաձայնութիւն են կայացնում—կաթողիկոսական աթոռը տալ մի երրորդին, որ կարող կը լինէր պարտքերը վճարել։ Կար այդ ժամանակ մի ունեւոր վարդապետ՝ Սրապիոն անունով, որ հա-

բուսա ժառանգութիւն էր առացել ծնողներից։ Նա հրաւիրվից կաթողիկոսութեան։ Բայց հէնց առաջին հանդիպման միջոցին՝ երկու կաթողիկոսների, նրանց հետ եղած կղերականների եւ Սրապիոն վարդապետի մէջ անհամաձայնութիւններ ծագեցին։ Երկու կաթողիկոսները ստիպված եղան հեռանալ Ջուղայից, ուր տեսնվել էին հարուստ եւ հեղինակաւոր Սրապիոնի հետ, իսկ ժողովուրդը Սրապիոնին տարաւ էջմիածին եւ կաթողիկոս ընտրեց։ Միաժամանակ երեք կաթողիկոս մի աթոռի վրա, որովհետեւ ոչ ոք չէր ուզում իր փառասիրութիւնից մի կաթիլ պակասեցնել։ Ընդհակառակն, Դաւիթն ու Մելքիսեթը, չը կամենալով զրկվել կաթողիկոսութիւնից, վճռեցին, որ իրանցից մէկը գնայ Շահ-Աբասի մօտ։ Պարզապէս յայտնի չէ նրանց նպատակը, բայց Առաքել պատմագիրը չատ տեղ ասում է, թէ դրանք էին այն թշուառութիւնների պատճառը, որոնք թափվեցան հայ ժողովրդի վրա։ Փառամոլ չարագործութիւնը ընտրել էր այդ ճանապարհորդութիւնը մատնութեան, հակառակորդներին տապալելու նպատակով։ Հայի դժբախտութիւնը այս անգամ էլ նրա տանից էր դուրս գալիս։ Եւ ոչխի ահեղ դժբախտութիւն։

Շահ Աբասը, արեւելեան մի ընդունակ եւ հասկացող բռնակալի նուրբ նենգամտութեամբ, օսմանեան երկիրներից փախածներին սիրալիր

ընդունելութիւն էր ցոյց տալիս եւ նրանց միջոցով լաւ ուսումնասիրում էր բոլոր հանգամանքները։ Այդքան դժգոհ տարրերի հաղորդած տեղեկութիւնները արդէն բաւական նիւթ էին տուել չահի ծրագիրների համար, եւ 1603 թուականին նա յանկարծակի հրաման տուեց զօրքին արշաւել դէպի Թաւրիզ։ Օսմանեան ահաւոր ոյժը խորտակելու համար կար մի միջոց—արագ արշաւել, յանկարծակիի բերել նրան։ Այդ տակտիկան լիուլի աջողվեց. կարճ միջոցում Թաւրիզը պարսիկների ձեռքին էր, իսկ նրանց առաջապահ զօրքերը գրաւել էին Նախիջեւանը։ Շահը մեծ հանդէսով մտաւ Ջուղայ։

Սրաքսի ժայռոտ ափի վրա հիմնված այս փոքրաքաղաքը վաճառականական մի զարմանալի ընդունակութեամբ հարուստ ժողովուրդ ունէր իր մէջ եւ այն ժամանակներում կարող էր ամեն մէկի նախանձը գրգռել։ Իւնչպէս էր, որ կեղեքումների ու աղքատութեան դարում երկրի մի անկիւնում կարողանում էր գոյութիւն պահպանել մի առեւտրական բարգաւաճ կենտրօն—յայտնի չէ։ Գիտենք միայն, որ Ջուղայեցի հայը ամեն տեղ էր, ուր կար առեւտրական մեծ չուկայ։ Ջուղայից միաժամանակ դուրս էին գալիս թէ մանրավաճառը, որ զանազան ապրանքներ էր տանում չրջակայ գիւղերում եւ քաղաքներում ծախելու եւ թէ

այն վաճառականը, որ գործեր ունէր Եւրոպայի նաւահանգիստներում եւ որի կարաւանները անհուն տարածութիւններ էին անցնում։ Հասկանալի է, թէ ինչ անուն ունեցած պիտի լինի ամբողջ Հայաստանում ճոխ եւ փարթամ Ջուղան։ Բայց լաւ վաճառականը վատ քաղաքագէտ է լինում։ Ջուղայեցիները կամեցան ապշեցնել Իրանի գահակալին, իրանց հարբուտութիւնները բաց անելով նրա առաջ։ Շահ-Աբասը իսկ որ հիացած էր եւ այդ վաճառականների բոլոր գործերը լաւ իմանալու համար այնքան բարեացակամ ու մտերիմ ձեւացաւ, որ նստում էր նրանց մէջ, ուտում խմում էր նրանց հետ։ Երեք օր չարունակվեցան այս մեծարանքները, եւ երբ Շահ-Աբաս գիւղաքաղաքից հեռացաւ դէպի Նախիջեւան եւ Երեւան՝ պատերազմական գործողութիւնները չարունակելու համար, անշուշտ Ջուղայեցիները չատ գոհ էին, որ իրանց հարստութիւններով եւ ընծաներով գրաւել են Իրանի բռնակալի սիրտը։ Ձէին խնայում խեղճերը, որ միամիտ եւ բեխանների պէս խաղացել են ամեն ինչ ոչընչացնող մի կրակի հետ եւ հէնց այդ օրվանից իրանց ձեռքով ստորագրել են իրանց սոսկալի դատավճիռը...

Երեւանի պաշարումը տեւեց լինն ամիս։ Ամուր էր այդ բերդը, որովհետեւ օսմանցիները նոր էին քանդել հայոց եկեղեցիներն ու վան-

քերը եւ նրանց քարերով շրջապարիսպ էին չինել։ Եւ Շահ-Աբասը չէր էլ ուզում յամառ ու խիստ յարձակումներով նուաճել բերդապահ օսմանցիներին. նա լաւ էր ճանաչում թշնամուն։ Մի մի բերդի դէմ յարձակումներ գործելիս էլ՝ չահը խնայում էր իր զօրքը եւ առաջ էր ուղարկում չրջականերից հաւաքած հայերին, որոնք կոտորվում էին, ընկնելով օսմանեան եւ պարսից կրակների մէջ։

Եթէ թիւրքաց կանոնաւոր զօրքը այնքան երկիւղ էր ազդում պարսից չահին, այդ չէր նշանակում, թէ նա պիտի վախենայ եւ խաղաղ ու անպաշտպան ազգաբնակութիւնից։ Ընդհակառակն, նա չտապեց յոյց տալ, որ նախորդ այդ հօտերի հետ նա կարող էր իր ուզեցածի պէս վարվել, յենվելով իր քաջ գնդերի բազմութեան վրա։ Հետեւելով իր նախորդների օրինակին, նա զօրքեր ուղարկեց դէպի արեւմուտք՝ օսմանեան երկիրները կողոպտելու եւ գերելու համար։ Պարսիկները հրայրն լաւայի պէս անցան Շիրակի, Էրզրումի, Բասենի, Խնուսի, Արճէշի կողմերը, քանդեցին, հրդեհեցին եւ ի վերջոյ մօտ 23 հազար հայեր բերեցին, Թաւրեզին Աբարատեան դաշտը։ Օսմանեան բանակ չէր դուրս գալիս պարսիկների դէմ. սուլթան Մէհէմմէդի մահվան պատճառով կ. Պոլիսը խառնութեան մէջ էր։ Երեւանի բերդապահ զօրքը, ոչ մի կողմից օգնութիւն չը

առանալով, անձնատուր եղաւ պարսիկներին եւ Շահ-Աբաս արշաւեց դէպի Կարսի կողմը։ Նա կամենում էր գործ ունենալ միայն Թիւրքաց բերդապահ զօրքերի հետ, որոնց կարելի էր ընկճել պաշարումներով։ Բայց լուր հասաւ, թէ գալիս է Թիւրքաց բանակը Սինան փաշայի առաջնորդութեամբ, եւ պատերազմի կերպարանքը իսկոյն փոխվեց։

Պարսկաստանի տէրը այս անգամ էլ չը վըստահացաւ բայց ճակատամարտի մէջ ընդհարվել իր քաջ եւ ուժեղ թշնամու հետ եւ նահանջման պատրաստութիւններ սկսեց։ Թշնամուն թուլացնելու եւ Ատրպատականի սահմաններից հեռու պահելու համար՝ նա յղացաւ մի դժոխային միտք—անապատ դարձնել այն բոլոր երկիրները, որոնք արդէն իր իշխանութեան տակ էին, մի անապատ, ուր օսմանցին չը պիտի կարողանար ոչ մարդ գտնել, ոչ պաշար։ Պարսկա-Թիւրքական պատերազմների ամենահրէշաւոր կողմն էր սա, որ մոռացնել տուեց նախկին բոլոր ազէտները։ Ամեն կողմ թուան պարսիկ հրամատարները եւ զօրաբաժիններըը, տանելով հրամանը, որ ամբողջ ազգաբնակութիւնը թողնէ իր տունն ու տեղը եւ գաղթէ Պարսկաստան։ Ամբողջ Արարատեան երկիրը, Լօռին, Ապարանը, Շիրակը, Կաղզուանի ձորը, Մակուն, Աղբակը, Խոյը, Սալմաստը, Ուրմին գատարկվեցան։

Օգոստոս ամիսն էր (1605), երբ սկսեցին քանդել այսքան յայնածաւալ մի աշխարհը։ Բնակիչներին դուրս էին անում տներից եւ ապա հրդեհում էին ամեն ինչ—բնակութիւն, հացի պաշար, խոտ ու յարդ։ Ոչինչ չը պիտի մնար թշնամու համար. անապատը պիտի սարսեցնէր մանաւանդ այս թշուառ բնակիչներին, ցոյց տալով, որ նրանք այլ եւս չը պիտի մտածեն յետ դառնալու մասին։ Բոլոր տեղերից մարդկանց քշում էին դէպի Արարատեան դաշտը, ուր պիտի կուտվեր գերիների ամբողջ բանակը։ Ահագին խմբերը անբան անասուների հօտեր էին դարձել, կամքից, պատից, ոյժից ու խելքից զրկված հօտեր, որոնց պարսիկները քշում էին իրանց առաջ ամենայն հեշտութեամբ։ Ամեն դժգոհութիւն, բայց մանաւանդ դանդաղկոտութիւն պատժվում էր սրով։ Պարսիկները չտապում էին, Սինան-փաշան չատ հեռու չէր. ժողովրդի տագնապը բազմապատկվում էր այն պատճառով, որ նրան ժամանակ էլ չէին տալիս ունեցած-չունեցածը հաւաքելու, ճանապարհի պատրաստութիւններ տեսնելու։ Զարհուրելի էր այն անասնական բթութիւնը, որին հասել էր ազգաբնակութիւնը դարերի անընդհատ հարուածների տակ։ Լօռիից մինչեւ Աղբակ եւ Կաղզուանից մինչեւ Նախիջեւան ոչինչ չտհաս դիմադրութեան փորձ չեղաւ. տասնեակ հազարներով մարդկանց մէջ

հասկանալի չը դարձաւ այն միտքը, որ եթէ մի քիչ դիմադրութիւն լինի, պարսիկները պիտի թողեն փախչեն, որովհետեւ նրանք վախենում են օսմանեան բանակից։ Այդ սարուկ բազմութիւնները ջնջելու, դէս ու դէն հալածելու համար հարկաւոր էլ չէր մի բանակ, որ Շահ-Աբասի բանակից աւելի ուժեղ ու քաջ լինէր։ Բաւական էր Սինան փաշայի ահից բռնված այդ զօրքի մի բարձր գոռոցը, որ մի ամբողջ աշխարհ դատարկվէր եւ ամայանար։

Այսպիսի դրութեան էր հասել հայ ժողովուրդը։ Միայն Գառնի գիւղն էր, որ ընդդիմացաւ. բայց դա էլ մի հօտային շարժում էր. ժողովուրդը սրեր, բայց մանաւանդ փայտեր, քարեր գտաւ՝ գերեվարների վրա յարձակվելու եւ ջարդելու համար։ Սակայն յետոյ գլուխը կորցրեց, չիմացաւ ինչ անել եւ ընկճվեց, երբ հասաւ մի ուրիշ պարսկական զօրաբաժին։ Կարելի էր, ի հարկէ, եւ փախչել. ժայռերի խոռոչները, քարայրերը կարող էին ապաստան տալ շատերին, մինչեւ որ կանցնէր արհաւիրքը։ Բայց պարսիկները որսկան շների պէս հոտոտում էին ամեն տեղ, դուրս էին քաշում թագնվածներին, որովհետեւ նրանք ամեն տեղ մի եւ նոյն էին—անզէն, վախկոտ ոչխարներ։ Ահա մի տեսարան։ Մօտ հազար հոգի հաւաքվել են մի մեծ եւ անմատչելի այրի մէջ։ Պարսիկները վերեւից թոկերով չորս մարդ են իջեցնում մինչեւ այրի բերանը։

Թէեւ այդ չորս կորիճները հագել են զրահներ եւ ամեն մէկը, բացի ձեռքում բռնած մի հատ սրից՝ կապել է մէջքին չորս-հինգ հատ սրեր, բայց փաստը փաստ է—չորսը հազարի դէմ։ Եւ նրանք մտնում են այրը, գայլերի պէս յօշոտում են ոչխարների այդ հօտը։ Քարայրի ճանապարհը պաշտպանողները սարսափահար ներս են վազում, որ իրանց ընտանիքներն ազատեն եւ ահա բաց մնացած ճանապարհով վրա են հասնում դրսի պարսիկները ու սկսվում է սովորական տեսարանը. կոտորում են պառաւներին եւ տղամարդկանց, պահում են գեղեցիկ կանանց, աղջիկներին եւ տղաներին, որ բաժանեն իրանց մէջ։ Բայց այս զոհերից շատերը, չը կամենալով ընկնել վայրենիների ձեռքը եւ պղծվել, դիմում են նահատակի անձնազոհութեան. ծածկելով իրանց աչքերը իրանց զգեստով, նրանք միմեանց ետեւից ցած են գլորվում եւ մահ գտնում ձորի յատակում, շատերը շամփրվում են այդտեղ բուսած ծառերի ճիւղերի վրա։

II

Աշուն էր։ Արարատեան դաշտում կուտված են բիւրաւոր ընտանիքներ։ Մարդկային այդ հօտերը գրաւել են մի տարածութիւն, որի լայնութիւնը Գառնիի լեռների ստորոտից մին-

չեւ Արաքս գետն է, իսկ երկարութիւնը—մի օրվայ ճանապարհ։ Սինան փաշան հասել է կարս, Շահ-Աբասը չատպով վերցնում է Ագ-ջակալէի պաշարումը եւ սկսում է նահանջել։ Երեք բանակ են չարժվում դէպի հարաւ-արեւելք. առջեւից գնում էր գերիների բանակը, յետոյ նրան քշող պարսից բանակը, իսկ սրան հետեւում էր Սինան փաշան։ Ջուղան էլ հրամանատարութեան միւս ոստիկանների հետ։ Շահ-Աբաս մեղք համարեց թողնել այդ ժիր ու ճարպիկ վաճառականներին Հայաստանի հողի վրա։ Մինչդեռ ջուղայեցիները չքեղ կերպով հիւրասիրում էին թագաւորին, հարուստ ընծաներ էին մատուցանում, Շահ-Աբասը, որ պարսկաստանի աշխարհաշէն բոնաւորներից մէկն էր եւ ամենանշանաւորը վերջին դարերի ընթացքում, վճռեց տանել նրանց իր երկիրը, որպէս զի այնտեղ ծաղկէ առեւտուրը։ Եւ առհասարակ այդ ամբողջ գերեվարութիւնը, բացի երկիրը անապատ դարձնելու գլխաւոր նպատակից, ունէր եւ անտեսական մեծ նշանակութիւն Պարսկաստանի համար։ Հաշիւը պարզ էր. մեծ քանակութեամբ մի աշխատասէր, հնար, ոչխարի պէս վախկոտ ժողովուրդ էր մտնում այնտեղ մշակելու, արդիւնաբերելու, տէրերին լիացնելու համար։ Ո՞վ կը հրաժարվէր այդպիսի բարիքից։

Ջուղան էլ լացով ու կոծով դատարկվեց։

Բայց ինչ էր նրա լացն էլ, կոծն էլ այն ընդհանուր տնաւարանի մէջ, որ բացվեց Արաքսի ափերին։ Սինան փաշան անդադար առաջանում էր, բազմապատկելով պարսիկների երկիւղը։ Պէտք էր հապճեպով առաջ քշել մարդկային նախիրը, Արաքսից անցկացնել, որպէս զի օսմանցիները չկտ չը խլէին։ Բայց փոխադրութեան միջոցներ չը կային. եղած նաւակներն ու լաստերը չատ քիչ էին։ Բարբարոսութիւնը, սակայն, գործ չունի բանականութեան, հանգամանքների հետ. նրա համար ամենաբարձր իմաստութիւնը, հրաշագործ ոյժը բռնութիւնն է։ Եւ եռուից արշաւող թշնամու վերաբերմամբ աղուէսի դիրք բռնած պարսիկները առիւծ են դառնում բուէի ու ուշակորոյս ամբոխի մէջ։ Հրամայում են քշել գերիներին դէպի գետի մէջը. ժամանակ չը կայ, սպասել, կանդնել անհնարին է. թող, ուրիմն, բազմութիւնը թաւիվէ գետը, անցնէ միւս ափը ինչպէս կարող է։ Ծեծում են, ջարդում են այն մարդկանց, որոնք յանդգնում են վախենալ գետից. գլուխ, ականջ ու քիթ են կտրում, չտապեցնում են։ Եւ սարսափահար բազմութիւնը, մրրիկից բռնված ոչխարային հօտերի պէս, թաւիվում է ջրի մէջ։ Հառաչանքներն ու աղաղակները լցրել են Արաքսի ամբողջ ձորը։ Մի նոր Արաքս էր գոյացել այդ անբախտների արտասուքներից։ Առջեւում անհուն գետը, ե-

տեւում պարսկական սուրը, եւ վախչելու ոչ մի ճանապարհ։ «Պարսից անողորմ զօրքերը— ասում է Առաքել պատմագիրը—քշում էին ժողովուրդը եւ լցնում էին գետի մէջ. եւ ժողովուրդը, վտանգից պաշարված, աւելի եւ աւելի բազմացնում էր աղաղակների ու ողբերի ձայները։ Ոմանք բռնում էին նաւակների եզրից, ոմանք տոլիների եզրից, ոմանք ձիանների, եզների եւ գոմէշների պոչերից, ոմանք էլ լողալով էին անցնում։ Իսկ որոնք լողալու հնարտութիւն չունէին եւ թոյլ էին—ծերերն ու պառաւները, տղաներն ու աղջիկները, փոքրիկ երեխաները—լցված էին ջրի երեսի վրա. եւ գետը նրանց վերցրած տանում էր, ինչպէս տերեւներ գարնան ժամանակ. գետի երեսը ծածկըված էր խեղդվածների մարմիններով։ Եւ այդ ժահային տեսարանի մէջ պարսիկները ժամանակ էին գտնում իրանց վաւաշոտ կրքերի հոգսը քաշելու։ Արաքսի ալիքների մէջ թրպրտացող բազմութիւնը որի առարկայ էր դարձել. լաւ ձի ունեցողները ջրի մէջ յարձակումներ էին գործում եւ ուր որ գեղեցիկ կին, աղջիկ կամ տղայ էին տեսնում, առնում, վախցնում էին նրանց։

Ով կարողացաւ, անցաւ միւս ափը, ով չը կարողացաւ, գնաց հանգստանալու Արաքսի ալիքների մէջ։ Բայց գետի միւս ափից դեռ նոր ակռվեցան անթիւ զոհեր կլանող արհաւիրքնե-

րը։ Ջը թողնէին, որ գետն անցած ժողովուրդը հանգստանայ, չունէ քաշէ. նոյն հապճեպով քշէին, տարան նրան դժուար ճանապարհներով, որպէս զի օսմանցիները վրա չը հասնեն։ Եւ գաղթականի երկար, անյայտ, փչալից ճանապարհը սպառում էր բազմութիւնը։ Հարիւր հազարներով մարդիկ էին քշվում, տանեկան հազարները մահ էին գտնում ճանապարհի վրա։ Տանջանքները բթացրել էին քշվողներին. մայրերը իրանց երեխաներին թողնում էին ճանապարհների վրա, հիւանդները անխնամ մեռնում էին։ Ցետ մնացողներին պարսիկներն էին սպանում։ Աղէտին ականատես եւ մասնակից մէկը *) գրում է. «Երեկոյեան որ իջնէաք, ի վաղն եղնէաք՝ բազում մեռեալք մնային իջեւանքն եւ բազում հիւանդք. մարդի օժանդակութիւն չկայր, որ թաղէր մեռեալքն։ Այս ճանապարհս տեսնէաք եւ հայէաք ի աջ կողմն եւ ահեակն, եւ ամենայն կողմն, ամենայն քարի քով եւ ամենայն ջօլի քով երեխայք լալիս, մէկն չկայր, որ դիացուցանէր զնոսա»։

Կոտորվելով ու հալածվելով, գաղթականները դիմեցին դէպի իրանց համար նշանակված տեղերը Պարսկաստանի զանազան կողմերում, ուր նրանց սպասում էին անծանօթ երկրի եւ.

*) Աւգոստինոս Բաղեցի, տ. «Նշխարք մատենագր. հայ.» Ք. Պատկանեանի։

անսովոր կլիմայի սպանիչ հանգամանքները, կեղեքումներ, հալածանքներ, զօռով իսլամացում եւ այլն։ Իսկ ինչ մնաց այն երկրում, որտեղից հանվել էին այդ մարդկային հօտերը։

Հետեւեալ տարին Թիւրք-պարսկական պատերազմների բեմ դարձաւ Վասպուրականը։ Սինան փաշան, պարտութիւն կրելով պարսիկներից, ակսեց զօրաժողով անել եւ մի ահագին բանակ կազմեց, որ կատարելապէս ոտնակոխ արաւ աղգաբնակութիւնը։ Թաւրիզի մօտ Շահ-Աբասը մեծ ջարդ տուեց թիւրքերին, որոնցից այնքան վախենում էր անցեալ տարի։ Ամեն տեղ սիրից խառնակութիւն, անտէրութիւն։ Ջալալի աւազակները աւելի եւս յանդուգն ու կատաղի դարձան եւ նրանց ահագին հրոսակները սրբում, տանում էին այն, ինչ մնացել էր Շահ-Աբասի արշաւանքից յետոյ։ Բարբարոսութեան հետ դաշնակից են եւ բնութեան արհաւիրքները։ Երկիրը մշակող չէր մնացել, գիւղացու անտեսութիւնը արմատից ոչնչացրված էր. եւ սկսվեց համատարած սով, որ տեւեց երկու տարի։ Փոքր-Ասիայի սահմաններից մինչեւ Կասպից ծովը մի կաթ ուտելիք չէր ճարվում։ Աւազակների ահից դադարել էր երթեւեկութիւնը, ոչ մի տեղից օգնութիւն ստանալ չէր կարելի։ Մարդիկ հասան դժբախտութեան եւ զազանութեան ծայրագոյն աստիճաններին. նրանք ուտում էին միմեանց, ծնողները իրանց երեխաների մսով էին կշտանում։ Դիակների բազմութիւնը հաւաքում էր գայլերի մեծ խմբեր, որոնք մանում էին գիւղերն ու անները, յափշտակում էին նոյն իսկ կենդանի երեխաներին։

Զարմանք չէ, որ կործանման ծայրին հասած երկիրը աւելի եւս դատարկվէր։ Բնակիչները, այդքան ցաւերից ու աղէտներից չկկլված, սկսեցին փախչել. նոր հայ գաղթականութիւններ գնացին դէպի Ղրիմ, Լեհաստան, Մօլդաւիա, դէպի ամեն կողմ։ Եւ մնացած դատարկութեան ու յուսահատութեան մէջ թագաւորում էր կղերի զզուելի քարասրտութիւնը։ Մինչդեռ չօբրջը քար քարի վրա չէր մնում եւ հայ ժողովուրդը, կարծես, իր վերջին շունչն էր փչում, Դաւիթն ու Մելքիսեթը խայտառակ վէճեր էին մղում միմեանց դէմ, թէ ով պիտի կաթողիկոս մնայ։ Բաւական չէր, որ Մելքիսեթը Դաւիթի հաճութեամբ գնացել էր Շահ-Աբասին դրդելու ու մանութիւններ անելու, այժմ այդ երկուսը, իրանց արածի վրահարէն ոչինչ վարձատրութիւն չը ստանալով պարսիկներից, աշխատում էին գոնէ միահեծան իշխանատիր մնալ հայերի վրա եւ ապրել փառաւոր կերպով։ Ցաղթողը վերջը Մելքիսեթն էր, որ պարսից կառավարութիւնից կապալով վերցրեց հոգեւոր իշխանութիւնն ու սկսեց աչ ու ձախ կեղեքել, հարստահարել ժողովուրդը, որպէս զի

նրանից կողոպտածով կաշառէ խաներին եւ ինքն էլ իր ազգականների ու սիրելիների հետ երեւանում վաճուկ ու առատ ապրուստ ունենայ։ Դա մի վեղարաւոր խան էր. չրջում էր պարսիկ ձիաւորներով չրջապատված, հրամայում էր, առնում, տանջանքների էր ենթարկում ընդդիմացողներին, իսկ աւելի զօրաւոր հակառակորդներին ոչնչացնում էր մատնութիւններով։

Հայոց վառամոլ եւ սրբավաճառ կաթողիկոսների չարքում այս մարդը ամենավատ կերպարանքն է ներկայացնում։ Իմանալով միայն թալանել, նա թշնամի էր ամեն մի բարեկարգութեան ու եկամուտների ազբիւր էր դարձրել տգէտ ու անբարոյական մարգկանց կաշառքներով ձեռնադրելը։ Եկեղեցիները կատարելապէս ամայի ու մերկ էին մնացել, որովհետեւ առաջնորդները կողոպտել էին նրանց՝ իշխող մահմեդականներին կաշառելու համար։ Էջմիածինը մի քարուքանդ ու անտէր վանք էր. մի հատ գիրք չէր մնացել, որովհետեւ գիրք կարդացող չը կար. մի հատ եկեղեցական զարդ եւ անօթ չը կար, որովհետեւ ամեն բան, որ փոքր ի չատէ գին ունէր, վաճառված էր կամ գրաւ դրված։ Բաւական է ասել, որ նոյն իսկ աղերը, բուրվառները, սկիհները, խաչերը գտնվում էին մահմեդական իշխողների տներում։ Նոյն իսկ ճրագ էլ չէր վառվում էջմիածնի տաճարի մէջ. մի մահմեդական մարդ երբեմն, երբ ճանապարհորդ կամ պատահական այցելու էր լինում, վառում էր ձէթի ճրագ, գնում էր հայոց ամենապլխաւոր վանքի մերկ բեմի վրա եւ փոխարէնը ողորմութիւն էր առնում։ Վանքում մնացել էին մի քանի տգէտ սեւագլուխներ, որոնք վար անել էին տալիս եւ տարվայ մեծ մասը գիւղերում էին անցկացնում։

Եթէ այսպէս էր հոգեւոր իշխանութեան կենտրոնը, ինչ կը լինէր միւս աղերում։ Վանքերում ապրում էին վայրենացած վարդապետներ, որոնք վազուց մոռացել էին, թէ իրանք հոգեւորական են. նրանք զբաղված էին տնտեսութեամբ, հարստանալու միջոցներ էին որոնում, որպէս զի վայելեն իրանց ազգականների եւ հարճերի հետ, որոնցով լի էին վանքերը։ Այդ սեւագլուխները վարդապետական զգեստներ էլ չէին հագնում, այլ պճնվում էին հարուստ աշխարհականների ձեւով։ Աւելի վատ էին գիւղական քահանաները։ Սրանք անուշով միայն եկեղեցու պաշտօնեայ էին, իսկ իրապէս եկեղեցու հետ ոչինչ գործ չունէին։ Քահանան գիւղում աշխատում էր մէկիկի կամ տանուտէրի պաշտօն ձեռք բերել, որպէս զի կարողանայ լաւ կեղեքել. եկեղեցու դռները չէին բացվում, ժամասացութիւն անդամ չէր լինում, որովհետեւ քահանան երկրագործ էր,

արհեստաւոր, մի խօսքով ամէն ինչ, բայց ոչ քահանայ։ Կային այնպիսիները, որոնք մահմեդական իշխողների ստրուկներն էին, չահում էին նրանց սիրտը զանազան մատնութիւններով։

Այսպէս էր եկեղեցական դասը՝ սկսած կաթողիկոսից մինչեւ վերջին գիւղական երէցը. դա այն դասն է, որի ձեռքում էր գանվում այն ժամանակ ուսումը, դաստիարակութիւնը, ամէն մի մտաւոր գործ։ Եւ հասկանալի է, թէ ինչ կը լինէր այդպիսի հովիւների իշխանութեան մատնված ժողովրդի բարոյականութիւնը։ Դա ամէն կողմով զրկված ու դժբախտ մի ժողովուրդ էր. նրան հարստահարում էին ամենքը՝ թագաւորական գահից մինչեւ եկեղեցական իերարխիայի ամենաստորին տասիճանը։ Նրա կեանքը, նրա ստացուածքը հարիւրաւոր գիչատիչ տէրեր ունէին, իսկ հոգին խաւար էր, անտէր։ Այդ դրութիւնն էր հասցրել նրան այն անասնական բթութեան, որը մենք տեսանք Շահ-Աբասի գերեվարութիւնների ժամանակ։

Բայց հայ ազգի բախտն էր, որ նրա կեանքի ամենամռայլ միջոցներում էլ երեան էին գալիս անհատներ, որոնք ընդհանուր ապականութիւնից բարձր մնալով, վառ էին պահում գաղափարի վերջին կայծերը։ Այդ տեսակ եւ բախտաւորներից զուրկ չը մնայ Հայաստանը

եւ մեր նկարագրած զարհուրելի անկման եւ վայրենացման օրերում։ Սիւնեաց երկրում, Տաթեւի վանքի մօտ, մի քանի վարդապետներ հիմնեցին մի միաբանական ուխտ։ Նրանք խիստ ճգնաւորական կանոններ սահմանեցին, որոնց մէջ ամենախելացին այն էր, որ ամենքը պիտի գրքերով զբաղվեն։ Միաբանութեան անդամները չրջուն քարոզիչների պաշտօն կատարեցին Հայաստանի զանազան կողմերում, վերանորոգեցին մի քանի վանքեր, բացին դպրոցներ եւ սկսեցին մարտնչել տիրող անբարոյական կարգերի դէմ։ Մելքիսէթ կաթողիկոսը, ինչպէս վայել էր մի վեղարաւոր հանգին, սաստիկ հալածանքներ հանեց այդ վերանորոգիչ վարդապետներից մի քանիսի դէմ, բայց նրա ստոր մատնութիւնները գործին չատ չը վնասեցին, եւ գաղափարով ոգեւորված վարդապետները կարողացան մի հոսանք մտցնել եկեղեցական նեխված կեանքի մէջ։ Նրանք հրաչքներ չը գործեցին եւ չէին էլ կարող գործել. բայց նրանց գոնէ աջողվեց գրագիտութիւնը նորից հաստատել վանքերում. պատրաստվում էին փոքր ի չատէ կարդին հոգեւորականներ, իսկ սա արդէն մի բարերարութիւն էր խեղճ ժողովրդի համար։ Այդ միաբանութեան կարգից էր Մովսէս կաթողիկոսը, որ սկսեց վերաշինել գոմանոց գարձած էջմիածինը եւ յետ գնեց Մելքիսէթի եւ միւսների վաճա-

ած եկեղեցական սրբութիւններն ու անօթները։ Վերջապէս այդ վանականների դպրոցների պատուղն էր Առաքել Դաւրիժեցի վարդապետը, որի հեղինակած պատմութիւնը գրական մի պայծառ աստղի փայլերն է ցոլացնում XVII դարի խաւարի ու սուգերի մէջ։ Պատմելու կարողութիւնը, գիտնականութիւնը, լեզուի կանոնաւորութիւնը գեղեցիկ վկայութիւններ են Առաքելի ընդունակութիւնների եւ ստացած կրթութեան մասին։

Բացի այդ փոքրիկ լուսաւոր կէտից, որ պլպլում էր Հայաստանի մէջ, թոյլ չը տալով որ խաւարը միանգամից կլանէ ամեն ինչ, կար եւ մի այլ յուսատու հանգամանք։ Դա Ջուղան էր։ Շահ-Աբասի գործած աւերանքների մէջ նեթէ դարձեալ կարելի լինի որոնել եւ գտնել մի փոքրիկ մխիթարութիւն, որ գոնէ ամենաչնչին մի փոխարինութիւն գառնար Հայաստանի տուած այնքան ահռելի զոհերի տեղ—դա այն էր, որ Ջուղան գաղթականութիւն դարձաւ։ Մենք չը գիտենք, թէ ինչ կը լինէր այս վաճառականական փոքրիկ համայնքը, նեթէ չարունակէր ապրել Հայաստանի հողի վրա։ Բայց գիտենք, որ Ջուղան ունի եւս հռչակվից իւրեւ հայկական գաղթականութիւն Պարսկաստանի խորքերում։ Շահ-Աբասը չնորհեց Ջուղայեցի վաճառականներին մեծամեծ արտօնութիւններ. եւ մինչդեռ Պարսկաստան քչված միւս հայ գաղթական-

թիւնները սոսկալի տանջանքներ էին կրում այդ ահարկու բռնաւորի ձեռքից, Ջուղան բարգաւաճում էր։ Նրա վաճառականների ձեռներեցութեան եւ խիզախութեան մասին մի չատ հետաքրքրական վկայութիւն է տալիս մի խօսակցութիւն, որ արձանագրվել է թղթի վրա եւ հասել է մեզ *)։ Խօսողներն են մի ֆրանսիացի եւ Ջուղայեցի խօջա Սաֆարը։ Վերջինս պատմածներից մենք իմանում ենք, որ կան երկու տեսակ հայ վաճառականներ—իրանց խանութներում առեւտուր անողներ եւ դրսից ապրանք ներմուծողներ։ Մեծ առեւտրականները միջազգային վաճառանոցներում են գործում։ Նրանք կազմում են մեծ կարաւաններ եւ գնում են աշխարհից աշխարհ։ Խօջա Սաֆարը Սպահանի կարաւանի հետ հասել էր Թաւրիզ, այնտեղից էրզրումի եւ Թօխաթի վրայով Զմիւռնիա։ Այստեղ նաւ նստելով, նա գնացել է Ամստերդամ, ուր եւ տեղի ունի այդ խօսակցութիւնը նրա եւ ֆրանսիացու մէջ։ Ամստերդամից նա մտադիր է ապրանք առնել, տանել Մօսկվա, որտեղից եւ Աստուծով տուն կուղեւորվի։ Ֆրանսիացին զարմանք է յայտնում, որ այդքան տարածութիւն կարելի է լինում անցնել. զարմացնողը պէսաւորապէս այն է, որ ճանապարհորդութիւնը Հնդկաստանից

*) «Պատմութիւն նոր Ջուղայու» Տէր-Յովհաննէսեանցի, հատ. I եր. 184։

մինչեւ Մօսկվա եւ Արաբիա ցամաքով է կատարվում, ծովն ու նաւագնացութիւնը հայ վաճառականների համար չէին։ «Մեզ էլ մեծ զարմանք ա երբ որ նաւի հաքաթ կու լսենք», հպարտութեամբ պատասխանում է Հնդկաստանն ու ամբողջ Արեւմտեան Ասիան ոտքի տակ տուող հայ վաճառականը։

Եւ այդ անխոնջ առեւտրական գործունէութեան հետ ջուղայեցին կրթական նշանաւոր դեր էր կատարում հայութեան համար։ Ջուղայեցու անուան հետ կապված է մեկնաբան, օժանդակողի անունը։ Ցարատեւ չէր Ջուղայի բարեբախտութիւնը Պարսկաստանի մէջ։ Շահ-Աբասի ժառանգները սկսեցին կեղեքել ու տանջել այդ վաճառական մարդկանց։ Բայց այդ տանջանքները այն հետեւանքն ունեցան, որ Ջուղայի մի մասը փոխադրվեց Հնդկաստան, դարձաւ կորիզ հնդկահայ գաղթականութեան, որի կատարած խոշոր կուլտուրական դերի հետ մենք կը ծանօթանանք իր տեղում։

III

1622 թուականին Գրիգոր XV պապը հիմնեց Հռոմում կրօնական մի մեծ հաստատութիւն, որ ստացաւ «Հաւատի Պրօպագանդա» անունը. իսկ 1627-ին Ուրբանոս VIII պապը աւելացրեց դրա վրա մի դպրոց՝ քարոզիչներ պատրաստելու համար եւ մի բազմալեզուական տպա-

րան։ Պրօպագանդայի նպատակն էր տարածել կաթոլիկութիւն հերձանոնների մէջ, նոյնպէս եւ ոչնչացնել հերետիկոսութիւնն ու հերձուածները քրիստոնեաների մէջ։ Եւ որովհետեւ Հռոմի համար հերետիկոս եւ հերձուածող չէին միմիայն կաթոլիկները, ուստի Պրօպագանդայի առջեւ բացված էր մի ահագին ասպարէզ եւ նա դառնում էր մի շատ կարեւոր հիմնարկութիւն։ Պրօպագանդան բարձրագոյն ատեանն էր, որին հպատակվում էին աշխարհի վրա գոյութիւն ունեցող բոլոր միսիոնարութիւնները. նա էր, որ առաքելական յաջորդներ էր ուղարկում հերետիկոսական եւ հերձուածողական երկիրները՝ քրիստոնեաներին դաւանափոխ անել տալու համար։ Իրրեւ մի այդպիսի գերագոյն ատեան, հաւատի ծաւալման այդ ժողովը ունէր ահագին դրամական միջոցներ եւ մի լայն ու մեծ կազմակերպութիւն. նրա անդամները կարդինալներ էին, որոնց ձեռքի տակ կար ստորին ծառայողների մի մեծ բազմութիւն։ Պրօպագանդայի դպրոցը իւրաքանչիւր տարի հանդէս էր կատարում յունվարի 6-ին եւ այդ ժամանակ նրա աշակերտները քարոզ էին ասում զանազան լեզուներով։

Հայերը Պրօպագանդայի առանձին ուշադրութեան արժանացած «հերձուածող ազգերի» թւում, ի հարկէ, առաջիններից մէկը պիտի լինէին։ Ուրբանոսի դպրոցն ու տպարանը իս-

կոյն եւ եթէ սկսում են գործ ունենալ հայերի հետ. քարոզչութիւնը Հայաստանում աւելի եռանդուն է դառնում։ Կաթոլիկ միսիոնարութիւնը ուժեղ ու յաղթական է մանաւանդ այն պատճառով, որ նրա չարքերում գործում են եզուիտների լեգիոնները, որոնք արդէն իրանց ցանցերի մէջ էին առել համարեա ամբողջ Եւրոպան եւ քարոզում էին երկրագնդի ամենահեռաւոր, անյայտ ու վայրենի կողմերում անդադար։ Հանրածանօթ հանգամանք է, որ պապականութեան այս խիստ կրթված, ճարպիկ զօրքը իր նպատակին հասնելու համար միջոցների խարուսիկ չէր ճանաչում եւ դիմում էր թէ թոյնին, թէ կրօնի խօսքին, թէ կաշառքին, թէ բարեգործութեան։ Եւրոպայի արքունիքներն անգամ չէին կարողանում ազատվել այդ մարդկանց խնամակալութիւնից, ուր մնաց հայոց անտէր ու խղճուկ ազգը, որ այնքան առատ հունձ էր խոստանում հոգիներ որսացողներին։ Եզուիտները առանձնապէս սիրեցին հայերին. եւ նախ քան Հայաստանի մէջ գործ սկսելը նրանք Հռոմի համար մի չաղ օրս պատրաստեցին Լեհաստանի հայերից, օգտվելով այդ կաթոլիկ պետութեան մէջ իրանց բռնած տիրապետող եւ կառավարող դիրքից։

Լեհաստանի հայերը Եւրոպական ամենախոշոր հայ գաղթականութիւնն էին կազմում։ Նրանք վայելում էին ինքնավարական լայն

արտօնութիւններ, հասել էին նշանաւոր բարեկեցութեան, բայց եւ այդպէս, չը կարողացան մի անկախ ու հաստատուն դիրք գրաւել իրբեւ առանձին ազգութիւն, այլ սկսեցին կամաց կամաց օտարանալ։ Պատճառը միայն այն չէ, որ նրանք փոքր էին թւով եւ ենթարկված էին աւելի առաջաւոր ազգերի կուլտուրական հզօր ազդեցութեան։ Բացի այս ընդհանուր օրէնքից գործում էր եւ մի այլ նշանաւոր պատճառ. Լեհաստանի հայերը բաւականանում էին մնալով լոկ իբրեւ կրօնական համայնք, որ եկեղեցուց դուրս պաշտամունք էր դարձրել վաճառականութիւնը եւ, ուրեմն, երբէք չէր կարող ազգային ինքնուրոյնութեան խարիսխներ հաստատել գպրոցական եւ գրական առաջադիմութեան միջոցով։

Ապրելով անհամեմատ չատ ապահով գրութեան մէջ, քան իր թշուառ հայրենակիցները մայր-հայրենիքում, չրջապատված լինելով աւելի զարգացած, առաջադէմ ազգութիւններով, Լեհաստանի հայութիւնը երկար ժամանակ ներկայացնում էր Հայաստանի մի հարազատ բեկորը, ընկած եւրոպական հողի վրա։ Լեհաստանը ոչինչ նշանաւոր բան չարտադրեց մեր գրականութեան մէջ, աչքի ընկնող մի գործով չը հարստացրեց հայկական միտքը։ Այնտեղ էլ, Եւրոպայի սրտում, հայը արտագրում էր իր եկեղեցական գրքերը, իր ազգութիւնը միայն

կրօնական ծէսերի մէջ էր տեսնում։ Այստեղ էլ գրքի ու գրչի տէրը հոգեւորականութիւնն էր, տիրում էր մեռած ու քարացած գրաբարը, որը XVI դարի կէսից անհասկանալի էր դարձել նոյն իսկ հայ քահանաների համար։ Լեհաստանցի հայը վերին աստիճանի ճարպիկ եւ ընդունակ վաճառական էր. Նա իր ձեռքումն էր պահում Արեւելքի ամբողջ առեւտուրը, երիտասարդութիւնից սովորում էր առեւտրական թափառումների, լինում էր աշխարհի բոլոր կողմերում, սովորում էր բազմաթիւ լեզուներ, վտանգների եւ արկածների մէջ ձեռք էր բերում քաջութիւն ու հնարիմացութիւն, նրբացնում էր իր միտքը այն աստիճան, որ նոյն իսկ դիւանագիտական յանձնարարութիւններ էր ստանում Լեհաստանի թագաւորների եւ իշխանների կողմից *)։ Սիրում էր նա իր հարստութիւններով շլացնել իր դրացի օտարազգիներին, հագնւում էր եւ ուտում էր իշխանների նման եւ գիտէր հարկաւոր դէպքերում դրամը զէնք դարձնել իր նիւթական շահերը պաշտպանելու համար։

Բայց այս բոլոր բարեբախտութիւնները, աջողութիւնները չարգելեցին որ լեհահայը անհետանայ իբրեւ հայ, ընդհակառակն, աւելի եւս նպաստեցին այդ կործանման։ Նրան չէր հետա-

*) Линниченко—„Общественная роль армянъ въ прошломъ Юго-Западной Руси“, Кіевъ, 1895.

քրքրում մտաւոր գործունէութիւնը, նրա համար աշխարհը մի վաճառանոց էր միայն։ Առեւտրական այդ միջնորդը չը կարողացաւ կուլտուրական միջնորդ էլ դառնալ Արեւելքի եւ Արեւմուտքի մէջ։ Հաւատարիմ մնալ հայրենի ծէսերին ու աւանդութիւններին, պայքար մղել իր արտօնութիւնները պահպանելու համար—այսքանն էր լեհահայի ազգային գիտակցութիւնը։ Կղզիանալով իբրեւ կրօնական համայնք, նա իր աւանդապահութեան մէջ այնքան անյողդողդ էր, որ նոյն իսկ ամեն կերպ աշխատում էր ամուսնական կապերով չը խառնուել օտարազգիների հետ։ Այսպէս, XVI դարի երկրորդ կէսում Լվօլ քաղաքի հայերը արդէն այն դրութեան էին հասել, որ համարեա ամենքը կապուած էին իրար հետ ազգակցութեամբ եւ խնամիութեամբ, ուստի եւ ստիպուած էին խնդրել հայոց կաթողիկոսից թոյլտւութիւն՝ ամուսնանալու խնամիական աւելի մերձաւոր աստիճաններում *)։

Զարմանալի է, որ այդքան ջերմ աւանդապահութեան առարկայ դարձնելով միայն կրօնը, լեհահայերը կատարեալ արհամարհանքի էին տուել ազգային ամենամեծ ստացուածքը—լեզուն։ Հայրենիքից տարած ժողովրդական հասկանալի լեզուն դարերի ընթացքում անխնամ ու անուշադիր է թողնւում, գրկւում է իր

*) Հ. Ալիշան—«Կամենից», 1896, եր. 230.

հրեաներից, որովհետեւ այնքան հեռացել է հայրենի հողից, չունի թարմացնող ազբիւրներ եւ մի եւ նոյն ժամանակ սաստիկ ենթարկված է լեհերէնի ազդեցութեան։ Նա հետզհետէ մոռնում է, դուրս գալով գործածութենից։ Լեզուական տարբերութիւնը այն աստիճանին է հասնում, որ Ղրիմից եկած թաթարախօս հայերը մի կատարեալ յեղափոխութիւն են պատճառում կարճ միջոցում. նրանք լեհերի մէջ ապրող հայերին տալիս են թաթարական լեզուն, որ եւ գառնում է ժողովրդական։ Հասկանալի է, թէ ինչու աւելի մչակված ու հարուստ լեհերէնի տեղ հայ ընտանիքների մէջ մտնողը կոպիտ թաթարերէնն է. սրան բնորոշները հայեր են, որոնք ազդեցութիւն ունեն անգրագիտների վրա, աւելի ուժեղ են, քան քան բուն լեհահայերը։ Այս հանգամանքը ցոյց է տալիս թէ հայերէն լեզուն էլ կարող էր ժողովրդի վրա տիրել, եթէ այնքան արհամարհված ու անգործածական չը լինէր, եթէ նրանով գրաղվողներ լինէին։ Ինչ եւ իցէ։ Փաստը այն է, որ մնում են միայն հայերէն տառերը, իսկ ամեն ինչ—դատաստանական անձանագրութիւններ, պատմական յիշատակարաններ գրվում են թաթարերէն... Նոյն իսկ եկեղեցական երգերը հայերէնից թարգմանվում են թաթարերէնի, որպէս զի ժողովրդին հասկանալի լինեն...

Միանգամայն աւելորդ դարձնելով մայրենի լեզուն, լեհահայը աւելորդ պիտի համարէր եւ հայերէն տպագրութիւնը։ Լեհաստանի ճոխ ու փարթամ հայ գաղթականութեան մտաւոր ողորմելի կացութեան մի ամենամեծ փաստն էլ այն է, որ նա տեղ չունի մեր տպագրութեան պատմութեան մէջ։ Եւ եթէ ի նկատի ունենանք, որ հայը առհասարակ ուրիշին նմանվելու, ուրիշից ընդօրինակելու մի առանձին ընդունակութիւն ունեցող ազգ է, այդ փաստը համարեա անհաւատալի կը թւայ։ Ամեն օր չվիճելով գերմանացի եւ լեհ ազգերի հետ, ուսանելով մի այնպիսի կենտրօն, ինչպէս Լվով քաղաքն էր, հայերը տպարան չը հիմնեցին, գիրք չը տպագրեցին։ Մեր իսկը բուն լեհահայերի մասին է, թէ չէ՝ XVII դարի առաջին հայ տպագրութիւնը լոյս է տեսել հէնց այդ Լվով քաղաքում («Սաղմոս», 1616 թ.)։ Բայց Լեհաստանի այս առաջին եւ վերջին տպագրութիւնը եղել է Հայաստանից եկուոր մի հայի, բազիլեցի Քարմատանենցի ձեռքով, ուրեմն միայն տպագրութեան տեղով է լեհահայ գաղթականութեան վերաբերում։

Եւ այսպէս, լեհահայը միայն եկեղեցու միջոցով էր կապված հայութեան հետ։ Բաւական էր խզել եւ այդ կապը, այնուհետեւ Լեհաստանի հայերը ազգային գոյութեան որ եւ է յեղանակէտ չը պիտի ունենային։ Բայց նոյն իսկ

կրօնի չրջանում էլ աւանդապահ եւ ջերմեռանդ լեհահայը մի առանձին մատենագրական ընդունակութիւն ցոյց չը տուեց։ Հոգեւորականութիւնը նոյնպէս անպատրաստ էր եւ տգէտ, ինչպէս Հայաստանում։ Դեռ աւելի վատ —լեհահայերը կրօնական ուսում, ղեկավարութիւն սպասում էին Հայաստանից։ Իսկ մենք արդէն գիտենք, թէ ինչ էր Հայաստանի դրութիւնը. այդ մտաւոր անպատը ոչինչ, ի հարկէ, չէր կարող տալ իր հեռաւոր զաւակներին մի այնպիսի վճռական ժամանակ, երբ կաթոլիկ կղերը եռանդուն դաւանափոխական գործունէութիւն էր սկսել նրանց մէջ։ Լեհաստանում միմեանց հետ ընդհարւում էին երկու մտաւոր դրութիւններ. մի կողմում եզուիտներն էին, որոնք բացի ահագին հեղինակութիւնից ու ծածուկ խարդաւանանքներից՝ զինուած էին նաեւ գիտութեամբ. իսկ հակառակ կողմում կանգնած էր տգէտ, ողորմելի հայ հոգեւորականութիւնը։

Ոչ մի կասկած չէր կարող լինել, որ պայքարի մէջ յաղթանակը պիտի պատկանէ աւելի լաւ պատրաստուած, աւելի բարձր կանգնած կողմին։ Լատին կղերը հայ կղերից բարձր էր նոյն իսկ հայերէն լեզուի գիտութեան մէջ։ 1630 թուականին, այն ժամանակ, երբ կրօնական կռիւները լեհահայերի մէջ կատաղի ընթացքի էին պատճառել, էջմիածնից Լեհաստան է գնում մի նուիրակութիւն, որի գլուխն էր այն ժամանակվայ նշանաւոր վարդապետներից մէկը, Յակոբ Կեսարացի։ Հասկանալի է, որ աւանդապահ լեհահայերը պէտք է մնծ յոյսեր դրած լինէին այդ նուիրակութեան վրա, որ գալիս էր պաշտպանելու հայ եկեղեցին կաթոլիկների յարձակումներից։ Բայց կաթոլիկ պատերները չատ լաւ էին ճանաչում իրանց հակառակորդներին. նրանք էջմիածնի նուիրակներին հրապարակական վիճաբանութեան հրաւիրեցին նոյն իսկ հայերէն լեզուի գիտութիւնը ցոյց տալու համար։ Եւ երբ այդ օտարազգիները հարց առաջարկեցին թէ «վարեմ» բառը անո՞ւն է թէ բայ, հայ վարդապետները չկոթեցան եւ սկսեցին զանազան պատասխաններ տալ *), ուստի եւ ծաղրի առարկայ դարձան։ Եւ չը մոռանանք, որ Յակոբ Կեսարացին Սիւնեաց դպրոցի աշակերտներից էր, ուրեմն եւ նրանից աւելի գիտուն մարդ չէր էլ կարելի ճարել Հայաստանում։ Եթէ այդքան տգէտ էր հայ վարդապետը քերականական մի հասարակ հարցի առջեւ, ինչ կարող էր նա լինել կրօնական բարդ հարցերում։

Ամենից առաջ, ուրեմն, հայ հոգեւորականի տգիտութիւնն էր Լեհաստանի հայ եկեղեցու հիմքերը փորողը։ Բայց տգիտութիւնը եթէ

*) Աւաքել պատմ., Գլ. ԻԹ.

մի փոքր պարտաճանաչութիւն ու ազնուութիւն ունենար, յաւը այնքան մեծ չէր լինի, քանի որ ժողովրդի ներմեռանդ աւանդապահութիւնը եկեղեցու կողմն էր եւ պաշտպանում էր նրան։ Դժբախտութիւնը հէնց այն է, որ տգիտութեան հետ անբաժան են եւ ամէն տեսակ արատներ։ Ցաւալի է, որ Լեհաստանի հայերի կաթոլիկացման պատճառը մի արատաւոր հոգեւորական էր, Նիկոլը։ Բայց ինչ էր Նիկոլը։ —Մելքիսէթ կաթողիկոսի ձեռքի պտուղը։

Մենք արդէն տեսանք այս վեզարաւոր խաղին Հայաստանի մէջ։ Տեսանք նրան պարսիկ զինուորների հետ ժողովուրդը անխիղճ բռնութիւններով կեղեքելիս, որպէս զի փող դիզէ եւ պարսից կառավարութեան վճարէ իր կաթոլիկոսութեան կապալավարձը։ Կեղտոտ միջոցներով ձեռք բերած իշխանութիւնը կատարեալ պատուհաս է դառնում փառամոլի համար։ Մելքիսէթը կեղեքում էր, բայց նրան էլ լաւ կեղեքում էին նրա հետ մտնող պարսիկ զինուորները. ուստի որքան էլ հաւաքում եւ վճարում էր հայոց կաթողիկոսը,—պարտքը, այնու ամենայնիւ, աճելով աճում էր. եւ որքան նրան սաստիկ էին խեղդում պարսիկները, այնքան նա սաստկացնում էր իր կեղեքումները ժողովրդի մէջ։ Ժողովուրդը համբերեց, համբերեց, բայց վերջը երես դարձրեց իր կաթողիկոսից, եւ նա հալածական դարձաւ։

Ոչ մի տեղ ընդունելութիւն եւ համակրանք չը գտնելով, նա, վերջապէս, փախաւ դէպ Լեհաստան՝ այնտեղի հայերին խուզելու համար։ Եւ լեհահայը տալիս էր։ «Շատ եւ յոլով տուգանք արւաք, անթիւ արծաթ ոսկի տարանք, թէ նովաւ զհոգիս փրկէաք»—ասում է մի լեհահայ ժամանակագիր *)։ Բայց Մելքիսէթի ընչաքաղցութիւնը կամաւոր նուէրներով բաւականացողը չէր. ինչպէս Հայաստանում, այստեղ էլ նա չուզեց զրկել իրան ձեռնադրութիւններից ստացվող եկամուտից. եւ կանչում էր վարդապետներին ու սիրայուներին, հարցնում էր ամէն մէկին թէ ինչ կը տան, եթէ եպիսկոպոս կամ վարդապետ ձեռնադրէ։ Սակարկողների թւում էր եւ Նիկոլը. կաթողիկոսը համաձայնվեց 150 ղրուշով եպիսկոպոսութիւն տալ նրան։ Ժողովուրդը, որ լաւ էր ճանաչում Նիկոլին, միաբերան բողոք բարձրացրեց, չէր ընդունում նրան. բայց Մելքիսէթը պիտի ականջ դնէր ժողովրդի ձայնին։ Գիշերը, թաղուն կերպով, նա տարաւ Նիկոլին քաղաքից դուրս մի վանք եւ այնտեղ ձեռնադրեց՝ 150 ղրուշից չը զրկվելու համար։ Ժողովուրդը փորձում է այդտեղ արգելելու, խնդրում, աղաչում է, բայց կաթողիկոսը, ինչպէս պատմում է Առաքելը, աթոռի վրա նստած ձեռնադրում էր Նիկոլին եւ մի եւ նոյն ժամանակ ձեռքում

*) «Պատմութիւն», եր. 203.

բռնած խաչով սաստում էր բողոքաւորներին։ Խեղճ ժողովուրդը գիտէ իր գլխին գալիքը, այնքան զայրանում է այդ բացարձակ խաբեբայութիւնից եւ զզուելի կաշառամոլութիւնից, որ «մի քիչ եւս՝ եւ զէնք կառնէր ու մասամաս կը կոտորէր թէ կաթողիկոսին եւ թէ նրա ձեռնադրածին» *)։ Կաթողիկոսը դիմում է մի նոր խաբէութեան, ասելով թէ Նիկոլը Հայաստանի համար է ձեռնադրված եւ այսպէս ազատելով իր օձիքը, Լվովից գնում է դէպի Կամենեց քաղաքը։ Սակայն ճանապարհին, երեւի նոր կաշառք ստանալով, արհամարհում է ժողովրդի տրամադրութիւնը, թուղթ է գրում լվովցիներին եւ նզովում է նրանց, որոնք Նիկոլին չեն ընդունի առաջնորդ։ Կամենեցում Մելքիսէթը վախճանվում է (1627), չը կարողանալով վայելել այդ տեսակ միջոցներով հաւաքած իր փողերը։

Բայց յանցանքը կատարված էր. հայ եկեղեցականութեան արտաների վրա բարդվում է մի նորը, ամենից շատ զզուելին. դա 150 ղրուշի գումարն է, Լեհաստանի հայոց եկեղեցու գինը։ Սկսվեցան խռովութիւններ, մաքառումներ, որոնք երկար տարիներ ալեկոծում էին լեհահայերին։ Բայց զուր էր ամեն ինչ։ Ոչ Մովսէս կաթողիկոսի ջանքերը, ոչ ժողովրդի միաբան

*) Եղեանց—«Բանի միութիւն հայոց Լեհաստանի», 1884, եր. 21.

դիմադրութիւնը չը կարողացան յաղթահարել Նիկոլին, որովհետեւ սա, իր իշխանութիւնը պահպանելու համար, միացաւ կաթոլիկ կղերականների հետ, մտաւ եզուիտների ու Պրոպագանդայի պաշտպանութեան տակ եւ բռնութիւններով գնաց ժողովրդի յամառութեան դէմ։ Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ կաթոլիկ կրօնաւորները, չը նայած իրանց ճարպիկութեան եւ ուժին, չէին կարողանայ հեշտութեամբ հասնել իրանց նպատակին, եթէ նրանց չաջակցէին կաթոլիկացած հայ հոգեւորականները։ Սա մի պատմական օրէնք է, որը նկատել կարող ենք նոյն իսկ մեր օրերում։ Յայտնի է, որ կաթոլիկութիւնը առաջին անգամ Հայաստանի մէջ մտցնողները հայ ունիթօրներն էին, յայտնի է որ այդ ֆանատիկոսները կատաղի անհաշտութեան այնպիսի անվայել աստիճանների էին հասնում, որ նոյն իսկ Հռոմի աթոռը հարկադրված էր լինում սանձահարել նրանց։ Հայը այդպէս էր ոչ միայն Հայաստանում, այլ եւ Եւրոպայում։ Լեհաստանի գործը հայի ձեռքով սկսվեց եւ հայի ձեռքով էլ վերջացաւ։ Մենք իրաւունք չէինք ունենայ կղերական այս ահագին պայքարների վրա առանձին ուշադրութիւն դարձնել, եթէ նրանք չը պառակտէին ազգը, եթէ նրանց սերմանած փոխադարձ ատելութիւնն ու եղբայրասպան թշնամութիւնը այնքան աղէտներ չառաջացնէին առանց այդ էլ մի

դժբախտ, հոգեվարք ազգի մէջ։ Մենք չուտով կը տեսնենք, որ հայկական տպագրութիւնն էլ մեծամեծ հալածանքներ է կրել կաթոլիկ կղերականից եւ զլխաւորապէս հայ կաթոլի՛կից։

Կէս դար չարունակված խռովութիւններից եւ մաքառումներից յետոյ Լհասատանի հայութիւնը կորցրեց իր ազգային ինքնուրոյնութեան վերջին նշոյլն էլ, իր եկեղեցին։ Մեր նպատակից դուրս է այդ անցքի մանրամասն նկարագրութիւնը։ Կասենք այսքանը, որ այդ ամբողջ չարժումը մէկն է կղերական այն խաւար ու միշտ աւելի գործերից, որոնցով այնքան հարուստ է քրիստոնէական եկեղեցու պատմութիւնը։ Մի կողմում Մնքիսէթների ու Նիկոլների մէջ մարմնացած ծայրայեղ անբարեխղճութիւնը, յանցաւոր վհատամոլութիւնը, արծաթապաչտութիւնը, միւս կողմում—եղուխտական խորամանկութիւններ, վայրենի բռնութիւն, նուրբ խաբեբայութիւն, կրօնական առ ու ծախս։ Երկու կողմն էլ յանցաւոր, երկուսի արարքներն էլ անբարոյական, զզուելի։ Անկեղծ մարդը, որ դաւանական նախապաշարմունքներից վեր է եւ որի համար ամենից նուիրականը մարդի ու խղճի ազատութիւնն է, չէ կարող զզուանքով երես չը դարձնել այդ տեսարաններից, որոնց մէջ հերոսները կամ ագէտ ու բութ հայ հոգեւորականներն են, կամ արեւմտեան աւելի զարգացած, բայց ֆանատիկոս, կրօնը քաղաքական

տերապետութեան գործիք դարձրած կղերը։ Այդ տեսարանները միայն այն են հաստատում, որ մարմնով գերի ու հարատահարվող հայը բռնութիւնների, տանջանքների առարկայ էր եւ հոգու գործերի մէջ։ Եւ ինչպէս այդ մարդը պիտի կարողանար հասկանալ թէ աշխարհի մէջ կայ եւ ազատութեան դաղափար...

IV

Մենք ասացինք, որ Հաւատի Պրօպագանդան միաժամանակ աւելի եռանդուն դարձրեց իր գործունէութիւնը եւ Հայաստանում։ Այդտեղ, Նախիջեւանի գաւառում, վաղուց գոյութիւն ունէր հայ կաթոլիկների (ունիթօրների) համայնքը, որ կարող էր կաթոլիկութեան կորիզ դառնալ, բայց երկար ժամանակ համարեա մոռացութեան էր մատնված Հռօմի կողմից։ Պրօպագանդան իր սկզբնաւորութեան օրից ուշադրութիւն դարձրեց իր այդ հեռաւոր հօտի վրա, որի թիւը, ևթէ հաւատանք ունիթօր վարդապետների ցուցմունքներին, XVII դարի սկզբում հասնում էր 19,000-ի *). Պրօպագանդան Նախիջեւանի գաւառում բաց արեց մի դպրոց, որի ուսուցիչները Եւրօպայից ուղարկված կրօնաւորներն էին եւ որը, ուրեմն, բարձր պիտի լինէր Հայաստանում եղած բոլոր միւս դպրոցներից։ Բայի դրանից կաթոլիկ հայը կրթութիւնն

*) Հ. Ալիշան—«Սիսական», եր. 387։

կարող էր ստանալ եւ Հռոմում, Պրօպագանդայի դպրոցում։ Բայց օրքան էլ եւրօպական կրթութիւնը մօտիկ լինէր հայ կաթօլիկ համայնքին, մենք չենք տեսնում, որ նա զարգացումով բարձր լինէր միւս հայերից, որոնց կրթարանները աղքատ ու տգէտ վանքերն էին։ Գոնէ հայ կաթօլիկներից չեն դուրս գալիս յայտնի եկեղեցական գործիչներ կամ այնպիսի ընդունակ մարդիկ, որոնք նոյն իսկ կարողանային հաւասարվել Սիւնեաց դպրոցի աշակերտներին իրանց գրական վաստակներով։

Ինչ է սա ցոյց տալիս։ Պրօպագանդան միմիայն կաթօլիկութիւնն ունէր ի նկատի եւ նրա դպրոցները նեղ դաւանական հիմնարկութիւններ էին, որոնց մէջ լատինական լեզուն էր առաջնակարգ տեղը գրաւում։ Հայ կաթօլիկ վարդապետների ողորմելի հայերէնը, որի շատ նմուշներն են մնացել, մի լաւ ապացոյց է, որ կաթօլիկ եկեղեցին ամենևին միտք չունէր իր ծոցում պատրաստել կրթված հայեր. նրա համար բաւական էր եւ այն, որ հայը, ոչնչով չը զանազանվելով իր ազգէտ հայրենակիցից, լաւ իմանար դաւանական հարցերը, եկեղեցական գրքերի հետ ծանօթ լինէր։ Եւ այնքան խակ ու խեղճ էին հայ կրօնաւորները, որ նոյն իսկ չը կարողացան իրանց աշխատութիւններով ծանօթացնել եւրօպացիներին հայերի, նրանց լեզուի, գրականութեան հետ։ Որ այս անկարողութիւնը

լոկ տգիտութեան նշան էր եւ ոչ թէ կաթօլիկ եկեղեցու քաղաքականութեան հետեւանք, այդ կարելի է իմանալ նրանից, որ լատին կրօնաւորները իրանց քարոզչութեան հետ կապում էին նաեւ հայերէն լեզուի ուսումնասիրութիւնը գիտական նպատակով եւ այդպիսով էլ հայագիտութեան սկիզբը դրին Եւրօպայում։

Այսպէս միակողմանի ու սահմանափակ էր Պրօպագանդայի նաեւ տպարանական գործունէութիւնը։ 1623 թուականին նա հրատարակում է երկու հայերէն գիրք. մէկը «Այբբենարան», որ Պրօպագանդայի տպարանի առաջին գործն է, իսկ միւսը ունի հետեւեալ վերնագիրը. «Միաբանութիւն Հայոց ընդ Հռովմայ սուրբ եկեղեցւոյն, վասն պարզաբանութեան նոյն օրինացն, եւ եօթն խորհրդոց սուրբ եկեղեցւոյ. եւ այլ եւս քաղուած սուրբ խորհրդոց, որ եղեւ հրամանաւք Էւգենիոսի չորրորդի սուրբ փափին ի ժողովն Ֆիօրենցւոյ, թ. 1439։ Եւ հրամանաւ սրբազան Գրիգորիոսի հնգետասաներորդի սուրբ փափին. այլ եւս սուրբ ժողովոյն, որ վասն հաստատութեան հաւատոյ են կարգեալ կազմեալ եղեւ»։ Այս գիրքը թարգմանել է Բարդուղիմէոս անունով մի հայ կաթօլիկ քահանայ։

Ֆիօրենցայի կամ Ֆլօրենտինեան եկեղեցական ժողովը 1438-ին գումարվել էր գլխաւորապէս եկեղեցիների միութեան համար։ Հռոմը

վաղուց էր աշխատում ջնջել յունական հերձուածը եւ հպատակեցնել արեւելեան այդ մեծ եկեղեցին իր իշխանութեան։ Քանի որ Բիւզանդիան ոյժ էր զգում իր մէջ, պապերի այդ տիրապետական տենչերը արհամարհանքի էին արժանանում Բօսֆորի ափերի վրայ։ Բայց երբ օսմանեան թիւրքերի արշաւանքները բոլորովին ջլատեցին յոյների ոյժը եւ անխուսափելի դարձրին Բիւզանդիայի վերջնական անկումը, այն ժամանակ Կ. Պօլսի արքունիքը սկսեց դաշնակիցներ որոնել Արեւմտեան Եւրօպայում եւ այդ բանը աջողեցնելու համար՝ համաձայն էր վերացնել նոյն իսկ կրօնական հակառակութիւնները արեւմտեան եւ արեւելեան եկեղեցիների միացմամբ, թէեւ այս միացումը ոչինչ համակրութիւն չունէր բիւզանդական պետութեան մէջ։ Ֆլօրենտինեան ժողովում ներկայ էին յունաց կայսրը, պատրիարքը, նշանաւոր եկեղեցականները, որոնք երկար ու անօգուտ աստուածաբանական վէճերից յետոյ հարկադրուած եղան ընդունել Հռոմի գերիշխանութիւնը, համոզուած լինելով, որ պապը ամենազօրեղ իշխանաւորն է Եւրօպայում, կարող է ամեն ժամանակ հրամայել արեւմտեան թագաւորներին միանալ Բիւզանդիայի հետ՝ միասին կռուելու թիւրքերի դէմ։ Եւգենիոս պապը հրաւէր էր ուղարկել նաեւ հայոց կաթողիկոսին, ինչպէս նաեւ նեստորականներին, ղպտիներին։

Այս բոլոր քրիստոնեաները ներկայացուցիչներ ունէին ժողովում եւ յոյների հետ ընդունեցին միութիւնը։ Այդպէս էլ գրվեց։ Պապը իր մի կոնդակով հաճութիւն եւ բարեկամութիւն յայտնեց հայերին, ասաց որ ինքը երբէք չէ էլ կասկածել թէ հայերը սկզբից եւ եթ Հռոմի աթոռին հպատակ են եղել եւ հրահանգներ տուեց թէ ինչպէս պէտք է կատարել եկեղեցական խորհուրդները՝ հերձուածող չը մնալու համար։

Հեշտ էր իտալական մի քաղաքում, թղթի վրայ, կայացնել միութեան վճիռ. բայց այդքան հեշտ չէր վերացնել իրականութեան մէջ դարաւոր նախապաշարմունքները, արիւնով եւ անէծքներով կնքված փոխադարձ թշնամութիւնները, մանաւանդ որ միութեան համաձայնութիւնը անկեղծ չէր. քաղաքական հաշիւների ճնշման տակ էր տեղի ունեցել։ Երբ Հռոմը անկարող եղաւ արդարացնել Բիւզանդիայի քաղաքական ակնկալութիւնները, յոյները հրաժարվեցան իրանց տուած համաձայնութիւնից. հայ հոգեւորականներն էլ ընդդիմացան միութեան, որովհետեւ կաթողիկոսը պատգամաւորներ էր ուղարկել առանց նրանց համաձայնութեան. եւ վերջ ի վերջոյ Ֆլօրենտեան միութիւնից մնաց միայն մի թղթի կտոր եւ Հռոմի պապը երբէք չը տեսաւ իրան միապետ բոլոր քրիստոնեայ եկե-

պեցիների վրա։—Ահա այս հին դարմանն էր, որ քամու էր տալիս Պրոպագանդան, մօտ երկու հարիւր տարուց յետոյ հրատարակելով Եւգենիոսի կոնդակը հայերէն լեզուով։ Նպատակը ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է *)։

Պրոպագանդայի տպարանի հայերէն բաժինը սկզբում չատ աղքատիկ գործունէութիւն ունեցաւ։ Եօթը տարի լռելուց յետոյ, նա 1630-ին տպագրեց «Առաւել պարզաբանութիւն քրիստոնէական վարդապետութեան» անունով կրօնական գիրքը, որ թարգմանված էր ֆրանսերէնից Պօղոս-Պետրոս հայ քահանայի ձեռքով։ Այնուհետեւ գալիս է աւելի երկար ընդմիջում։ Տպարանը մի քիչ առանդ ցոյց է տալիս XVII դարի կէսից, բայց հաւատարիմ մնալով մի եւ նոյն նեղ կրօնական-դաւանաբանական ուղղութեան։ Կաթոլիկութեան տարածման համար հաստատված այս բարձրատեանը արժան չէր համարում, որ ամեն կողմից զրկված հայը իր մայրենի լեզուով մի քիչ լայն ու բազմակողմանի կրթութիւն ստանայ։

Մենք ասացինք որ լատին կրօնաւորները գիտական նպատակով ուսումնասիրում էին հայոց լեզուն։ Շատ չէ այդպիսիների թիւը. եւ առաջինը, որ իր աշխատութիւնների պըտուղները հրատարակեց տպագրութեամբ, կա-

*) 1640 թականին Ուրբանոս VIII պապը այդ գրքից մի հատ ուղարկեց Փիլիպպոս կաթողիկոսին։

նոնիկոս Ֆրանսիսկո Րիվոլան է։ 1624 թ-ին նա Միլանում հրատարակել էր հայերէն լեզուի քերականութիւնը լատինական լեզուով եւ այդ ժամանակ էլ խոստացել էր չուտով լոյս հանել եւ իր կազմած հայ-լատիներէն բառարանը։ Այս աշխատութիւնը, իրաւ, լոյս տեսաւ 1633-ին, բայց այս անգամ Պարիզում, ուր արքունական տպարանը ձեռք էր բերել հայերէն տառեր եւ առհասարակ աշխատում էր արեւելեան լեզուներով հրատարակութիւններ անել, որպէս զի այդ միջոցով ֆրանսիայի ազդեցութիւնը տարածվի Արեւելքում։ Րիվոլայի բառարանը բազմաթիւ պակասութիւններ ունի, բայց եւ այդպէս, պիտի համարվի երախտագիտութեան արժանի մի գործ։ Կազմել հայերէն լեզուի բառարան այն ժամանակներում, երբ չը կար այդպիսի փորձ հայերի մէջ—անկասկած մի մեծագործութիւն է մանաւանդ մի օտար մարդու նկատմամբ։ Այդ աշխատութիւնը ցոյց էր տալիս թէ եւրոպական կրթութեան տէր մարդիկ չատ բարերարութիւններ կարող էին անել Արեւելքի խեղճ քրիստոնեաներին, եթէ նրանց առաջին եւ ամենակարեւոր նպատակը կրօնական որսորդութիւնը չը լինէր։ Դժբախտաբար, կաթոլիկ կրօնաւորը կարծում էր թէ հայը, նեստորականը, զլոխին միանգամայն երջանկութեան կը հասնէն, եթէ, օրինակ, պատարագի ժամանակ ջուր խառնէն բա-

ժակի հետ եւ կամ մի այլ ծխականաբարութեան մէջ հետեւեն Հռոմի հրահանգներին։ Արարողութիւններով կաթոլիկ, բայց հոգով ու մտքով իսաւար ասիայի—այսպիսի հօտ էր հարկաւոր արեւմտեան եկեղեցականներին։

V

Մենք հասանք XVII դարի համարեա կէսին, յիշատակելով այն բոլոր հրատարակութիւնները, որոնք լոյս տեսան այդ ժամանակամիջոցում։ Որքան յուսահատ դանդաղկոտութեամբ է առաջ գնում հայկական տպագրութիւնը։

Նրա սկզբնաւորութիւնից արդէն հարիւր տարուց աւել է անցել, բայց, ինչպէս տեսնում էք, նա դեռ եւս պատահական, անհաստատ բան է, դեռ թափառում է Եւրօպայի գանազան քաղաքներում եւ գործում է չատ թոյլ, երկար ընդհատումներով։ Ի վերջոյ հնացել են երկու օտար հիմնարկութիւններ, որոնք մի մի յիշեցնում են հայերին որ նրանք ակտած գործ ունեն, բայց միայն այդքանը եւ ոչ աւել։ Դրանցից մէկը Հռոմի Պրօպագանդան է, միւսը Պարիզի արքունական տպարանը։ Մենք տեսանք թէ ինչպէս էր Պրօպագանդան վերաբերվում հայերի կրթական պահանջներին. յոյս դնել նրա վրա չէր կարելի, ինչպէս նաեւ Պարիզի տպարանի վրա, որ Բիբլիայի բառարանը եւ «Աստուել պարզաբանութիւն» գրքի երկրորդ տպագրութիւնը հրատարակելուց յետոյ բոլորովին մոռացութեան տուեց իր հայերէն տառերը։

Նշանաւոր է որ մեր յիշած ժամանակամիջոցում Հայաստանից մարդ չէ գնում Եւրօպա՝ տպագրութեամբ զբաղվելու։ Մենք գիտենք թէ ինչու էր այդպէս, քանի որ արդէն ծանօթ ենք այն տանջանքների հետ, որոնք թափվեցան հայերի գլխին։ Պէտք է, սակայն, աւելացնենք, որ քաղաքական եւ ընտանի տագնապների մէջ անգամ գտնվում էին հայեր, որոնք չէին մոռանում տպարանը։ Շահ-Աբասի աւերածութիւնների ժամանակ մենք տեսանք Էջմիածնում Սրապիոն կաթողիկոսին։ Սա, լինելով գրասէր մարդ, չատ էր մտածում գրքեր տպագրելու մասին, բայց այն սոսկալի ժամանակներում, ի հարկէ, անկարելի էր մի այդպիսի յանկութիւն իրագործելը. ուստի կաթողիկոսը իր աչակերտ Գրիգոր Կեսարացուն կտակեց իր բազմանքը, պարագ դնելով նրա վրա որ աշխատէ տպարան հիմնել։ Սակայն Գրիգորն էլ չը կարողացաւ գլուխ բերել այդ գործը եւ իր կողմից Սրապիոնի կտակը յանձնեց Յովհաննէս Անկիւրացուն *)։

Մելքիսէթի երկարամեայ կաթողիկոսութեան

*) «Հայկական Մատենագիտութիւն», Վենետիկ, 1883, եր. 457։

օրով վայրենացած հոգեւորականութիւնը չէր կարող նոյն իսկ մասածել եւ կտակներ թողնել տպագրութեան մասին։ Մելքիսէթին յաջորդեց նրա եղբօրորդի Սահակը, որ պարտք համարեց իր տխրահռչակ հօրեղբօր մի հարազատ կտորը մնալ. նոյնպէս չբջապատված պարսիկ հարկահաններով, նոյնպէս աստանդական՝ ժողովրդի արիւնը ծծելու համար եւ նոյնպէս անարգված ժողովրդից։ Բայց Սահակը երկար չը կարողացաւ իր քաջագործութիւնները ցոյց տալ։ Հայ ժողովրդի մէջ արդէն այնքան գիտակցութիւն եւ ոյժ էր հաւաքվել, որ նա կարողանում էր դիմադրել ու պատժել գոնէ իր վեղարաւոր խաներին։ Եւ այդ սանձահարող գիտակցութիւնը գալիս էր գլխաւորապէս Նոր Ջուղայից, որ արդէն կազմակերպվել էր իրրեւ համայնք, հաստատուն հիմքերի վրա էր դրել իր բարեկեցութիւնը եւ չնորհիւ իր հարստութեան, իր վայելած արտօնութիւններին, նախկինից աւելի մեծ անուն եւ հեղինակութիւն էր ձեռք բերել հայերի, գոնէ պարսկական բաժնի հայերի մէջ։ Նա էր, որ կաթողիկոսական աթոռի վրա դրեց բարեխիղճ, չինարար Մովսէսին. նա էր, որ յամառութեամբ չուզեց ընդունել Սահակին, որ եւ է կերպով աջակցել նրան։ Եւ Սահակը հարկադրված էր փախչել Օսմանեան երկիրը, ուր աչխատում էր կաշառքներ տալով եւ հարկեր

խոստանալու միջոցով կաթողիկոս դառնալ թիւրքահայերի վրա, բայց խայտառակվեց, մնծ վէզիրի հրամանով սաստիկ ծեծ կերաւ եւ հազիւ ազատվելով մահից, գնաց Էջմիածնի խուցերում իր մնղքերը ապաչխարութեամբ քաւելու իրրեւ մի պարզ միաբան։

Ջուղան աղդում էր ոչ միայն այն պատճառով, որ հարուստ էր եւ ինքնաւար, այլ եւ այն պատճառով, որ ներկայացում էր մի մտաւոր կենտրօն։ Բնակութեան տեղ ստանալով Սպահանի մօտ, Ջուղայեցիները չինեցին Ամենափրկչի վանքը։ Հայաստանից այդտեղ էին փոխադրված բազմաթիւ գրքեր, այնպէս որ վանքը այն ժամանակներում կարող էր Հայաստանի ամենահարուստ դրադարանը համարվել. իսկ Ջուղայի առաջնորդ Յաչատուր Կեսարացին ամեն ջանք գործ էր դնում մի լաւ դպրոց էլ պահել վանքում։ Դա նոյն Յաչատուր վարդապետն էր, որ Լեհաստանում չէր իմացել թէ «վարևմ» բառը ինչ է—բայց թէ անուն։ Նրա հետ էր մի երիտասարդ աբեղայ, Սիմէօն անունով, որ նոյնպէս ենթարկվել էր լատին կրօնաւորների ծաղրին նոյն այդ տգիտութեան պատճառով։ Վերադառնալով Էջմիածին, Յաչատուրն ու Սիմէօնը գտան այդտեղ Մելքիսէթ անունով վարդապետին, որ մի չատ հետաքրքրական դէմք է իրրեւ մեկը այն սակաւաթիւ անհատներից, որոնք զգում էին թէ տգի-

տութեան որպիսի թանձր խաւար է պատել հայոց աշխարհը եւ աշխատում էին մտաւոր գործունէութեան սերմեր տնկել այդ անապատում։

Տասն եւ հինգ տարուց ի վեր Մելքիսէթը ճգնում էր Լիմ անապատում, ենթարկելով իրան ամէն տեսակ զրկանքների։ Այդ ճգնութիւնը հոգու փրկութեան համար չէր, որովհետեւ վարդապետին տանջողը սատանայի եւ դժոխքի սարսափները չէին, այլ մի ազնիւ մտածութիւն—թէ ինչպէս կարելի պիտի լինի վերակենդանացնել այն գիտութիւնը, որ մի ժամանակ գոյութիւն ունէր հայերի մէջ։ Այնքան մեծ ու ծանր հարց էր դա, որ Մելքիսէթը, օրինակ ունենալով իր մի քանի ընկերակիցներին ու ուսուցչին, չարունակ կարդում էր յունաց փիլիսոփաների թարգմանութիւնները, որոնց սոսկ հասկանալն անգամ անհնարին բան էր դարձել հայ հոգեւորականութեան համար։ Ծանր ու ճնշող գործ էր նոյն իսկ այդ բանը. նա պահանջում էր անսպառ համբերութիւն, մաշող աշխատութիւն։ Եւ վարդապետը յօժարութեամբ նահատակւում էր իրան՝ այդ լուսաւոր նպատակին հասնելու համար։ Երկու տարվայ ընթացքում նա օրը միայն մի հաց էր ուտում եւ ուրիշ ոչինչ, լուռ ու համր էր, ոչ ոքի հետ չէր խօսում, ամբողջ օրերը անց էր կացնում ընթերցանութեան մէջ, իսկ երեկոները

ճրագ չէր վառում, որպէս զի մտածէ կարդացածի վրա։ Այդ հսկայական ջանասիրութիւնը, որ կատարեալ անձնազոհութեան էր հասնում, վերջ ի վերջոյ օգնեց ուսումնատենչ վարդապետին. նա յաղթեց դժուար արգելքները, հասկացաւ այն, ինչ անհասկանալի էր դարձել տգիտութեան դարերում, այնպէս որ վանքից դուրս եկաւ արդէն իբրեւ լաւ զարգացած, գիտութիւն ձեռք բերած մարդ, որի համար այլ եւս գաղտնիքներ չունէին քերականութիւնը, տրամաբանութիւնը եւ ձեռքի տակ եղած փիլիսոփայական գրքերը։ Մելքիսէթը գնաց Էջմիածին, որովհետեւ պատրաստ էր ուրախութեամբ սովորեցնել ցանկացողներին այն, ինչ ձեռք էր բերել տասն եւ հինգ տարիների դժուար ճգնութեամբ։ Խաչատուր վարդապետը, որ Լեհաստանում իր տգիտութեան ապացոյցն էր տուել, այնպիսի մարդկանցից էր, որոնց համար սովորելը երբէք ուշ չէ։ Եւ նա Սիմէօն աբեղայի հետ սկսեց դասեր առնել Մելքիսէթ վարդապետից *)։

Այդքան բարեխղճութիւն ունեցող մարդը չէր կարող լուսաւորութեան բարեկամ չը հանդիսանալ։ Եւ Ջուղայի Ամենափրկչեան վանքում Խաչատուրը հաւաքեց աշակերտներ, ամէն յարմարութիւններ սարքեց, որ նրանք առաջադէմ ու կրթված լինեն։ Այդ դպրոցը, որ Ջուղայի

*) Առաքել պատմ., Գլ. ԻԹ.

պատմագիրներից մեկը անուանում է համալսարան, ազատում էր աշակերտին ամեն տեսակ կողմնակի հոգսերից, տալով նրանց այն ամենը, ինչ հարկաւոր էր ապրուստի համար. դրա փոխարէն աշակերտը պիտի նուիրուէր իր գրքերին։ Սիմէօն վարդապետը Խաչատուրի աջ թեւն էր. նա կրթական գործը հասցրեց նախանձելի դրութեան, ինքն էլ զբաղւում էր գրաւոր աշխատութիւններով եւ չուտով հռչակուեց ամբողջ Հայաստանի մէջ իբրեւ գիտնական վարդապետ։

Հասկանալի է, որ Ամենափրկչեան վանքի չրջանում պիտի լաւ զգացուէր տպարանի կարեւորութիւնը։ Եւ որովհետեւ անկեղծ ոգեւորութիւնը ընդունակ է գործ ստեղծել նոյն իսկ ոչնչից, ուստի եւ Խաչատուր վարդապետը իր օգնականների հետ գլուխ բերեց մի այնպիսի գործ, որ աւելի հրաշքի էր նման։ Նա բայ առաւ Ջուղայում տպարան եւ 1640 թուականին հրատարակեց «Հարանց վարք» անունով պիրքը։ Տպարան Պարսկաստանի խորքերում, այն էլ այդ խաւար ու բարբարոսական ժամանակներում—սա ինքն ըստ ինքեան մի մեծագործութիւն էր, որ պատիւ էր բերում հայի կուլտուրական ընդունակութիւններին։ Բայց հրաշալին այդ չէ, այլ այն, որ Ջուղայի տպարանը ամբողջովին չինված էր ինային միջոցներով։ Խաչատուր վարդապետը ոչ ոքից չէր

սովորել տպագրական արուեստը, այդպէս էին եւ նրան չրջապատողները։ Բայց նրանք կարողացան խելքով ըմբռնել, թէ ինչ է պահանջվում եւ փորագրեցին տառեր, չինեցին մատիտ, մինչեւ իսկ թուղթն էլ պատրաստեցին տեղն ու տեղը, չարեցին, տպագրեցին։ Աւել հարկաւոր չէ, որ այդպիսի ինքնահնար միջոցներով գլուխ բերած գործը խոչոր պակասութիւններ պիտի ունենար. եւ իրաւ, Ջուղայի այդ անդրանիկ տպագրութիւնը տգեղ էր ու անկատար, աշխատողների անհմտութիւնն էր ցոյց տալիս։

Բայց պակասութիւնները ոչինչ են այն փաստի առաջ, որ այդ բոլորը պատրաստված էր հայ մարդու ձեռքերով, Ասիայում, առանց մասնագէտ վարպետների ցուցմունքների եւ աջակցութեան։ Միայն դէպի գործն ունեցած սաստիկ սէրն էր կարող դրդել Խաչատուր վարդապետին եւ նրա օգնականներին յանձն առնել այդքան ծանր աշխատանք, չը յուսահատվել հազարաւոր դժուարութիւններից։ Այս է ամենից կարեւորը։

Գրքի չիշատակարանը թողնում է ձեզ վրա պեղեցիկ տպաւորութիւն։ Դուք երեւակայում էք մահմեդական աշխարհի մի հեռաւոր անկիւնում չինած քրիստոնէական վանք, ուր սովորական ծուլութեան եւ հայկատակութեան տեղ եռում է գաղափարական գործունէութիւնը.

մոածում են, ծրագիրներ են կազմում, թէ ինչպէս անեն, որ լոյս ստանայ սարսափելի դժբախտ ժողովուրդը Հայաստանում եւ ինչպէս ստեղծեն այն գործիքը, որ այդ լոյսն է տարածում։ Հաւաքված են հոգեւորականներ եւ աշխարհականներ, ծեր ու երիտասարդ, քահանայ ու վարդապետ, աշակերտ ու վարպետ, բաժանել են աշխատանքը եւ զործում են մեծ համբերութեամբ։ Անտարբեր ու անգործ չէ նոյն իսկ ծերունի խոհարար Տէր Յուսիկը, նա էլ օգնում է եղբայրներին։ Նայելով չրջապատող պարսկական իրականութեան, մտաբերելով, որ այդ աշխատաւորներից չատերը տարիներ առաջ բռնութեամբ հեռացրված էին իրանց հայրենի հողից եւ արտասուքներով էին թրջում այն երկար ճանապարհը, որ վերջը բերեց նրանց այստեղ, տեսնելով թէ որպիսի յոյսերով եւ սրբազան ակնկալութիւններով են այդ մարդիկ պատում իրանց ձեռքով չինած անարուեստ, կոպիտ մամուլի չուրջը, դուք յիշում էք ֆրանսիական հռչակաւոր պատմաբան Միչլէին, որ XIX դարի առաջին կէսից հիացմունքով նայում էր XVI դարի վենետիկեան մեծ տպագրիչների դաժան աշխատութիւններին եւ բացականչում էր. «Սուրբ գործ»։

Իր սարքած տնային գործով խաչատուր կնասարացին, բնականաբար, չէր կարող բաւականանալ, այդ պատճառով էլ ազաչում էր ընթերցողներին ներողամիտ լինել տպագրական պակասութիւնների վերաբերմամբ, որովհետեւ, ասում է, այդքանը միայն կարելի եղաւ անել։ Բայց նա մի եւ նոյն ժամանակ միջոցներ է ձեռք առնում, որ օգտակար գործը կատարեալ ու գեղեցիկ էլ լինի։ Առանց Եւրօպայի օգնութեան յոյս չունենալով հասնել այդ նպատակին, նա 1639 թւին, երբ «Հարանց Վարքը» դեռ տպված վերջացած չէր, Եւրօպա ուղարկեց իր աշխատակիցներից մէկին, Յովհաննէս վարպետին, արուեստը ուսումնասիրելու եւ նոր տեսակ տառեր պատրաստել տալու համար։

Զը սպասելով վարդապետի վերադարձին, նոյն այդ ինքնահնար տպարանը 1642-ին լոյս է հանում եւ մի «Ժամագիրք», որ ցոյց է տալիս թէ Ամենափրկչեան վանքի աշխատաւորները բաւական առաջադիմել էին իրանց գործի մէջ. տպագրութիւնը, առաջինի հետ համեմատած, աւելի լաւ է, բայց նշանաւորը այն է մանաւանդ, որ պատրաստվել են նոր, աւելի կանոնաւոր տառեր։ Ջուղայում հնչտ էր նկարչական նրբութիւններ հասկանալը, հնչտ էր անբաւական մնալ եղածով եւ աւելի լաւին ձգտել։ Այնտեղ կար զեղագիտական զարգացած ճաշակ։ Հայ մեծատունների ապարանքների պատերը այդ ժամանակ ծածկված էին զեղեցիկ ծաղկանկարներով եւ պատկերներով, եւ այդպէս զար-

դարուղը երեւելի պատկերահան վարպետ Մինաան էր, մի ջուղայեցի հայ, որին Առաքել պատմագիրը անուանում է հայոց ազգի պարծանք։ Այդ տաղանդաւոր մարդը նկարչութիւն սովորել էր Բերիայում, մի ֆրանսիացու մօտ եւ իր ճարտարութեամբ ու հիանալի գործերով Պարսկաստանի մէջ մեծ անուն հանել էր, դարձաւ պարսից շահի պալատական նկարիչ։ Մենք չը գիտենք թէ վարպետ Մինասը ինչ մանակցութիւն ունեցաւ Ջուղայի տպագրութեան մէջ. բայց չենք կարող կասկածել, որ նրա նկարների վրա գեղարուեստական ճաշակ զարգացրած ջուղայեցին չէր կարող բաւական համարել եւ այն առաջադիմութիւնը, որ ցոյց էր տուել Ամենափրկչի տպարանը երկու տարվայ մէջ։ Ուստի Խաչատուր վարդապետը «Ժամագրքի» յիշատակարանի մէջ էլ ներողութիւն է խնդրում եւ յայտնում է, որ Յովհաննէս վարդապետը արդէն չրջում է «լատինացոց աշխարհում» տպարանական գործը լաւ սովորելու համար։

Այս ճանապարհորդի հետ մենք էլ պիտի տեղափոխվենք Իտալիա, ուր նորից եռանդուն փորձեր են լինում՝ հայերէն տպագրութիւն հաստատելու համար։ Յովհաննէս վարդապետը ճանապարհորդում է մի ամբողջ տարի եւ վերջը տիպված է լինում կանգ առնել Իտալիայում, որովհետեւ հայերէն տառերի հետ այդտեղ էին ծանօթ։ Շրջելով Վենետիկի տպարանները, նա

չը հաւանեց այնտեղ եղած հայերէն տառերը եւ, չը գտնելով հմուտ վարպետներ, անցաւ Հռոմ։ Այստեղ նրա առաջ մեծամեծ արգելքներ հանդիսացան. գլխաւորը այն էր, որ Պրօպագանդան, իբրեւ կաթոլիկութեան սիւն, չէր կարող թոյլ տալ, որ իր քթի տակ մի «հերձուածող եկեղեցու» վարդապետ տպարան կազմէ, թէեւ դա չը պիտի լինար Իտալիայի ուղղափառ հողի վրա, այլ պիտի գնար մի խեղճ ու խաւար երկիր։ Այս երկրի հոգիների փրկութեան համար էլ շատ էր մտածում կրօնական այդ մեծ ժողովը, ուստի այնտեղ տպարան տանելը եւ նրա միջոցով հերետիկոսութիւն տարածելը շատ վտանգաւոր մի հանգամանք էր բարեպաշտ քանատիկոսութեան տեսակէտից։ Յովհաննէս վարդապետը չը յուսահատվեց այն արգելքներից եւ հակառակութիւններից, որոնք գործադրվում էին նրա ձեռնարկութիւնը խափանելու համար։ Ամեն տեսակ վիշտ ու տառապանք կրելով, նա կարողացաւ իր ախտի մի մասը գլուխ բերել Հռոմում, իսկ երբ արգելքները աւելի եւս սաստկացան, նա վերցրեց իր վարձած վարպետներին ու արդէն պատրաստ տառերը եւ տեղափոխվեց Լիվօրնօ քաղաքը, ուր այդ ժամանակ արդէն գոյութիւն ունէր հայ վաճառականների մի գաղթականութիւն։

Այստեղ, չը նայած որ Պրօպագանդան արդէն հայերին իր հսկողութեան տակ էր առել

կաթոլիկ հայ հոգեւորականների միջոցով, պայմանները համեմատաբար նպաստաւոր էին, մանաւանդ որ հայ վաճառականները նիւթական օգնութիւն էին հասցնում վարդապետին։ Լիվօրնօի մէջ վերջացաւ գործը, որի համար Յովհաննէսը երկու տարի եւ երկու ամիս մնաքառել ու տանջվել էր։ Իր տառերի նմուշը Զուղայի առաջնորդին ցոյց տալու համար, նա 1643 թւին, 80 օրվայ ընթացքում, տպագրեց մի «Սաղմոս» (1050 օրինակ), որի յիշատակարանում հաշիւ տուեց իր կատարած գործերի մասին։ Այդտեղից իմանում ենք, որ նա պատրաստել էր տուել զանազան մեծութեան տառեր, բազմաթիւ տպարանական զարդեր, նոյնիսկ նօտաներ երգերի եւ չարականների համար։ Նկարագրելով իր կրած տաժանիկ նեղութիւնները, նա ներողութիւն էր խնդրում առաջնորդից որ չը կարողացաւ աւելին անել եւ իրան համեմատում էր մի մարդու հետ, որ մոնում է պատերազմ եւ արիւնով մի բան է տանում։ Այսքան դժուար է եղել խլել աննպաստ հանգամանքների եւ մանաւանդ Պրօպագանդայի բերանից այդ տպարանական հարստութիւնը։ Եւ դա ճիշդ որ հարստութիւն էր։ Յովհաննէս վարդապետը համարեա մի նոր դարագլուխ է բաց անում հայ տպագրութեան արուեստի մէջ, այնքան նա կարողանում է գեղեցիկ եւ վայելուչ ձեւ տալ հայերէն տա-

ռերին, բազմատեսակութիւն մտցնել նրանց մէջ։ Չը գիտենք, այդ վերանորոգութիւնը արդեօք վարդապետի գեղագիտական զարգացման արդիւնք է թէ նա Զուղայից բերել էր նկարներ եւ նմուշներ։ Յամենայն դէպս, վարդապետը հայ տպարանի երախտաւորներից մէկն է։

Վերջացնելով գործը Իտալիայում, Յովհաննէս վարդապետը ուղարկում է տպարանը Զուղա եւ ինքն էլ վերադառնում է այնտեղ՝ տառերների փոթռով հմտութիւն ձեռք բերած։ Բայց տանը նրան սպասում էր հիասթափութիւն. Խաչատուր կեսարացին վախճանվել էր եւ Ամենափրկչեան վանքում արդէն կային մարդիկ, որոնք աւելորդ էին համարում տպագրական գործը։ Վարդապետը ստիպված է լինում Զուղայում էլ մնքառել, այս անգամ հայրենի ազիտութեան դէմ, եւ սկսում է տպագրութիւններ, թէեւ առանձին աջողութիւն չէ ունենում։ Յայտնի է հաստատապէս, որ նա 1647 թւին հրատարակեց «Պարզատումար Աղարիայի» անունով գիրքը. կայ վկայութիւն, թէ նա ուրիշ գրքեր էլ տպագրեց (օրինակ, ինչ-որ «Վիճակատար Պատմութիւն»), մինչեւ իսկ սկսեց Աստուածաչունչի տպագրութիւնն էլ, որը, սակայն, հարկադրված եղաւ կիսատ թողնել *)։ Խաչատուր կեսարացու մահից յե-

*) «Աղգասէր» շաբաթաթերթ, Կալկաթա, 1845, № 2 և 4։

տոյ հինգ տարի Ջուղան մնաց առանց առաջնորդի եւ կառավարւում էր նրա աշակերտ Դաւթի ձեռքով։ Այդ ժամանակ Յովհաննէս վարդապետի դէմ հակառակութիւնը այնքան սաստկանում է (գուցէ կռուածաղիկը առաջնորդական աթոռն էր), որ նա հարկադրված է լինում գնալ Էջմիածին, ուր նրան եպիսկոպոս են ձեռնադրում եւ ուղարկում Հին Ջուղա։ Այստեղ հմուտ տպագրիչը իր ժողովրդի իրաւունքները պաշտպանելիս սպանվեց. Ջուղայի տպարանը առժամանակ փակված մնաց։

Յովհաննէս վարդապետից առաջ Եւրոպա էր գնացել եւ հայերէն տպագրութեան համար աշխատում էր մի ուրիշ Յովհաննէս, Անկիւրացի։ Սրան էր անցել, ինչպէս ասացինք, Սրապիոն կաթողիկոսի կտակը Գրիգոր Կեսարացու միջոցով։

Յովհաննէս Անկիւրացին նոյնպէս հայ տպարանի համար չարչարվածներից էր։ Եւ նրա չարչարանքը աւելի երկարատեւ էր—ամբողջ վեց տարի, թէեւ. նա, ինչպէս երեւում է, Ջուղայեցու պէս խիստ ընդհարումներ չէ ունեցել կաթոլիկ կղերի հետ։ Ընդհակառակն, իմանալով իտալերէն լեզուն, նա այնքան մօտիկ յարաբերութիւններ ունէր օտարազգիների հետ, որ նոյն իսկ նրա անունը դարձրել էին Ջովաննի Մուլինօ։ Իսկ Պրօպագանդան ոչ միայն չէր հալածում նրան, այլ նոյն իսկ յանձ-

նարարութիւններ էր տալիս նրան։ Այսպէս է վկայում այն «Խորհրդատետրը», որ հայերէն ու լատիներէն լեզուներով հրատարակեց Պրօպագանդայի տպարանը 1642-ին։ Այդ գրքի մէջ Յովհաննէս Անկիւրացին վաւերացրել է հայերէնի եւ լատիներէնի համեմատական ճշդութիւնը, այսինքն կատարել է մի պաշտօն, որ ենթադրել է տալիս թէ նա Հռոմում կարեւոր դիրք ունեցող մի անձն էր։ Բայց այդ բոլոր յարմարութիւնները չազատեցին նրան անախորժութիւններից ու տանջանքներից, երբ հարկաւոր էր կատարել Սրապիոն կաթողիկոսի կտակը։ Միայն 1642-ին, գտնելով վենետիկում երկու բարեսէր օտարազգիներ, Անկիւրացին նրանց հաշւով կարողացաւ տպագրել «Սաղմոս», իսկ հետեւեալ տարին—Ներսէս Շնորհալու «Ճիաուս Որդի» անունով նշանաւոր աշխատութիւնը։ Սա հայ մատենագիրների առանձին հրատարակութեան առաջին փորձն էր։ Անկիւրացին միտք է ունեցել եւ Աստուածաշունչ տպագրել եւ, ինչպէս երեւում է, ուզում էր տպարան հիմնել Կ. Պօլսում։ Բայց այդ երկու տպագրութիւններով էլ վերջանում է նրա գործունէութիւնը եւ յայտնի չէ թէ ինչ եղաւ նա յետոյ։

VI

Հայ տպագրիչները յանձն են առնում ամեն

տեսակ գրականքներ, չարչարվում են օտարութեան մէջ, բայց նրանց տպագրածները միայն եկեղեցական գրքեր են։ կարծես, տպարանի հետ կապված է այն հասկացողութիւնը թէ դա մի գործարան է, որ պիտի արտադրէ Սաղմոս ու ժամագիրք։ ժամանակակից պրագէտ հայը հեռու է նրանից եւ մամուլի տակ չեն մտնում նրա ինքնուրոյն կամ թարգմանական աշխատութիւնները։ Եւ սակայն չենք կարող ասել թէ XVII դարը իր նախորդի հարազատ չարունակութիւնն էր։ Այժմ այլ եւս այն համատարած սեւ անապատը չէ, այժմ մենգօլական տարօրինակների թողած խաւարում երեւում են վառ ճրագներ եւ Հայաստանը կարող է ասել որ թէեւ ինքը աւերակ է, բայց գոնէ գրագէտ երկիր է։

Մենք քայլ առ քայլ հետեւեցինք այն մտաւոր գործունէութեան, որ կեանք առաւ ընդհանուր վայրենացման եւ ապականութեան օրերում։ Այդ գործունէութեան առաջին կայանն էր Սիւնեաց դպրոցը, որ, ինչպէս գիտենք, կատարեց երկու գործ—վերանորոգեց գրագիտութիւնը եւ փոքր ի չատէ բարեկարգեց հոգեւորականութիւնը։ Այնուհետեւ այդ դպրոցի տասնչորդ դարի երկրորդ աստիճանը մենք տեսնում ենք Ջուղայում. այստեղ արդէն հասարակ գրագիտութիւն չէ, որ գժուար գրութեան մէջ է ընկնում, երբ հարց է լինում թէ

ինչ բան է «վարեւմ» բառը, այստեղ արդէն Մելքիսէթ վարդապետի ուսումնասիրած քերականութիւնն ու փիլիսոփայութիւնը ունեն այնպիսի ներկայացուցիչ, որպիսին է Սիմէօն վարդապետը։ Սերունդները առաջնորդում են սկսված գործը։ Մովսէս Կաթողիկոսը Սիւնեաց դպրոցի մարդ է, նրա աշակերտներից Խաչատուր Կեսարացին Ջուղայի «համալսարանն» է հիմնում, իսկ Փիլիպոսը, Մովսէսից յետոյ Կաթողիկոս դառնալով, 1640-ին բաց է անում մի մեծ դպրոց Էջմիածնում։

Այս կրթական չարժումը, այնու ամենայնիւ, համարեա ոչինչ ազդեցութիւն չէ անում արտագրութեան վրա մինչեւ XVII դարի կէսը։ Մամուլը նոր, ժամանակակից գրականութեան գործիք չէ. չարունակվում է դեռ հին գրութիւնը, այսինքն լոյս են հանվում անցեալից մնացած հատ ու կտոր, ամենագործածական գրքեր, որոնք աւելի եկեղեցուն են հարկաւոր։ Եւ չէ կարելի ասել թէ ժամանակակից հեղինակութիւն բոլորովին չը կայ։ Օրինակ, հէնց նոյն հռչակված Սիմէօն վարդապետ Ջուղայեցին գրել է մի քերականութիւն. դա դասագիրք էր դպրոցներում, գործ էր ածվում, երբեւէ, չատ տեղ, որովհետեւ համարեա առաջին հայերէն քերականութիւնն էր, բայց եւ այդպէս, տպագրվեց միայն 1725 թուին։ Եւ ահա այսպէս, տպագրութիւնը հայերի մէջ սկզբից

եւ եթէ ընդունում է միակողմանի, նեղ, մասնաւոր ուղղութիւն։

Եւ եթէ այսպիսի միակողմանիութեան մէջ էլ հայ տպագրութիւնը չը քարացաւ, դրա պատճառը կաթոլիկ քարոզիչներն էին։ Որքան էլ այդ կրօնաւորները ատելութիւն եւ հակառակութիւն էին մտցնում ազգի մէջ, անուրանալի է եւ այն, որ նրանց արշաւանքը այսպէս թէ այնպէս առաջացնում էր չարժում։ Հայերը ստիպված էին մաքառել, տեսնում էին իրանց անպատրաստականութիւնը, լցվում էին հակառակորդների նման լինելու, նրանց զէնքերով մրցելու եւ դիմադրելու ձգտումներով։ Եւ կաթոլիկ քարոզիչները շատ յաճախ հանդիսանում էին հայ հոգեւորականների համար ոչ միայն իբրեւ հակառակ կողմ, թշնամի, այլ եւ իբրեւ ուսուցիչ։

Մենք յիշեցինք, որ Նախիջեւանի կաթոլիկ հայերի համար բացված դպրոցում ուսուցչութիւն էին անում Եւրոպայից ուղարկված կրօնաւորներ։ Այդպիսիներից մէկն էր դոմինիկան կրօնաւոր Պօղոս Պիրօմալի, որ 1632 թուականից հաստատուեց Հայաստանում։ Ինչպէս երեւում է, դա բաւական խելացի եւ ընդունակ մարդ էր, որ հասկանում էր թէ կաթոլիկ քարոզչութիւնը պէտք է առաջ տանել մեղմութեամբ, առանց կրքեր վառելու, առանց խռովութիւնների։ Այդ պատճառով էլ նա

շատ լաւ ընդունելութիւն էր գտնում ոչ միայն Հայաստանի զանազան կողմերում, ուր ճանապարհորդում էր, այլ եւ Էջմիածնում, կղերականների չրջանում։ Պիրօմալի քան տարուց աւել պաշտօն վարեց Հայաստանում եւ կարողացաւ բաւականաչափ տեղեկանալ հայոց լեզուին։ Այնքան մեղմ ու բարեկամական էին յարաբերութիւնները դոմինիկան քարոզչի եւ հայ հոգեւորականների մէջ, որ առաջինը նոյն իսկ քարոզում էր հայոց եկեղեցիներում։ Եթէ քրիստոնէութիւնը միայն ծէսերի եւ հնաւանդ ու ժանգոտած նախապաշարմունքների պաշտպանութիւն դարձած չը լինէր, ազգերի մէջ քրիստոնէական ընդհանուր գաղափարները վաղուց եղբայրութիւն կը հաստատէին եւ Պիրօմալին հայոց եկեղեցում մի արտասովոր բան չէր ներկայացնի, այլ հայը կաթոլիկի, կաթոլիկը յոյնի, բողոքականը նեստորականի եկեղեցում կարող կը լինէին խօսել իբրեւ բարեկամներ, իբրեւ մի ընդհանուր աղբիւրից վոխառարձ սիրոյ, համերաշխութեան գաղափարներ ստացողներ։ Բայց այդպիսի բախտից աչխարհը վաղուց էր զրկվել, եւ ազգերը վաղուց անջատված էին միմեանցից կղերականների անէծքներով ու հայհոյանքներով։ Որքան էլ Պօղոս Պիրօմալին բաց ասպարէզ ունէր ցոյց տալու համար թէ իսկական քրիստոնէութիւնը շատ եւ շատ բարձր է դաւանական եւ ծիսա-

կան նախապաշարմունքներից, բայց նա էլ կղերական էր, այն էլ կաթօլիկ միսիօնար, որի համար բոլոր ճշմարտութիւններից առաջ պաշտպան էր կանգնած իր համաշխարհային տիրապետութեան տենչանքով. ուստի նա էլ չէր կարող մոռանալ բաժակի մէջ ջուր խառնելու, Լեւոնի տումարի, պասի ժամանակ ձուկ ուտելու կամ չուտելու հարցերը։ Եւ նա սկսեց ուսումնասիրել հայերէն հին հեղինակութիւնները, որպէսզի ապացուցանէ հայերին թէ[53] նրանք թիւրիմացութեամբ են Հռոմի կողմից հերձուածողների կարգում գրվել, քանի որ սկզբից եւ եթ կաթօլիկ են եղել։

Արդ՝ նա այդպիսի գիւտ թէ ոչ—այդ մեզ չէ կարող հետաքրքրել։ Մեզ համար նշանակութիւն ունեցողը այն է, որ դոմինիկեան կրօնաւորը 35,000 հայերէն բառեր հաւաքեց եւ կազմեց հայ-լատիներէն բառարան, որը, սակայն, անտիպ էլ մնաց։ Պիրոմալլի գրեց նաեւ Քաղկեդօնի ժողովի պատմութիւնը, մի կրօնական վիճաբանութիւն Սիմէօն Ջուղայեցու դէմ եւ «Ցաղագս ճշմարտութեան հաւատոյն քրիստոնէականի առ Շահ Աբբաս արքայ Պարսից» գիրքը, որ տպագրվեց Պրոպագանդայի տպարանում 1674-ին։ Աւելի նշանաւոր է այն, որ Պիրոմալլի մտերմացաւ մի հայ վարդապետի հետ, սկսեց նրանից հայերէնի դասեր առնել եւ ինքն էլ լատիներէնի դասեր

տալ նրան։ Այդ վարդապետը նշանաւոր Ոսկան Երեւանցին էր։

Երեւանցի էր կոչվում նա այն պատճառով, որ նրա ծնողները Երեւանից էին Շահ-Աբասի գերեվարութեան ժամանակ քշվել Սպահան։ Այդտեղ ծնվեց Ոսկանը եւ ուսում ստացաւ Խաչատուր Կեսարացու դպրոցում, ուրեմն աւելի Ջուղայեցի էր, քան երեւանցի։ Ժամանակի ժիր եւ կրթված վարդապետներից մէկը լինելով, Ոսկանը կանչվեց Էջմիածին, ուր եւ մօտեցաւ Պիրոմալլիին եւ նրա օգնութեամբ սկսեց թարգմանութիւններ անել լատիներէնից։

Իբրեւ թարգմանիչ, Ոսկանը ընկաւ նոյն ծայրայեղութեան մէջ, որ յատուկ էր լեզուի անկման դարերին։ Լատիներէնը հայ թարգմանիչներին հարկադրում էր աղճատել իրանց մայրենի լեզուն։ Կարծես զգալով որ հայոց գրական լեզուն այլ եւս չէ կարող կենդանանալ, հարստանալ իր սեփական միջոցներով, մի շարք թարգմանիչներ ձգտում էին փրկութիւն որոնել լատիներէնի մէջ եւ նրանից փոխ առած ձեւերով նոր կերպարանք տալ հայերէնին։ Ամենից առաջ հայ ունիթօրներն էին այդ տգեղ աղճատումը կատարողները։ Ամեն ինչ չափազանցութիւն էր այդ նեղսիրտ ֆանատիկոսների մէջ։ Նրանք տգէտ էին թէ լատիներէնի եւ թէ մանաւանդ հայերէնի մէջ, բայց կրօնական ջերմեռանդութեան պահանջ էին համա-

բում անչափ լատինամոլութիւնը, ուստի աշխատում էին լատինացնել ոչ միայն հայերի հոգին, այլ եւ լեզուն։ Եւ գրաբարը անողորմ կերպով աղճատելու մէջ կաթոլիկ հայ վարդապետները այն աստիճան առաջացան, որ նոյն իսկ լատին հոգեւորականները հակացան թէ այդպէս չէ կարելի եւ յայս չունէին թէ նրանք կարող են թարգմանութիւններ անել ու եկեղեցական գրքերը սրբագրել *)։

Զարմանալի է, որ Ոսկան վարդապետը ոչ միայն չը հասկացաւ այդ, այլ եւ սկսեց եռանդով բարեփոխել առանց այդ էլ անկենդան գրաբարը ունիթօրների մեթօդով։ Նա մինչեւ անգամ սկսեց սրբագրել հին հայերէն գրուածքները, իր կանոններին ենթարկել նրանց լեզուն։ Այդպիսի բռնութիւններով լեզու չէր հարստանայ. ընդհակառակն, Ոսկանի «բարեփոխած» գրաբարը մի անհեթեթ քաոս էր, եւ եթէ այդ վարդապետը կարողացաւ ընդ միշտ կապել իր անունը հայոց գրականութեան պատմութեան հետ, դրա պատճառը լեզուի աղճատումները չէին, այլ միմիայն նրա տպագրական գործունէութիւնը։

Պօղոս Պիրօմալիից աւելի եռանդուն եւ ահնուանի է մի այլ լատին կրօնաւոր, Թէադինեան կարգից, Կլեմէս Գալանոս անունով։ Սա 1636-ին ուղարկված էր Վրաստան, ուր քա-

*) «Քոնի միութիւն», եր. 225.

րոզչական պաշտօնը ծածկում էր բժիշկի մասնագիտութեան տակ։ Վրայինների մէջ նա երկար չը մնաց, այլ, սովորելով հայերէն լեզուն, սկսեց հայերի մէջ «հունձ անել» Հռոմի համար մի եռանդով, որի նմանը չունէր Պիրօմալին եւ մի ճարպիկութեամբ, որ եզուիտներին կարող էր պատիւ բերել։ Իր հայերէնագիտութիւնը նա ծառայեցրեց միսիօնարական նպատակներին եւ յօրինեց կղերական վիճաբանութիւնների դրքեր։ Իսկ երբ, ինչպէս ասում է մի կաթոլիկ վարդապետ, «աւելի արդիւնաւոր հունձերի համար» նա ուղարկվեց Կ. Պօլիս, այն ժամանակ դէն դրեց իր գրիչն էլ, գիտութիւնն էլ եւ հրապարակ նետվեց իբրեւ որսորդական եռանդով տոգորված մի կրօնաւոր, որի համար չատ նպաստաւոր հանգամանքներ էր պատրաստել թիւրքաց մայրաքաղաքի փչացած հայ հոգեւորականութիւնը։

Էջմիածնի աթոռի պէս Կ. Պօլսի պատրիարքական աթոռն էլ դարձել էր առուծախի առարկայ, որի չուրջը պտտում էին փառքի ու հարստութեան համար հոգի տալու պատրաստ սեւագլուխները։ Կ. Պօլսի ամբողջ հայութիւնը ալեկոծվում էր. նա բաժանված էր զանազան կուսակցութիւնների, որոնցից իւրաքանչիւրը մի վարդապետ կամ եպիսկոպոս ունէր՝ պատրիարքական աթոռի վրա նստեցնելու համար։ Սաստիկ մրցութիւն էր, կրքեր բորբոքող մի

այնպիսի մրցութիւն, որ վառում է ըմբշամարտի հաւաքված ամբոխը, երբ ամէն մէկը պատրաստ է իր կեանքն անգամ զոհել իր ընտրած ըմբիշի յաղթանակի համար։ Բայց այս պատրիարքական ըմբշամարտի մէջ յաղթութիւն որոշողը թեկնածուների անձնական ոյժը չէր, լինէր դա ֆիզիքական թէ մտաւոր ոյժ։ Միմեանց տապալելու, միմեանցից վրէժ հանելու համար կուսակցութիւնները ոսկի էին թափում թիւրք փաշաների գրպանները, եւ ահա այս միջոցով մի պատրիարք ցած էր քաշվում աթոռից, միւսը նստում էր նրա տեղը։ Եւ թիւրք կառավարութիւնը մատների արանքով էր նայում այդ խրարանցումներին. ռայեան ոչինչ պետական վտանգ չէր ներկայացնում, նա նոյն ստրուկն էր, նոյն խուզելու ոչխարը։ Ստրուկները միմեանց գզգզում էին եւ դա ամէն կողմից ձեռնտու էր տէրերին։ Շատ շատերը վատնեցին իրանց ամբողջ հարստութիւնը փաշաների դռներում, աղքատութեան վերջին ծայրին հասան. աւելի շատ էին այնպիսիները, որոնք բանտի եւ աքսորի մատնվեցան։ Հարըստահարելու, քերթելու առիթ եւ միջոց ինքը, ռայեան էր տալիս եւ ինչու տիրողները պիտի հրաժարվէին այդ յարմարութիւններից։ Հայոց եկեղեցիները կողոպտված էին եւ պարտքերի տակ ընկած, որովհետեւ անյատակ էին կաշառակեր փաշաների գրպանները, իսկ կաշառքտուողների եռանդը՝ անսպառ։

Պէտք է աւելացնել, որ այսքան զզուելի միջավայրում պատրիարքական աթոռի վրա նըստողները չէին կարող ունենալ բարոյական արժանաւորութիւններ։ Պէտք է ասել, որ վաճառվող հոգեւորականութիւնը փողաւորների վարձկան ստրուկն էր եւ իր իշխանութիւնը, իր ամբողջ հեղինակութիւնը ծառայեցնում էր իր բարերար ամիրաներին ու աղաներին։

Հետաքրքրականն այն է, որ այդ մրցութիւնների եւ խրարանցումների մէջ ամենից շատ անզուսպ եւ կատաղի էր բուն պօլսեցիների թշնամութիւնը գաւառներից եկած հայերի դէմ։ Պօլսեցին ատելով ատում էր գաւառացուն, նրան մարդ չէր համարում եւ կեղեքում էր ամենաանխիղճ կերպով *)։ Երեւի այն ժամանակից է «խըմպըլ» արհամարհական անունը, որ մինչեւ այսօր էլ պօլսեցիները տալիս են գաւառացիներին։ Շատ բնորոշ է այդ թշնամութիւնը այն դերի տեսակէտից, որ կատարում էր Կ. Պօլսի հայ գաղթականութիւնը բուն Հայաստանի վերաբերմամբ եւ մենք չենք կարող առանց ուշադրութեան թողնել այդ հանգամանքը։

Թիւրքաց մայրաքաղաքը յամենայն դէպս գաւառների պէս չէր։ Այստեղ համեմատաբար

*) Առաքել պատմ., Գլ. ԻԵ.

շատ չէին բռնութիւններն ու հարստահարութիւնները. այստեղ ոչնչան պաշտպանվելու միջոցներից այնպէս չէր զրկված, ինչպէս վայրենի քրդերի, քաղցած պաշտօնեաների, աւազակային խմբերի անսահման կամայականութեան ենթարկված գաւառներում։ Կ. Պոլսում քրիստոնեան, գտնելով առեւտրական եւ վաչխառուական շատ յարմարութիւններ, կարողանում էր նոյն իսկ օգուտներ քաղել այն անկումից, որին մատնվել էր թիւրք պետութիւնը դեռ XVI դարի կէսից։ Բնական է, որ Կ. Պոլիսը պիտի դէպի իրան քաշէր գաւառացիներին։ Բուն պոլսեցի հայեր չը կային. այդպէս անուանվում էին այն եկուորները, որոնք վերջնականապէս հաստատվել էին այդտեղ եւ գործեր ունէին։ Բայց գաւառները ուղարկում էին այդտեղ նաեւ մեծ քանակութեամբ ժամանակաւոր պանդուխտներ, որոնք գաւառի խեղդող իրականութեան զոհեր էին եւ մայրաքաղաքում էին փորձում հայ աշխատել իրանց հեռաւոր ընտանիքները ապրեցնելու համար։ Այդ «խըմպըճները» հողի մարդկանց, երկրի ներկայացուցիչներն էին եւ մտնում էին Կ. Պոլսի հայութեան մէջ գաւառների, այսինքն բուն ժողովրդի չահերի պահանջը։ Իսկ բուն պոլսեցիներին ձեռնտու չէր, որ ժողովրդի իրաւունքը պաշտպանված լինի։ Կ. Պոլսում արդէն կազմակերպվել էր հայ վաչխառուների

դասակարգը, որ հզօր ու անպարտելի էր, որովհետեւ թիւրք բարձրաստիճան պաշտօնեաների հովանաւորութեան տակ էր գտնվում։

Սկսած այն ժամանակից, երբ նուաճող օսմանները աւանդութիւնների կարգն անցան, երբ սուլթանները եւ նրանց չքջապատող իշխանաւորները սկսեցին զեղխութեան եւ վաւաչոտ հեշտանքների մէջ որոնել կեանքի իդէալները, իսկ ենիչէրական գնդերը ահարկու զօրքից դարձան թշնամուց փախչող եւ տանը կողոպտող խմբեր,—թիւրք պետութիւնը դարձաւ նեխված ճահիճ, որի մէջ լուծվում էին նրա կենսական բոլոր հիւթերը։ Երկիրը կառավարողները հարեւաններն էին ու ներքինիները. փարթամ, ծոյլ ու մեղկ կեանքի համար պահանջվում էին ահագին ծախսեր, եւ իշխանութիւն ունեցողները, սկսած սուլթաններից, պաշտօնները վաճառում էին փողով։ Պոլսեցի հայը տոկոսով փող էր տալիս փաչաներին, իր ձեռքն էր առնում նրանց դրամական գործերը, դիրք, ազդեցութիւն էր ստեղծում իր համար։ Փաչաները եւ բէյերը, վաչխառուի ձեռքով պըղտկված, գայլերի պէս ընկնում էին ժողովրդի վրա եւ կեղեքում նրան։ Հայերը հարկերի կապալառուներ էին եւ այնպէս էին քերթում իրանց «խըմպըլը» ազգակիցներին, որ 1660 թուին մենք տեսնում ենք Կ. Պոլսում կամախից, Սեբաստիայից եւ Տիվրիկից եկած հայե-

րին, որոնք մեծ վէզիրին գանգատ են ներկայացնում հայ հարկահանների դէմ, նկարագրելով նրանց կատարած անտանելի կեղեքումները *): Ահա թէ ինչ հանգամանքներից էր ըղխում պօլսեցի եւ գաւառացի հայերի մէջ եղած խորին տարբերութիւնը: Պօլսեցուն հարկաւոր էր հարստահարվող գաւառ, իսկ գաւառացին տառում էր նրան դրա համար: Պատրիարքը Թիւրքիայի բոլոր հայերի կրօնական ներկայացուցիչն էր, որին յատկացրված էին չատ իրաւունքներ: Մեծ նշանակութիւն ունէր, թէ այդ բարձր պաշտօնեան ում կողմն է. կ. Պօլսի վաչխառու ամիրայական դասը աշխատում էր իրան հզու հպատակ պատրիարք ունենալ: Դա կաշու հարց էր նրա համար: Եւ այդ ուռնեւոր ու զօրեղ դասակարգի հետ ընդհարվում էին հակառակ չահեր ունեցողները: Իսկ հոգեւորականները մէջ տեղ իրանց փառասիրական ձգտումներին էին հետեւում, միանալով այս կամ այն կուսակցութեան: Խայտառակութիւնը այն աստիճանին հասաւ, որ պատրիարքական աթոռը նոյն իսկ աչխարհական մարդկանց ձեռք էլ էր ընկնում կաշառքների միջոցով:

Այս անկերպարան դրութեան մէջ երերվող ժողովրդի սիրտը մոած հ. կլեմէս Գալանոսը այնքան խնդճ չէր, որ չը կարողանար հասկանալ թէ որքան հեչտ է հայ փառամոլ հոգեւո-

*) Զամչեան, հատ. Գ., եր. 689.

րականներին կաշառքներով եւ ճարպիկութիւններով որսալը: Եւ նա մտնում է պատրիարքարան, փոխելով իր զգեստը եւ հագնելով հայ հոգեւորականի զգեստ, քարոզութիւններ է անում եւ կարճ միջոցում գրաւում է չատերին: «Տիրոջ հունձը» առատութիւն է խոստանում, եւ Գալանոս արդէն իր վրկած հոգիների հաչւի մէջ գրում է նաեւ պատրիարք Կիրակոսին եւ այս առիթով նոյն իսկ չնորհաւորութիւն է ստանում Հռօմից: Որքը որս է, ինչ կերպարանք էլ նա ունենայ. ամեն դէպքում անփոփոխ է մնում այն հանգամանքը, որ որսողը աւելորդ է համարում որսվողի հոգու հետ գործ ունենալ, այսինքն կչռել եւ չափել թէ որքան աղնութիւն եւ չիտակութիւն կայ այդ հոգու մէջ, որքան անկեղծ ու ճչմարիտ է նրա ընկճվելը: Կրօնական որսորդը բռնված է մի ինչ-որ տենդով, նրան հարկաւոր են միաւորներ՝ գարձի եկածների հաչիւը բազմացնելու համար. այդ պատճառով էլ չատ եւ չատ անգամ որսորդն ու որսը խաբում են միմեանց, մի վարմունք, որ չէ կարելի անբնական համարել այդպիսի դէպքերում: Գալանոսն էլ խաբված տեսաւ իրան հայոց պատրիարքարանում. խաբել էին թէ Կիրակոս պատրիարքը, թէ նրա փոխանորդը եւ թէ ուրիշները: Եւ ահա Հռօմի գործակատարը հաւաքում է մի խումբ հայ հոգեւորականներ, ծրագրում է փաղով կաշառել

Թիւրք կառավարութիւնը եւ պաշտօնանանկ անելով պատրիարքին, նրա տեղը նատեցնել իր կուսակիցներից մէկին։ Կարծեօք առաջին անգամն էր, որ մի օտար հոգեւորական այսպիսի համարձակութեամբ խառնվում էր հայոց եկեղեցու գործերի մէջ։ Եւ եթէ այս միջամտութիւնը Գալանոսի եռանդի եւ ճարպիկութեան վկայական է, մեւս կողմից նա ցոյց է տալիս թէ որ աստիճան ստոր ու անբարոյական էին հայ հոգեւորականները։ Մելքիսեթ կաթողիկոսը անհատական երեւոյթ չէր, այլ ժամանակի կղերականութեան մի ընդհանուր, հասարակական տիպ։ Արեւելեան Հայաստանում Սիւնեաց դըպրոցը կարողացաւ գոնէ առ ժամանակ հեռացնել այդ տիպը ասպարէզից, իսկ Արեւմուտքին նա չը հասաւ եւ այնտեղ չհամոմով հոգեւորականութիւնը դեռ երկար պիտի չարունակէր իր խայտառակութիւնները...

Բայց Գալանոսի գաւազրութիւնը աջողութիւն չունեցաւ. նրան մատնեցին Թիւրք կառավարութեան ձեռքը եւ նա հազիւ կարողացաւ ֆրանսիական դեսպանի միջոցով ազատվել մահից եւ փախչել Իտալիա։ Այդտեղ նա Պրօպագանդայի դպրոցում հայերէնի ուսուցիչ նըշանակվեց եւ ապա ուղարկվեց Լեհաստան՝ հայերի յամառութիւնը կոտրելու եւ կաթոլիկացման գործը չաւարեցնելու համար։ Պօղոս Պիրօմալին էլ Պրօպագանդայից այդպիսի յանձ-

նարարութիւն էր ստացել, բայց չը կարողացաւ մի բան առաջացնել, որովհետեւ այնպիսի խաղաղացնող դիրք բռնեց, որ եզուիտները վրդովվեցան եւ հեռացնել տուին նրան։ Գալանոսը, ի հարկէ, այդպէս չէր։ Նրան յանձնված էր Լվովի մէջ հայերի համար բացված պապական դպրոցը, բայց նա միայն մանկավարժ չէր, այլ եւ զեկավարում էր այն բռնութիւնները, որոնք այնքան անպատիժ կերպով գործադրվում էին հայերի դէմ։ Հայերին նա սիրելու հիմք չունէր, ինչպէս ցոյց են տալիս Կ. Պօլսի դէպքերը. եւ հայերի վերաբերմամբ նա այն կարծիքն ունէր թէ դա մի խաբեբայ ազգ է։ Լեհաստանում էլ նա մնաւ, մնձ յաւ պատճառելով Պրօպագանդային, որովհետեւ կաթոլիկ ուղղափառութիւնը այդ մարդուն համարում էր «Աստուծու խարազան՝ Արեւելքի հերետիկոսների համար» *)։

Ահա այդ տեսակ կրքերով վառված մի մարդ յանձն է առնում պատմագրի պաշտօնը եւ գըրում է «Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայ» անունով մի աշխատութիւն, բաղկացած երեք հատորներից, որոնցից առաջինը պատմական մասն է պարունակում իր մէջ, իսկ մնացած երկուսը—վիճաբանական մասը։ Առաջին հատորը լոյս տեսաւ 1650 թուականին, ի հարկէ,

*) «Բռնի միութիւն», եր. 121.

Պրօպագանդայի տպարանից։ Հայերէնի հետ գրված էր եւ լատիներէն թարգմանութիւն։ Դա առաջին խոշոր երեւոյթն էր հայկական տպագրութեան մէջ։ Առաջին անգամն էր, որ մի եւրոպացի հայագէտ խօսում էր հայ ազգի անցեալի մասին, չօշափում էր նրա համարեա 1200 տարվայ հոգեւոր կեանքը, որի մէջ ցոլացել էր ազգի ամբողջ ժառանգ կարողութիւնը։ Բայց ինչպէս էր այդ հայագէտը կատարել իր գործը։

Տարրական հասկացողութիւն է, որ պատմութիւն գրելու համար հարկաւոր է բարեխիղճ, բազմակողմանի ուսումնասիրութիւն, պէտք է ազատ լինել կրքերից եւ նախապաշարմունքներից։ Գալանոս ունէր մի այդպիսի ուսումնասիրութիւն կատարելու յարմարութիւնները. նա ապրել էր հայերի մէջ, գիտէր նրանց լեզուն, կարող էր ձեռքի տակ ունենալ հայ եւ օտար լեզուներով գրված աղբիւրների մի հարստութիւն։ Բայց երբ մարդկային տկարութիւնը մթնացած է նրա, անհաշտ աղանդաւորութիւնից, այն ժամանակ փաստերն ու իրողութիւնները մոռացութեան եւ արհամարհանքի են մատնվում, իսկ պատմութիւնը դառնում է ոչ թէ ճշմարտութեան, այլ ստութիւնների եւ աղճատումների հայելի։ Գալանոսը չէր կարող անկողմնապահ, սառնասիրտ պատմագրող լինել։ Բայց նա իր այդ բացասական

յատկութիւնները այնքան մեծ չափով ի չարն էր գործ դրել, որ հարիւր տարուց յետոյ նրա գործի առաջ իր վրդովմունքը չէր կարողանում պահել նոյն իսկ այնպիսի մի կաթոլիկ պատմագիր, ինչպիսին էր Հ. Զամչեան։

Վերցնելով Գալանոսի պատմութիւնից մի կտոր, Զամչեանը սուր քննադատութեան ենթարկեց նրան *) եւ ցոյց տուեց թէ գործը ինչ արժանաւորութիւններ ունի։ Գալանոսի պատմութեան աղբիւրը մի ինչ-որ պատմագիր է, որի անունը նա երբէք չէ տալիս եւ որը ոչ ոքին յայտնի չէ։ Բացի այդ գրաւոր աղբիւրից՝ թէադինեան քաջ կրօնաւորի առաջ եղել են զանազան բերանացի աւանդութիւններ, առասպելներ, որոնց նա լսել է իր ժամանակի ծերերից, հաւանականօրէն՝ կաթոլիկ հայերից։ Եւ ահա այդ կասկածելի նիւթերի վրա հիմնված, նա ինքնավստահ կերպով խօսում է հայ եկեղեցու մասին, կատաղի ատելութիւն է ցոյց տալիս այն հայ հոգեւորականների դէմ, որոնք եկեղեցիների միութեան հակառակ են եղել, մեծ-մեծ վէիրներ է կայացնում, մի խօսքով անում է այն, ինչ կարող էր անել մի կաթոլիկ միսիոնար, որի համար անհասկանալի, յուզիչ ու անտանելի բան էր թէ ինչու հայերը յամառութեամբ կպած են իրանց եկեղեցուն եւ չեն ուզում Հռոմ գնալ, այն էլ

*) Պատմ., հատ. Բ., եր. 653—670.

իր պէս մի «բարեխիղճ» կրօնաւորի առաջնորդութեամբ։ Հերետիկոսներ վերկելու համար նա նոյն իսկ անվայել խարդախութիւններ է արել։ Այսպէս, նա մի տեղ վկայութիւն է բերում մի եկեղեցական ժողովից, որին նոյն իսկ լատին եկեղեցին չէ ընդունում, իսկ մի ուրիշ տեղ նա խարդախել է Եփեսոսի ժողովի մի որոշումը, որպէս զի ցոյց տայ թէ հայերը այդ որոշումով պարտաւորված էին հնազանդվել Հռոմի պապերին։ Եւ այլ այս տեսակ քայլագործութիւններ՝ մարդկանց մոլորեցնելու, խաբելու համար...

Մենք երկար ուշադրութիւն դարձրինք Գալանոսի եւ նրա գրուածքի վրա, որովհետեւ, ինչպէս ասացինք, հայերէն ինքնուրոյն աշխատութիւններ XVI դարի սկզբից մինչեւ XVII-ի կէսը չէին լոյս տեսնում տպագրութեամբ։ Մի գրականութիւն չէ կարող ապրել լոկ անցեալի գործերով. նա ժամանակի հետ առաջացող պիտի լինի, անցեալի հետ նա պիտի ունենայ եւ ներկայ։ Գալանոսի պատմութիւնը առաջին գրական նորութիւնն էր, որ ժողովրդականանում էր տպարանի միջոցով, այնքան երկարատեւ գրական ամլութիւնից յետոյ։ Մենք տեսանք թէ ինչ արժանաւորութիւններ ունէր այդ նորութիւնը։ Պրօպագանդան կղերական-սխոլաստիական վէճերով ու գրական անբարեխիղճութիւններով ծանրաբեռնված մի

աշխատութիւն էր չնորհում հայերին։ Եւ հայերը այդպիսի մունդրի էին կարօտ,—այն հայերը, որոնք առանց այդ էլ ունէին մի բացառապէս կրօնական գրականութիւն, այնքան տանջվել էին ուղղափառական վիճաբանութիւններից, հալածանքներից ու անէծքներից։ Հէնց այն հանգամանքը, որ մի այդպիսի աշխատութիւն անգամ ուշադրութեան արժանի մի գրական երեւոյթ էր հայերի մէջ, ցոյց է տալիս թէ դեռ որքան ողորմելի դրութեան մէջ էր մեր գրականութիւնը այն դարում։

Մի ուրիշ հանգամանք էլ կարեւորութիւն է տալիս այդ գործին։ «Աստուծու խարազանը» կաթոլիկ եկեղեցու մէջ հեղինակութիւն էր ձեռք բերել իր քարոզչական եւ պատմագրական տխուր քայլագործութիւններով։ Այդ պատճառով էլ շատ հեղինակներ կուրօրէն հետեւեցին նրան, կրկնելով այն ամենը, ինչ կար նրա գրքի մէջ։ Այսպիսով արեւմտեան աշխարհը հայի քրիստոնէութեան մասին կարծիք կազմեց Գալանոսի գրքի վրա. իսկ դա փոքր զբրկանք չէր հայութեան չահերի տեսակէտից առհասարակ։ Բացի դրանից, Գալանոսի պատմութիւնը սաստիկ ազդեց եւ լուսաւորչական հայերի վրա, բայց գոնէ այն օգուտը առաջացրեց, որ հարկադրեց նրանց պաշտպանվել, պատասխանել։ Մենք շատ հեռու ենք այդ հակաճառութիւնները, ընդդիմախօսութիւնները գրա-

կան փոքր ի շատէ աչքի ընկնող գործերի շարքում դնելու մտքից, բայց տպագրական գործի, գրական զգայնութեան զարգացման տեսակէտից չենք կարող ասել, թէ դրանք միանգամայն անօգուտ էին։ Յատկապէս կաթոլիկ քարոզչութեան դիմադրելու նպատակով, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, 1687—1688 թուականներին վերաբացվեց Ջուղայի տպարանը եւ Ամենափրկչի միաբանութեան անդամներից երկուսը, Յովհաննէս Մրգուզ եւ Աղեքսանդր (որ յետոյ կաթողիկոս եղաւ) տպագրեցին իրանց գրած հեղինակութիւնները, որոնցով հերքում էին կաթոլիկների ամբաստանութիւնները։ Իսկ եթէ էլ առաջ գնանք, կը տեսնենք որ XVIII դարի կէսում նոյն Գալանոսին հերքելու համար առաջ է գալիս նոյն իսկ ձրի հրատարակութիւնը, գուցէ առաջինը հայերի մէջ։ Մի անյայտ մարդ իր ծախսով տպագրել է տալիս Գէորգ վարդապետի մի վիճաբանական գրուածքը փոքր դիրքով, գրպանի կամ ծոցի մէջ պահելու համար, եւ տարածում է այդ գիրքը ձրի։ Մրցութեան կարիքը նոր երեւոյթներ էր ծնեցնում հայերի մէջ։ Բոլոր այդ երեւոյթները ուրախալի չէին. ընդհակառակն, շատ շատերը կատարեալ դժբախտութիւն էին ազգի համար։

Սակայն եթէ Գալանոսը չափազանց նեղմիտ էր եւ միակողմանի, մենք չը պիտի նոյն

այդ կերպով էլ վերաբերվենք նրա ամբողջ գործունէութեան։ Պատմութիւնը, ինչպէս ասել է Կիկերոն, չը պիտի սուտ ասէ, ոչ էլ թագցնէ որ եւ է ճշմարտութիւն։ Եւ հայոց գրականութեան պատմութիւնը չէ կարող մոռանալ, որ նոյն Գալանոսը կազմեց նաեւ հայերէն քերականութեան եւ տրամաբանութեան դասագիրք, որ տպագրվեց Պրօպագանդայի տպարանում 1645 թւին։ Երկար տարիներ հայերէն լեզուի ուսուցչութեան պաշտօն վարելով, Գալանոսը հայագիտութեան մէջ հեղինակաւոր մարդու համբաւ էր վայելում եւ նրա դասագիրքը, ի հարկէ, գործածական էր՝ գոնէ բոլոր հայ կաթոլիկ դպրոցներում։ Բայց չենք կարող ասել, թէ Գալանոսը, իբրեւ հայագէտ, այնքան բարձրացած լինի սովորական միջակութիւնից, որ կարողանար իր քերականութեամբ մի բան անել հայոց լեզուի անկման դէմ։ Բաւական է, օրինակի համար, աչքի առաջ ունենալ նրա սիրելի աշակերտ Վարդան Յունանեանի «Ջեռբածութիւն յերկինս» անունով թարգմանութիւնը, որ տպագրված է Հռոմում 1671-ին, եւ մենք կը տեսնենք թէ ինչ սոսկալի հայերէն էր աւանդվում պապական դպրոցներում։ Եւ դեռ այդ Վարդան Յունանեանը համարվում էր քաջ հայագէտ եւ ընդունակ գրող, Լվօվի դըպրոցի փառք ու պարծանք...

Այս դպրոցի մասին մենք չատ ասելիք չունենք, քանի որ արդէն նկարագրել ենք, թէ ինչ էին ներկայացնում ս. Պետրոսի գանձանակի միջոցներով պահվող դպրոցները առհասարակ։ Լվովի դպրոցը, որ այնպիսի ներքողներով նկարագրում են նրա մէջ ուսուցչութիւն արած լատին կրօնաւորները *), բռնութիւններով ստեղծված, եզուիտական գաղափարներով ղեկավարվող մի կաթոլիկ կղերանոց էր։ Նրան յատկացրած էր ահագին դեր Լեհաստանի հայերի կաթոլիկացման գործի մէջ. նա պիտի գրաւէր յատուկ հայերին նրանով, որ հայերէն լեզուն էլ էր աւանդում։ Բայց դա մի չնչին միջոց էր, պատրուակ միայն։ Հայերէնի դասատուները լատին կրօնաւորներն էին, որոնք այդ լեզուն մի կերպ սովորել էին Գալանոսից։ Ինչ աղէտաւորութիւն կարող էր անել մի այդպիսի հիմնարկութիւնը հայերի մտաւոր կեանքի վրա։

VII

Փիլիպպոս կաթողիկոսը վախճանվեց 1655 թուականին եւ նրան յաջորդեց Յակոբ Ջուղայեցին, որ արժանաւոր հոգեւորականի համբաւ ունէր։ Էջմիածինը չատ էր տանում այն, ինչ կորցրել էր աւերումների, խոր տգիտութեան ժամանակներում. Յակոբն էլ չինարար էր եւ իր անձնական հարուստութիւնը ծախսում էր

*) «Հոգեւոր միութիւն», եր. 114—135.

վանքերը վերանորոգելու վրա։ Ջուղայի դպրոցի այդ աշակերտը իր առաջին հոգսերից մէկը դարձրեց տպագրութեան հետամուտ լինելը. եւ այդ նպատակով նա 1656-ին Եւրոպա ուղարկեց Փիլիպպոս կաթողիկոսի քարտուղար եւ սպասաւոր Մատթէոս դպիր Ծարեցուն։

Ծարեցին էլ, ինչպէս նրանից առաջ գնացողները, իր քայլերն ուղղեց նախ դէպի Վենետիկ։ Բայց այստեղ յարմարութիւններ չը գտնելով, ստիպված եղաւ անգործ մնալ 14 ամիս, որովհետեւ կամենում էր Յովհաննէս Ջուղայեցու նման բաղդ փորձել Հռոմում, իսկ այնտեղ համաճարակ հիւանդութիւն կար եւ բոլոր ճանապարհները փակված էին։ Հիւանդութիւնն էլ վերացաւ, ճանապարհներն էլ բացվեցան, բայց Հռոմը Հռոմ մնաց եւ Ծարեցին իզուր էր այնտեղից օգնութիւն սպասում։ Արդէն Վենետիկից սկսվել էին այն արգելքները, որոնք յանուն ճշմարիտ եւ ուղղադաւան քրիստոնէութեան պատրաստ էին հալածելու լոյսի եւ գիտութեան ետեւից գնացող «հերետիկոսներին»։ Մի քանի ակնարկութիւններից երեւում է, որ արգելք հանդիսացողները գլխաւորապէս հայ կրօնաւորներն էին։ Հռոմում, ուր Մատթէոս դպիրը մնաց ամբողջ ութ ամիս, Պրօպագանդան բացարձակ կերպով արգելեց տպարանական գործին մօտիկ

ժարդկանց որ ոչինչ օգնութիւն չանեն հայոց կաթողիկոսի հաւատարմատարին։ Եւ իզուր Ծարեցին ձեռնում էր կարդինալների դռները, իզուր դիմեց մինչեւ անգամ պապին։ Նրա դէմ որոտում էին կաթոլիկ հոգեւորականութեան սպառնալիքները։

Բայց Ծարեցին, ինչպէս ինքն է ասում, չահաբեկվեց այդ որոտմունքներից։ Թափ տալով իր ոտների փոշին, նա հեռացաւ Իտալիայից, որովհետեւ հասել էր այն ճիշտ եզրակացութեան, որ եթէ ս. Պետրոսի աթոռը այդքան հակառակ է հայկական տպագրութեան, պէտք է, ուրեմն, բախտ փորձել այնպիսի տեղ, ուր պապականների «ոչ կարեմք»-ը ոչինչ հեղինակութիւն չունէր։ Եւ նա գնաց Հոլլանդիայի Ամստերդամ քաղաքը, որ առեւտրական մի խոշոր կենտրօն լինելով, ծանօթ էր, ինչպէս գիտենք, նաեւ հայ վաճառականներին։

Հիւսիսային Եւրօպայի այս փոքրիկ երկիրը հերոսական պատերազմներով եւ բիւրաւոր նահատակների արիւնով կարողացել էր ազատվել կաթոլիկ բռնապետութիւնից եւ կազմել էր մի ազատ բողոքական հանրապետութիւն, որ ժամանակի ամենահարուստ պետութիւնն էր, չնորհիւ իր լայնածաւալ, համաչխարհային առեւտրի։ Ուր կայ ազատութիւն, այնտեղ է եւ առաջադիմութիւնը. եւ հոլլանդական գրականութիւնն ու արուեստները ծաղկած դրու-

թեան մէջ էին։ Ամստերդամի դռներով մտած Մատթէոս Ծարեցին մէկն էր այն հազարաւոր ժարդկանցից, որոնք, փախչելով միտք եւ հոգի ապանող բռնակալութեան եւ ֆանատիկոսութեան հալածանքներից, գանում էին այդ քաղաքում հանգիստ եւ ազատ ապաստան։ Հոլլանդիան էլ մէկն է այն առաջնակարգ երկիրներից, որոնք տպագրութեան արուեստը ծաղկեցրին եւ կատարելագործութեան հասցրին։ Եթէ Վենետիկի փառքն ու պարծանքը Ալդոների ընտանիքն է, Հոլլանդիան էլ ունեցել է ոչ պակաս հռչակաւոր էլզեվիրների տոհմը, որ նոյնպէս անմահացել է տպարանական գործունէութեամբ *)։ Մատթէոս Ծարեցու ժամանակ Ամստերդամում գործում էր Լիւդվիգ եւ Դանիել էլզեվիրների հարուստ տպարանը, որի համար տառեր փորագրողը մեծ անուն հանած Քրիստօֆոր Վան-Դիկն էր։ Ահա այս արուեստագէտին դիմեց Ծարեցին, եւ 1658 թւի նոյեմբերի 27-ին կնքված պայմանագրով նա յանձն առաւ պատրաստել հայերէն երեք տեսակ տառեր՝ Աստուածաչունչ տպագրելու համար։ Պէտք է աւելացնել, որ Աստուածաչունչի տպագրութիւնը առանձնապէս Ամստերդամի տպարանների սիրած գործն էր. հէնց այդ ժամանակները էլ-

*) Էլզեվիրների հնարած մի տեսակ տառերը մինչեւ այժմ էլ շատ գործածական են տպարանների մէջ եւ կոչվում են «էլզեվիր»։

զէվիրների տպարանն էլ սկսել էր մի մեծ Աստուածաշունչի տպագրութիւնը, որ պատուաւոր տեղ ունի պատմութեան մէջ։

Վան-Դիկ ուշ վերջացրեց իր վերցրած պատուէրը. 1660-ին պատրաստ էին դեռ մի տասակ տառեր եւ Ծարեցին դրանցով սկսեց տպագրել Ներսէս Շնորհալու «Ցիսուս Որդի»-ն։ Բայց նրան վիճակված չէր տեսնել իր գործի վերջը. գրքի տպագրութիւնը դեռ չէր վերջացել, երբ նա հիւանդացաւ։ Մահվան երկիւղը ներշնչեց նրան խելացի կանխատեսութիւն, եւ տպարանի վիճակը տնօրինելու համար նա իր մօտ կանչեց մեր յիշած Ոսկան վարդապետի եղբայր Աւետիսին, որ վաճառականական գործերով Ամստերդամում էր գտնվում, առաջարկեց նրան ընկերանալ իր հետ։ Ծարեցին արդէն բաւականաչափ պարտքի տակ էր ընկել. Աւետիսին ընդունում էր այն պայմանով, որ սա պարտքը վճարէ եւ ապա տպարանից ստացած չահին հաւասար չափով ընկերանայ, իսկ եթէ Ծարեցին մեռնէր, այն ժամանակ տպարանը ամբողջովին անցնում էր նրա ընկերին։ Աւետիսը, մերժելով չահագիտական նպատակը, առաջարկեց տպարանը նուիրել էջմիածնին եւ ս. Սարգսի վանքին։ Այդ պայմանով նա պատրաստ էր ոչ միայն իր բաժին փողը տալ, այլ եւ անձամբ աշխատել տպարանում։ Այդպէս էլ համաձայնութիւն կա-

յացաւ. Ծարեցին կտակ գրեց եւ վախճանվեց 1661-ի սկզբին, իսկ նրա սկսած հիմնարկութիւնը ստացաւ «էջմիածնի եւ ս. Սարգսի տպարան» անունը։

Սա առաջին դէպքն էր հայերի մէջ, որ տպարանը բարեգործական նպատակով նուիրվում էր մի հիմնարկութեան, եւ այդ առաջին գործը կատարողը Պարսկաստանի հայ գաղթականութեան պատկանող վաճառական Դաւիթենց Աւետիսն էր։ Ծարեցու մահից յետոյ նա վճարեց տպարանի պարտքերը, հարկադրեց Վան-Դիկին փոխադրել միւս տառերի փորագրութիւնը։ Այդ բոլորը դեռ հեշտ էր կատարել մի վաճառականի համար. բայց ինչ անել կիսատ մնացած «Ցիսուս Որդին»։ Ծարեցին միայն սրբագրում էր, որովհետեւ չարուշները հօլանդացիներ էին։ Իսկ Աւետիսը ոչ միայն չը գիտէր սրբագրելը, այլ եւ հայերէն խմանում էր այնքան, որքան հարկաւոր էր մի վաճառականին։ Մի քանի ամիս նա տատանվում է, բայց վերջը, տեսնելով որ օտար երկրի մէջ միայն ինքն է, իր վրա է վերցնում եւ սրբագրութեան գործը ու այդպէս կարողանում է մի կերպ վերջացնել տպագրութիւնը։ Իր վաճառականական հայերէնով Աւետիսը մի յիշատակարան աւելացրեց այդ գրքին ոչ թէ պարծենալու կամ իր արժանաւորութիւնները ցոյց տալու համար, այլ, ասում է նա, «վասն որոյ

աշխատանք ունիմ ի վերայ այս գործիս, թէ դրամով եւ թէ այլ օգնութեամբ եւ ուխտադիր եղեր եմ, որ մինչ ի մահս պիտի որ աշխատիմ վասն սուրբ էջմիածնոյն... Մատթէոսն որ մեռաւ, թէ որ ես չէի՝ ով պիտի տիրէր ի վերայ քէրխանային. հազար մառչիլ չոր պարտք էր քէրխանային, որ հինգ հարիւր մառչիլ չէր արժէր... յանձն առի յորժամ մեռաւ»։

Բայց համեստութեան օրէնքներին հաւատարիմ մնալով էլ պէտք է ասել, որ Աւետիսը իրաւունք ունէր իր անունը մտցնելու հայ տպագրութեան պատմութեան մէջ։ Նրա չքնորհիւ էր, որ Հօլլանդիայի հողը դարձաւ հայերի լուսաւորութեան երկրորդ հայրենիք։

Նախ քան Մատթէոս Ծարեցու վախճանվելը, 1660-ին, նոյն «Քիսուս Որդի»-ին տպագրվել էր Վենետիկում։ Այս հրատարակութիւնը առանձին ուշադրութեան արժանի է նախ այն պատճառով, որ նա կատարվել է մի իտալացի ապարանատիրոջ խնամքով։ Հետաքրքրական, ոչ իսկ սրտառուչ է մանաւանդ տպագրութեան չարժառիթը։ Տպարանատէրը, որ իրան անուանում է Ճուան Պադիսդ Պօվիս (Ջօվան Բատիստա Բօվիս) բոլորովին անծանօթ է հայերէն լեզուին, բայց շատ աշխատութիւններով, առանց ուրիշի օգնութեան, պատրաստում է հայերէն տառեր, որպէս զի գրքեր տպագրէ։ Ինչո՞ւ։ «Շատ ժամանակ է—ասում նա—ես սէր

եւ բարեկամութիւն ունիմ հայերի հետ եւ ամեն ժամանակ ցանկանում էի տեսնել հայոց չքեղաչուք իչխան Խօջա-Սաֆրազին *), բայց չը կարողացայ հասնել այս իմ ցանկութեան, որովհետեւ նա փոխվել է Աստուծու մօտ»։ Ահա թէ այդ սէրը եւ թէ հայ իչխանաւորի կարօտը հարկադրում են իտալացուն մի լաւութիւն անել հայերին։ Եւ իրրեւ տպարանատէր, նա ուրիշ ինչ նշանաւոր լաւութիւն կարող էր անել, եթէ ոչ դրքեր տպագրելով նրանց համար։ Բօվիս մի ջուղայեցու աջակցութեամբ սկսում է այդ գործը, որ բացի սիրոյ եւ համակրութեան մի սրտառուչ յիշատակարան լինելուց՝ ունի գեղեցիկ արժէք նաեւ տպարանական արուեստի տեսակէտից։ Գիրքը տպված է խնամքով, մա-

*) Խօջա-Սաֆրազը կամ Սարֆազը Հին Ջուղայի նշանաւոր վաճառական Խօջա-Սաֆարի եղբօր որդին էր. Շահ-Աբասը, Ջուղան Պարսկաստան գաղթեցնելուց յետոյ, կամենալով գրաւել նրա բնակիչներին եւ մոռացնել տալ նրանց հայրենիքը, ամեն կերպ վայելում էր այդ հայ վաճառականներին։ Ահարկու թագաւորը Խօջա-Սաֆարի ընտանիքի անձնական բարեկամն էր, յաճախ ճաշում էր նրա յարկի տակ, յաճախ էլ սեղանակից էր անում այդ հայ մեծատուններին իր պալատում։ Ջուղայի կառավարութիւնը Խօջա-Սաֆարի ընտանիքին էր յանձնված եւ այդ պատճառով էլ նրա անդամները իշխան էին անուանվում։ Խաչատուր Վեսարացին «Հարանց Վարք»-ի յիշատակարանում գրում է. «Քիշխանութեան քաղաքին Ջուղայոյ իշխանաշուք պարոն Խոճայ Սարֆազին իմաստնոյ և բարեպաշտի։ Վաճառական-իշխանները, ի հարկէ, յայտնի էին և պատասխանում. և Բօվիս, երևի, շատ բան էր լսել Խօջա-Սաֆրազի մասին։

քուր, տառերը չատ գեղեցիկ են, բոլորովին նմանեցրած բոլորագիր գրութեան ձեւին։ Մեր հին տպագրութիւնների մէջ այդքան ինքնուրոյն եւ վայելուչ տառերի մենք չենք հանդիպում։

Բացի այդ գրքից, Բօվիս տպագրեց եւ Սաղմոս։ Զարժէր որ Յովհաննէս Ջուղայեցուն, Մաթէոս Ծարեցուն եւ ուրիշ նրանց նմաններին հալածող կաթոլիկ կարդինալները քիչ օրինակ վերցնէին այս հասարակ, բարեսիրտ արհեստաւորից, որ Քրիստոսի ներկայացուցիչը լինելու յանդգնութիւնը չունէր, չէր պահում երկնքի բանալիները իր գրպանում, բայց գիտէր, որ քրիստոնէական եղբայրութեան պարտք է գրքեր տալ հայոց անօգնական ժողովրդին, որ ցանկանում էր գրքեր ունենալ, բայց զրկվում էր գրքերից, որովհետեւ քաժակի մէջ ջուր չէր խառնում... Թողնենք, սակայն, բարեսիրտ Բօվիսին, որ այդ երկու հրատարակութիւններով էլ բաւականացաւ, եւ դիմենք դարձեալ Աւետիքին։

Մի վաճառական մարդ, ինքն էլ ոչ վարժ գրագէտ, ի հարկէ, չէր կարող մենակ տանել տպարանի գործը։ Երեւի նա այդ մասին յայտնել էր էջմիածնին եւ իր եղբայր Ոսկան վարդապետին։ Բայց չը սպասելով թէ ինչ կանեն էջմիածնում, նա տպագրեց եւ մի համառօտ Ժամագիրք։ Հետեւեալ տարին (1662) Ամստերդամում հրատարակված Սաղմոսի յիշատակարանից իմանում ենք, որ Աւետիսը այլ եւս մենակ չէ, այժմ նրա հետ է Ոսկանի աշակերտ կարապետ վարդապետ Անդրիանեցին, որ սրբագրողի պաշտօն է կատարում։ Տպարանը առաջադիմում է. Ամստերդամում գտնվող հայ վաճառականները, գլխաւորապէս Ջուղայեցիները, օգնում են դրամով, տպվում է նաեւ մեծագիր ժամագիրք։ Հօլանդական նաւերը իրանց բեռների վրա աւելացնում են եւ մի նոր տեսակի ապրանք—հայերէն գրքեր. «Ճիսուս Որդի»-ն տպվել էր 1200 օրինակ, «Սաղմոսը»—2700, «Ժամագիրքը»—3000։ Այդ ամբողջ քանակութիւնը փոխադրվում է Արեւելք, հրապարակ է հանվում. գրքերի, գոնէ կրօնական ամենագործածական գրքերի առատութիւն է երեւում հայերի մէջ։

Այս ուրախալի երեւոյթը չէր կարող չը խրախուսել հայ հոգեւորականներին։ Մանաւանդ այն հանգամանքը, որ Ամստերդամի տպարանը պատկանում էր էջմիածնին, պիտի դրդէր Յակոբ կաթողիկոսին աւելի եւս ուշադիր լինել դէպի այդ հիմնարկութիւնը եւ նրա կառավարութիւնը յանձնել մի կարող եւ հասկացող մարդու։ Այդպիսի մարդը Ոսկան վարդապետն էր, որին կաթողիկոսը 1662-ին ուղարկեց Եւրոպա։ Դա մի չատ աչքի ընտրութիւն էր։ Ոսկանը պատրաստ ունէր մի ամ-

բողջ հրատարակչական ծրագիր։ Ամենից չատ նրան յափշտակել էր Աստուածաշունչ տպագրելու միտքը։ Եւ որպէս զի հեշտ լինի մի այդպիսի մեծ գործ կատարելը, նա վճռեց նախ քան Ամստերդամ գնալը՝ աջակիցներ ձեռնել Իտալիայում։ Զմիւռնիայից նա նամակ է գրում իր աչակերտ կարապետ վարդապետին, յանձնարարելով նրան գործը երեսի վրա չը գցել մինչեւ իր տեղ հասնելը։ Կարապետը ոչ միայն գործը երեսի վրա գցող չէր, այլ եւ փորձեց մի քայլ անել դէպի առաջ, տպագրելով ձայնագրած Շարականն։ Նա պատրաստել տուեց եկեղեցական նօտաներ եւ սկսեց այդ գործը, որ հայ տպագրութեան մէջ մի նորութիւն էր եւ ապացոյց, որ նա առաջադիմում է, յաղթելով չատ դժուարութիւններ։

Ճանապարհին Ոսկան վարդապետը կանգ առաւ Լիվորնօ քաղաքում, ուր հանդիպեց իր եղբայր Աւետիսին, որ վերադառնում էր հայրենիք։ Այդ տեղ նա երկար թախանձում էր հարուստ հայերին, որպէս զի աջակցեն իրան՝ Աստուածաշունչը տպագրելու համար։ Բայց նրա ջանքերը զուր անցան. լիվորնօցի հայերը ոչ մի ձեռնտուութիւն յանձն չառան։ Հաստատ չը գիտենք, թէ ինչ պատճառներով հայ վաճառականները խուլ մնացին էջմիածնի ներկայացուցչի այդ թախանձանքներին. բայց եթէ նայենք Լիվորնօի հայ գաղթականութեան այն

ժամանակվայ գործերին, չատ բան հասկանալի կը դառնայ։ Մենք արդէն ասացինք, որ Պրօպագանդան իր ձեռքն էր առել Լիվորնօի հայերի հովուութիւնը։ Այդ նպատակով նա այնտեղ կաթոլիկ վարդապետներ էր պահում եւ տեղացի բոլոր հայերին էլ կաթոլիկ էր համարում։ Բայց թէ ամենքը կաթոլիկ չէին, այդ ցոյց է տալիս այն հանդամանքը, որ երբ մի մի հայ լուսաւորչական հոգեւորական էր գալիս Լիվորնօ, տեղացի հայերը միանում էին նրա հետ եւ մի անգամ նոյն իսկ վռնդել տուին Հռօմից իրանց համար ուղարկված հովիւներին։ Հայերը ուզում էին եկեղեցի կառուցանել Լիվորնօի մէջ, բայց Պրօպագանդան սաստիկ հակառակվում էր այդ մտքին։ 1663-ին, այսինքն մօտաւորապէս այն ժամանակները, երբ Ոսկանը այնտեղ էր գնում, հայերը Հռօմի մերժումների պատճառով այն աստիճանին էին հասել, որ տեղացի նշանաւոր վաճառականներից մէկը, Ապրօ Զէլէպի, ուրիշ ճար չը գտնելով, ստիպված եղաւ դիմել Պրօպագանդային եւ երաշխաւորել, որ հայերի եկեղեցին միշտ հպատակ պիտի մնայ կաթոլիկ դաւանութեան։ Բայց Պրօպագանդան պատասխանեց պապական նուիրակին. «Չէ պիտոյ վստահիլ հայ ժողովրդին, որ իրեն չատուկ ազգային ծէսերն եւ արարողութիւնքն կատարելու պարտաւոր կարող է ս. գահին (Հռօմի) հանդէպ, եւ ան յանդի-

ման ամենուն հերձեալ եկեղեցի մի կանգնել» *)։ Ապրօն դրա դէմ այն առարկութիւնն արաւ, որ Պրօպագանդան կարող է մշտական հակողութիւն ունենալ հայոց եկեղեցու վրա տեղական առաջնորդի եւ ինկվիզիցիայի միջոցով։ Բայց հիմա էլ Հռոմը առաջարկեց, որ Ապրօն նախ ներկայացնէ իր հաւատի դաւանութիւնը. վիրաւորված հայ վաճառականը մերժեց այդ առաջարկութիւնը եւ եկեղեցու հարցը ձգձգվեց տասնեակ տարիներ։

Այսպիսի դրութեան մէջ Լիվօրնօյի հայերի համար ձեռնտու չէր օգնել Էջմիածնից եկած վարդապետին, որպէս զի նա Աստուածաչունչ տպագրէ, այն էլ մի բողոքական երկրում, որ հերձուածող Հայաստանից աւելի ատելի էր պապական արքունիքին։ Երեւի այդ անյարմարութիւնը վերացնելու պատճառով էր, որ Ոսկանը գնաց Հռոմ։ Բայց ինչ ընդունելութիւն կարող էր գտնել այդտեղ։ Կաթոլիկ կղերականները Ոսկանին համարում էին կաթոլիկ **) երեւի այն պատճառով, որ նա Պօղոս Պիրօմալիի հետ թարգմանութիւններ էր արել եւ նրա մտերիմն էր։ Հասկանալի է, թէ որպիսի հետաքրքրութիւն պիտի առաջացրած լինի նա Հռոմում, քանի որ գործում էր իբրեւ Էջմիածնի

*) Ուղուրլեան—«Պատմ. հայ. գաղթականութեան ի Լիվոռնոյ». 1891, եր. 51.

**) «Բռնի միութիւն», եր. 45։

միաբան։ Ձեռնունայն մնալով այդտեղ, նա նորից վերադառնում է Լիվօրնօ եւ այս անգամ կարողանում է գտնել երեք ջուղայեցի վաճառականներ, որոնք յանձն են առնում հրատարակել Աստուածաչունչը եւ ստանալի արդիւնքը յատկացնում են Էջմիածնին, Երուսաղէմի եւ ս. Սարգսի վանքերին։ Այնուհետեւ Ոսկանը ուղեւորվում է Հօլլանդիա, ուր եւ սկսում է իր արդիւնաւոր գործունէութիւնը։

Տեղ հասնելուն պէս նա չտապում է նախ եւ առաջ գրագիտութեան ամենաանհրաժեշտ ձեռնարկը—Այբբենարան—հրատարակել, վերջացնում է կարապետ վարդապետի սկսած Շարականը եւ ապա ձեռք է առնում Աստուածաչունչի տպագրութիւնը,—մի արդարեւ մեծ գործ, որ, ինչպէս տեսանք, վաղուց ի վեր պահանջ էր դարձել ազգի մէջ եւ չատերի տենչանքն էր, բայց մնացել էր երազ։ Այստեղ կարիք չը կայ մի առ մի բացատրելու, թէ ինչ դժուարութիւններ էր ներկայացնում առաջին անգամ Աստուածաչունչ տպագրելը։ Ոսկանը երկար ժամանակ աշխատանք էր թափել նրա վրա ոչ միայն իբրեւ տպագրող, այլ եւ իբրեւ խմբագրող։ Նա համեմատել է հայերէն Աստուածաչունչը լատիներէնի հետ, տնտռել է լատիներէնի համաձայն, կազմել բոլոր յատուկ անունների մի չատ մանրամասն ցանկը, նոյն իսկ նրա մի մասը (Սիրաքի գիրքը) նորից թարգմանել է

տուել Ստեփանոս Լեհացուն, որ Էջմիածնի զարգացած միաբաններից մէկն էր։ Գրքի վերջում Ոսկանը զեկուցել մի քանի կարճ թարգմանութիւններ ս. Հերոնիմոսից, որոնք, երեւի, իր գործն էին։ Աւելացրէք այդ բոլորի վրա անսխալ, պատկերազարդ տպագրութիւնը, եւ դուք մի հասկացողութիւն կը կազմէք Ոսկանի կատարած գործի մասին։ Տպագրական մասովը առաջին անգամն էր լոյս հանում այն վիճակը, որ հայն էլ ընդունակ է երկար ու դժուան աշխատութիւններով խոշոր հրատարակութիւններ անել։ Պակասութիւնը միայն այն էր, որ Ոսկանը չը կարողացաւ իր լատինաբանութիւններից եւ անհարազատ ձեւերից ազատել իր թարգմանութիւններն ու բացատրութիւնները։ Սիրաքի նոր թարգմանած գիրքն էլ կրում էր լատինամոլների բոլոր նորմուծութիւնները։

Հայերէն Աստուածաշունչը տպագրվեց երկու տարվայ ընթացքում. նա մտաւ մամուլի տակ 1666-ին եւ դուրս եկաւ 1668-ին։ Ի նկատի ունենալով այն ժամանակվայ տպագրական գործի դրութիւնը, բայց մանաւանդ այն հանգամանքները, որոնց մէջ գործում էր Ոսկանը օտար հողի վրա, մենք չենք կարող չը զարմանալ այդ արագութեան վրա։ Էջմիածնի անունը կրող տպարանից դուրս եկած Աստուածաշունչը կարելի էր համարել էջմիածնի հրատարակութիւն. եւ մինչեւ այսօր էջմիածինը

չը կարողացաւ գոնէ մի անգամ էլ կրկնել այդ հրատարակութիւնը։

Ամստերդամում Ոսկանը մնաց չորս տարի, մինչեւ 1670 թուականը եւ այդ ժամանակամիջոցում տպագրեց 17 գիրք, հաշուելով այդ թւի մէջ թէ այն կիսատ Շարականը, որ նա ընդունեց կարապետ վարդապետից ու վերջացրեց, եւ թէ այն Շարականը, որ նա ինքը սկսեց, բայց կիսատ թողնելով հեռացաւ Հօլանդիայից, ուրիշներին թողնելով ապագայում վերջացնել։ Տարին միջին թւով 4 գիրք, հրատարակված մի եւ նոյն տպարանից, մի եւ նոյն անձի ձեռքով—դա դեռ չեղած երեւոյթ էր։ Բայց Ոսկանի գործունէութիւնը մի նշանաւոր նորութիւն էր նաեւ հրատարակած գրքերի բովանդակութեան եւ արժանիքի կողմից։

Ամենից շատ, ի հարկէ, եկեղեցական գրքերի պակասութիւնն էր երեւում վարդապետի աչքին եւ ամենից շատ էլ աշխատանք պիտի գործադրվէր այդ պակասութիւնը լրացնելու համար։ Ոսկանը հրատարակեց Սաղմոս, Ժամագիրք, առաջին անգամ տպագրեց Մաշտոց, Նոր Կտակարան։ Բայց դրա հետ միասին՝ տպարանը նրա ձեռքի տակ սկսեց ժամանակակից գրողներին էլ ծառայել։ Այսպէս, 1666-ին նա տպագրեց իր թարգմանած եւ խմբագրած «Բեւեռականութիւնը», իսկ 1669-ին հրատարակեց XVII դարի ամենալաւ հեղինակութիւնը—Ա-

ռաքել վարդապետ Դավրիժեցու «Պատմագրութիւնը»։ Առաքելը առաջին հայ հեղինակն էր, որ իր կենդանութեան ժամանակ տեսաւ իր գործը տպագրված *)։ Մի եւ նոյն ժամանակ դա առաջին տպագրած գիրքն էր, որ խօսում էր ժամանակակից կեանքի մասին, դուրս էր բերում դեռ կենդանի գործիչների պատկերները։ Դա առաջին հայերէն գիրքն էր, որ թշնամական կրքեր յարուցեց, հալածվեց։ Երբ Առաքելի պատմագրութիւնը ուղարկվեց Լեհաստան՝ վաճառելու համար, Գալանոսի արժանաւոր յաջորդ հ. Ալոյսիոս Պիդու չտապկեց կաթոլիկական արգելքի թաթը դնել այդ գրքի վրա, որովհետեւ նրա մէջ նկարված էին Նիկօլի եւ Լեհաստանի եզուիտների դէմքերը։ Հետաքրքրականն այն է, որ այդ լատին կրօնաւորը իր գրած պատմութեան մէջ չէ խնայել Նիկօլին, տալով նրան չահամոլ, փառասէր եւ անպէտք մի մարդու կերպարանք, իսկ երբ Լվովի դատաւորները հարցրին թէ ինչու է արգելվում Դաւրիժեցու գիրքը, նա մտաւ նոյն այդ Նիկօլի փէշերի տակ եւ պատասխանեց թէ ինքը, «վնասով առաքելութեան ծառայ, չէ կարող հաւանութիւն տալ, որ վաճառվեն ու տարածվեն այնպիսի գրքեր, որոնց մէջ անարգված է իրանց հովիւը» *)։

*) Առաքելը վախճանվեց 1670 թին, տ. նրա պատմագրութեան Էջմիածնի երկրորդ հրատարակ., 1896, առաջաբան, եր. 2։

Սա, ինչ ասել կուզի, կեղծաւոր մի պատրուակ էր միայն։ Լեհաստանի հայերին բոնի կաթոլիկացնողները ամեն կերպ աշխատում էին, որ «հերետիկոս» հայերը ոչինչ յարաբերութիւն չունենան նրանց հետ եւ երկրից դուրս էին վռնդում ամեն մէկին, որ ազատասիրութիւն ու աղգասիրութիւն էր ցոյց տալիս։ Այդ բռնաւորներին սաստիկ կատաղեցնում էր մանաւանդ Ամատերդամի տպարանը, որ համաձայնում էր հերետիկոսական գրքեր տպագրել, եւ այդ պատճառով արգելված էին այդտեղի բոլոր գրքերն առհասարակ։ Ոսկան վարդապետի անուան պատիւ էր բերում այն, որ նա վրդովված չէր կաթոլիկ կղերի այդ ֆանատիկոսութեամբ։ Ընդհակառակն, այնքան լայն սրտի եւ ազատ մտածողութեան տէր էր նա, որ իր գործունէութեան ընթացքում մի քանի անգամ թոյլ տուեց տպել Էջմիածնի տպարանում կաթոլիկ գրուածքներ՝ կրօնական բովանդակութեամբ։

Վերջապէս, Ոսկանի գործունէութիւնը նշանաւոր է եւ այն կողմից, որ նա առանց ուշադրութեան չը թողնց հայոց հին մատենագրութիւնը։ Մենք գիտենք, որ նրանից առաջ երեք անգամ հրատարակվեցան Ներսէս Շնոր-

*) «Բռնի միութիւն», եր. 215։

հալու հոգեւոր երգերը։ Որքան էլ այդ երգերի մէջ չատ են ինքնուրոյնութիւնն ու տաղանդը, բայց նրանք մի առանձին, բացառիկ երեւոյթ չէին կազմում դրականութեան մէջ, քանի որ միւս բոլոր դրքերի նման խօսում էին երկնքի եւ հոգու մասին։ Մեր հին գրականութիւնը հետազօտող մարդը կրօնական դրքերի մեծամեծ կոյտերի մէջ անձկութեամբ որոնում է այնպիսի աշխատութիւններ, որոնք քիչ էլ աշխարհային գործերի մասին ճառէին, որոնք ընթերցողին մոյնէին խոնկի եւ հրեշտակների հետ ոչինչ առնչութիւն չունեցող չրջաններըը։ Կարելի է ամբողջ դարերի գրականութիւնը քրքրել եւ չը գտնել մի այդպիսի գեղեցիկ բացառութիւն։ Շատ սակաւաթիւ գրուածքներից մէկը, որ չէ կրում ընդհանուր կրօնական-աստուածաբանական կնիք, մի Աչխարհագրութիւն է, որի հեղինակը Մովսէս Խորենացին է համարվում։ Այդ աչխատութիւնը հրատարակեց Ոսկանը 1669-ին, կցելով նրան եւ «Աղուէսագիրքը»։ Մի թեթեւ հայեացք գցելով մինչեւ այդ տպագրված բոլոր դրքերի վրա, մենք լուրջ, օգտակար գրական երկերի շարքից պիտի հանենք ու դէն գցենք 1513-ին հրատարակած «Աղթարքն» եւ «Ուրբաթագիրքը», իբրեւ խաւար մտքի խաւար գործեր. եւ այնուհետեւ մենք կը գանք այն եղրակացութեան, որ աչխարհական գրականութեան ա-

ռաջին նչոյլը, սաղմը Ոսկանի այս հրատարակութիւնն է։ Ողջունենք այդ նոր երեւոյթը...

Մովսէս Խորենացու կարծեցեալ թէ իսկական Աչխարհագրութիւնը, ինչ ասել կուզի, արդէն չատ հնացած էր XVII դարի մարդու համար, որ հարուստ ու ճիչտ տեղեկութիւններ ունէր երկրի ու երկնքի մասին։ Ժամանակակից գիտութեան տեսակէտից Խորենացու Աչխարհագրութիւնը լոկ հնագիտական հետաքրքրութիւն կարող էր ներկայացնել. բայց հայերը չատ հեռու էին այն ազգերից, որոնք իրաւունք ունէին այդպէս վերաբերվել այդ Աչխարհագրութեան։ Սաղմոսների եւ չարականների ժողովուրդը զուրկ էր աչխարհիկ, տիեզերական իրականութեան հետ ծանօթացնող գրքերից, ուստի նրա համար նորութիւն էր նոյն իսկ այդ հնացած աչխարհագիտութիւնը։ Ապչեցնող հակասութիւն կար հայի իրական կեանքի եւ գրականութեան մէջ։ Իրական կեանքում հայը մի համաչխարհային թափառական էր, որ անդադար չրջում էր, որի համար արգելք չէին ծովերն ու անապատները, որ չփվում էր բազմաթիւ ազգերի հետ եւ ունէր այնպիսի հարուստ աչխարհագրական տեղեկութիւններ, որոնք կարող էին գրգռել չատ ազգերի նախանձը։ Բայց իր գործնական կեանքից դուրս, իր գրականութեան մէջ, դա մի զարմանալի անտեղեակ, միամիտ ազգ էր. նա

ամբողջապէս ամփոփված էր այն նեղ տարածութեան մէջ, որ եկեղեցու գմբէթի ծայրից ձգվում էր դէպի երկինք։ Այդ անձկութեան մէջ փակված՝ նա չը գիտէր թէ ինչ է ֆիզիքական աշխարհը, թէ ինչեր են կատարվում լուսնի տակ։ Նա կարող եղաւ Տաթեւացու ահագին հատորները արտագրել՝ երկնքի գործերը քննելու եւ մանրամասն կերպով վերլուծելու համար, բայց չը կարողացաւ կազմել մի փոքրիկ աշխարհագրութիւն, որի մէջ հայ ընթերցողը տեսնէր աշխարհը, մի ընդհանուր պատմութիւն, որի մէջ ազգերը պատմէին իրանց չարն ու բարին, իրանց առաքինութիւններն ու արատները։ Սեփական խեցիի մէջ կուչ եկած մի ժողովրդի համար, որ մարդկային համակրանք լինելուց առաջ աստուածաբանների ժողով դառնալու տխուր հարկի մէջ էր դրված, Խորենացու աշխարհագրութիւնն էլ իմաստութեան մի մասնան էր, թէեւ հրատարակվում էր այն դարում, երբ արդէն Նիւտօն կարգնէ այդ գիրքը պատռում էր առանձնացման եւ անգիտութեան չինական պատը, գոնէ տալիս էր ազգերի ու երկիրների անուններ, հոբիզոն էր լայնացնում։

Իսկ «Ազուէսագիրքը», որ կցած էր Խորենացու Աշխարհագրութեան, առակների մի ժողովածու էր։ Ամենքին յայտնի է թէ առակները որքան սիրելի են բոլոր ազգերի մէջ. ուր-

քեմն Ոսկանը տալիս էր մի գիրք, որ ժողովրդական լինելու. բոլոր հանգամանքներն ուներ։ Հայկական առակների մէջ չէ կարելի գտնել հայ ժողովրդի ինքնուրոյն ստեղծագործութեան չատ խոշոր հետքեր. հայ հոգեւորականութիւնը, անխնայ հալածելով եւ խեղդելով ժողովրդի հանճարի բանաստեղծական արտայայտութիւնները, իր ծանր ձեռքը դրել էր նաեւ առակների վրա *)։ Դրանք խմբագրված էին, յարմարեցրած կղերական խրատներին ու քարոզներին. չունէին ժողովրդի լեզուն, պատմելու ձեւը, ինքնուրոյն աշխարհայեցողութիւնները, մի խօսքով արհեստականացրած էին, անկենդան գրաբարին ենթարկված։ Բայց եւ այդպէս, եթէ եղած գրականութիւնից կարելի էր ընտրել նիւթ ընդհանուրի ընթերցանութեան համար, այդ միայն առակների ժողովածուն կարող էր լինել, քանի որ առակները, այնուամենայնիւ, կրում էին իրանց մէջ ժողովրդական տարրեր, գրաւիչ ու զուարճալի պատմուածքներ էին պարունակում։ Կար ժողովրդի մէջ եւ բանաստեղծութիւն. բայց կղերական-սխոլաստիական դարը նրան ուշադրութեան արժանացնել չէր կարող։ Ժողովրդի երգերն ու վէպերը գրի չէին առնված, գրաբար լեզուով չէին, մանաւանդ հոգեւորականների

*) տ. պրոֆէսօր Մառի գեղեցիկ հետազօտութիւնը «Сборникъ притчъ Вардана», 1899, հատ. I.

վաւերացման չէին արժանացած, ուստի եւ հեռու էին եւ շատ երկար ժամանակ դեռ հեռու պիտի մնային տպագրական մամուլին հասնելու պատուից։

Այսպէս էր ահա Ամստերդամի տպարանի չորսամեայ գործունէութիւնը։ Աւելի մեծ պահանջներ չունենք Ոսկան վարդապետից. նա տալիս էր այն, ինչին կարօտ էր եկեղեցին եւ ինչ պահանջում էր ընթերցողը։ 1668-ին նրա տպագրած «Տօմարագրքի» մէջ զետեղված էին եւ «Մարմնախաղացն» ու «Երազահանը», որոնց մենք տեսանք «Աղթարքի» մէջ։ Բայց կարծում ենք դատապարտել սրա համար Ոսկանին, երբ նոյն իսկ մեր օրերում, XX դարի չէմքում էլ, այդ գուշակութիւնները դեռ եւս շարունակում են լոյս տեսնել՝ հայ ժողովրդի նախապաշարմունքներին առատ կերակուր եւ հրատարակիչների գրպանին չահ մատակարարելու համար...

Պակասութիւնները, եթէ դրանից չատ ու խոշոր էլ լինէին, մոռացվում են Ոսկանի տոկունութեան ու եռանդի դիմաց։ Հերոսութիւն էր այդքան բեղմնաւոր հրատարակչական գործունէութիւն ցոյց տալը այն ժամանակներում։ Շատ եւ չատ էին այն դառնութիւնները, որ կրում էր այս մարդը օտար երկնքի տակ, զրկված դրամական զօրաւոր աջակցութիւնից։ Բայց հերոսութիւնն էլ յայտնի սահմաններ ու-

նի. եկաւ ժամանակ, երբ Ոսկանն էլ պիտի յաղթվէր ձախորդ հանգամանքներից։

VIII

Մի խոշոր գործի յարատեւութեան համար բաւական չէ, որ նրան ձեռնարկողը ունենայ երկաթէ կամք ու յամառ տոկունութիւն։ Հարկաւոր են եւ նիւթական միջոցներ։ Տպարանը բազմատեսակ ծախսեր պահանջող հիմնարկութիւն է. միշտ չեն կարող գտնվել բարերարներ, որոնք յանձն առնէին այդ ծախսերը տալ, ուստի տպարանը փոքր ի չատէ ապահով դրութեան մէջ կարող է լինել միայն այն ժամանակ, երբ նրա հետ միասին զարգանում է գրավաճառութիւնը։ Բայց հայերի մէջ առեւտրի այդ նոր տեսակը համարեա յայտնի չէր։ Գիտաւոր աստղերի պէս երեւացող եւ յանկարծ անյայտացող հայ տպարանները, անշուշտ, հետեւանք էին այն գլխաւոր պատճառի, որ գրավաճառութիւնը նրանց ակակիցը չէր. տպագրիչները հրատարակիչներ էլ էին, նրանք գրքեր էին լոյս հանում եւ ոչինչ չէին ստանում այդ հրատարակութիւններից. ուստի մնում էր կամ բարերարի դիմել ու մի կարճ գործունէութեան ցոյց տալ կամ խրվել պարտքերի մէջ ու անյայտանալ։

Ոսկանը հասկացել էր այս հանգամանքը եւ աշխատում էր կազմակերպել գրավաճառու-

թիւնը։ Մեծ անյարմարութիւն էր այն, որ նրա տպարանը գտնվում էր Եւրոպայի մի անկիւնում, հայութիւնից շատ հեռու։ Այդ պատճառով նա դեռ 1665-ին միտք ունէր փոխադրել տպարանը Լվով քաղաքը, որ Հօլլանդիային ամենից շատ մօտիկ հայկական խոշոր գաղթականութիւնն ունէր իր մէջ եւ կարող էր, Լեհաստանի միւս հայաբնակ տեղերի հետ միասին, աջակցել գործին։ Ոսկանը նամակով յայտնեց Նիկօլին այդ միտքը։ Հ. Ալոյիսիոս Պիդու, պատմելով այս եղելութիւնը *), շատ իրաւացի կերպով նկատում է թէ Ոսկանը, երեւի, չը գիտէր որ Գալանոսը, ինքը, Պիդու, գտնվում են Լեհաստանում։ Եւ իրաւ, եթէ Ոսկանը իմանար այդ, անշուշտ աւելորդ կը համարէր դիմում անել լեհահայերին։ Ամստերդամի տպարանը, ինչպէս գիտենք, անհանգստութիւն էր պատճառում ջերմեռանդ պատերներին։ Նրանք շատ ուրախացան Ոսկանի առաջարկութեան վրա, իսկոյն հասկանալով որ տպարանը Լվով փոխադրելով կարելի էր խափանել «շատ չարիքների առիթը», այսինքն՝ այլ եւս չէին տպվի այնպիսի գրքեր, որոնց մէջ, օրինակ, ասված լինի թէ ս. Հոգին բղխում է միայն Հօրից եւ ոչ թէ Հօրից ու Որդուց եւ կամ թէ, օրինակ, Գրիգոր Տաթեւացին սուրբ կոչված լինի։ Նիկօլը Պիդուի խորհրդով

*) «Բռնի միութիւն». եր. 45.

մի «շատ հանճարաւոր» նամակով համոզեց Ոսկանին կատարել իր այդ միտքը։ Բայց Ոսկանը ծուղակի մէջ չընկաւ. եւ, իմանալով որ Լվովում իր տպարանը պիտի դնէ Պիդուների հրամանատարութեան տակ, աւելի լաւ համարեց մնալ Ամստերդամում եւ լինել ազատ, թէեւ նիւթապէս շատ անապահով դրութեան մէջ։

Նա յոյս ունէր թէ տպագրված գրքերի վաճառումից կը ստացվի բաւականաչափ դրամ՝ գործը շարունակելու համար։ Բայց իզուր։ Մի նաւ, որ Կ. Պօլիս էր տանում բազմաթիւ աստուածաշունչեր եւ շարականներ, ընկղմվեց, մեծ վնաս պատճառելով Ամստերդամի տպարանին. բացի դրանից, տեղ հասած գրքերն էլ շատ դանդաղ եւ անկանոն էին վաճառվում։ Պարտքերը դիզվում էին պարտքերի վրա, եւ Ոսկանը ստիպված էր թէ իր ծանր գործը տանել եւ թէ պարտատէրերի ձեռքին տանջվել։ «Ես շատ ստրկացայ ինձ վրա բարդված պարտքերի պատճառով», ասում է նա 1673-ին տպագրված Ժամագրքի մէջ։ Այդ ստրկութիւնն էր պատճառը, որ նա չորս տարուց աւել չը կարողացաւ դիմանալ Ամստերդամում, յուսահատվեց, ինչպէս որ բնական էր, աչքաթող արաւ իր սիրած գործը։

Մնում էր օգնութեան մի աղբիւր—էջմիածինը. Յակոբ կաթողիկոսը խոստացել էր մի քանի գրքերի ծախսը տալ, բայց այդ էլ չեղաւ,

որովհետեւ այդ ժամանակ ինքը, կաթողիկոսն էլ չատ նեղ դրութեան մէջ էր։ Կ. Պոլսի փառամոլ եւ սանձարձակ հոգեւորականութեան խայտառակութիւնները ծայրայեղութեան աստիճանին էին հասել. հայոց կաթողիկոսը բայի խրատներից եւ աղաչանքներից ոչինչ չուներ անկարգութիւնների, կատաղի կռիւների առաջն առնելու համար եւ ստիպված էր գնալ երուսաղէմ, որ այդ խայտառակութիւնների մի հանդոյցն էր դարձել։ Մենք յետոյ կը տեսնենք այդ զզուելի իրարանցումները. առ այժմ չը թողնենք սարկայած Ոսկանին, որ Եւրօպայում նստած՝ իզուր օգնութիւն էր սպասում իր տգէտ եւ անբարոյական կարգակիցներից եւ տեսնում էր որ նրանց կռիւները սպանում են եւ տպարանի գործը։ Նրա համար անհրաժեշտութիւն էր դառնում պարտատէրերի ձեռքից մի կերպ ազատվելը եւ տպարանը մի ուրիշ տեղ փոխադրելը։

Պէտք է նկատել, որ Ոսկանը մենակ չէր Եւրօպայում։ Բացի հայ աշակերտներից, նա ունէր եւ գործակիցներ. դրանցից մեզ արդէն ծանօթ է կարապետ վարդապետ Անդրիանեանցին, այժմ յիշատակենք Ոսկանի քրոջ որդի Սողոմոն Լեւոնեանին եւ Թադէոս Համազասպեան անունով քահանային, որ նոյնպէս Սպահանից էր։ Այս վերջինը Ոսկանի գործի չար հրեշտակը

եւ կործանման պատճառը դարձաւ, ուստի եւ հարկաւոր է նախ ծանօթանալ նրա հետ։

Հայոց պատմութեան մէջ հազիւ թէ կարելի լինի գտնել չատ այնպիսի անկիւններ, ուր չերեւար մատնիչ հայի գարշելի դէմքը։ Ոչ մի տեսակ դիրք, պարագայմունք չէ կարողացել յետ կանգնեցնել հային այդ սեւ պաշտօնից. մատնիչ է եղել հայ իշխանը, հայ քահանան, հայ կաթողիկոսը, վաճառականը, գեղջուկը։ Կարելի պիտի լինէր ապասել, որ հայերի մէջ սկսված տպագրական գործը գոնէ ազատ կը լինի հայի այդ յատկութիւնից, մանաւանդ որ նա հայրենի հողի վրա չէր հաստատված, այլ դեգերում էր Եւրօպայի զանազան կողմերում։ Բայց հայ մատնիչի համար չը կան աշխարհագրական սահմաններ. նա ամեն տեղ է, մանաւանդ այնպիսի տեղ, ուր կան իր ազգակիցներից գոնէ մի քանիսը։ Ոսկանի տպագրական ընտանիքի մէջ էլ չուտ գոյացաւ մի այդպիսի աւերիչ ցեց։ Դա քահանայ Համազասպեանն էր։

Այս մարդը, ինչպէս յատուկ է բոլոր մատնիչներին, կարողացաւ գրաւել Ոսկանի առանձին վստահութիւնը, ընկերացաւ նրան, կատարում էր զանազան յանձնարարութիւններ։ Ինչպէս պիտենք, Լիվորնօի երեք Յուդայեցի վաճառականներ յանձն էին առել Ամստերդամում տպագրութեան ծախսերը։ Ոսկանը Ամստերդամից ուղարկեց Թադէոս քահանային

Լիվօրնօ՝ այդ վաճառականների հետ հաշիւները վերջացնելու։ Այդ գործի պատմութիւնը գրել է ինքը, Համազասպեանը, աշխատելով, ի հարկէ, արդարացնել իրան եւ մեղադրել վաճառականներին, որոնք, որպէս թէ, առանց որ եւ է պատճառի հրաժարվեցին իրանց խոստումը կատարելուց եւ բացի դրանից՝ յափշտակեցին Ոսկանի ուղարկած բոլոր գրքերը։ Թէ այդպէս չէ եղել գործը, երեւում է նրանից, որ Թադէոսը դիմել է դատարանին, բայց փոխանակ վաճառականներին պատժելու՝ ինքը դատապարտվել է բանտարկութեան։ Բանտից նա ազատվել պապի նուիրակի միջնորդութեամբ. մի հանգամանք է սա, որ ցոյց է տալիս, թէ Համազասպեան արդէն բաւական գնահատելի մարդ էր կաթոլիկ հոգեւորականների համար։ Ինչպէս երեւում է, նոյն այդ Թադէոս քահանան էր, որ Լվով տարաւ Ամասերդամի հրատարակութիւնները, որոնց մէջ էր եւ Առաքելի պատմագրութիւնը։ Այդքան մօտիկ եւ հաւատարիմ ձեւացող անձնաւորութիւնը անչուշտ մեծ ազդեցութիւն ունեցած պիտի լինի Ոսկանի վրա յուսահատութեան այն ժամանակներում, երբ տպարանի գոյութիւնը խափան վտանգված էր երեւում։ Չէ կարելի չենթադրել, որ Թադէոսը, իր նախամտածած նպատակների համար կամ գուցէ եւ կաշառված պապական-

ների ոսկով ու խոստումներով, համոզում էր Ոսկանին հանել տպարանը Հօլլանդիայից։

Բայց ուր կարելի էր տանել նրան։ Կաթոլիկ հոգեւորականութեան ինտրիգներն ու մանրամասնութիւնները, ինչպէս տեսանք, նեղում էին նրան եւ Հօլլանդիայում, արգելքներ յարուցանելով գրքերի տարածման դէմ։ Բացի դրանից երեւում է, որ մեծ Ոսկանի հրատարակութիւնները դանդաղ էին վաճառվում, պատճառներից մէկն էլ այն էր, որ նրանք տպագրվում էին մի բողոքական երկրում, իսկ սա, խաւար ժամանակի հասկացողութիւնների տեսակէտից, մի հանգամանք էր, որ ապացուցանում էր, թէ այդ գրքերը անհարազատ են, աղճատված։ Այս բոլորը պիտի հասկացնէր Ոսկանին, որ գործունէութիւն անել հարկաւոր է եւ պէտք է գործունէութիւն սկսել մի կաթոլիկ աշխարհում։ Սմբողջ Եւրոպայում նա միայն Ֆրանսիան յարմար համարեց իր մտքի համար. այս իրողութիւնը մի փաստ է, թէ նա աշխատում էր չարիքներից փոքրագոյնն ընտրել։

Ֆրանսիան թէեւ կաթոլիկ երկիր էր, թէեւ Հռոմի աւագ դուստրի պատուանունն էր կրում, իսկ նրա թագաւորները «ամենաքրիստոնեայ» տիտղոսով էին փայլում, բայց ունէր եկեղեցական ինքնավարութիւն, որ յայտնի է գալլիկանութեան անունով։ Դա չէր նշանակում ոչ անկախութիւն, ոչ էլ ընդդիմադիր մի հոսանք

Հռոմի դէմ։ Ֆրանսիական եկեղեցին, դաւանական հարցերի մէջ ընդունելով իր կախումը Հռոմից, վարչական ինքնօրէնութիւն էր պահպանում։ Գալլիկան եկեղեցու գլխաւոր սկզբունքներն էին. 1) պապը ոչինչ իրաւունքներ չունի աշխարհական գործերի մէջ Ֆրանսիայում. 2) կրօնական հարցերի մէջ նրա կարգադրութիւնները չը պիտի հակասէին այն եկեղեցական ժողովների որոշումներին, որոնց ընդունում էր Ֆրանսիական եկեղեցին։ Ոսկանի ժամանակ Ֆրանսիայի թագաւորն էր Լուդովիկոս XIV։ Յայտնի է, որ այս թագաւորը ծայրայեղ զարգացման հասցրեց բռնապետութիւնը, բարձրացրեց իր անձնաւորութիւնը այն աստիճան, որ նրան համարում էին Աստուծու մինիստր այս աշխարհի վրա, Աստուծու տեղապահ եւ նոյն իսկ Աստուծու կենդանի պատկեր *)։ Ֆրանսիայի այդ կէս-աստուածը, որ երկրպագութիւն էր ընդունում իր հպատակներից, աւելի եւս զարգացրեց գալլիկանութիւնը. պապին նա հարկադրեց ճանաչել իր գերազանցութիւնը, եկեղեցականներին հեռացրեց պետական բարձր պաշտօններից, կասկածով էր վերաբերվում նրանց, որովհետեւ եկեղեցական զգեստները եւ սրբազան պարտաւորութիւնները կրօնական հեղի-

*) Лависъ и Рамбо—„Всеобщая Исторія“. հատ. VI, M. 1899, եր. 154.

նակութիւն էին տալիս նրանց։ Մի եւ նոյն ժամանակ Լուդովիկոս XIV Արեւելքում հետեւում էր մի մեղմ եւ հաշտեցնող քաղաքականութեան։ Պարտք համարելով, իբրեւ կաթոլիկ թագաւոր, հովանաւորել Թիւրքիայում գործող քարոզիչներին, նա մի եւ նոյն ժամանակ խորհուրդ էր տալիս աշխատել զգուշութեամբ, աւելորդ եռանդ ցոյց չը տալ եւ այնպիսի ձեռնարկութիւններ չը սկսել, որոնք կարող են խռովութիւններ յարուցանել, կրքեր շարժել *)։

Ահա այսպիսի հանգամանքներ արտաքուստ գրաւիչ էին դարձնում Ֆրանսիան։ 1669 թըւականին Ոսկանը մի աղերսագրի հետ ուղարկում է Լուդովիկոսին իր տպագրած Աստուածաշունչը։ Թագաւորը ընդունում է այդ նուէրը իրան յատուկ սիրալիր քաղաքավարութեամբ եւ Ոսկանը, խրախուսված այդ բարձր ուշադրութիւնից, շտապում է Պարիզ, ուր խնդրում է իրաւունք՝ հայ տպարան բաց անելու Մարսէլում կամ Լիօնում եւ կամ թէ Ֆրանսիայի մի ուրիշ քաղաքում։ Այստեղ ահա հայ վարդապետը համոզվում է, որ ամենաքրիստոնեայ թագաւորի երկրում չը կայ ազատութիւն այն չափով, ինչպէս կարելի էր սպա-

*) Թօքէն—«Երկաթէ դիմակով մարդը», Կ. Պօլիս, 1870. եր. 37.

սել։ Թոյլտուութիւն նրան տուին, բայց այն պայմանով, որ տպարանից լոյս տեսնող գըրքերը «Հռոմէական ուղղափառ կրօնին եւ հաւատալիքներին հակառակ բան չը պարունակեն»։ Այս պայմանը երկսայրի սուր էր․ նրան կարելի էր հասկանալ այնպէս, թէ հռոմէական եկեղեցու դէմ ուղղած գրուածքներ չը պէտք է տպագրել, կարելի էր հասկանալ եւ այն մտքով, թէ հայոց կրօնական գրքերը պէտք է սրբագրել այնպէս, որ նրանց մէջ կաթոլիկ եկեղեցու ընդունած ձեւերին հակառակ բան չը լինի․ չէ՞ որ Հռոմի նշանաբանն էր—«ով ինձ հետ չէ, նա ինձ հակառակ է»։ Թոյլտուութիւնը հէնց այդ երկրորդ մտքով էլ հասկացվեց․ Ոսկանը ընդունեց պայմանը, երեւի, յոյս ունենալով, որ այդ սահմանների մէջ էլ կարելի է գործ տեսնել։

Դուրս գալով Հօլլանդիայից, նրա տպարանը, հէնց որ մտաւ կաթօլիկ աշխարհը, ենթարկվեց Պրօպագանդայի իշխանութեան։ Ոսկանը ընտրել էր Մարսէլ քաղաքը․ բայց նախ քան այդտեղ գնալը, տպարանը բաց է անում Լիվօռնօ քաղաքում, ուր եւ 1670-ին տպագրվում են երկու հատ հայերէն կրօնական գրքեր, երկուսն էլ զուտ կաթօլիկական, «Պարտէզ հոգեւոր» եւ «Քրիստոնէական» վերնագրով։ Այնուհետեւ Ոսկանի տպարանը դատապարտվում է անսովոր անգործութեան մինչեւ 1673 թը-

ւականը։ Դա Ոսկանի յուսահատութեան, տատանումների եւ ծանր հոգսերի ժամանակն էր։ Ծերունի վարդապետը *) մի կողմից անհանգիստ էր Լուդովիկոս XIV-ի կառավարութեան դրած պայմանի պատճառով, բայց յուսահատութիւնից միանգամայն խափանել Էջմիածնի տպարանը չէր կարողանում, այնքան նըւիրված էր այդ գործին։ Վերջը, վստահանալով կառավարութեան խոստումների անկեղծութեան վրա, բաց արաւ տպարանի դռները՝ դարձեալ Էջմիածնի եւ ս. Սարգսի անունով։ Միւս կողմից նրան տանջում էր դրամական հարցը, որ հարկադրեց նրան ի վերջոյ ընկերացնել իր հետ Թադէոս Համազասպեանին։ Ընկերակցութեան պայմանագիրը կնքվեց այդ երկուսի մէջ 1673-ին։ Ինչպէս երեւում է, Ոսկանը այդ ժամանակ այնքան հասկացել էր թէ ինչ մարդ է այդ քահանան, որ հարկաւոր համարեց մի քանի զգուշութիւններ գործ դընել։ Ամենակարեւորը այն էր, որ Ոսկանը միայն իրան վերապահեց տպագրելի գրքերի սրբագրութիւնը։ Ընկերութիւնը այսպէս էր կազմվում․ Ոսկանը եւ Թադէոսը հազարական դահեկան գումար էին դնում ծախսերի համար․ տպագրված գրքերից 350 օրինակ վերցնում էր Ոսկանը իբրեւ սրբագրութեան վարձ, իսկ

*) Նկատենք, որ Ոսկանը արքեպիսկոպոս էր, բայց անուանում էր իրան վարդապետ արքեպիսկոպոս։

մնացածը հաւասար չափով բաժանվում էր երկուսի մէջ։

Սակայն ձեռք առած նախազգուշութիւնները չօգնեցին։ Պրօպագանդան, հէնց որ լուր առաւ թէ հայ տպարանը բացվել է Մարսէլում, չտա-սկեց հրամանագրել տեղական եպիսկոպոսին, որ իր հսկողութեան տակ առնէ Ոսկանին, ո-րովհետեւ նա յարաբերութիւն ունի Էջմիածնի կաթողիկոսի հետ։ Հռոմում հայ տպարանի ա-րիթով վայնասուն բարձրացնողներ քիչ չը կային եւ դրանց միացաւ հ. Պիդու, որ նոր էր եկել Լեհաստանից՝ մի քանի հարցեր պարզելու համար։ Նիկոլը արդէն բաւականաչափ կարո-ղացել էր ձանձրացնել կաթոլիկ հոգեւորական-ներին, որոնց նա այլ եւս չատ հարկաւոր չէր, ուստի եւ կանչվել էր Հռոմ, ուր պատուաւոր քանտարկութեան էր ենթարկված, պահելով իր աստիճանը եւ Լեհաստանի հայերի առաջնոր-դական պաշտօնը։ Պիդու պահանջում էր Հռո-մի կալանաւոր արքեպիսկոպոսից, որ Լեհաս-տանում մնան միմիայն այն մի քանի հատ հայերէն գրքերը, որոնք արբագրված էին եւ ուղղափառ դարձրած Հռոմում, իսկ մնացած գրքերը, իբրեւ հերձուածողական, ոչնչացվեն. նա մինչեւ անգամ չէր ուզում, որ այդ հեր-ձուածողական գրքերը յանձնվեն արեւելեան հայերին։ Կաթոլիկ կղերի հայեացքներին չը համապատասխանող գիրքը մի սարսափելի

թշնամի էր, որին պէտք էր անհետացնել աչ-խարհից։

Ահա հայ գրքերի այս սխտեակ թշնամին, Հռոմից գնալով Տօսկանա, հանդիպեց այնտեղ Մարսէլի եպիսկոպոսին, որ ֆրանսիական կա-ռավարութեան կողմից դեսպանութեան պաշ-տօնով եկել էր Տօսկանայի իշխանի մօտ։ Հ. Պիդու իսկոյն խօսք բացեց Ոսկանի տպարանի մասին եւ սկսեց թախանձանքով խնդրել եպիս-կոպոսից, որ նա հայերին թոյլ չը տայ տպագ-րել մի կաթոլիկ պետութեան մէջ եւ մանա-ւանդ մի բարեպաշտօն եպիսկոպոսի վիճակի մէջ «չիմարական գրքեր, որոնք մեծ վնաս են կաթոլիկ հաւատին»։ Մարսէլի եպիսկոպոսը խնդրեց նրան գրաւոր տեղեկութիւններ տալ իրան թէ տպարանի եւ թէ Ոսկանի մասին, որին նա կաթոլիկ էր համարում. ստանալով այդ տեղեկութիւնները, նա խոստացաւ ամեն ջանք գործ դնել Պիդուի «օրինաւոր պահանջը» կատարելու համար *)։ Եւ իրաւ, եպիսկոպոսը

*) «Ռոնի միութիւն», եր. 232։ Այսպէս է պատ-մում ժամանակակից մի կաթոլիկ, ըստ երեւոյթին, հոգեւորական և Պիդուի ընկերակից։ Բայց 1895-ին Վե-նետիկում հրատարակված «Պատմութիւն հայկական տպագրութեան» գրքի մէջ կարդում ենք (եր. 124). «Հայոց պաշտպան կեցող եկեղեցականաց մէջ նշանա-ւոր եղաւ նաև հայրն Փիտու (Pidou) վարիզցի, դիտ-նական կրօնաւորն Թէաթինեան և առաքելական քա-րոզիչ, որ անկեղծաբար և հաւատարմութեամբ 1666-ին մայր եկեղեցւոյ գլուխն ա-

խիստ միջոցներ ձեռք առաւ, որ Ոսկանը «պիժարական գրքեր» չը տպագրէ. նախ նա պահանջեց, որ վարդապետը հայերէն եւ լատիներէն լեզուներով գրէ թէ ինքը կաթոլիկ է. ապա յանձնեց իր փոխանորդին հսկել տպարանի վրա, իսկ տպվելի գրքերի քննութիւնը իր վրա առաւ։ Ինքը հայերէն չը գիտէր, եւ գրաքննիչի պաշտօնը պիտի կատարէր մի հայ քահանայի միջոցով, որ պիտի ուղարկվէր Հռօմից։

Քանի մենոլորդների ճնշման տակ էր գրված Ոսկանը։ Ամենից ծանրն ու խեղդողը այն էր, որ գրաքննութիւնը իրապէս յանձնված էր հայերին։ Եւ այնուամենայնիւ, ծերունին արիաբար գործի կպաւ ու 1673-ին սկսեց տպագրել «Գրկոկ կարեւոր» անունով գիրքը, որ օրացոյցի պէս մի բան էր եւ պարունակում էր իր մէջ զանազան օգտակար գիտելիքներ, մանաւանդ վաճառականների համար։ Բայց Ոսկանին ոգեւորողը մի մեծագիր եւ պատկերազարդ ժամագրքի տպագրութիւնն էր, որի համար էլ նա ընկերացել էր Համազասպեանի հետ։ Միայն սաստիկ ոգեւորութեամբ կարելի է բացատրել այն հանգամանքը, որ Ոսկանը, ինչպէս երեւում է, մոռացել էր իրան չրջապատող իրականութիւնը, մոռացել էր որ ժամագիրքը

աջնորդեց Աբհատանի հայոց դաղթականութիւնը»։ Ահա թէ ինչպէս են պատմութիւն գրում Ս. Դազարի վանքում։

այնպիսի մի հրատարակութիւն էր, որի վրա կաթոլիկ գրաքննութիւնը կարող էր իր բոլոր խստութիւնները ցոյց տալ։ Երեւի, ծերունի տպագրիչը յոյս է ունեցել մի կերպ քնացնել այդ արդուսին կամ գոնէ ազատել նրա ճանկերից չատ այնպիսի բաներ, որոնք կարող էին ուշադրութիւնից վրիպել։ Բայց այդ դէպքում կար ընտանի մատնիչը։ Ըստ երեւոյթին, Համազասպեանը պիտի նոյնպէս ցանկանար որ ժամագիրքը անվտանգ դուրս գայ մամուլի տակից, քանի որ նրա տպագրութեան համար ծախսվում էր եւ նրա փողը։ Սակայն այդպէս չեղաւ։ Գրքի առաջին թերթը դեռ նոր էր մամուլի տակ մտել, երբ Համազասպեանը, ինչպէս ասված է Ոսկանի բերանից մի յիշատակարանում, «կատուցեց անօրէնութեան ամրոցներ եւ դղեակներ»։ Նրա միտքն էր խափանել ոչ միայն ժամագրքի տպագրութիւնը, այլ եւ ամբողջ տպարանը։ Այդ սեւ նպատակին հասնելու համար բաւական էր տանջել առանց այդ էլ չատ տանջված ու չարչարված Ոսկանին։ Իսկ տանջել կարելի էր մատնութիւններով, չարունակ յիշեցնելով կաթոլիկ հոգեւորականներին թէ Ոսկանը ուղղափառ չէ, հերետիկոսական բաներ է տպագրում։ Նրան պատրաստ էին լսելու ամենամնծ ուշադրութեամբ։ Եւ ահա լեզուն հայ տպագրիչը, որ իր միւս դասակիցների նման աթոռների, փառքի եւ հարստու-

քեան եռեւից չէր ման գալիս, այլ կեանք էր մաչեցնում տպարանական փոչու մէջ, մի հեռաւոր, անծանօթ երկրում, արգելքների ու զրկանքների տակ ճնշված,—հարկադրված էր կռւել ընտանի թշնամու դէմ, որ բոլոր տեսակ թշնամիների մէջ ամենաանգութն ու ահաւորն է։ Ընտանեկան այդ կռիւը այնքան ծանր ու դառն էր, որ բազմերախտ ծերունին չը դիմացաւ եւ վախճանվեց 1674 թւականի սկզբին։

Եթէ անպատճառ հարկաւոր է, որ իւրաքանչիւր նոր գործ ունենայ իր զոհերը, մենք Ոսկան վարդապետին կարող ենք համարել ամենախոշոր զոհը, որ ստանում էր տպագրական գործը հայերից։ Այդ մարդու ութամեայ կեանքը Եւրոպայում ցոյց է տալիս թէ որքան շատ բան կարող էր նա անել, եթէ զոհի վիճակին չենթարկվէր։ Նա առաջին հայ մարդն էր, որ կանոնաւոր ու յարատեւ գրութիւն ստեղծեց տպարանի համար. նա առաջին հայ հրատարակիչն էր, որ ունէր համեմատաբար շատ լայն հայեացք իր գործի վրա, որ գիրք տալիս էր ոչ միայն տիրացուին, այլ եւ վաճառականին, հասարակ ընթերցողին։ Առաջին անգամ հայերէն Աստուածաչունչ տպագրող մարդը կարող էր դեռ շատ հակայական ու դաժան աշխատասիրութիւն մտցնել իր լուսաւոր գործի մէջ, տալ ուրիշ մեծ գործեր էլ։ Բայց նա մենակ էր, հաւաքեա զուրկ նիւթական միջոցներից եւ, որ ամենից վատն է, ճնշված անիրաւ հսկողութիւնների եւ կասկածների տակ։ Ոսկանի մահից մի երեսուն տարի անցած՝ նոյն լուսաւոր նպատակով Եւրոպա էր դիմում մի ուրիշ մեծ նրախտաւոր—Մխիթար Սեբաստացին։ Բայց գրպիսի տարբերութիւն նրա եւ Ոսկանի մէջ։ Մխիթարը չրջապատված էր աշակերտներով եւ օգնականներով, վայելում էր դեսպանների հովանաւորութիւնը, օժանդակութիւն էր ստանում կաթոլիկ կղերից եւ նոյն իսկ Վենետիկի կառավարութիւնը առանձին արտօնութիւններ չնորհեց նրան՝ իբրեւ բացառութիւն։ Մխիթարը բախտ ունէր, իսկ Ոսկանը—զոհ էր։ Զոհ հայրենի տգիտութեան եւ խաւարի, զոհ իր զարմանալի եռանդի, որ ոչ մի կողմից աջակցութիւն չէր ստանում, եւ վերջապէս՝ զոհ ընտանի մատնիչի, որ սպանեց նրան կաթոլիկ ինկվիզիցիայի ձեռքով։

Որքան եւ ցաւալի լինի զոհը ինքն ըստ ինքեան, բայց նրա մէջ միշտ մարմնանում է մի գաղափարի յաղթանակ, նրանով մի յաւտնի գործ արմատանում է աւելի հաստատ ու պտղատու հողի մէջ։ Այսպէս էր եւ Ոսկանը։ Նա մեռաւ վշտերի եւ յուսահատութեան մէջ, բայց հայ տպարանը արդէն մի հաստատութիւն էր դարձել եւ այլ եւս կորչելու, անյայտանալու վտանգի մէջ չէր։ Ճիշդ է, նրա տպարանը մաս մաս եղաւ, ցրիւ եկաւ, բայց այդ բեկոր-

ները նոր և նոր տպարանների կորիզներ դարձան Մարսէլում, Ամստերդամում, Վենետիկում, Կ. Պոլսում: Ոսկանը պատրաստեց հայ տպագրիչների սերունդ, որ նրանից յետոյ շարունակեց գործը և այնքան եռանդոտ ու ժիր էր, որ նոյն իսկ շարունակեց նաև նրա կռիւը:

Այդ կռւի ասպարէզը Մարսէլի տպարանն էր: Հէնց որ Ոսկանը փակեց իր աչքերը, Թադէոս քահանան շտապեց կառավարութեան ձեռքով կնքել տալ տպարանը: Սկսվեց մի երկար վէճ նրա և Ոսկանի ժառանգ Սողոմոն Լևոնեանի մէջ: Վերջինս պատրաստ էր ճշտութեամբ կատարել Ոսկանի ստորագրած պայմանները Ժամագրքի տպագրութեան վերաբերմամբ և այդպիսով միանգամայն վերջացնել բոլոր հաշիւները Համազասպեանի պէս մի մարդու հետ: Եւ այդ կռւածաղիկը մէջտեղից վերացնելու համար նա ոչինչ չը խնայեց: Տպագրութիւնը առաջ էր գնում նրա եռանդուն հաւատարմատար Նասիբ Գրիգորեանցի ձեռքով, իսկ կաթոլիկ կղերի կասկածները ոչնչացնելու համար նա խնդրեց գրաքննիչ և նրա հաշւով Հռոմից ուղարկվեց Յովհաննէս Հոլով անունով հայ կաթոլիկ քահանան: Բայց Թադէոս երէցը այդքան հեշտութեամբ ձեռքից զոհ բաց թողնողը չէր: Նա ուղղակի դիմեց դատաւորին և յայտնեց թէ Ոսկանի Ժամագրքի մէջ հերետիկոսական տեղեր շատ են

մնացել, ուստի պահանջում էր, որ արդէն տպագրված ութ թերթերը նորից տպագրվեն. նա նոյն իսկ Յովհաննէս Հոլովից էլ ջերմեռանդ կաթոլիկ էր ձևանում, նոյն իսկ նրան էլ ոչ-բաւականաչափ բարեմիտ և ուղղափառ կաթոլիկ էր համարում:

Դատաւորը կայացրեց վճիռ, որ արատաւոր համարվող ութ թերթերը նորից տպագրվեն և բացի դրանից, ինչպէս պահանջում էր գանգատաւոր քահանան, գրքի վրա նշանակել թէ նա հրատարակվում է Ոսկանի և Համազասպեանի հաշւով: Նասիբ Գրիգորեանը բողոքեց այդ վճռի դէմ և պարլամենտը (նահանգական բարձրագոյն դատարան) ջնջեց դատաւորի վճռի այն մասը թէ պէտք է նորից տպագրել ութ թերթերը: Դրա փոխարէն պարլամենտը որոշեց, որ հերետիկոսութիւնների հարցը ամբողջովին յանձնվի տեղական առաջնորդի բարեհայեցողութեան: Համազասպեանը, կամենալով միանգամից ազատվել Նասիբից, որ այդքան ժիր ու հասկացող ախոյեան էր հանդիսացել, նորից դիմեց ստոր մատնութեան, յայտնելով թէ նա նենգավաճառ է, դատարկաշրջիկ և սնանկացած: Նասիբը բանտարկվեց և հազիւ 1676-ին կարողացաւ ազատվել, բողոք ներկայացնելով իր կալանաւորման վճռի դէմ: Շատ զարմանալի է, որ այս մարդը կարողանում էր արդարադատութիւն գտնել Լուդովիկոս XIV-ի Ֆրան-

սիայում, ուր տիրում էր ոստիկանական կամայականութիւնը միայն։

Մնում էր, ուրեմն, տեղական եպիսկոպոսի վճիռը, որպէս դի վերջնական այդ դժբախտ դործը։ Բայց այստեղ աւելացաւ մի նոր հանգամանք, որ աւելի եւս խճճեց հարցը։ Թովմաս Հայրապետեան անունով մի հայ-կաթոլիկ քահանայ այդ միջոցին Մարսէլով անցնում էր դէպի Պարիզ. եպիսկոպոսը նրան յանձնեց Ժամագրքի քննութիւնը եւ ֆանատիկոս հայը գերազանցեց ոչ միայն Յովհաննէս Հոլովին, այլ նոյն իսկ Համազասպեանին։ Նա չատ քիչ համարեց վերջինիս կազմած հերետիկոսութիւնների ցուցակը եւ բացի արդէն արգելքի տակ դրված ութ թերթերից՝ ուրիշ ութ թերթ էլ արգելեց, ասելով թէ պէտք է նորից տպագրել, որովհետեւ հերետիկոսութիւններով լիքն են։ Եւ զարմանալի էլ չէ այդ վճիռը։ Հայ ինկվիզիտորը այն ասպիճան մոլեռանդ ու կատաղի էր, որ չէր թոյլ տալիս հայ Ժամագրքի մէջ նոյն իսկ այնպիսի տեղեր, որոնք կային Հռոմում տպած եկեղեցական դրքերի մէջ։ Թշնամութիւնը ամեն մի հայկական ծէսի, մինչեւ անգամ հայ անուան դէմ անխնայ էր, ֆանատիկոսական...

Նասիր Գրիգորեանը դէմ չէր այդ ուղղագրութիւններին. միայն նորից չը տպագրելու եւ աւելորդ ծախսեր չանելու համար նա առաջարկում էր, որ կազմվի սրբագրութիւնների մի ցուցակ եւ տպագրվի դրքի վերջում։ 1678-ին պարլամենտը, որի վաւերացման էր ներկայացրած այս առաջարկութիւնը, նորից տեղական եպիսկոպոսի մօտ ուղարկեց վիճող կողմերը, ասելով թէ միայն նա կարող է վճռել թէ ինչպէս է յարմար սրբագրել Ժամագիրքը։ Բայց այդ միջոցին եպիսկոպոսը փոխադրվեց ուրիշ տեղ եւ նրա պաշտօնը ժամանակաւորապէս, մինչեւ նոր առաջնորդ նշանակելը, յանձնվեց Փիլիպ դը-Բօսէ անունով քահանային, որ պարտք համարեց ամեն կերպ պաշտպանել Հայրապետեանին։ Հետաքրքրական է այդ վերաբերմունքի չարժառիթը, որ ցոյց է տալիս թէ հայերը ինչ կողմնակի, բոլորովին իրանց հետ կապ չունեցող նկատումների զոհ էին դառնում։

Գրաքննիչ կամ, աւելի ճիշտ ասած, ինկվիզիտոր Հայրապետեանը հզօր պաշտպանութիւն էր գտնում ոչ թէ այն պատճառով, որ արդար էր իր անխնայ վճիռների մէջ, այլ որովհետեւ դը-Բօսէն յանանենական էր։ Ֆրանսիայում նոր էր երեւան եկել այս վարդապետութիւնը, որ իր անունը ստացել էր Իպրի եպիսկոպոս Յանսէնից եւ գլխաւորապէս ուղղված էր եզուիտների անբարոյական արարքների ու վարդապետութիւնների դէմ։ Եզուիտները, սակայն, մտել էին Լուդովիկոս XIV-ի փէշերի տակ եւ

նրա կրօնական քաղաքականութեան ջատագովներն էին։ XVII դարում եզուիտական կարգը արդէն դարձել էր քաղաքական մի ահեղ կազմակերպութիւն. նա ունէր ահագին կալուածքներ, մեծ դրամագլուխներ, որոնց բազմապատկելու համար Ցիսուսի անունը կրող հայրերը չէին քաշվում նոյն իսկ առեւտրական եւ բանկային ձեռնարկութիւններից։ Ֆրանսիական հոգեւորականութիւնը, ինչպէս ասացինք, այդ ժամանակ գալլիկան եկեղեցու ազատութիւններն էր պաշտպանում Լուդովիկոս XIV-ի հետ։ Եզուիտները այդ ազատութիւնների ջերմ պաշտպաններ հանդիսացան եւ Թագաւորին դուր գալու համար նոյն իսկ այն աստիճանին հասան, որ իրանց համար էլ կատարեալ անկախութիւն էին պահանջում. մի եւ նոյն ժամանակ, իրանց վտանգաւոր թշնամի յանսենականների մասին չչնջում էին Թագաւորի ականջին թէ նրանք հանրապետականներ են, ուզում են տապալել միապետութիւնը։ Բարեպաշտ մատնութիւնը, ի հարկէ, իր հետեւանքներն ունեցաւ. Լուդովիկոս հալածում էր յանսենականներին։ Իննօկենտիոս XI պապը դիմադրում էր գալլիկանութեան ձգտումներին եւ իբրեւ եզուիտական ցանցերի մէջ փաթաթված կառավարութեան դէմ մարտնչող՝ նա վայելում էր եզուիտների թշնամի յանսենականների համակրութիւնը։ Մարսելի տեղապահը,

իր հովանաւորութեան տակ առնելով Հայրապետեանին, դրանով պատուում էր Հռոմի գահը։ Նա մինչեւ անգամ հիմնեց Մարսէլում մի կրօնական ընկերակցութիւն, որ Հռոմի Պրօպագանդայի պատճէնը պիտի լինէր եւ նրա պէս պիտի աշխատէր բոլոր հերետիկոսութիւնները վերացնելու համար։

Եւ այսպէս, հայոց դժբախտ ժամագիրքը կռիւների առարկայ էր եւ այն պատճառով, որ կար յանսենականութիւն, կար մրցում Հռոմի եւ Պարիզի մէջ։ Այսպիսի հանգամանքներում միամտութիւն կը լինէր յուսալ թէ կարելի է Հայրապետեանի պէս ֆանատիկոսներին յաղթել։ Սողոմոն Լեւոնեանը Նախիջեւ եւ գրաչար Մատթէոս Յովհաննիսեան Վանանդեցու եռանդուն աշխատութեամբ 1679-ին վերջացրեց ժամագրքի տպագրութիւնը եւ գատաստանական վճռի համաձայն դրեց նրա վրա թէ Ոսկանի եւ թէ Համազասպեանի անունը, ապա պահանջեց, որ վերջացնելին հաշիւները։ Սակայն գրաքննիչ Հայրապետեան ոչինչ զիջողութիւն չէր ուզում անել. բանը այն տեղին հասաւ, որ այդ մարդը սկսեց պահանջել, որ Գրիգորեան տօմարը մոյնւի ժամագրքի մէջ, մի բան, որ չէին ընդունել Արեւելքի կաթոլիկները անգամ։ Հռոմը ոչ միայն հարկաւոր չը համարեց չափաւորել իր մոլեռանդ ծառայի բռնաւորական եռանդը, այլ եւ վարձատրեց նրան, նշանակե-

լով առաքելական քարոզիչ Մարսէլում եւ հայերէն գրքերի քննիչ երեք տարի ժամանակով։

Լեւոնեանին մնում էր արդարութիւն որոնել Պարիզում։ Նրա բողոքների վրա ուշադրութիւն դարձրին նոյն իսկ մի քանի ֆրանսիացի հոգեւորականներ, որոնք անիրաւութիւն էին համարում այդ արգելքները։ Սակայն հայ տպագրիչները չատ քիչ օգուտ կարող էին քաղել այդ պաշտպանութիւնից։ Հարցը ընդունեց կրօնական բանակռւի ձեւ, նա դարձաւ պարիզցի եւ մարսէլցի աստուածաբանների անձնական պատուի հարց։ Իսկ ֆրանսիական կառավարութեան համար աւելի նշանակութիւն ունէր այն, որ Հայրապետեանին այդպիսի լիազօրութիւններ տուող Հռոմը կամեցել է իր վարչական իրաւունքները հաստատել Մարսէլում, մի բան, որ գալլիկան ազատութիւնների հակառակ էր եւ չէր կարող կասկածներ չը յարուցանել։ Ուստի 1683-ին Հայրապետեան հարց ու փորձի կանչվեց եւ կարողացաւ ջրել կառավարութեան կասկածները, ասելով թէ ինքը ինկվիզիտորի պաշտօն չունի ֆրանսիական հողի վրա։ Հարցաքննող դատաւորը, վերջապէս, այն եզրակացութեան եկաւ, որ հայ քահանան կարող է մնալ Մարսէլում, միայն չը պիտի խառնվի հայ տպարանի գործերի մէջ, իսկ տպարանը պարտաւոր է ճշտութեամբ կատարել 1669-ի պայմանը, այն

է՝ չը տպագրել կաթոլիկ եկեղեցուն հակառակ գրքեր։

Բայց Հայրապետեան դրանով էլ չը սանձահարվեց։ Առաջնորդական տեղապահի աջակցութիւնը վայելելով, նա սկսեց ամբաստանութիւնների հեղեղ թափել հայ տպագրիչների վրա, մեղադրելով թէ նրանք հերետիկոսութիւններ են տպագրում. եւ այդպիսի բաներ նա գտնում էր ոչ միայն Ոսկանի սկսած ժամագրքի մէջ, այլ եւ այն գրքերի մէջ, որոնք տպագրվել էին նրա մահից յետոյ։ Լեւոնեան միտք ունէր նորից տպագրել Աստուածաչունչը, բայց Հայրապետեան պահանջեց, որ հայերէն Աստուածաչունչը սրբագրվի ճիշտ եւ ճիշտ լատիներէնի համաձայն։ Ահա ինչ հրէշաւոր չափերի էր կարողանում հասնել կրօնական ֆանատիկոսութիւնից բղխած թշնամութիւնը համարիւն ազգակիցների մէջ. ահա ինչեր կարող էր անել մի հայ միւս հայի դէմ։

Եւ այս հանգամանքների մէջ ինչ կարող էին անել Մարսէլի տպարանին ծառայող մի բուռն հայերը։ Որքան էլ արդար լինէր նրանց գաւառ, որքան էլ Պարիզի հոգեւորականներից Ռիչար Սիմոն աղուս կերպով հերքէր Հայրապետեանի ամբաստանութիւնները եւ նկարագրէր հայերի կրած տանջանքները, բայց վերջ ի վերջոյ մնում էր այն փաստը, որ հայ տպագրիչները մի հերձուածող եկեղեցու են պատկանում։ Իսկ

այդպիսիների համար չատ էլ անվտանգ բան չէր չարունակ ծեծել ֆրանսիական իշխանաւորների դռները եւ արդարութիւն խնդրել։ Լուդովիկոս XIV-ի վարչական սիստեմն էր՝ հոգեւորականութիւնը հեռու պահել իր անսահման միապետութեան դէմ որ եւ է ազդեցութիւն գործելու դիրքից. բայց դա չէր նշանակում թէ ժողովուրդն էլ պիտի ազատ լինի հոգեւորականների խնամակալութիւնից. ընդհակառակն, միապետութեան շահերը պահանջում էին, որ ժողովուրդը եկեղեցու հետ հօտը լինի։ Կաթ. Հռոմի դէմ՝ ֆրանսիական եկեղեցուն վարչական անկախութիւն տալու համար, ֆրանսիական հոգեւորականութիւնը կատարելապէս հպատակված թագաւորական գահին, իսկ ժողովուրդը — հոգեւորականութեան,—այսպէս էր Լուդովիկոսի շրջանի ոգին։ Թագաւորը կաթոլիկութեան հեղինակութիւնը մազի չափ խախտելու միտքը չունէր։ Իրրեւ եկեղեցու աւագ զաւակ, մանաւանդ իբրեւ Աստուծու մինիստր այս աշխարհի վրա՝ նա վերացրեց նոյն իսկ այն ազատութիւնը, որ վայելում էին ֆրանսիայի բողոքականները (հուգենօտներ). քանդել նրանց եկեղեցիները, բռնութեամբ նրանց երեխաներին կաթոլիկ մկրտել, նրանց հոգեւորականներին անգութ հալածանքների ենթարկել—սրանք բարեպաշտական վեհագործութիւններ էին այդ թագաւորի համար, որ կրօնի մասին հասկացողութիւն էլ չունէր, ապրում էր սիրուհիներով շրջապատված, բայց կաթոլիկ կղերի կեղծաւոր հնազանդութեան առարկայ էր եւ մեծ, աստուածային ուխտողների ու փառաբանութիւնների էր արժանանում։

Լեւոնեանը եւ իր ընկերները յոգնել էին տասը տարվայ մաքառումներից։ Նրանք գործել էին եւ լաւ էին գործել, պաշտպանելով հայ ազարանի իրաւունքները։ Գեղեցիկ տպաւորութիւն է թողնում կաթոլիկ բռնակալութեան ենթարկված այդ մի բուռն գործաւորների տոկունութիւնը. նրանք ապագրութեան միջոցով հասարակութեան դատաստանին յանձնեցին Համազասպեանի սեւ գործերը, բայց գործնական կուի դաշտից էլ խոյս չը տուին։ Մի կողմից կուելով քահանայ Հայրապետեանի բարբարոսութիւնների դէմ, նրանք միւս կողմից չարունակում էին գրքերի հրատարակութիւնները Ոսկանի անունից։ 1675-ին Մարսէլի ազարանից լոյս տեսան ամբողջ հինգ գիրք, որոնց մէջ պատահում ենք այնպիսի նորութիւնների, ինչպէս են «Արհեստ համբոյրողութեան» (թարգմանած յատկապէս հայ վաճառականների համար), «կանոնք զգուշութեամբ պահելոյ զանձն» (առողջապահական խրատներ)։ Հետեւեալ տարին հրատարակվում են երեք գիրք, իսկ 1677-ին մի գիրք։ Այնու-

հետեւ, մեր նկարագրած անցքերի պատճառով, Լեւոնեան հարկադրվում է անգործ մնալ մինչեւ 1683 թուականը, այսինքն մինչեւ այն ժամանակ, երբ արգելվեց Հայրապետականին խառնվել նրա տպարանական գործերի մէջ. օգտվելով այդ ազատութիւնից, Լեւոնեան հրատարակեց «Ալին հոգեկան» կրօնական գիրքը եւ «Պարտէզ հոգեւոր» գրքի երկրորդ տպագրութիւնը: Բայց չարունակել չը կարողացաւ. տեսնելով որ անհնարին է ամեն անգամ կռւով մի տպագրութիւն խլել կաթոլիկ գրաքննութեան եւ մանաւանդ Հայրապետեանի ճանկերից, Լեւոնեանը փակեց տպարանը, բայց ոչ հապատ նրան լռեցնելու համար: Գրաչար Մատթէոս Ծովհաննիսեան վանահոգեցու հետ նա վերցրեց տպարանը եւ նորից գնաց Ամստերդամ: Վաղուց պէտք էր բռնել վերադարձի այդ ճանապարհը: Ազատ Հօլլանդիան, ուր չը կային ոչինչ արգելքներ ու հակողութիւններ, նորից կենդանութիւն ու եռանդ պիտի ներշնչէր տանջված հայ տպագրիչներին, ինչպէս ներշնչում էր Լուդովիկոսի բռնութիւններից փախած հազարաւոր ֆրանսիացիներին:

Բայց Ամստերդամի տպագրական գործունէութեան այս երկրորդ շրջանի մասին մենք յետոյ կը խօսենք: Այժմ, քանի չենք հեռացել

կաթոլիկ երկիրներից, տեսնենք թէ ուրիշ ինչ գրքեր հրատարակվեցան այնտեղ:

Մեզ արդէն ծանօթ է Ծովհաննէս Հոլով կաթոլիկ քահանան, որ Մարսէլի տպարանի առաջին գրաքննիչն էր: Հոլովը, որ կոչվում է եւ պօլսեցի, XVII դարի հայ կաթոլիկների մէջ ամենից շատ բեղմնաւոր գրական գործունէութիւն է ունեցել գլխաւորապէս իբրեւ թարգմանիչ: «Պարտէզ հոգեւոր» աղօթագիրքը, որ տպագրվեց Ոսկանի տպարանում երկու անգամ, նրա թարգմանութիւնն էր: 1674-ին լոյս տեսան Հոլովի երեք աշխատութիւնները—մէկը թարգմանական, երկուսը ինքնուրոյն: Թարգմանականը, որ հրատարակվեց Պրօպագանդայի տպարանից, Թովմա Կեմպացու հռչակաւոր միստիքական գրուածքն էր՝ «Համահետեւումն Քրիստոսի»: Այդ թարգմանութեամբ հայերն էլ միանում էին այն ազգերին, որոնք հիանում էին XV դարի նշանաւոր միստիկի այդ կրօնական հովուերգութեան վրա, որի մէջ յափշտակողը հաւատացեալի անկեղծ, մաքուր, մանկական սէրն է: Կեմպացին այդտեղ հերքում է գիտութիւնն ու քաղաքական ազատութիւնը, բայց դա արգելք չէր, որ գիրքը թարգմանվի բոլոր լեզուներով, տարածվի ամեն տեղ ահագին քանակութեամբ, մի խօսքով դառնայ մեկը այն գրական գործերից, որոնք մի որ եւ է ազգին

չեն պատկանում, այլ ամբողջ աշխարհին։ Որքան էլ գիրքը իր բովանդակութեամբ կրօնական էր, իսկ թարգմանիչը լատինամոլ հայ գրող, բայց մենք չը պիտի մոռանանք, որ հայ տպարանը առաջին անգամն էր լոյս հանում եւրոպական մեծ հռչակ վայելող մի երկի թարգմանութիւնը։ Մեզանում էլ կեմպացին աջողութիւն գտաւ եւ հրատարակվեց մի քանի անգամ։

Հոլովի թարգմանութիւններին առանձին նշանակութիւն չէ կարելի տալ այն պատճառով, որ նա, իբրեւ կաթօլիկ հոգեւորական, նոյնպէս պարտաւորութիւն էր համարում լատինացնել հայոց լեզուն։ Այս ձգտումը նա ցոյց է տուել իր գրած քերականութեան մէջ, որ, ի լրումն ամենայնի, կրում է «Ջատութիւն հայկաբանութեան» անունը։ Այդ երեւակայական զատութիւնը տպեց Պրօպագանդայի տպարանը, իսկ միւս ինքնուրոյն աշխատութիւնը—«Համառօտ ճարտասանութիւն» (առաջին տպագրվածը) հրատարակվեց Ռսկանի տպարանից։ Բացի այդ բոլորից, ջանասէր քահանան թարգմանեց «Խոկումն քրիստոնէական», «Խոստովանարան կամ Ամբաստանարան ըստ կարգի պատուիրանաց տասանց պատգամաց եւ եօթանց մեղաց գլխաւորաց», «Նորագոյն ծաղիկ զօրութեանց», «Նուագարան երանուհւոյ կուսին Մարիամու եւ սրբոյ հրեշտակին պահապանի», «Պարզա-

բանութիւն հոգենուագ սաղմոսացն Դաւթի»։ Վերնագիրներն էլ բաւական են ցոյց տալու համար, որ այդ գործերը ոչինչ նորութիւն չեն ներկայացնում գրականութեան համար եւ նրանց կարելի է յիշատակել միայն իբրեւ գրքեր, որոնք տպվեցան մասամբ Պրօպագանդայի, մասամբ Ռսկանի տպարաններում եւ Վենետիկում։

Բօլիսի տպագրութիւններից յետոյ Վենետիկը հայերէն գիրք չը հրատարակեց մինչեւ 1678 թւականը։ Այդ տարվանից հայկական հրատարակութիւններին հետամուտ է լինում մի օտարազգի, Միքայէլ Բարբօնի անունով, որ իր այդ գործունէութիւնը շարունակում է բաւական երկար (մինչեւ 1690 թւականը), տպագրելով մեծ մասամբ եկեղեցու համար գործածական գրքեր—Աւետարան, Սաղմոս, Ժամագիրք, Խորհրդատետր, Տօնացոյց, զանազան աղօթագրքեր։ Յիշենք եւ այն, որ այդ միջոցներում Պրօպագանդան հրատարակեց «Մանաւանդականք» անունով մի վիճաբանական գիրք, որ պիտի ցոյց տար մահմեդականներին, հրէաներին, ինչպէս նաեւ հերձուածող քրիստոնեաներին կաթօլիկ եկեղեցու ուղղափառութիւնը։ 1677-ին տպագրած «Խորհրդատետրը» վկայում է, որ Պրօպագանդայի տպարանը արդէն շատ առաջ էր գնացել հայերէն տառերի կատարելագործութեան մէջ։ Գիրքը տպված է սեւ եւ կարմիր թանաքով, մեծ ու գեղեցիկ տառերով։

կաթոլիկների գործածութեան համար նշանակած այդ գրքի մէջ հետաքրքրական է առանձին յաւելուածը, որի մէջ արբագրված են Ոսկանէ տված «Շարականն» ու «Ժամագիրքը»։

Հռոմի եւ Վենետիկի այս հրատարակութիւնները վկայում են, որ Ոսկանի մահից յետոյ հայ տպարանը դարձեալ ամփոփվում է միմիայն եկեղեցու չրջանակի մէջ։ Բայց կենդանի էին Ոսկանի աշակերտները, որոնք մի անգամ էլ պիտի հանդէս հանէին Ամստերդամում այդ վարդապետի համեմատաբար լայն հրատարակչական ծրագիրը։

IX

Գրական պահանջները հետզհետէ զարգանում էին։ Բայց որքան էր այդ երեւոյթը ժողովրդական, որ աստիճան նա կախում ունէր հայկական իրականութիւնից։ Սովորական ձեւ է՝ նմանեցնել գրականութիւնը հայելիի, որի մէջ ցոլանում է մի ազգի դրութիւնը։ Եւ այս ճշմարտութիւնը ակներեւ է. չէ կարող լինել գրականութիւն օդի մէջ կախված, առանց իրական հողի, կենդանի միջնավայրի։ Գրականութիւնը նոյն ազգն է. գնում է, կանգնում է, ապրում է ու մեռնում է նրա հետ իրրեւ նրա մտքի ու սրտի ծնունդ։ Այդ պատճառով գրականութեան հետեւողը պիտի յաճախ կանգ առնէ եւ նայէ ժողովրդի կեանքին, որտէ այդ

կեանքի մէջ թէ յանկարծակի երեւան եկող լուսաւոր առաջադիմութեան առիթներն ու դրդիչները, թէ մահացնող հանգամանքները։

Մենք թողնելինք հայերին աւերումների եւ հեծեծանքների այն տեւ չրջանում, որ սկիզբ առաւ Շահ-Աբասի արչաւանքների հետ եւ բռնեց XVII դարի ամբողջ առաջին քառորդը։ Մենք տեսանք թէ ինչպէս բարբարոսութիւնը, միացած սովի, հիւանդութիւնների հետ, զատարկում էր երկիրը, ապառում էր նրա կեանքը. տեսանք աւերակների մէջ մեռնողների հետ եւ այն կենդանի մնացածներին, որոնք փախչում էին իրանց անբախտ հայրենիքից, ինչպէս ժանտախտից։ Բարեբախտաբար, որքան առաջ էր գնում ժամանակը, այնքան հաստատվում էր համեմատաբար խաղաղ ապրելու հնարաւորութիւնը։ Հայոց երկրի դժոխային տանջանքների գլխաւոր պատճառը, ինչպէս գիտենք, թիւրք-պարսկական պատերազմներն էին։ Շահ-Աբասի մահից յետոյ այդ պատերազմների մի արիւնահեղ գործողութիւնն էլ տեղի ունեցաւ Հայաստանի հողի վրա, երբ 1635-ին սուլթան Մուրադ IV անձամբ պաշարեց Երեւանը եւ մի ամբողջ չաբաթ ռմբակոծելուց յետոյ՝ գրաւեց նրան։ Բայց դեռ նոր էր Մուրադը յաղթողի փառքով մտել Կ. Պօլիս, երբ պարսիկները յարձակվեցան Երեւանի վրա եւ յետ խլեցին օսմանցիների ձեռքից։ Այս գործողութիւններն

միջոցին ամբողջ Արարատեան երկիրը եւ նրա սահմանակից գաւառները դարձեալ քարուքանդ եղան, բնակիչների մեծ մասը գերի տարվեց եւ նոր չունչ ստած երկիրը դարձեալ ծածկվեց աւերակներով։ Մովսէս կաթողիկոսը հաջիւ էր կարողացել մի քանի չինութիւններ բարձրացնել էջմիածնի աւերակների մէջ, բայց դրանք էլ տապալվեցան յանկարծահաս պատերազմական փոթորիկներից եւ նրա յաջորդ Փիլիպպոս կաթողիկոսին մնում էր նորից վերսկսել համբերութեամբ եւ նորից չինել քանդվածները։

Բայց այդ կործանումը ոչնչէր գոնէ այն միաթարական հանգամանքը, որ վերջինն էր XVII դարում. թիւրք-պարսկական ընդհարումներ այլ եւս տեղի չունեցան Հայաստանի այս կողմերում եւ երկար ժամանակ ժողովուրդը ազատ էր աչխարհաւեր պատուհասից ու մրջիւնի չարքաշութեամբ կարող էր նորից ճիգեր թափել իր քանդված բոյները վերաչինելու համար։ Դա արդէն մեծ թեթեւութիւն էր. հայ ազգի առաջ այլ եւս միայն արիւնոտ իրականութիւնը չէր, որ մոռացնել է տալիս մարդկային բոլոր միւս հոգսերը եւ մանաւանդ այն պիսինները, որոնք մտքի զարգացման են վերաբերւում։ Այդ համեմատաբար խաղաղ ժամանակների արդիւնքն են վանական դպրոցները, ոսկան վարդապետը, տպագրված գրքերը։

Սակայն ժողովուրդը, ինչ ասել կուզի, նոյն

պիղծ ռայեան էր, նոյն ստրուկը։ Ըր կայ, ճիշտ է, ընդհանուր սրածութիւնը, ամբողջ գաւառներ չեն դատարկվում եւ լուռ գերեզմանոյներ դառնում, բայց թաթարական իլամի լուծը չարունակում է արիւն-արտասուք կաթեցնել, թունաւորել քրիստոնեայ նախրի հոգին ու ուղեղը։ Խաղաղ կեղեքումները, մասնական աւերումները չեն վերացել եւ վերանալ չեն կարող։ Եւ կարող ենք ասել թէ այդ դանդաղ, քիչ նկատելի տանջանքները ոչինչ են՝ համեմատած պատերազմական աւերմունքների հետ։ Թիւրք հեղինակներից մէկը, Խօջի-բէկ, սուլթան Մուրադին ներկայացրած մի մանրամասն զեկուցագրի մէջ ասում էր. «40 կամ 50 ասպէրի փոխարէն, որ ստացվում էր իւրաքանչիւր տանից, գիւղային այժմ տալիս է գլխահարկ 240 ասպէր. 40 ասպէր կոզմնակի տուրքերի փոխարէն գիւղացիներից այժմ առնում են 300, իսկ իւրաքանչիւր ոչխարից՝ կէս ասպէրի փոխարէն առնում են 7 կամ 8 ասպէր... Կարճ ասելով, այսպիսի հարստահարութիւններ եւ կեղեքումներ դեռ երբէք տեղի չեն ունեցել ոչ մի երկրում, ոչ մի պետութեան մէջ։ Եւ սակայն, եթէ մուսիլմանական երկիրների բնակիչներից մէկը ենթարկվում է նոյն իսկ թեթեւ կեղեքումների, անեղ դատաստանի օրը դրա համար պատասխանատու է միապետը եւ ոչ թէ պաշտօնեաները. եւ

միապետը չը պիտի կարողանայ արդարանալ տիեզերքի Տիրոջ առաջ, ասելով. «ես այս պաշտօնեաներին էի յանձնել իմ հպատակներին»։ Սովից մեռնողների հեծեծանքներից քանդվում են տների պատերը, իսկ կեղեքվողների արտասունքները խեղդում են կայսրութիւնները կործանման ալիքների մէջ» *)։

Այս տողերը գրված են դեռ 1630-ին, այն ժամանակ, երբ Թիւրքիայի տէրը քաջ եւ ուժեղ Մուրադ IV-ն էր, որ նախկին զինուոր-սուլթանների օրինակն էր ցոյց տալիս, որից վախենում էին եւ որ աշխատում էր ահագին պետութեան մէջ կարգ ու կանոն պահպանել։ Իսկ ինչ պիտի լինէր դրութիւնը նրա թուլամորթ եւ մեղկ յաջորդների ժամանակ, երբ կառավարողը իրապէս հարեմի հարճերն էին եւ ներքինիները։ Խօջի-բէկը այսքան ճշմարտութիւն էր ասում ահարկու փադիշահի դէմքին. իրականութիւնը, անշուշտ, աւելի եւս դառն խօսքերի առիթ պիտի տար. եւ կեղեքումներ մերկացնող Թիւրքը, անշուշտ, գլխաւորապէս մահմեդական հարկատուների հեծեծանքներն ունէր ի նկատի...

Կարիք չը կայ ասելու, որ դրութիւնը լաւ չէր եւ Պարսկաստանում։ Տեսնենք հարկահանութեան մի պատկեր, որ տալիս է Զաքա-

*) Лависъ и Рамбо—„Всеоб. Ист.“, т. V, стр. 799.

րիա պատմագիրը *)։ Գործողութիւնը կատարվում է Քանաքեռ գիւղում։ Ձմեռն է, Երեւանի խանի կողմից գիւղն է եկել մի ոմն Ասլան-աղա, որ Թիւրքիայից է փախել, անցել խանի մօտ եւ հարկերի տեսուչ է նշանակվել, հետեւաբար նրա գործողութիւնները կարող են եւ Թիւրքիայում գործադրվող հարկահանական սիստեմի մի նմուշ դառնալ։ Ասլան աղան հրամայում է գիւղացիներին «ցոյց տալ գլուխները», այսինքն իր առջեւ հանել այն ամենքին, որոնք հարկ պիտի տան եւ ցուցակագրվեն։ Գիւղացիները տանում են իրանց երեխաներին նրա մօտ։ «Իմ հայր Մկրտիչը—ասում է Զաքարիան—չալակեց ինձ, իսկ իմ եղբայր Խաչատուրին առաջ գցած՝ գնաց։ Եւ երբ Ասլան աղան տեսաւ մեզ փոքր եւ կաղլիկ, ծուռ ոտներով, բարկացաւ եւ ասաց հօրս՝ «քո առողջ որդին պահել ես, իսկ անդամալոյծները բերել». եւ հրամայեց, որ նրան երեսի վրա գետին գցեն. եւ ջուր բերին ու թափեցին նրա վրա, ոտքից մինչեւ գլուխ ջրողող արին. մի մարդու նստեցրեց նրա գլխի վրա, միւսին—ոտների վրա եւ հրամայեց չորս զինուորներին, որ երկու կողմից խփեն. այնքան խփեցին, որ մորթը մարմնից բաժանվեց եւ ինքը անշնչացաւ. այնպէս համարեցին թէ նա մեռել է եւ քարշ

*) «Պատմագրութիւն», Վաղարշապատ, 1870, եր. 65—67.

տալով թագեցին աղբակոյտի մէջ»։ Այսպէս եւ ուրիշներին։ Բարսեղ եւ Ղազար անունով մարդկանց քան եղունգները (ձեռքերի եւ ոտների) հանեցին. մի ուրիշին կախեցին մի ձեռքից ու այնքան ծեծեցին, որ մարմնի յօդերը խախտվեցան։ Այս բոլորից յետոյ, ինչ իսօք, սարսափ տիրեց ամբողջ գիւղի վրա եւ նոյն իսկ կաթնակեր երեխաներին էլ հանեցին բարբարոս հարկահանի առաջ։ Եւ ահա թէ Ասլան աղան որպիսի իմաստութեամբ էր վճռում թէ ով է հարկատուն։ Երբ նրա առջեւը եկողը ծեր մարդ էր, նա հրամայում էր նրան յետ ու առաջ գնալ. եթէ ծերը գլուխը կորացրած էր պահում եւ երկու ձեռքերը ետեւից էր տանում, նա ազատվում էր հարկից. իսկ եթէ գլուխը բարձր էր պահում եւ ձեռքերը առջեւից էր տանում, հարկատու էր գրվում։ Մանուկների հարկատուական կարողութիւնը որոշվում էր այսպէս։ Հարկահանը թել էր անցկացնում երեխայի պարանոցի չուրջը եւ ապա թելի երկու ծայրերը գնում էր նրա բերանը ու հրամայում էր առանձերով բռնել ծայրերը. այս դրութեան մէջ եթէ թելի օղը անցնում էր երեխայի գլխով, նա, ուրեմն, ազատ էր հարկից, իսկ եթէ չէր անցնում, նշանակում էր, որ նա խանի հարկատու հպատակն է։ Եւ այս կերպով Ասլան աղան յուցակագրեց եւ հարկի ենթարկեց ամեն ինչ, որ կայ գիւղում—

մարդ, կով, ձի, ջորի, էշ, ոչխար, ջրաղաց, ձիթհանք, բրնձաղաց, արհեստներ, այգի, պարտէզ։

Մարդկային հօտի այս տեսարանը հարկահանի առաջ—դեռ հասկանալի էր։ Դեռ իսլամի հիմնադիր Մահամմէդն էր սահմանել այսպիսի կարգ անհաւատների համար. ով զէնքով դիմադրում էր մուսիլմաններին, նա պիտի սպանվէր, իսկ ով յօժար կամքով հպատակվում էր նրանց, նա իրաւունք ունէր ապրել եւ մնալ իր կրօնի մէջ միայն այն պայմանով, որ դրա համար գլխահարկ տայ։ Դա դաշնագրութիւն էր մուսիլմանի եւ անհաւատի մէջ. քանի որ անհաւատը վճարում էր գլխահարկը, մուսիլմանը իրաւունք էր տալիս նրան ապրելու. իսկ եթէ նա անհաւատարիմ էր գտնվում եւ հարկը չէր վճարում, այն ժամանակ մուսիլմանի եւ նրա մէջ կայացած դաշնագիրը ոչընչացած էր համարվում, այսինքն մուսիլմանը այլ եւս պարտաւոր չէր ապրելու իրաւունք չնորհել անհաւատին։ Այս պարզ կարգը, սակայն, արդութեամբ չէր պահպանվում մուսիլմանների կողմից։ Եւ քրիստոնեաները չատ անգամ էին հարկադրված լինում գիմել չահերին եւ տալթաններին, աղերսելով իրանց համար արտօնութիւններ։ Աչքի անցկացնելով բարձրագոյն իշխանութեան տուած զանազան արտօնագրերը, մենք տեսնում ենք, որ հայերը

յաճախ ստիպված են եղել իրանց տարրական իրաւունքներն անգամ պաշտպանել աղերսագրերով։ Այսպէս, փոքր Շահ-Աբասի մի հրովարտակը իրաւունք է տալիս հայերին ունենալ անշարժ կայքեր եւ հրամայում է մահմեդականներին չը բռնանալ այդ իրաւունքի վրա։ Շատ են մանաւանդ հրամաններ, որոնք թոյլ են տալիս հայերին կատարել իրանց կրօնական արարողութիւնները։ Այդ թոյլտուութիւնները հիմնված են հայերի այն գանգատների վրա, թէ մահմեդականները արգելում են զանգակ խփել, հանդէսով մեռելաթաղ կատարել, քանդված եկեղեցիները նորոգել եւ այլն։

Դժուար էր մանաւանդ պահպանել կալուածատիրական իրաւունքները։ Մի քանի հրովարտակներ խօսում են այն մասին, որ մահմեդականացած հայերը իրաւունք չունեն խլել իրանց քրիստոնեայ ազգականներից նրանց կալուածները *)։ Բայց այս կարգը քմահաճութիւններից չէր բղխում, այլ մի դրական եւ պարզ օրէնք էր, որ գործադրվում էր մահմեդական աշխարհում։ Քրիստոնեայ ընտանիքի մի անդամը, ընդունելով մահմեդականութիւն, դառնում էր այդ ընտանիքի բոլոր կալուածների միակ ժառանգը, իսկ քրիստոնեայ մնացողները զրկվում էին այդ կալուածներին տիրելու իրաւունքից։

*) Սիմէօն կաթողիկոս—«Ջամբռ», Վաղարշապատ, 1873, եր. 214—212։

Մահմեդականութիւնը տարածելու նպատակով սրբագործված այս օրէնքը թոյլ էր տալիս եւ կամայականութիւններ ամենալայն չափերով։ Այսպէս, չատերը, մահմեդական դառնալով, կողոպտում էին բոլորովին հեռու, նոյն իսկ անծանօթ ընտանիքները, դառնալով նրանց կալուածների ժառանգ։ Այդ ազգակցութիւնը շատ հեշտ միջոցով էր կատարվում. պէտք էր միայն գտնել մահմեդական վկաներ, որոնք դատաւորի առաջ հաստատէին, թէ ժառանգութիւն որոնողը իր ցոյց տուած ընտանիքի հետ բարեկամութիւն ունի։ Իսլամ վկայի դէմ, ինչպէս յայտնի է, չէր ընդունվում քրիստոնեայի վկայութիւնը, ուստի եւ հայերը միշտ տանուլ էին տալիս այդ աշկարայ անարդար գործերը եւ մահմեդականացած հայը շատ անգամ տիրանում էր մեռած ազգականի ոչ միայն կայքին, այլ եւ ընտանիքին, յափշտակում էր նրա երեխաներին, կնոջը եւ դարձնում էր ամենքին մահմեդական *)։

Դժբախտ քրիստոնեան, իր երեխաների համար մի կտոր կալուած, մի կտոր հաց թողնելու հոգսից տանջվելով, դիմում էր յուսահատական միջոցների։ Նա կտակում էր իր կալուածը մի մահմեդականի, որպէս զի իր մահմեդականացած ազգականը ժառանգ չը հանդի-

*) Առաքել պատմագիր, գլ. Ե.

սանայ, իսկ կառավ կալուածի տէր դարձող մահմեդականը պարտաւորվում էր իր կողմից կալուածը տալ կառավղի զաւակներին։ Բայց սա մի չատ վտանգաւոր միջոց էր, որին կարող էր դիմել միայն անճարակութեան ծայրին հասած քրիստոնեան։ Նշանաւոր է, որ փիրկուլեան այս ճանապարհը քրիստոնեաներին ցոյց տուողները մահմեդական թուրքերն էին։ Այս փաստը մի աւելորդ անգամ էլ վկայում է, որ մահմեդական հայը աւելի անգութ էր իր ազգակիցների վերաբերմամբ, քան բուն մահմեդականները. սա մի հանրածանօթ իրողութիւն էր, միանման մահմեդական աշխարհի բոլոր անկիւններում—թէ Բալկանեան թերակղզու վրա, ալբանացիների, յոյների, բոլգարների մէջ եւ թէ, օրինակ, Նոր Զուղայում կամ Քանաքեռ գիւղում, հայերի մէջ։ Իսլամը չէր կարող աւելի անգութ զէնք ու պատուհաս հնարել իր թշնամի քրիստոնէութեան դէմ, քան այս անչափ ֆանատիկոս, դաժան ու անողորմ նորադարձները։

Եւ խօսելով մահմեդականացած քրիստոնեաների մասին, մենք չը պիտի կարծենք, թէ դրանք անհատական երեւոյթներ էին կազմում։ Ընդհակառակը, XVII դարը քրիստոնէութեան ճգնաժամն էր մահմեդական Արեւելքում։ Ցոյները, ալբանացիները, սերբերը, բոլգարները խմբերով էին դիմում իսլամի դիրքը. ամբողջ

գաւառներ գլխովին մահմեդականանում էին։ Հայերի մասին կցկտուր տեղեկութիւններ են մնացել, բայց դրանք էլ բաւական են ցոյց տալու համար, որ նրանց մէջ էլ տեղի ունէր նոյն կրօնափոխական չարժումը։ Առհասարակ, իսլամը այնքան յաղթական ընթացք էր բռնել, որ XVII դարի վերջերում արդէն թուում էր, թէ քրիստոնէութիւնը Արեւելքում դատապարտված է անդառնալի եւ վերջնական կորստի *)։

Իսլամի այդ խոշոր աջողութիւնները չատ պատճառներ ունէին. բռնի կրօնափոխութիւնը ամէն տեղ չէր նկատւում (օրինակ Թուրքիայում), բայց Պարսկաստանի բաժնի հայերը մշտապէս ենթարկված էին այդ տեսակ բռնութիւններին։ Ցայտնի են Շահ-Աբաս մեծի գործ դրած բարբարոսական միջոցները իր գաղթեցրած հայերի մի մասը մահմեդականացնելու համար. յայտնի է, որ ամբողջ գիւղեր բռնի կերպով թլփատւում էին, մանաւանդ յայտնի է, որ այդ գործողութիւնների մէջ պարսիկների աջակիցները մահմեդականացած հայերն էին։ Բայց բռնութիւնները միշտ չահերի գահից չէին բղխում. տեղական խաները, բէկերը եւ առհասարակ ուժեղ մարդիկ աշխատում էին գեաւուրների անպաշտպան հօտերից պատառներ խլել Ալլահի փառքի համար։ Շահերի տուած

*) Гервинусъ, „Исторія девятнадцатаго вѣка“, СПБ., 1868, т. V, стр. 171.

հրովարտակների մէջ մենք հանդիպում ենք հրամանների, որ հայերին բանի կերպով չը հարկադրեն մահմեդականութիւն ընդունել։

Բայց կրօնափոխութիւնների ամենագլխաւոր շարժառիթը, ի հարկէ, տնտեսական շահն էր։ Մահմեդական էին դառնում, որովհետեւ այդպէս անելը շատ ձեռնտու էր. Նորադարձը ազատվում էր յատկապէս քրիստոնեաների համար սահմանված հարկերից եւ գտնում էր հարթ ու լայն ճանապարհ դէպի փառք ու իշխանութիւն։ Կրօնական զգացմունքը չէր կարող շատ մեծ դեր կատարել այդ աշխարհային հաշիւների մէջ, քանի որ քրիստոնեայ ամբոխը տեսնում էր իր եկեղեցին ստորացած, անպատիւ դարձրած։ Իսկ եկեղեցուն այդպիսի մահացու հարուածներ տուողը միայն իսլամը չէր իր անարդար օրէնքներով եւ ֆանատիկոսական բռնութիւններով։ Նրա թողած պակասը լիուլի լրացնում էին իրանք քրիստոնեաները...

Երբ խօսք է լինում քրիստոնէութեան անունը արատաւորողների, եկեղեցու նշանակութիւնը ոչնչացնողների մասին, ամենից առաջ հրապարակ են գալիս հէնց այդ իսկ եկեղեցու պաշտօնեաները։ Նախընթաց գլուխներում մենք բաւական խօսեցինք թէ ինչպէս եւ որքան էր հայոց եկեղեցին նահատակվում փչացած հոգեւորականութեան ձեռքին։ Առաջ տանելով մեր պատմական տեսութիւնը, մենք այժմ նորից հարկադրված պիտի լինենք տեսնել կղերական խայտառակութիւնների աւելի եւս զըզուելի տեսարաններ։

Դա պատմագրողի մի տխուր պարտականութիւնն է, որից խուսափել, դժբախտաբար, չէ կարելի, քանի որ հայկական կեանքի մէջ միայն այդ խռովութիւններն ու անկարգութիւններն են երեւում եւ չը կան ուրիշ երեւոյթներ, որոնք աւելի նշանաւոր լինէին, աւելի տեւողական, համազգային։

Աչքի անցկացնելով XVII դարի յիշատակարանները, մարդ չէ հասկանում թէ ինչ հրաշք էր, որ մնաց հայ եկեղեցի, մնացին հայ հաւատացեալներ։ Սրբութեան ինչ հասկացողութիւն կարող էր պահպանել եկեղեցին, երբ նա համարեա ամեն տեղ դարձել էր վեղարաւոր ենիչէրիների աւազակային շահատակութիւնների ասպարէզ. ինչ հաւատ կարող էր պահպանել այդպիսի հոգեւորականութիւնը, որի համար ոչինչ հոգս ու պարտականութիւն չը կար, բացի փառամոլ նպատակներով ամենակեղտոտ գործեր կատարելուց։ Դիտողը ակամայ համաձայնվում է մեր նորագոյն մերկացնողներից մէկի, Միքայէլ Նալբանդեանի հետ, որ 1860-ական թւականների սկզբում գրում էր Կ. Պոլսի «Մեղուի» մէջ. «Եթէ հայոց ազգը իր կրօնը պահելով մնաց աշխարհի երեսին, այդ մասին շնորհակալութիւն մահմեդականութեան. սա

բացասաբար պահպանել հայերի կրօնը։ Ազգը որչափ եւս թաղված լինէր խաւար տգիտութեան մէջ, այնու ամենայնիւ, եթէ մի մասը գիտակցութեամբ, միւս եւ աւելի մեծ մասը ֆանատիկոսութեամբ հետու մնալով մահմետականութիւնից, պահել էր իր կրօնը, հետեւաբար եւ ազգութիւնը։ Թող հայոց ազգը, իր թագաւորութեան կործանման օրից, ստրկանար որ եւ է քրիստոնեայ կառավարութեան, այն ժամանակ կը տեսանէինք...» *)։

Այսպիսի մի դառն խոստովանութիւն արդարացնում են պատմական բազմաթիւ փաստերը։ Փոխադրվեցէք մտքով կ. Պոլիս XVII դարի կէսին, տեսէք ինչ զարհուրելի դէպքեր էին տեղի ունենում այնտեղ, դէպքեր, որոնք անընդհատ չարունակվեցան մինչեւ XVIII դարի սկիզբը եւ որոնք վկայում են թէ բարոյական ինչ սոսկալի անկման էր հասել հայ ազգը։ Տեղափոխվեցէք կ. Պոլսից Երուսաղէմ, մտէք Քրիստոսի գերեզմանին ծառայող հայ հոգեւորականների մէջ, եւ դուք կը սարսափէք յուսահատ իրականութիւնից։ Այդ բոլոր իրարանցումները մենք չենք կարող նկարագրել մանրամասնաբար, ժամանակագրական կարգով։ Բայց քանի որ մեզ հարկաւոր է տեսնել հայ ազգի կեցութեան պատկերը, մի պատկեր, որ

*) «Երկու խօսք», Պարիզ, 1861, եր. 27.

ցոյց տար թէ ժողովրդական ինչ առաջադիմութիւն կարելի էր սպասել ազգից, ուստի կը բաւականանանք մի քանի բնորոշ փաստեր բերելով այդ կեցութիւնից։

Կ. Պոլսի պատրիարքարանում փառքի եւ իշխանութեան համար բորբոքված մրցութիւնների մասին խօսելիս՝ մենք տեսանք, որ կղեմէս Գալանոսը աշխատում էր պատրիարքական աթոռի վրա նստեցնել իր հաւանած մի հայ վարդապետին, բայց աջողութիւն չունեցաւ։ Այդ վարդապետը Թօմա Բերիացին էր, որ հարկադրված եղաւ իր պաշտպանի նման փախչել Հռոմ։ Պատրիարքական թեկնածուների կուսակցութիւնները այն աստիճանին էին հասել, որ կուսակցութիւնները չէին թողնում որ եւ է մէկին պատրիարք նստել. եւ պատրիարքարանի գործերը կառավարում էին զանազան տեղակալներ՝ աշխարհական ազդեցիկ ազգներից եւ նրանց ստրուկ հոգեւորականներից։ Այս հանգամանքի վրա ուշադրութիւն դարձրեց Թիւրքաց կառավարութիւնը. հռչակաւոր մեծ վէզիր Քէօփրիւլիւ Մէհէմմէդը, տեղեկութիւններ հաւաքելով, կանչեց պատրիարքանին տիրացած ազգներից մի քանիսին եւ սաստիկ յանդիմանեց նրանց, ապա եւ բանտ ուղարկեց։ Բայց ոչ Թիւրքական բանտը, ոչ մեծ տուգանքները, որոնց միջոցով ազատվեցան բանտարկվածները, չը խրատեցին չահամոլ մեծաւորներին։

Գլխովին փչացած այն հանգամանքից, որ Թիւրքիայում ամեն ինչ կարելի էր առնել կաշառքով, այդ մարդիկ խոստացան տարին 40 հազար փող աւելորդ տուրք տալ (պատրիարքարանը արդէն տալիս էր 100 հազար փող) կառավարութեան, միայն թէ իրանց չը հարկադրեն պատրիարք ընտրել։

Բայց կաշառքներ տալը ուրիշներն էլ գիտէին։ Բերիայի Թօմա վարդապետը, վերադառնալով Եւրօպայից, իր վաղեմի տենչանքը իրագործելու նպատակով նա ընկաւ Թիւրք իշխանաւորների դռները, կաշառքներ բաժանեց առատօրէն, իսկ կառավարութեան խոստացաւ 140 հազար փող տուրքի վոխարէն՝ տարին վճարել 400 հազար փող, միայն իրան կը տան թէ կ. Պոլսի եւ թէ Երուսաղէմի պատրիարքութիւնները։ Կառավարութիւնը, ի հարկէ, ընդունեց այդ պայմանը եւ Թօմային երկու տեղերի պատրիարք նշանակեց։ Այդ յաղթանակը աւելի եւս գրգռեց հայ աղանեղին. նրանք էլ սկսեցին կաշառքներ տալ, որպէս զի արգելեն Թօմայի պատրիարքութիւնը։ Սակայն Թօմայի կաշառքները, ինչպէս երեւում է, աւելի չաղ էին. նրա հակառակորդները բանտարկւում, ծեծւում էին մեծ վէզիրի հրամանով, մինչդեռ նա պատրիարքութիւն էր անում՝ չվճարած թիւրք պետերով, որոնց առձիկ էր տալիս եւ որոնք նոյն իսկ

եկեղեցում չէին հեռանում նրանից։ Հայ մեծամեծները ժողով կազմեցին, հայի համար մի անսովոր միաբանութեամբ վճռեցին ոչինչ չը խնայել պատրիարքին ոչնչացնելու համար, չը խնայել մանաւանդ փող։ Նրանք մաղեցին փաշաների դռները, կաշառեցին ոմանց կարելի էր կաշառել—սկսած ծառաներից եւ երբ տեսան, որ այդ միջոցները քիչ են օգնում, ուղղակի մատնութեան դիմեցին։ Նրանք յայտնեցին թիւրք կառավարութեան թէ Թօման հայ չէ, այլ փրանկ եւ լրտեսութիւն է անում կ. Պոլսում։ Պատրիարքը բանտարկվեց։ Բանտում աւելի հեշտ էր նրա հետ հաշիւներ վերջացնելը. եւ հայերը կաշառքների ու այլ ստորութիւնների միջոցով սպանել տուին նրան բանտի մէջ։ Այնուհետեւ սկսվեցան աւելի զզուելի արարքներ։ Պատրիարքի դիակը երկու օր ընկած էր բանտի մօտ եւ վայրենի ուրախութիւնների առարկայ էր դարձել. չատերը ոտով խփում էին փառասիրութեան զոհ դնացած վարդապետի գլխին, թքում էին նրա վրայ։ Յագեցնելով բարբարոսական վրէժխնդրութեան ծարաւը, հայերը կաշառեցին բանտապետին եւ անպատուած դիակը ծովը գցել տուին։ Բայց նոր տեսարան։ Ջուրը թաւալվում էր նա ջրերի երեսին—ասում է պատմիչը *).—եւ նրա գիսաւոր գլուխը ծփում էր

*) Զամչեան, Գ., եր. 675.

ալիքների մէջ՝ Ղալաթիայի եւ Ստամբուլի մէջտեղը. եւ տեսնողները սաստիկ նախատում էին հայերին, այնպիսի բաներ էին ասում, որոնց չէր կարող տանել ականջը» (1658)։

Ահա թէ ուր էր հասցրել պատրիարքական աթոռի հետ կապված իշխանութիւնը, որ կեղեքելու, յափշտակելու հնարաւորութիւն էր տալիս թէ հոգեւորականին եւ թէ աշխարհականին։ Բայց այդ արիւնոտ դէպքը դեռ երկունքների սկիզբն էր։ Վանեցի Թըլթըլ (Թոթովախօս) անուանված Աստուածատուր քահանան հանդիսացաւ Թօմա պատրիարքի մահվան վրէժխնդիր եւ կազմեց իր կուսակցութիւնը, որ կոչվեց Թըլթըլեան։ Այդ կուսակցութիւնը այնքան ուժեղ ու ճարպիկ էր, որ երկար ժամանակ կարողացաւ խառնվարարի խոշոր դեր կատարել։ Նա էր, որ կառավարութեան ականջին հասցրեց Թօմա վարդապետի վրա գործադրած եղեռնագործութիւնը եւ պատիժ խնդրեց. բայց նա ինքը օրինաւորութեան ու կարգի կուսակցութիւն չէր, այլ նոյն հարստահարութիւնների, կեղեքումների վայրենի եռանդով լի մի հրոսակ։ Մեծ վէզիրից հրաման ստանալով, Թլթլեանները սկսեցին խուզարկութիւններ՝ պատրիարքի սպանութեան պատճառ դարձած աղաներին բռնելու նպատակով։ Աղաները թագնվում էին, իսկ Թլթլեանները նրանց ծանօթներին ու բարեկամներին էին

բռնում եւ արձակում էին, խոշոր տուգանքներ ստանալով։ Դա մի չհաւէտ գործ էր. Թօմա վարդապետի մահը երկրորդական նշանակութիւն ստացաւ, եւ այդ հայ ենիչէրիները ամեն պիչեր դուրս էին գալիս որոնելու եւ ձերբակալելու, որ նրանց նիւթական չահ էր տալիս։

Աւելորդ է ասել, որ այդպիսի միջոցով յափշտակած փողերի մեծ մասը Թլթլեանները կոխում էին թիւրք իշխանաւորների եւ պինւորների կոկորդը։ Ճանդգնութիւնը եւ անիշխանութիւնը այն աստիճանին էր հասել, որ Թըլթլեանները կազմակերպեցին կանոնաւոր աւարառութեան գործ։ Նրանց եկեղեցու մի մասը այրված էր. պատճառ բռնելով թէ ժողովուրդ քիչ է գալիս կիսով չափ այրված եկեղեցին, հետեւաբար արդիւնք քիչ է ստացվում, նրանք պայմանաւորվեցին բօստանճի կոչված պինւորների հետ եւ գործի կպան։ Պինւորները բռնութեամբ եկեղեցի էին բերում պատահած հայերին, որոնց այդտեղ թալանում էին Թլթլեանները։ Այդ էլ քիչ թւաց այդ վայրենիներին. պիչերները նրանք, միացած պինւորների հետ, մտնում էին տները, անվեղ մարդկանց դուրս էին քաշում իբր թէ արքունի հրամանով ձերբակալելու համար, ծեծում, տանջում էին խեղճերին եւ ստանում էին, ինչ ուզում էին։

Մինչդեռ Կ. Պոլսի հայութիւնը ծփում էր

այդ խռովութիւնների մէջ, Երուսաղէմում յոյները մեծ կաշառքների միջոցով խլեցին հայերից ս. Յակոբի վանքը։ Դա էլ մի նոր դժբախտութիւն էր ժողովրդի համար։ Հայերն էլ պիտի մեծ կաշառքներ տային, որպէս զի կարողանային յետ խլել իրանց դարաւոր սեփականութիւնը։ Աստուածատուր պատրիարքը Կ. Պօլսում արդարութիւն էր աղերսում թիւրք պաշտօնեաների մօտ, բայց իզուր. իսկ Եղիազար Այնթապցի վարդապետը նոյն նպատակով աշխատում էր Երուսաղէմում. նա հայոց վանքում գտաւ ոսկու եւ արծաթի մեծ գումար եւ ուղարկեց Կ. Պօլիս՝ մեծ վէզիրին եւ ուրիշ պաշտօնեաներին կաշառելու համար։ Բայց պօլսեցիները այդ ժամանակ այնքան էին խռովուել Թօմա պատրիարքին սպանելու գործի մէջ, այնքան գրգռուած էին փոխադարձ թշնամութիւնների մէջ, որ Երուսաղէմի գործը մոռացվեց, իսկ ս. Յակոբի համար ուղարկված գումարը վատնվեց Թօմա պատրիարքի սպանութիւնը աջողեցնելու համար։ Հեշտ է երեւակայել թէ ինչ դրութեան հասած պիտի լինէին Կ. Պօլսի հայոց եկեղեցիները. այդքան փողերը, որ կռւող կողմերը անխնայ վատնում էին կաշառքներ, տուգանքներ տալու համար, ծանր տոկոսներով պարտք էին վերցրած օտարներից եւ վերջ ի վերջոյ ժողովրդից պիտի հանվէին։ Երբ եկաւ վճարման ժամանակը, վէճեր

ու կռիւներ բարձրացան այդ առիթով։ Պարտքի մի մասն էլ Երուսաղէմի վրա էր գրված. բայց թէ Աստուածատուր պատրիարքը, թէ Եղիազար վարդապետը, որ նոյնպէս Կ. Պօլիս էր եկել, հրաժարվում էին մի փող անգամ տալուց։ Վէճերը ամիսներ տեւեցին. գանգատներ տրվեցին կառավարութեան, եղան հարց ու փորձեր, ժողովներ կազմեցին եկեղեցիներում. բայց ամեն տեղ—թէ կառավարութեան դիւանատներում, թէ եկեղեցիներում, թէ հրապարակում մի եւ նոյն խայտառակ իրողութիւնն էր տիրում։ Վիճողները երկու մասի էին բաժանված. մէկը ասում էր թէ պարտքերը պիտի հատուցանեն այն մարդիկ, որոնք սպանել են տուել Թօմային, իսկ հակառակ կողմը ապացուցանում էր, թէ սպանութիւնը կատարված է ամենքի համաձայնութեամբ, ուստի ամենքն էլ պիտի հատուցանեն այդ ոճիրի համար ծախսած փողերը։ Հինգ ամիս վիճելուց, միմեանց օձիք քաշելուց, միմեանց մատնելուց յետոյ, վերջապէս հաշտութիւն կայացրին կողմերը. բայց հաշտութիւնը կարո՞ղ էր ջնջել անբարոյական իրողութիւնը —այդ հասարակական սառն դատողութիւնները, վէճերը մի մարդասպանութեան մասին, որ կատարվել էր լոկ այն պատճառով, որպէս զի մի անբարոյական Թօմայի տեղ իշխեն տասնեակ անբարոյական կեղեքիչները…

Հազիւ մի կերպ վերջանում է այդ սպանու-

Թեան ամօթալի պատմութիւնը, եւ ահա պատրիարքարանի մշտական իրարանցումների մէջ գլուխ է բարձրացնում Մարտիրոս վարդապետ Կաֆայեցին եւ փողով առնում է պատրիարքութիւնը։ Մի տարուց յետոյ նրան գահընկէց է անում Ղազար եպիսկոպոսը, տալով կառավարութեան մեծ կաշառք։ Բայց նա իր գնած փառքը միայն երկու տարի կարողացաւ վայելել. էջմիածնից նուիրակ է գալիս Յովհաննէս անունով մի վարդապետ, որ հաւաքած նուէրները, փոխանակ էջմիածին ուղարկելու՝ տալիս է մեծ վէզիրին եւ պատրիարքութիւնը խլում է Ղազարից, բանտարկել տալով վերջինիս թիլբլեանների միջոցով։ Բայց Յովհաննէսի երջանկութիւնն էլ երկարատեւ չէր. Երուսաղէմի նուիրակ Սարգիս վարդապետը Ղրիմում իր հաւաքած նուէրների մեծ մասը ուտում է. եղիազար վարդապետը հարկադրում է նրան տոկոսով փող վերցնել օտարազգիներից եւ վճարել Երուսաղէմի պարտքը. Սարգիսը այդպէս էլ անում է, եւ երբ պարտատէրերը սկսում են նրան սաստիկ նեղել, նա գնում է Կ. Պոլիս, որպէս զի մի ճար գտնէ, բայց այդտեղ բանտարկւում է։ Մի տարուց աւելի մնալով բանտում, ճարպիկ վարդապետը կարողանում է օտար վաչխառուների հետ կապվել, փող է վերցնում ահագին տոկոսներով, ազատւում է բանտից եւ ուղղակի գնում է մեծ վէզիրի մօտ, կաշառքներ

է տալիս եւ գառնում է պատրիարք։ Տոկոսները խեղդում են խեղճին, ժողովրդից ստացվածը քիչ էր եւ պարտատէրերը իրանց ծառաներով ու ձիաներով ապրում էին պատրիարքարանում, ծծում էին իրանց պարտականին։ Այդքանը քիչ է. պատրիարքը լուր է առնում, որ իր գլոբած Յովհաննէսը չէ ուզում յաղթված մնալ. թլթլեանների ձեռնտուութեամբ նա կաշառքներով ապաւինում է մեծ վէզիրին, որ այդ ժամանակ պատերազմի էր գնացել գերմանացիների դէմ. Յովհաննէսն էլ գնաց զօրքի հետ եւ երկար ժամանակ դեգերում էր մեծ վէզիրի բանակում. վերջը վերադարձաւ Ադրիանուպոլիս։ Այդտեղ գնաց եւ Սարգիսը, որպէս զի արգելէ իր հակառակորդի ջանքերը. օսմանեան բանակում երկու փառամոլ վարդապետները ընդհարվում են միմեանց հետ, բայց յաղթվում է Սարգիսը եւ Յովհաննէսը նորից պատրիարք է գառնում։

Ադրիանուպոլիս էր գնացել եւ եղիազար Այնթապցին, տանելով իր հետ մեծ քանակութեամբ ոսկի։ Այս մարդը ունէր այն երախտիքը, որ յամառութեամբ բաղխելով թիւրք իշխանների դռները, կարողացել էր յետ խլել ս. Յակոբի վանքը յոյների ձեռքից։ Բայց այդ լաւութիւնը էժան չը նստեց հայ ժողովրդի վրայ։ Եղիազարի մէջ թագնված էր մի փառասիրութիւն, որի առջեւ անմեղ բաներ էին պատ-

րիարքական Թեկնածուների բաղձանքները։ Եղիազարը կամեցաւ հասնել հոգեւոր բարձրադոյն իշխանութեան, այսինքն կաթողիկոսանալ. Նրա միտքն էր բաժանել Թիւրքահայերին էջմիածնից եւ առանձին ու անկախ աթոռ հաստատել, ինչպէս մի քանի տասնեակ տարի առաջ փորձել էր անել տէրահռչակ Սահակը։ Եւ Եղիազարը աւելի բախտաւոր եղաւ, քան իր նախորդը. իր հետ տարած մեծ հարստութիւնը դնելով Թիւրք կառավարութեան տրամադրութեան տակ, նա ստացաւ կաթողիկոսական հրովարտակ։ Անձնական փառքի համար հայոց ապականված հոգեւորականները որքան դանձեր էին թափում մահմեդականների անյատակ դրպանները։ Դրանք հարստահարված, խեղճ ու ոգեւ ժողովրդի հիւթերն էին, մի ժողովրդի, որ այնքան կարօտ էր մտաւոր լոյսի, որի համար գրքեր տպող մարդիկ Եւրօպայում խեղդվում էին աղքատութիւնից, չը գտնելով ոչինչ օժանդակութիւն, ոչինչ համակրանք ու խրախոյս։

Եղիազարի կաթողիկոսութիւնը նոր խռովութիւնների ու բարդութիւնների դուռ բացեց։ Իզուր էջմիածնի ծերունի Յակոբ կաթողիկոսը խրատի եւ աղերսանքի թղթեր էր ուղարկում ամեն տեղ, խնդրելով պառակտումների պատճառ չը դառնալ եւ Եղիազարին կաթողիկոս չընդունել. իզուր նա իր վարդապետներից մէկին ուղարկեց Եղիազարի մօտ, խաղաղութեամբ հաւակոյնելու համար թէ նա ինչ դժուարութիւններ եւ աղէտներ է պատրաստում իր արարքներով։ Վերջապէս, իզուր էր աչխատում նաեւ ժամանակի հասկացող եւ զարգացած գրագէտ մարդը, Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան։ Եղիազարը դրան էլ չը լսեց. Նա ունէր արքունի հրաման կաթողիկոսութեան մասին եւ ուրիշ ոչինչ չէր ուզում լսել ու հասկանալ։

Այնուհետեւ Եղիազարի դէմ դուրս եկաւ Մարմարա վարդապետ Կաֆայեցին եւ ակավեց մենամարտութեան պէս մի բան այդ երկու հոգեւորականների մէջ։ Մենամարտում էին, ի հարկէ, ոչ թէ սրով ու հրազէնքով. կաչառել Թիւրքերին, հրամաններ հանել միմեանց դէմ— ահա կուի զէնքերը։ Կաֆայեցին առաջին ժամանակներում աջողութեամբ էր տանում իր պայքարը։ Եղիազարին չէին թողնում մնալ Երուսաղէմում. տեղական վալիներին կաչառքներ տալով հալածական էին անում նրան, իսկ նա տեղի էր տալիս, փախչում էր դէս ու դէն, բայց ամեն մի յարմար դէպքում նորից երեւան էր գալիս եւ իր գնած իրաւունքները զօրձադրում։ Կամենալով իրան Կ. Պոլիս դրել, Եղիազարը վաճառականի չորերի մէջ ծպտած՝ փախչում էր իջեւանից իջեւան, աչխատելով թաղնվել իրան հալածողներից։ Բանտը, ծեծը,

արհամարհանքը ոչինչ էին այդ կաթողիկոսի համար։ Կ. Պոլսում սկսվեցան աղմուկները. Մարտիրոս Կաֆայեցին ամբաստանում էր նրան կառավարութեան առաջ, բայց Եղիազարը եռանդի եւ տակուռնութեան հետ ունէր նաեւ խօսելու ու փաստաբանելու կարողութիւն. յաղթել նրան չատ դժուար էր, մանաւանդ որ նա հարուստ քսակ ունէր եւ կարողանում էր թիւրք պաշտօնեաներին խօսքի հետ ոսկի էլ մատուցանել։ Կ. Պոլսի ամիրայական դասակարգի մէջ կազմվեց նոր կաթողիկոսին հակառող կուսակցութիւն եւ ժողովուրդը սիրով ընդունեց նրան։ Այդ բոլոր հանգամանքները ստիպեցին Յակոբ կաթողիկոսին գնալ Կ. Պոլիս (1666)՝ խռովութիւններին անձամբ վերջ տալու համար։

Ծերունի կաթողիկոսն էլ ճնշված էր ծանր պարտքերի տակ եւ նրա հետեւորդների մէջ էին եւ Էջմիածնի պարտատէրերը։ Բայց դեռ որքան ծախսեր էին հարկաւոր թիւրքայ մայրաքաղաքում։ Այնտեղի հայերի վրա նա լաւ ազդեցութիւն գործեց իր խաղաղասէր եւ հեզ բնաւորութեամբ. բայց եւ այդպէս, միայն մեծ կաշառքների միջոցով կարողացաւ ստանալ մեծ վէզիրից թուղթ, որի մէջ հաստատվում էին Էջմիածնի կաթողիկոսների ընդհանրական իրաւունքները։ Եղիազարը, որ այդ ժամանակ ճանապարհվել էր Երուսաղէմ, չը կարողացաւ

խափանել Յակոբ կաթողիկոսի ջանքերը եւ ղրկվեց նոյն իսկ Երուսաղէմի պատրիարքութիւնից, որը գնել էր կաթողիկոսութեան հետ միասին. Մարտիրոս Կաֆայեցին ստացաւ այդ պատրիարքութիւնը. բացի դրանից, Յակոբ կաթողիկոսի օգնութեամբ նախկին Սարգիս պատրիարքն էլ խլեց Կ. Պոլսի աթոռը Յովհաննէսի ձեռքից։

Խռովութիւնները, այնու ամենայնիւ, չը դադարեցին։ Անցան 14 տարիներ, բայց Եղիազարը, Մարտիրոսը, Կ. Պոլսի պատրիարքական թեկնածուները չարունակում էին կռւել, միմեանց քաշքշել։ Կ. Պոլսում ութ տարի մի արտասովոր խաղաղութիւն տիրեց. այդ ժամանակ մեռաւ Սարգիսը, չորս տարի պատրիարքութիւն անելուց յետոյ. նրան յաջորդեց Ստեփանոս Մեղրեցին, որ երեք տարի պաշտօն վարելով, նոյնպէս մեռաւ։ Բայց հաղիւ էր նրա յաջորդ Յովհաննէս Թօփալը պատրիարք դարձել, երբ թլթլեան կուսակցութիւնից Անդրէաս կրէց անունով մէկը, որին ժողովուրդը տուել էր «ճէհէննէմ մէրտիվէնի» (դժոխքի սանդուղք) անունը, մատնութիւն արաւ եւ խլեց պատրիարքութիւնը։ Մարտիրոս Կաֆայեցին չը հանդուրժեց դժոխքի սանդուղքին եւ մեծ փող ծախսելով, պաշտօնանկ արաւ նրան, բայց նրա տեղը դրեց դժոխքի մի ուրիշ սանդուղք։ Դա մի բոլորովին տղէտ, անազնիւ կեանքի քա-

հանայ էր՝ Կրպօ անունով (կարապետ)։ Եթէ Կրպօն կարողանում էր պատրիարք լինել, ինչու՞ նոյնը չէր կարող անել օսմանեան բանակում հայթուխի պաշտօն կատարող Էքմէքճի Սարգիսը։ Սա էլ ստացաւ իր ուզածը, վռնդեց Կրպօին եւ քահանայ ձեռնադրվելով՝ դարձաւ պատրիարք։ Բայց Կրպօն չատ էլ կորած խեղճերից չէր. նա էլ վռնդում էր ուրիշներին, պատրիարք էր դառնում, էլի ընկնում։ Այդպիսով այդ ոգէտ եկեղեցականը հինգ անգամ պատրիարքական աթոռը բարձրացաւ։

Եթէ մենք, ընթերցողներս, ձանձրանում ենք այս յուսահատական եւ զզուելի չահատակութիւնների անվերջ շարքից, պէտք է մի եւ նոյն ժամանակ չը մոռանանք, որ դրանք աղէտներ էին ժամանակակիցների համար, աղէտներ, որոնք գուցէ աւելի մեծ վշաններ հասցրած լինեն հայ ազգին, քան մի որ եւ է բարբարոսի արշաւանքը։ Ապականված բարքերի մի կատարեալ դժոխք էր այդ ժամանակը։ Ցակոբ կաթողիկոսը ստիպված էր երկրորդ անգամ ճանապարհորդութիւն սկսել, չը նայած իր ծաւամեալ հասակին։ Կ. Պոլսից նա նամակ գրեց Եղիազարին եւ խնդրում էր նրան նայել Կ. Պոլսի մէջ տեղի ունեցող աղէտներին եւ խըղճալ ազգը. հրաւիրում էր գալ իր մօտ, որպէս զի կարելի լինի միասին հոգ տանել։ Բայց մինչեւ Եղիազարի գալը, մահը եկաւ լուծելու եր-

կու հակառակորդ կաթողիկոսների պայքարը։ Ցակոբը մեռաւ 1680-ին. Էջմիածնի միաբանութիւնը ի վերջոյ համաձայնութեան եկաւ եւ գտաւ դժուարութիւնից դուրս գալու միջոցը. փոխանակ նոր կաթողիկոս ընտրելու՝ նա հրաւիրեց Եղիազարին չարունակել իր կաթողիկոսութիւնը Էջմիածնում։ Դա մի բախտաւոր ելք էր. Եղիազարը իր փառասիրութեան լիակատար հատուցում ստացաւ, իսկ ազգը ազատվեց մի կամակոր եւ անբարեխիղճ մարդուց, որ տասնեակ տարիներ խառնակութիւններ էր յարուցել, զոհելով ժողովրդի ամենակարեւոր չահերը իր անձնասիրութեան։ Նշանաւոր աջողութիւն էր մանաւանդ այն, որ հայոց փառամոլ հոգեւորականների մէջ չը գտնվեց մէկը, որ հետեւէր Եղիազարին, եւ Երուսաղէմի կաթողիկոսութիւնը չարունակելու ոչ մի փորձ էլ չեղաւ։ Բայց անփոխոխ մնացին միւս չարիքները։ Եղիազարի ժամանակ եւ նրանից յետոյ էլ Կ. Պոլսի աթոռը չարունակում էր կռուածաղիկ լինել եւ ձեռքից ձեռք յափշտակվել։ Դրութիւնը մի եւ նոյնն էր եւ Երուսաղէմում։ Մենք կը դիմենք մի ժամանակակից եւ ականատես պատմողի, որի նկարագրած դէպքերը թէեւ ժամանակով մի քիչ յետ են XVII դարից, բայց միանգամայն պարզ եւ բնորոշ կերպով են պատկերացնում անբարոյական վարչութեան կաւ, աւելի ճիշտ

ասած, անիշխանութեան առաջացրած դրութիւնը։ Այդ ականատես պատմողը Երուսաղէմի Յովհաննէս Հաննէ հայ վարդապետն է *)։

Շատ անգամ էր լինում—ասում է նա—որ մի տարվայ մէջ երկու եւ երեք պատրիարքներ էին փոխվում։ Բոլոր ազգերի մէջ հայոց պատրիարքութիւնը նախատինք էր դարձել։ Յօսքը, ի հարկէ, կ. Պոլսի պատրիարքութեան մասին է, որովհետեւ XVII դարի վերջից Երուսաղէմի առանձին պատրիարքութիւնը վերացել էր։ կ. Պոլսի պատրիարքները այնքան շատ կաշառքներ էին տալիս թիւրք պաշտօնեաներին, որ այլ եւս անհնարին էր պատրիարքարանի սեփական միջոցներով կառավարվել. ուստի նրանք կառավարութիւնից գնում էին եւ Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը, որ եկամուտների մի նոր աղբիւր էր։ կ. Պոլսում Երուսաղէմի ուխտաւորներից ստանում էին այն բոլոր տուրքերը, որոնք պիտի հասնէին ս. Յակոբի վանքին. ուխտաւորները Երուսաղէմ տանում էին միայն անդորրագրեր, որոնք վկայում էին թէ ամէն ինչ տացված է կ. Պոլսում։ Երուսաղէմի հայոց վանքերը, զրկվելով իրանց եկամուտներից, ահագին պարտքերի տակ ընկան եւ խայտառակ իրողութիւնների ասպարէզ դարձան։

*) «Գիրք պատմութեան սրբոյ և մեծի քաղաքիս Երուսաղէմի», կ. Պոլիս, 1767, եր. 119—129։

Պատրիարքները եւ նրանց արբանեակները ուղարկում էին Երուսաղէմ իրանց ազգականներին եւ ծանօթներին՝ տեղակալների եւ հաւատարմատարների պաշտօնով, այսինքն կատարեալ տէրերի իրաւունքով։ Դրանք կատարեալ աւազակային արշաւանքներ էին։ Այդ մարդիկ, «արաբացի լափլիզող գայլերի եւ արեան ծարաւ կատաղի չների» պէս կողոպտում եւ թալանում էին այն ամենը, ինչ տեսնում էին։ Բարոյական որ եւ է զսպանակ չը կար նրանց համար, որովհետեւ արատաւոր մարդիկ էին, մեծ մասամբ յանցաւորներ, որոնք իրանց գործած ոճիրների համար չատ անգամ էին բանտ նըստել եւ աքսորվել։ Երուսաղէմի միաբանութիւնը թշուառութեան ծայրին էր հասել. նա քաղցած էր, միշտ չարչարվում էր։ Վանքում տիրապետողները միայն տեղակալներն ու հաւատարմատարները չէին, այլ եւ նրանց կանայք ու որդիքը. միաբաններին ուտելու հայ չէին տալիս եւ խեղճերը ստիպված էին ուխտաւորներից ողորմութիւն խնդրել։ Անպակաս էին կռիւները միաբանների եւ աւազակ տիրապետողների մէջ, կռիւներ, որոնք տանում էին երկու կողմերը թիւրք իշխանութիւնների մօտ եւ կաշառքներ էին հանում թէ կեղեքողների եւ թէ կեղեքվողների գրպանից։ Հայը, կրօնական ջերմեռանդութիւնից դրդված՝ արհամարհում էր երկար տարածութիւնները

եւ գնում էր Քրիստոսի գերեզմանին երկրպագելու. բայց ինչ էր տեսնում այդ բարեպաշտական ճանապարհորդութեան միջոցին կ. Պոլսում նրան թալանում էին, իսկ Երուսաղէմի նուիրական վայրերում նա ականատես էր լինում խայտառակութիւնների եւ աւազակային արարքների։ Նա իր հոգու փրկութեան համար նուէրներ էր տալիս, բայց տեսնում էր իր աչքի առջեւ եւ լսում էր, որ ջերմեռանդ տուրքը մտնում էր թիւրք փաշաների եւ նրանց ծառաների գրպանը, որովհետեւ կղերականները կուռում էին միմեանց հետ, կողոպտում, հարստահարում էին եւ պիտի աջակցութիւն ստանային թիւրքերից։

Ցավալի է, որ ազարտութիւնը հետզհետէ հրէշաւոր չափեր ընդունեցին։ Վանքի անշարժ կալուածները ծախվեցին. սրբազան անօթները գողացվում էին, հալվում եւ վաճառքի հանվում, կամ թէ բացարձակ կերպով գրաւ էին դրվում։ Երուսաղէմում համարեա այլ եւս չէր մնացել մարդ, որին հայոց վանքը պարտական չը լինէր. վերջ ի վերջոյ կողոպտողները այն դրութեան հասցրին, որ ոչ ոք այլ եւս չէր հաւատում եւ փող չէր տալիս։ Բայց այդ հանգամանքից էլ չէին քաշվում «արաբական գայլերը»։ Նրանք կաշառքով եւ բռնութեամբ էին գնում եւ խաբում էին մարդկանց՝ որոնց դեռ կարելի էր խաբել։ Եւ

Երուսաղէմի հրապարակներում սովորական բան էր տեսնել՝ հայոց եկեղեցական անօթները ծաղրով եւ անարգանքով ծախելիս։ Պարտատէրերը կատարելապէս սոսկացրել էին վանքը. մի որ եւ իսկ թիւրք պարտատէր գալիս էր իր պահանջներն անելու, կապում էր իր ձին եկեղեցու դռնից եւ չէր թոյլ տալիս, որ մըտնող ու դուրս եկող լինի։ Մի ուրիշը արգելում էր պատարագը կամ ժամասացութիւնը։ Եղան դէպքեր, երբ պարտատէրը բարձրանում էր սեղանը պատարագի ժամանակ եւ խլում էր սկիհը պատարագչի ձեռքից *)։ Բայց ոչ մի բռնութիւն չէր վախեցնում հայոց անանկացած, անպատիւ վանքը։ Եւ պարտատէրերը, վերջապէս, ստիպված եղան հրաման բերել տալ կ. Պոլսից, որ իրանց պարտքերի փոխարէն ծախեն ս. Յակոբի վանքը եւ ուրիշ եկեղեցիները։ Դրանցից մէկը, ս. Փրկչի վանքը, արդէն նշանակված էր աճուրդի։ Եւ եթէ պատմութեան մէջ տեղի չունեցաւ մի այդպիսի խայտառակ իրողութիւն, պատճառն այն էր, որ Երուսաղէմի մի քանի խեղճ ու պլոկված վարդապետներ կարողացան հասկանալ դրութիւնը, սրա ու նրա դռներն ընկան եւ աղաչանքով, պաղատանքով մի կերպ յետաձգել տուին պարտքը։

*) Ջամչեան, Գ., եր. 770.

Աւելի հեռու գնալու տեղ չէր մնացել։ Եւ սակայն այդ սոսկալի դրութիւնը ոչինչ հոգս ու անհանգստութիւն չէր պատճառում հայ սեւազգուխներին եւ նրանց արբանեակներին, որոնք հաւաքվել էին Երուսաղէմում կարծես միայն այն մտքով, որ նորից արդարացնեն Քրիստոսի խօսքերը. «Իմ տունը աղօթքի տուն պիտի կոչվի, իսկ դուք նրան դարձրիք աւազակների որջ»։ Կռիւներն ու լրբութիւնները անպակաս էին. սովորական երեւոյթ էր տեսնել, թէ ինչպէս ջարդվում են խուցերի դռները եւ պատուհանները, ինչպէս միմեանց միրուք են փետում, հայհոյում են միմեանց, թքում միմեանց երեսին։ Օամանեան զօրքերը հարկադրված էին յաճախ ներս խուժել կատաղած վանականների խուցերը՝ կարգ եւ հանդարտութիւն հաստատելու համար։

Եւ այսպիսի տեսարան ներկայացնում էր ոչ թէ մի հեռաւոր ու մոռացված կղերանոց Հայաստանի լեռներում, այլ քրիստոնէութեան համար ամենանուիրական այն վայրերում, ուր իւրաքանչիւր ազգ ունէր իր ներկայացուցիչներին, ուր աշխարհի բոլոր անկիւններից հաւաքվում էին ահագին քանակութեամբ ուխտաւորներ։ Այսպիսի համաշխարհային կենտրոններում են ազգերը ծանօթանում միմեանց հետ, հասկացողութիւն կազմում միմեանց մասին։ Ի՞նչ տեսակ համբաւ կարող էր ստանալ հայ

ազգը այն անամօթ արարքների մէջ, որոնց թատերաբեմն էին դարձել Կ. Պօլսի եւ Երուսաղէմի պատրիարքարանները։ Հաննէ վարդապետը ուղղակի վկայում է, որ հայը ամաչում էր ասել, թէ ինքը հայ է։ Եւ սա չափազանցութիւն չէ. մեր պատմութիւնը քիչ չէ ունեցել այնպիսի միջոցներ, երբ ազգային պատւի մասին բարձր հասկացողութիւն ունեցող հայը ամաչել է, որ հայ է ծնվել...

X

«Ուր լէշ կայ, այնտեղ հաւաքվում են արծիւները»։ Հայ ժողովուրդը, զարերով ծեծված, տգիտութեան մէջ թաղված, անբարոյական հովիւների ձեռքը մատնված, ներկայացնում էր մի գեռնատարած, արիւնաքամ դիակ։ Եւ նրա վրա հաւաքված արծիւները, ինչպէս գիտենք, միայն Մեկկայի երկրպագուներից չէին. Հռոմի երկրպագուները նոյնպէս չատ լաւ էին զգում ժամանակի եւ հանգամանքների յարմարութիւնները եւ իրանց եռանդի վրա նոր եւ նոր եռանդ էին աւելացնում։

XVII դարը «մի ժամանակ էր—ասում է Գերվինուս *)—երբ պապականութիւնը կատարեալ ազատութիւն տուեց իր ծայրայեղ մոլեռանդութեան՝ բոլոր հերձուածողների դէմ»։

*) T. V, եր. 20.

եւ իրաւ, միայն Երեսնամեայ պատերազմը, որ դիակներով ու աւերակներով պատեց Միջին Եւրոպան եւ որի հետեւանքները այնքան զարհուրելի էին, բաւական է ցոյց տալու, թէ ինչ բարբարոսութիւնների է ընդունակ զինված կաթոլիկութիւնը։ Մահմեդական Արեւելքը իր ճնշված ու տարուկ քրիստոնեայ համայնքներով այնքան աննշան կտոր չէր, որ չարժանանար կաթոլիկութեան կատաղի ջանքերին։ Այդտեղ չը կային կրօնական պատերազմներ. այդտեղ գողերից, աւազակներից, հասարակութեան ամեն տեսակ տականքներից կազմված հրոսակները չէին գնում արիւնով եւ կրակով պապականութիւն տարածելու։ Բայց դրա փոխարէն Արեւելքում գործող կրօնաւորական զանազան կարգերի վրա աւելացան եզուիտները, որոնց ձեռքին արդէն հեծում էր Եւրոպան։

Եզուիտական արշաւանքը դէպի Արեւելք միանգամից չէր տեղի ունենում։ Սկզբում պապականութեան այդ ահարկու զինուորները հաստատվեցին Թիւրքիայի եւրոպական մասում եւ Միջերկրական ծովի ափերին. նրանք յուսայց եկեղեցին ենթարկեցին այնպիսի վրդովեցուցիչ հալածանքների, որոնք չէին տեսնված նոյն իսկ սուլթան Մէհէմմէդ II-ի ժամանակ։ Ֆրանսիան եւ Աւստրիան, որպէս կաթոլիկ պետութիւններ, առանձին դաշնադրութիւններով արտօնութիւններ ստացան Թիւրքիայից

նրանց համար. եւ յենվելով այդպիսի ուժեղ ազդակիչների վրա, եզուիտները կարողանում էին արագ կերպով վերջացնել հաշիւները ամեն մէկի հետ, որ փորձում էր կանգնել նրանց ճանապարհին։ Այդպիսիներից մէկն էր յունաց պատրիարք Կիւրեղը, որին թիւրք կառավարութիւնը, եզուիտների ջանքերով, խեղդել տուց Եդղի-Կուլէի բանտում։ Կիւրեղի յաջորդը այդ սարսափելի դասից խրատված՝ կամայ ակամայ տանում էր եզուիտների ամեն տեսակ բռնութիւնները։ Եզուիտներն էին նոյնպէս, որ 1628-ին յարձակվեցին յունական տպարանի վրա եւ գրաւեցին նրա բոլոր գըրքերը։

Հետզհետէ առաջանալով, եզուիտները 1650 թուականից մուտք գործեցին եւ հայերի մէջ, սկսելով Պարսկաստանի գաղթականութիւններից. Նոր-Ջուղայում, Շիրազում նրանք իրաւունք ստացան վանքեր եւ ուսումնարաններ հիմնելու։

Յայտնի է, որ Լօյոլայի աշակերտները գլխովին տգէտ քահանաներից չէին կազմված. նրանց մէջ կային եւ խելքի ու գիտութեան մարդիկ, որոնք իրանց ձեռքն էին առել շատ տեղերի կրթութեան գործը։ Ինչպէս ամեն տեղ, հայերի մէջ էլ եզուիտները լաւ ընդունելութիւն էին գտնում այն պատճառով, որ փորձված, գիտուն բժիշկներ էին, ձրի օգնութիւն էին

հաջնում հիւանդներին։ Պարսից թագաւորներին նրանք զարմացնում էին իրանց դիտակներով եւ աստղաբաշխական համոզմունքներով։ Բայց միայն դիտողութիւնը բաւական չէր Պարսկաստանի պէս մի երկրում դիրք եւ ազատ յարմարութիւն ստեղծելու համար։ Եզուիտը ամեն տեղ աշխատում էր քաղաքական հովանաւորութիւն գտնել, մի եւ նոյնն էլ նա Պարսկաստանում էր անում։ Լուդովիկոս XIV, որ եզուիտական կարգն էլ էր մտել, դեսպանութիւնների եւ բարեկամական նամակների միջոցով աշխատում էր պարսից Շահի համակրութիւնը գրաւել դէպի կաթոլիկ պրօպագանդան։ Պատրուակ կար, եւ այդ պատրուակը դարձան Նախիջեւանի կաթոլիկ հայերը, որոնք անսպասելի կերպով քաղաքական գործօնի դրութեան մէջ ընկնելով, արժանացել էին Ֆրանսիայի «ամենաքրիստոնեայ» թագաւորի քնքշութիւններին։ Լուդովիկոս խնդրում էր ամեն տեսակ դիւրութիւններ տալ այդ հայերին եւ մանաւանդ եզուիտներին, որոնք նրա առանձին բարեհաճութիւն էին գրաւում։ Այդ բարեկամական միջնորդութիւնները ազդու եւ հեղինակաւոր էին թէ այն պատճառով, որ դաւիս էին Եւրոպայի ամենահռչակաւոր, աշխարհակալ թագաւորի կողմից եւ թէ մանաւանդ այն պատճառով, որ նրանց հետ թանգագին ընծաներ էլ էին գնում։ Լեհաստանի թագաւորն էլ, պապի եւ լեհական արքունիքում վրխտացող եզուիտների խորհրդով, դեսպանութիւններ էր ուղարկում Պարսկաստան եւ նոյնպէս խնամք էր տանում, որ եզուիտները ապահով ու հեղինակաւոր լինեն պարսկական Հայաստանում։ Նրա ջանքերով էր, որ եզուիտական մի փոքրիկ բոյն հիմնվեց Շամախում։

Դաւանափոխական պրօպագանդան այս անգամ ուրիշ հիմքերի վրա էր հաստատվում։ Քարոզութեամբ համոզելուց աւելի գործադրվում էին քաղաքական միջոցներ։ Եւ այդ կողմից կաթոլիկ գործիչների արարքները երկդիմի էին, յաճախ նոյն իսկ խարդախ, ինչպէս առհասարակ վայել է եզուիտական քաղաքականութեան։ Բարոքել կաթոլիկ հայերի դրութիւնը քաղաքականապէս, նախանձելի դարձնել նրան միւս հայերի աչքում—սա Հռոմի եւ եզուիտների ծրագրի մի կողմն էր։ Կասկած չը կայ որ այդ միջոցը ամենից շատ գործնական էր եւ խոստանում էր Հռոմին ահագին օգուտներ, եթէ միայն այդ յաջողվէր։ Եթէ կեղեքվող քրիստոնեան իր երկրաւոր շահերի համար մահմեդականութիւնն էր ընդունում, աւելի յօժարութեամբ նա կը մտներ կաթոլիկութեան ծոցը, երբ պարզ տեսնէր, որ միայն կաթոլիկ դառնալը բաւական է՝ համեմատաբար հանգիստ կեանք ըստանելու համար։ Այս միտքը լուսաւորչական հայերի մէջ ժողովրդականացնելու նպատակով

կաթոլիկ գործիչները միաժամանակ պիտի աշխատէին, որ ոչ-կաթոլիկ հայերը աւելի եւս հարստահարված ու իրաւազուրկ լինեն։ Եւ մենք տեսնում ենք, որ ֆրանսիական արքունիքը քայլեր է անում այս ուղղութեամբ։

Մահմեդականացած հայը, ինչպէս գիտենք, քրիստոնեայ հայից մնացած կալուածների ժառանգն էր դառնում. այդ մի եւ նոյն իրաւունքը խնդրում էր կաթոլիկ հայերի համար Լուդովիկոս XIV իր մի նամակով, որ գրված էր Շահ-Աբասին 1667 թուականի յունիսի 23-ին *)։ Քրիստոնեայ թագաւորը հաւատացնում էր մահմեդական միապետին, որ մի այդպիսի օրէնք արդարութիւն կը լինէր կաթոլիկ հայերի վերաբերմամբ, որոնց հովանաւորն է ինքը։ Եւ ինչ ասել կուզի, որ մեծահռչակ թագաւորի այդ եղբայրական միջնորդութիւնների չնորհիւ կաթոլիկութեան նշանակութիւնը միանգամից չատ բարձրանում էր Հայաստանում։ Լուդովիկոս մինչեւ իսկ նամակ էր գրում Նախիջեւանի կաթոլիկ եպիսկոպոսին, ուրախութիւն էր յայտնում, որ հայ-կաթոլիկների դրութիւնը բարւոքվում է պարսից Շահի հոգածողութեամբ, խոստանում էր աւելի եւս աշխատել, աւելի չատ խնամք ցոյց տալ (1674)։ Պէտք է երեւակայել թէ ինչ ահագին տպաւորութիւն

*) Г. Эзовъ—«Сношенія Петра Великаго съ армянскимъ народомъ», СПБ. 1898, եր. XIV.

պիտի գործէր արքայական այդ բարձր ուշադրութիւնը Ասիայի մի խեղդված անկիւնում տանջվող ժողովրդի վրա, մի ուշադրութիւն, որ պլատօնական չէր, այլ իրական օգուտներ էր բերում։ Անչուշտ նա գեղեցիկ ակնկալութիւններ պիտի ծնեցնէր եւ միւս հայերի մէջ, նորից արծարծելով այն հին յոյսը թէ կարելի է կրօնափոխութեամբ ձեռք բերել քաղաքական ապահովութիւն։ Այդպէս էլ եղաւ։ Զորս տարուց յետոյ, 1678-ին, էջմիածնում գումարված մի փոքրիկ ժողով վճռում է հպատակութիւն յայտնել պապին։

Այդ ժողովի նախաձեռնողը Յակոբ կաթողիկոսն էր, Սիւնեաց դպրոցի վերջին ներկայացուցիչը կաթողիկոսական աթոռի վրա։ Մենք տեսանք թէ այդ ծերունին որքան վըշտացած ու տանջված էր սանձարձակ հոգեւորականների արարքներից։ Կ. Պոլսի եւ Երուսաղէմի խայտառակութիւնները, եկեղեցական իշխանութեան, ամեն մի կարգապահութեան կատարեալ անկումը, համարեա իւրաքանչիւր օր լոյս ընկնող խռովարար, անբարոյական թեկնածուները եւ ժողովրդի կրած տանջանքները պիտի համոզէին խաղաղասէր կաթողիկոսին թէ Հռոմի օգնութեան դիմելը մի փրկարար անհրաժեշտութիւն է։ Իսկ քաղաքական տագնապները, հարստահարութիւնները, մահմեդականութեան աջողութիւնները հայերի մէջ,

էջմիածնի վրա ծանրացած պարտքերը աւելի եւս պիտի հաստատէին այդ անհրաժեշտութիւնը։ Գակաս չէին եւ եզուիտների չընջողները, որոնք ազատութիւն եւ բարեկեցութիւն էին խոստանում՝ պապի հովանաւորութեան տակ։ Եւ հայոց կաթողիկոսին, ի հարկէ, լաւ յայտնի էր, որ ինքը առաջինը չէ այդ տեսակ մի փորձի ձեռնարկում. նա, ի հարկէ, գիտէր որ նախորդ դարում Ստեփանոս եւ Միքայէլ կաթողիկոսներն էլ նոյն քայլերն էին արել՝ ժողովուրդը եւ եկեղեցին վերջնական կորստից ազատելու համար։

Էջմիածնի ժողովը գաղտնի էր եւ նշանաւոր նրանով, որ մասնակցում էին նաեւ աշխարհական անձինք հաւասար թւով—վեց հոգեւորական եւ վեց աշխարհական։ Բայի դրանից՝ նշանաւոր է, որ աշխարհականների մի մասը—համարեա կէսը—Հայաստանի մի հատ գաւառից էր, այն է՝ Ղարաբաղի կողմերից, մի լեռնային երկրից, ուր հայերը դեռ պահպանում էին կիսով չափ անկախութիւն։

Ինչո՞ւ այդքան փոքր, սակաւամարդ էր էջմիածնի ժողովը, որ պիտի վճռէր այնքան կարեւոր, համազգային հարց։ Վախը՝ թէ մահմեդականները կիմանան դեւաւորների գաղտնի նպատակը, անշուշտ, կար, բայց միակ պատճառը չէր։ Ամենագլխաւորը, թւում է, այն պիտի լինի, որ օտար միջամտութեամբ ազատութիւն գտնելու միտքը ժողովրդականութիւն չունէր։ Եւ չէր էլ կարող ունենալ մի երկրում, ուր ազգաբնակութիւնը վերջին ծայր հարստահարված էր, սերունդների մի երկար շարքի սարսափները ժառանգած եւ հասած սարսական այն հասկացողութեան, թէ պէտք է լուռ ու համբերատար լինել եւ չը գրգռել տիրողներին։ Այդ է պատճառը, որ ամբողջ պարսկական Հայաստանում միայն մի լեռնատան համակրութեամբ վերաբերվեց այդ քաղաքական քայլին. այդ է պատճառը, որ ապագայում էլ ազատական շարժումը Ղարաբաղի լեռներում սկսվեց եւ այդտեղ էլ ամփոփվեց, արձագանք չը գտնելով միւս տեղերի հայերի մէջ։ Անպատճառ պէտք է աւելացնել եւ այն, որ Հռոմին հպատակվելու միտքը, ինչպէս միշտ, այս անգամ էլ, երեւի, ընդհանուր համակրանք չը գտաւ հայ հոգեւորականութեան մէջ։ Ապացոյց այն, որ պատգամաւորութիւնը, Յակոբ կաթողիկոսի հետ հասնելով Կ. Պոլիս, այդտեղից չը շարունակեց ճանապարհը եւ, ինչպէս գիտենք, Յակոբը թիւրքաց մայրաքաղաքում աւելի մոտածում էր Եղիազարի հետ հանձնաժողովի կայացնելու եւ տեղական խռովութիւնները դադարեցնելու մասին։ Ճիշտ է, Յերունի կաթողիկոսը Կ. Պոլսում էլ վախճանվեց, բայց եւ այդպէս, կար, ինչպէս երեւում է, մի արգելք, որ մահից առաջ էր

կարել նրա ճանապարհը դէպի Հռոմ։ Գոնէ մի օտարազգի հեղինակ, Ռիկո, գրում է հետեւեալը. «1670 թուին, երբ ես Ջմիւռնիայից Անգլիա գնալու համար բռնեցի Հռոմի եւ Իտալիայի ճանապարհը, չկուկ էր տարածված ամբողջ եկեղեցական Պետութեան մէջ, թէ հայոց առաջին պատրիարքը, իր մի քանի միտրօպոլիտների ուղեկցութեամբ, շուտով գնալու է Հռոմ՝ պապին հպատակութիւն յայտնելու համար։ Այնուհետեւ ես մի քանի ամիս մնացի Իտալիայում, բայց այնտեղ այդ պատգամաւորութեան մասին ոչ մի լուր չը ստացվեց, ուստի այն ժամանակից ես եկել եմ այն եզրակացութեան, որ հայոց պատրիարքը նոյնքան հեռու էր մի որ եւ է օտար եկեղեցուն հպատակվելու դիտաւորութիւնից, որքան Հայաստանը հեռու է հռոմէական կրօնի աթոռից» *)։ Եւ սակայն այդ պատրիարքը էջմիածնից դուրս էր գնացել՝ յատկապէս Հռոմ գնալու համար։ Պարզ է ուրեմն, որ ճանապարհին նրան յետ էին կանգնեցրել այդ մըտքից...

Այսպէս թէ այնպէս, հայ պատգամաւորութիւնը լուծվեց դեռ ճանապարհին։ Բայց նա միանգամայն ապարդիւն չէր։ Կ. Պոլսում նրա անդամներից մէկը չարունակեց ճանապարհը

*) Снош. Петра Вел., եր. XX.

մինակ, գնաց Վենետիկ, ապա Անգլիա, ուր մտաւ զինուորական ծառայութեան մէջ։ Սա չատ հաղուագիւտ դէպքերից մէկն էր, գուցէ եւ առաջինը, երբ հայը Արեւմուտք էր գիմում ոչ թէ կրօնաւոր դառնալու կամ վաճառականութիւն անելու նպատակով, այլ զինուորութիւն սովորելու համար, մի գործ, որ վաղուց մոռացված էր հայերի մէջ։ Այսպիսի քայլեր անողը հայ ազնուականութեան բեկորներից մէկն էր—հռչակաւոր Իսրայէլ Օրին, որ տարիներից յետոյ պիտի վերադառնար հայրենիք իբրեւ եւրոպական մտքերով տոգորված մի քաղաքական գործիչ, իբրեւ մի աչխարհական հայրենասէր, որ հայրենիքի գաղափարը բարձր էր դասում կրօնական նախապաշարմունքներից եւ պատրաստ էր չատ ծանր զոհեր մատուցանել այդ գաղափարին...

Որ Յակոբ կաթողիկոսի քաղաքական ծրագիրը համակրութիւն չէր գտնում հայ հոգեւորականութեան մէջ, այդ կարելի է եզրակացնել եւ նրանից, որ ծերունու մահից յետոյ կաթողիկ պրօպագանդան զարձեալ խուճերի ու ժայռերի հանդիպեց։ Եւ միսիոնարները, ինչպէս երեւում է, չատ էլ մեծ ակնկալութիւններ չունէին թէ իրանց խոստացած քաղաքական բարիքները միանգամայն բաւական են՝ հայերին կրօնափոխ անելու համար, ուստի չարունակում էին դիմումներ անել պար-

սիոյ արքունիքին։ 1685-ին Շահ-Աբասը պատասխանելով Լուդովիկոս XIV-ի մի «սիրալիր» նամակին, ասում էր թէ արդէն հրամայել է հովանաւորութիւն ցոյց տալ Նախիջևանի դաւառի կաթոլիկ հայերին։

Եւ դրանք դատարկ խոստումներ չէին. ճիշդ որ, պարսից արքունիքը խօսքից գործի էլ էր անցնում, հրամաններ արձակելով Շահի անունից։ Հովանաւորելով հայերի մի մասին, պէտք էր զրկել ու ճնշել միւս մասը, որ չուներ հզօր միջնորդներ Եւրօպայում։ Եւ լուսաւորչական հայերը ստիպված էին՝ մեծ կաշառքների միջոցով համոզել պարսիկ իշխանաւորներին, որ նրանք չը գործադրեն Շահի հրամանները։ Կաթոլիկ քարոզիչները, ինչ խօսք, ազատ ու համարձակ չէին ամէն տեղ, քարոզում էին։ Հռոմը ոչինչ չէր խնայում՝ իր գործակատարներին չքով եւ իշխանական կարողութեամբ չրջապատելու համար։ Միսիոնարները շատ յաճախ փողով էին կրօնափոխներ առնում՝ այնքան առատ էին նրբանց արամադրութեան տակ դրած դրամական միջոցները։ Նրանցից շատերը Պարսկաստան գնում էին կամ իբրեւ Հռոմի, Ֆրանսիայի, Լեհաստանի դեսպաններ կամ ուննենալով իրանց հետ այդ կառավարութիւնների յանձնարարական նամակները։ Եզուիտները հաստատուեցան Թիւրքաց Հայաստանի զանազան կողմերում, բոյն դրին մինչեւ իսկ էջմիածնի կողքին, Երեւանում։ Նրանք գործում էին իտալական եռանդով. քարոզում էին քաղաքներում, բայց մանաւանդ գիւղերում. աւելի յաճախ ընկերանում էին առեւտրական կարաւաններին եւ, օգուտ քաղերով ամէն մի հանգամանքից, յորդորում էին մարդկանց հասկանալ, որ առանց Հռոմի չը կայ փրկութիւն։

Երեւանի եզուիտների ուշադրութեան գլխաւոր առարկան, ի հարկէ, էջմիածինն էր. նրբանք աշխատում էին իրանց ցանցերի մէջ գցել հայոց կրօնական այդ կարեւոր կենտրոնը եւ դրա համար մի կողմից չահագործում էին պարսից կառավարութեան ունեցած համակրանքը դէպի իրանց գործը, իսկ միւս կողմից քաղաքական յոյսեր էին ներշնչում, չարունակելով հաւատացնել թէ ֆրանսիական թագաւորը կը լսէ պապին, երբ այս վերջինը կառաջարկէ նրան հովանաւորել հայերին։ Եւ պէտք է խոստովանել, որ հայ եկեղեցականների մէջ հայրին եւ այնպիսիները, որոնք կարող էին եզուիտների համար համբերողութեան եւ աղատամտութեան օրինակներ դառնալ։ Այսպէս, Նահապետ կաթողիկոսը թոյլ տուեց այդ կրօնաւորներին ազատ մտնել հայոց եկեղեցիները, քարոզել այնտեղ։ Եւ երբ հայ հոգեւորականները այս պատճառով գահընկէց ա-

բին Նահապետին, եզուիտները կարողացան ընծաների միջոցով Շահից հրամաններ բերել տալ եւ Նահապետին նորից կաթողիկոս նըստեցնել։

Այս իրողութիւնները ցոյց են տալիս թէ օրպիսի ահագին եռանդով էր կաթոլիկ պրոպագանդան գործ սկսել Հայաստանում։ Բայց արդիւնքը։—Հռչակաւոր ճանապարհորդ Շարդէնն գրում է. «Դիւրաւ է նկարագրել այն բոլոր հնարքներն ու ծախսերը, որ Հռոմը գործ դրեց հայերին կաթոլիկ դարձնելու համար, բայց ապարդիւն»։ Միւս գիտնական եւրօպացին, Տուրնըֆօր, որ ճանապարհորդեց Հայաստանում XVII դարի վերջում, կատարելապէս յուսահատված է խօսում կաթոլիկացման գործի մասին. նա էլ վկայում է, որ ամենափայլուն միսիոնարութիւնն անգամ չէ կարող մի բան գլուխ բերել, մինչեւ որ Աստուած չը կակղեցնէ հերձուածող հայերի սիրտը։

Առաջին հայեացքից դրութիւնը այդպէս է երեւում։ Եւ իրաւ, եզուիտական հնարագիտութիւնը բազմակողմանի էր, ճարտար, թէեւ, ինչպէս միշտ եւ ամեն տեղ, անբարոյական։ Հայաստանի պէս մի խնդճ ու խաւար երկրում նրանք ահագին աշողութիւն պիտի ունենային։ Չէ որ նրանք այն իսկ կրօնաւորներից էին, որոնք 1640 թուականի յօբելեանական տօնախմբութեան ժամանակ ասում էին.

«Մինչեւ վերջին չունչը պիտի պաշտպանենք կաթոլիկ հօտը դայլերից. մի յուսաք թէ խաղաղութիւն կը լինի. մենք ծնվել ենք կրելով մեր կրծքում առելութեան սերմեր եւ պատրաստ ենք դանակներով կուել»։ Չէ որ եզուիտական կարգի գեներալներից (գլխաւորներից) մէկը այսպէս էր բնորոշում այդ կրօնաւորներին. «Մենք գառների պէս ներս ընկանք, իսկ կառավարեցինք որպէս գայլեր. մուղ չների պէս կարտաքսեն, իսկ մենք կը թուչենք իրրեւ արծիւներ»։ Այսքան համարձակութիւն ու կորով ունեցող մարդկանց դէմ ինչ պիտի անէին ողորմելի հայ վարդապետները, որոնց համար մի հասարակ դրագիտութիւնն էլ ահագին իմաստութիւն էր եւ որոնց մէջ չը կար անձնազոհութեան կաթիլ անգամ։ Չը նայած այդ բոլորին, եզուիտականութիւնը առաջ հունձեր չունեցաւ Հայաստանում։ Հայ ժողովուրդը ընդունում էր արեւմտեան հոգեւորականներին իրրեւ գիտուն, հասկացող մարդկանց, ինչպէս վկայում է Տուրնըֆօր. բայց նա այնքան աւանդապահ էր, այնքան ներս կերպով կապված էր իր հաւատալիքների հետ, այնքան ձուլել էր կրօնը իր ընտանեկան կեանքի, իր հնադարեան ամենամեծ սրբութեան—օջախի հետ, որ չէր ընդունում նրանց իրրեւ հոգի փրկողներ։

Թէեւ այսպէս, բայց չէ կարելի ասել, թէ

կաթօլիկութիւնը ոչ մի աջողութիւն չունէր մեզանում, ինչպէս կարելի է եզրակացնել Շարդէնի եւ Տուրնըֆորի խօսքերից։ Ո՛չ. կրօնափոխութիւնը տարածվում էր, թէեւ դանդաղ, թէեւ փոքր չափերով։ Գլխաւորը այն էր, որ յաղթանակ էր տանում կաթօլիկութեան գաղափարը, որովհետեւ նրա կողմն էր գիտութիւնը, որովհետեւ նա տարածվում էր ոչ միայն կենդանի խօսքի, այլ եւ տպարանի միջոցով։ Եւ այդ յաղթանակը այնքան անմեղ ու անվտանգ բան չէր հայ հոգեւորականութեան համար, որ փոթորիկներ չը յարուցանէր ազգի մէջ, հալածանքների, ընտանի երկպառակութիւնների փոթորիկ։ Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել. անհնարին էր, որ մի տեղ եզուիտ երեւար եւ այնտեղ խաղաղութիւն ու համաձայնութիւն տիրէր։ Խռովութիւնները սկսվեցին Նոր-Ջուղայից։

Հայաստանի մէջ գործող եզուիտներից անուն է հանել մանաւանդ Յակոբ Վիլլօտ, որ լաւ սովորեց հայոց եւ պարսից լեզուները, այնպէս որ հայերէն գրքեր էլ շարադրեց։ Վիլլօտ առանձնապէս ուշադրութիւն դարձրեց Նոր-Ջուղայի վրա. այդտեղ բացված էր եզուիտական դպրոց եւ Շէհրիմանեան հայ-կաթօլիկ հարուստ ընտանիքը ամեն կերպ աջակցում էր պրօպագանդային։ Լուսաւորչական հայերի առաջնորդը այդ ժամանակ Ստեփանոս եպիսկո-

պոսն էր. բացի նրանից՝ Ամենափրկչի վանքի միաբանութեան մէջ յայտնի էին Յովհաննէս Մրքուզ վարդապետը, որ ստացել է «տիեզերալոյս» մականունը եւ Աղէքսանդր վարդապետը, որ յետոյ կաթողիկոս եղաւ։ Ահա այս երեք հոգեւորականները կռիւ յայտարարեցին կաթօլիկ քարոզութեան դէմ։ Սկզբում այդ դիմադրութիւնը խաղաղ միջոցներով էր կատարվում։ Ստեփանոս եպիսկոպոսը վերանորոգեց Ամենափրկչի տպարանը, որ անգործ էր մնացել Յովհաննէս վարդապետից յետոյ եւ սկսեց հրատարակութիւններ, որպէս զի կարելի լինի տպագրական խօսքով հերքել կաթօլիկների քարոզութիւնները եւ ապացուցանել, որ հայերը հերձուածող ու հերետիկոս չեն։

1687 թուին Ջուղայի տպարանը հրատարակում է Աղէքսանդր վարդապետի «Գիրք, որ ասի վիճաբանական» աշխատութիւնը, որի մէջ վիճաբանութիւններ կան կաթօլիկների դէմ։ Հետեւեալ տարին լոյս է տեսնում մի նոր աշխատութիւն, այս անգամ Յովհաննէս Մրքուզի շարադրածը, որ ունի այսպիսի վերնագիր. «Գիրք իսկապէս համառօտ վասն ճշմարիտ հաւատոյ»։ Յիշատակարանի մէջ տպագրողները, իրանք էլ զգալով իրանց տպարանի պակասութիւնները, ասում են, որ ուրիշ հնար չը կայ հայոց եկեղեցին պաշտպանող գրուածքներ հրատարակելու. «Ֆրանկների երկրում» տպել

անկարելի է, որովհետեւ այդ տեսակ գրքերը հակառակ են նրանց վարդապետներին, որոնք եւ ամեն կերպ արգելք են հանդիսանում։ Դա մեզ չատ լաւ ծանօթ, հին իրողութիւն է։ Եւ որովհետեւ. կարիքը հնարագիտութեան հայրն է, ուստի վերանորոգվում են Զուղայի տպարանի աւերակները։ Մինչեւ այդ ոչ ոք չէր էլ յիշել, որ եղել է տպարան, որ տպարանը լաւ բան է, որ նրա համար Յովհաննէս վարդապետը տարիներ տանջվել է Եւրօպայում։ Այժմ եզուիտների դէմ կուելու անհրաժեշտութիւնը ստիպեց հայ գղերականներին ոչ միայն գրքեր չարադրել, այլ եւ յիշել ու նորից կենդանացնել տպիտութեան եւ խաւարասիրութեան պատճառով մոռացված լուսատու հիմնարկութիւնը, այն տպարանը, որ Խաչատուր կեսարացու ու նրա օգնականների վաս ոգեւորութեան առարկան էր մի 40—45 տարի առաջ։

Եզուիտները, ի հարկէ, հասկանում էին թէ ինչ վտանգաւոր գէնք է բարձրացել իրանց դէմ։ Եւ սկսվեցին խռովութիւնները, որոնք պատում էին տպարանի չուրջը։ Ստեփանոս եպիսկոպոսը, առանց աչ ու ձախ նայելու, դիմեց պարսից կառավարութեան եւ զանգատվելով եզուիտների արարքների վրա, մատնութիւն էլ արաւ, ասելով թէ կաթոլիկները Պարսկաստանում լրտեսութիւն են անում։ Պարսիկները, ի հարկէ, պիտի օգտվէին գնա-

ւորների այդ խառնակութիւններից։ Շէհրիմանհանները եզուիտների թիկունքը դարձան, իսկ հարուստ լուսաւորչականները եպիսկոպոսի կողմն անցան։ Երկու կողմերը սկսեցին կաշառել պարսիկ իշխանաւորներին՝ միմեանց դէմ հրամաններ հանելու համար։ Վերջապէս յաղթեցին լուսաւորչականները, որոնք 1689-ին, ստանալով Շահ-Սուլէյմանից հրաման, քանդեցին մի կաթոլիկ եկեղեցի եւ արտաքսեցին եզուիտներին, որոնց մէջ էր եւ Յակոբ Վիլլօտ։

Այդ բռնութիւնների միջոցին փակվեց Զուղայի տպարանը։ Կաթոլիկներն էլ մատնութեան դիմեցին, յայտնելով կառավարութեան թէ տպարանից հրատարակված գրքերի մէջ Ղուրանին հակառակ բաներ կան։ Ստեփանոս եպիսկոպոսը այդ ամբաստանութիւնից ազատվելու համար տպիսված եղաւ մօտ 500 թուման փող ծախսել իշխանաւորների գռներին։ Ամբաստանութիւնը հերքվեց, բայց պարսից կառավարութիւնը արգելեց հայերէն գրքեր տպագրելը։ Գրգռված այս անախորժութիւններից, Ստեփանոս եպիսկոպոսը սարքեց մի եկեղեցական հանդէս, որ միջնադարեան մի զզուելի պատկեր էր ներկայացնում եւ որի նմանը հազիւ թէ մի ուրիշ անգամ ցոյց տուած լինի հայոց եկեղեցին։ Առաջնորդը զգեստաւորված հոգեւորականներով եւ սեւացրած մոմեղէններով

թափօր կազմեց եւ դուրս եկաւ Ջուղայի հրապարակը։ Այդտեղ, բազմութեան առաջ, նա անիծեց Շէհրիմանեաններին *), որոնք այդ բոլոր խռովութիւնների պատճառն էին համարվում **)։

Կրօնական անհամբերողութեան այդ հրապարակային տօնախմբութիւնը մի պարզ նշան էր թէ որքան թշուառ է հայ ժողովուրդը, որքան չատ է նա թունաւորվում երկու եկեղեցիների անհաչտ մրցութեան պատճառով։ Մտաւոր ոչինչ առաջադիմութիւն, համաչխարհային լայն գաղափարներ չէին կարող պատուաստվել մի միջնավայրում, ուր այս տեսակ գործեր էին կատարվում։ Բայց մէթէ միայն հայ հոգեւորականն էր մեղաւոր այդ խաւար ու զզուելի գործի մէջ։ Անաչառութիւնը պիտի հարկադրէ

*) Շէհրիմանեանների մեծ ընտանիքը թէ իր մեծ հարստութիւններով, թէ իր անդամների անձնապահ գործունէութեամբ մեծ ծառայութիւններ է մատուցել կաթոլիկութեան։ Դա մի շատ նշանաւոր ընտանիք էր։ Մեր նկարագրած անցքերից քիչ յետոյ նա դուրս եկաւ Ջուղայից և բնակութիւն հաստատեց մեծ մասամբ Լեհաստանում։ 1699 թուականին Աւստրիայի Լէոպոլդ կայսրը կոմսութեան տիտղոս շնորհեց Վիէննայում ապրող Շէհրիմանեաններին այն պատճառով, որ նրանց ոսկիմբ շատ էր աշխատել կաթոլիկութիւն տարածելու համար, չանէն առնելով կեանքի վտանգ, ապառելով շատ հարստութիւն, նոյն իսկ արիւն թափելով (Ուղուրլեան, «Պատ. Հայ. Գաղթ. ի Լիվօրնօ», եր. 301)։ Վենետիկի Շէհրիմանեանները Մխիթարեանների մեկենասներն էին։

**) «Պատմ. Նոր Ջուղայու», եր. 266—267։

ամեն մէկին բացասական պատասխան տալ այդ հարցին եւ խոստովանել, որ ամենից չատ կաթոլիկ կղերն էր մեղաւոր։ Մենք արդէն չատ անգամ առիթ ունեցանք յիշատակելու, որ հայ եկեղեցականները յաճախ այնքան համբերող էին կաթոլիկ քարոզիչների վերաբերմամբ, որ նոյն իսկ թոյլ էին տալիս նրանց մտնել հայոց եկեղեցիները եւ քարոզել այնտեղ։ Բայց կար այս համբերողութեան նմանութիւնն անգամ կաթոլիկների մէջ։—Ո՛չ։ Ջուղայի այս անկարգութիւնները հայ ժողովրդի տառապանքների սկիզբն էին միայն. կրօնական երկպառակութիւնները այնուհետեւ էլ չարունակեցին փոթորկել Պարսկաստանի խորքերն ընկած այդ գաղթականութիւնը եւ անցան XVIII դարը։ Եւ ահա կաթոլիկ հոգեւորականները հարց են դնում. պէտք է, որ կաթոլիկը դնայ իր հերձուածող ազգակցի եկեղեցին։ Հարցը հաստում է Հռոմի աթոռին եւ Կղեմէս XI պապը 1709 թուին դնում է վճիռ. «Պէտք չէ, արժան չէ» *)։ Եւ այնուհետեւ կաթոլիկ հայի համար լուսաւորչական եկեղեցին մի տեղ է դառնում, ուր կարելի է մտնել ոչ թէ աղօթելու, հոգու փրկութիւն գտնելու համար, այլ լոկ «թամաշա» անելու համար, ինչպէս մտնում են մի թատրոն կամ մի այլ զուարճատեղի։ Եղբայրա-

*) Տէրտէրեան—«Աբբայ Մխիթարայ վարդապետի Պատճառք», Զմիւռնիա, 1879, եր. 8.

ապան ֆանատիկոսութեան կողմից ոչ ոք չէ կարողացել հաւասարվել Հռոմին. եւ հայ հոգեւորականը իր բարբարոսական անհաչտութեան մեծ մասը նոյն այդ Հռոմից էր վերցնում։

Բայց ֆանատիկոսական անհամբերողութեան ամենաահռելի ծնունդը քաղաքական մատնութիւններն էին, որոնց յաճախ դիմում էին երկու մրցող կողմերը եւ որոնք սարսափելի ազէտներ էին պատճառում թէ մէկին եւ թէ միւսին։ Քանի քանի անձեր են քանդվել, քանի քանի մարդիկ են մաշվել բանտերի մէջ, արիւն թափել կախաղանների վրա, հալածվել, անյայտացել աքսորավայրերում։ Եւ այդ բոլոր սարսափները չնորհիւ այն հանգամանքի, որ դաւանական խարութիւնը անտանելի բան էր դարձել արիւնակից եղբայրների մէջ եւ մի եղբայրը կրօնասիրական առաքինութիւն էր համարում մատնել միւսին մահմետական իշխողի ձեռքը եւ սիրտ հովացնել, տեսնելով նրա տանջանքները։ Մենք չենք ասում թէ այս ողբալի դրութիւնը միայն հայերի մէջ գոյութիւն ունէր։ Ո՛չ, նա ամէն տեղ էր, ուր Հռոմը ճիգեր էր թափում վերականգնելու իր համաշխարհային տիրապետութիւնը. Եւրոպան էլ ազատ չէր այդ առիթով թափվող արիւնից ու արտասուքներից։ Բայց այդ համատարած իրողութիւնը չէ կարող, ի հարկէ, արդարացնել

ոչ ոքին։ Պատմութիւնը, անարգ սիւնին բեւեռելով հեղինակներին, չէ կարող բարոյական մաքրութեան վկայական տալ եւ այնպիսիներին, որոնք մատնութիւնները եւ նրանց հետ կապված սարսափելի հետեւանքները գործ էին ածում իբրեւ պաշտպանողական միջոց։

Լուսաւորչական հայերն էլ իրանց պաշտպանելու համար էին մատնութիւնների դիմում։ Նրանց արդարացնել, ի հարկէ, չէ կարելի։ Բայց մեղաւորը մենակ նրանք չէին. անբարոյականութիւնը գարձեալ Հռոմի կողմից էր գալիս։ Հռոմի գործակալներն էին, որ կրօնափոխութեան գործը հեշտացնելու համար օգնութեան կանչեցին թաթարական անգթութիւնները. փոխանակ յոյս դնելու քարոզի, խաղաղ միջոցներով համոզելու վրա՝ Քրիստոսի փոխանորդ համարվողները սուլթանների, շահերի, խաների ու փաշաների բարբարոսական կրքերի վրա էին յենվում։ Իսկ թէ այստեղից որքան տառապանքներ պիտի ծնվէին այն թշուառների համար, որոնք գէթ կրօնի, հոգու գործերի մէջ ուզում էին մի քիչ ազատ, ընտրող, անկախ լինել—այդ հասկանալի է եւ առանց երկար բացատրութիւնների։

Բերենք մի փաստ։ Պապական նուիրակի պաշտօնով Պարսկաստան գնացած Անսելմ արքեպիսկոպոսը մի մանրամասն զեկուցագրի մէջ յայտնում էր պարսից Շահին թէ ինքը, որպէս

պապի ներկայացուցիչ, հարկադրված է բողոքներ ներկայացնել, որովհետեւ Պարսկաստանում ստորացնում են իր պատիւը եւ արժանաւորութիւնը։ Ստորացնողները հայերն են։ Մեծ եւ անտանելի վիրաւորանք էր պապական նուիրակի համար այն, որ հայերը յամառում են իրանց հերձուածի մէջ։ Եւ ահա թէ ինչպէս։ Բայտնի է, ասում էր արքեպիսկոպոսը, որ պապը Քիստոս Փրկիտոսի տեղապահն է երկրիս երեսին եւ աշխարհիս բոլոր թագաւորները հպատակվում են պապին ու պատւում են նրան իբրեւ այդ աստիճանը կրողի։ Սակայն, չը նայած բոլոր ազգերի այդ համաձայնութեան, մի բուռն հայեր, քրիստոնեայ լինելով հանդերձ, մերժում են հպատակվել պապին։ Այդ դեռ բաւական չէ, մի բուռն հայերը, իրանց ըմբռնողութեան մէջ աւելի պինդ պահվելու համար, իրանց մէջ այնպիսի մարդկանց են հոգեւոր բարձր աստիճաններ տալիս, որոնք յայտնի են իբրեւ պապի ամենախիստ հակառակորդներ։ Հայերը իրանց ամբարտաւանութիւնը նոյն իսկ այն աստիճանին են հասցնում, որ որոշ ժողովներին նզովներ են կարդում իրանց եկեղեցիներում պապի նախորդների դէմ։ Մի չինծու գոռոզութեամբ դիպլոմատ-արքեպիսկոպոսը յայտարարում էր, թէ այդ հանգամանքը աւելի արհամարհանքի է արժանի, բայց մի եւ նոյն ժամանակ առաջ էր

բերում մի այսպիսի նուրբ փաստաբանութիւն։ Պապը, ասում էր նա, իր հպատակների մէջ պահպանում է մի խորին պատկառանք դէպի նորին մեծութիւն Շահը, բայց կարող է գանգատվել, որ Շահն էլ նոյնը չէ անում իր վերաբերմամբ. անչուշտ պապը պիտի կարծէ թէ այդ բոլորը կատարվում է հայերի մէջ Շահի հրամանով կամ թոյլտուութեամբ, թէեւ իսկապէս կատարվում է առանց նորին մեծութեան դիտութեան *)։

Դիւանագիտական այս նուրբ մանուածքի մէջ դժուար չէ նկատել, որ «սուրբ» հայրերը, առանց խղճահարվելու, պետական անհատատարմութեան կասկածներ էին տարածում ամբողջ հայ ժողովրդի վրա, չահագործում էին «Քրիստոսի փոխանորդի» քաղաքական դիրքը այն նպատակով, որ բռնութիւնների փոթորիկ յարուցանեն մի ազգի դէմ, որ առանց այդ էլ խորովվում էր օր ու գիշեր։ Հային տանջում, կեղեքում էին՝ մահմեդականացնելու համար. Քրիստոսի փոխանորդները տեսնում էին այդ, եւ ոչ միայն չէին համարձակվում ծպտուտ անգամ հանել այդ իրողութեան դէմ, այլ եւ ուզում էին, որ իրանց էլ տրվի հարստահարելու, կեղեքելու նոյն իրաւունքը, որպէս զի մահմեդականութեան ճանկերից ազատված հայութեան պատառները կարելի լինի պապական

*) „Снош. Пет. Вел.“, եր. XIII.

դարձնել։ Եւ նկատեցէք. բերանի մի անկիւնով այսպիսի բաներ չընդալով պարսից կառավարութեան ականջին, նրանք միւս անկիւնը դարձնում էին դէպի հայերը եւ յուսադրում էին նրանց Եւրոպայի օգնութեամբ...

Եթէ Հռոմի գործակատարները հնարաւոր էին համարում այս տեսակ ստորութիւններով յաղթել հայերի յամառութիւնը, հայերն էլ ոչինչ անյարմարութիւն չէին տեսնում այն բանի մէջ, որ յայտնում էին պարսից իշխանութիւններին, թէ լատինները լրտեսութիւն են անում Պարսկաստանում, թէ նրանք կրօն չեն տարածում, այլ ազատամբութեան եւ յեղափոխութեան մտքեր։ Տուրնըֆօր հաւատացնում է թէ այս մատնութիւնները տեղ էին հասցնվում կաթոլիկների միջոցով եւ հայերը այդպիսով կարողացան, վերջ ի վերջոյ, հեռացնել քարոզիչներին իրանց երկրից։ Այդ պատճառով էլ Տուրնըֆօր այնքան վրդովված է «հերձուածող հայերի» դէմ եւ բացականչում է թէ նրանք «ոչ մի բանից այնքան չեն վախենում, ինչպէս մեր (կաթոլիկ) քահանաների սուրբ առաջադիմութիւնից»։ Այս խօսքերի մէջ նատած է XVII դարի կաթոլիկը, թէեւ նա մի եւ նոյն ժամանակ գիտուն բուսաբան էլ էր։ Ուրիշ կերպ չէ կարելի հասկանալ թէ ինչպէս էր, որ այդ գիտնականը իր ճանապարհորդութեան ժամանակ ոչ մի տեղ չը

զգաց, թէ երբ մի ժողովուրդ յամառութեամբ կպած է իր կրօնին, իր հաւատալիքներին, նրան զօռով, ակամայ, բռնի կերպով կրօնափոխ անելը անարդարութիւն է եւ թէ չէ կարելի այդքան վրդովվել «սուրբ առաջադիմութեան» խանգարման համար, քանի որ այդ առաջադիմութիւնը սուրբ լինել չէր կարող հէնց այն պատճառով, որ ձեռք էր բերվում քաղաքական ինտրիգների միջոցով, մի ամբողջ ժողովրդի պատակման, արտասուքների գնով...

Ի զուր, սակայն, կարծում էին Քրիստոսի տեղապահները թէ պարսից չահերը այն աստիճան երեխաներ են, որ իրանց ձեռքով կը հասցնեն կրօնափոխութեան պտուղը եւ կը գցեն պրօպագանդայի բերանը։ Պարսիկն էլ կրօն ունէր եւ նոյնպէս պարտաւորված էր իր կրօնին հետեւողների թիւը աւելացնել։ Եթէ հայերը ռուս էին, ինչու նրանք չը պիտի որսացվէին Մուհամմէդ մարգարէի համար, այլ պիտի յանձնվէին գեաւուր պապի ձեռքը։ Զուղայի խռովութիւնները, մատնութիւնները հէնց այդ միտքը տուին պարսիկներին, եւ Շահ-Ցուսէյինը կամեցաւ հրաման արձակել, որ հայերը մահմեդական դառնան։ Բայց նոյն Ցովհաննէս Մրքուզ վարդապետը, որին տեսանք եզուիտների դէմ կռւելիս, պաշտպանեց քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնը պարսիկ

հոգեւորականների առաջ եւ խափանել Շահի մտադրութիւնը։ Ջուղան չը մոռացաւ իր ազատարարին եւ յարգեց նրա յիշատակը սուրբի հռչակով։ Մենք էլ պիտի ծանօթանանք այդ դէմքի հետ։

Ժողովրդական աւանդութիւնը հրաշքներ է պատմում Ցովհաննէս վարդապետի գիտնականութեան մասին։ Ասում են, որ երբ Շահ-Ցուսէյինը հրամայեց իր գիտնական մօլլաներին կրօնական վէճի նստել հայ վարդապետի հետ, պարսից այդ իմաստունները ծունկ չոքեցին եւ աղաչեցին թագաւորին չանել այդպիսի բան, որովհետեւ, ասում էին, Ցովհաննէս վարդապետը գիտնական է, մենք նրանից ենք իմաստութիւն սովորում եւ նրա դէմ գնալ չենք կարող *)։ Վարդապետը հմուտ պարսկագէտ եւ արաբագէտ էր, թարգմանել էր աստղ Աւետարանը պարսկերէն եւ արաբերէն լեզուներով. բացի դրանից նա ճարտար նկարիչ էր, այնքան բնատուր ընդունակութիւն ունէր, որ նոյն իսկ անուսուցիչ ժամացոյց էլ չինեց։ Եւ վերջապէս նկատի առնենք նրա ստացած «տիեզերալոյս» անունը, որ ահագին գիտնականութեան մի վկայական է։ Գուցէ մասամբ հասկանալի լինի այդ տիտղոսը, եթէ աչքի առաջ ունենանք վարդապետի մեծ աշխատասիրութիւնը. նա գրել է 19 հայերէն չարադրութիւններ, բոլորն էլ կրօնական բովանդակութեամբ. հայ պորտաբոյծ եւ հայկատակ հոգեւորականութեան մէջ այնքան անօրինակ էր այսչափ գրասիրութիւնը, որ Ցովհաննէս վարդապետի վերաբերմամբ չափազանցութիւն չը պիտի համարվէր «տիեզերալոյս» անունն անգամ։ Բայց բացի այդ տիտղոսից, նրան յատկացրված էր եւ «Թագաւորաց Աստուածաբան» պատուանունը, որովհետեւ նախ քան Շահ-Ցուսէյինի հետ կրօնի մասին խօսելը, նա հռչակված էր իբրեւ մի հեղինակ, որ քրիստոնէութեան վերաբերութեամբ երկար բացատրութիւններ էր տուել եւ նրա հօրը, Շահ-Սուլէյմանին։ Պատմում են, որ մի անգամ Շահ-Սուլէյմանը, այցելելով Ամենափրկչի վանքը, հարց ու փորձ է սկսում պատկերների մասին. Ցովհաննէս վարդապետը պատասխաններ է տալիս եւ ապա հաւաքելով թագաւորի հարցերն ու իր պատասխանները, կազմում է մի գիրք, մի երեսը հայերէն եւ մի երեսը պարսկերէն, ու ներկայացնում է Իրանի ինքնակալին։ Ամբողջ պալատը հիանում եւ սքանչանում է վարդապետի իմաստութեան վրա եւ մեծ պատիւներ է անում նրան։

*) «Ազգասէր» շաբաթաթերթ, Ա. տարի, № 12, եր. 95.

Ահա այդ «գլուխ-գործոցը» մենք ունենք

մեր առջեւ դրած *) եւ կարող ենք հասկացողութիւն կազմել մեւս աշխատութիւնների մասին, որոնք, որքան յայտնի է, մեծ մասամբ չը հրատարակվեցան եւ անյայտութեան մէջ էլ կորան։ Գրուածքը, եթէ նրա հետ կապված պահենք հեղինակի ստացած հռչակը, մեր առջեւ պարզում է ժամանակի դրութիւնը, նրա ամբողջ հոգեբանութիւնը։ Որքան քիչ բան էր հարկաւոր այն տգէտ դարում՝ «տիեզերալոյս» դառնալու համար։ Եթէ ճիշտ է, որ Շահինշահի ամբողջ արքունիքը հիացած էր հայ վարդապետի իմաստութեան վրա, եթէ ճիշտ է, որ վախենում էին նրա հետ վէճի բռնվելու, դա միայն կարող է հաստատել այն, յամենայն դէպս անսխալ, իրողութիւնը, որ պարսից արքունիքն էլ չէր բարձրացել մտաւոր զարգացման այն ստոր աստիճանից, երբ մի վարժ ու ընդունակ գրագէտ, մի չատ կարդացած մարդ ապշեցնում է մարդկանց։ Մեր «տիեզերալոյսը» իր մտաւոր նեղ ու սահմանափակ հո-

*) Տպված է Կալկաթայում 1797 թին հետեւեալ վերնագրով. «Գիրք պատմութեան արարեալ ի Նորն Զուղայու սուրբ Ամենափրկչի գերահրաշ վանի միաբան Յովհաննէս հզնազդեաց վարդապետին՝ վիճաբանութիւն առ Շահ Սլէմանն Պարսից»։ Մի վերին աստիճանի անշնորհք տպագրութիւն է, լի անհամար սխալներով, առանց կէտադրութեան. տպողը ծանօթ չէ եղել արհեստի նոյն իսկ տարրական պահանջներին. այդ պատճառով գիրքը աղճատված է, եւ չանքեր են հարկաւոր նրան հասկանալու համար։

րիզոնով, իր աղքատիկ պաշարներով մէկն էր այն հայ վարդապետներից, որոնք միջնադարեան սխոլաստիկայի չոր ու ցամաք անունդը գործ էին դնում աստուածաբանական հարցեր լուծելու համար եւ որոնց գրուածքները ոչնչով լաւ կամ վատ չեն Յովհաննէս վարդապետի փիլիսոփայութիւններից, թէեւ «տիեզերալոյս» կոչվելու բախտին չեն արժանացել։ Նոյն իսկ լեզուի կենդանութիւն, ոճի հարստութիւն, ուռուցիկ պերճաբանութիւն կամ վճիտ պարզութիւն մենք չենք գտնում Զուղայի գոված գիտնականի մօտ։ Այլ եւս չենք խօսում այն մասին, որ մինչեւ իսկ սխոլաստիկան էլ չէր կարող ցոյց տալ այդ դրքի մէջ մի հատ նորութիւն, մի գոհար։

Բայց ինչպէս էր, որ մի այդպիսի սովորական միջակութիւն արժանացաւ այդքան մեծ պատիւների։ Այս հարցի պատասխանը պէտք է որոնել ժամանակի դրութեան մէջ։

Զուղան հետզհետէ ընկնում էր։ Կարճատես էր այդ փարթամ ու փայփայված գաղթականութեան փայլը հայկական հորիզոնի վրա։ Նա մի գեհաւոր աստղի կեանք ստացաւ. եւ աւելի չէր կարող ունենալ, քանի որ այնքան մօտիկ հարեւան էր պարսից մայրաքաղաքին։ Զրկեցէք վաճառականին արտօնութիւններից, եւ նա կը դառնայ ջրից հանած ձուկ։ Պարսից կառավարութիւնը մի ժամանակ քաջալերում էր

հայ վաճառականներին, բայց դա մի ժամանակ էր, Շահ-Աբաս մեծի ժամանակը։ Այժմ ուրիշ աչքով էին նայում Ջուղային. թագաւորները ծծել էին ուղում հարստացած հայերին, եւ Ջուղան ընկնում էր, իսկ նրա ազգաբնակութիւնը ուղեւորվում էր դէպի հարուստ Հընդկաստանը։

Անկումը ամէն կողմով էր։ Ամենափրկչեան դպրոցը համարեա այլ եւս չը կար։ Մենք գիտենք արդէն, որ նա մեծ առաջադիմութիւն էր միայն ժամանակի ընդհանուր անդրադարձութեան համեմատութեամբ. բայց իսկական «տիեզերալոյսներ» տալու վիճակից, ի հարկէ, շատ հեռու էր Պարսկաստանի խորքում կղզիացած, դրսից որ եւ է լոյս չը ստացող այդ հիմնարկութիւնը։ Բայց երբ մարում էր եւ այդ ճրագը, երբ նորից ընդհանուր անդրադիտութեան խաւարն էր գալիս, բնական էր, որ իր անցեալով փառաւոր դպրոցի լաւագոյն աշակերտ Յովհաննէս վարդապետը աքանչացողներ, մեծամեծ տիտղոսներ հնարողներ ունենար։ Ուրեմն մեր տիեզերալոյսի ուռցրած գիտականութիւնը ժամանակի տգիտութեան չափն էլ է որոշում։

Կար, ի հարկէ, եւ այն հանգամանքը, որ Յովհաննէս վարդապետը կարողացել էր ազատել հայոց եկեղեցին պարսիկների ձեռքից. եւ այդ կողմից միանգամայն հասկանալի եւ բնա-

կան է թէ ժամանակակիցների եւ թէ յետագաների երախտագիտութիւնը։ Եւ կասկած չը կայ, որ այդ երախտագիտութիւնը աւելի մեծ չափեր կունենար, եթէ վարդապետը նոյն աջողութիւնն ունենար եւ եզուիտների դէմ սկըսած կռւի մէջ։ Բայց այստեղ անհնարին էլ էր աջողութիւն ունենալ։ Ստեփանոս եպիսկոպոսը, Ջուղայի մէջ հալածանք հանելով կաթոլիկների դէմ, կամեցաւ ընդհանրական դարձնել այդ հալածանքը ամբողջ Հայաստանում. եւ հէնց, երեւի, այդ էր պատճառը, որ երբ Ջուղայեցիների ջանքերով գահընկէց եղաւ Նահապետ կաթողիկոսը, Ստեփանոսը չատպեց կաշառքներով կաթողիկոսութիւն ձեռք բերել եւ գնաց էջմիածին։ Բայց դա վտանգաւոր խաղ էր։ Նահապետը եզուիտների աջակցութեամբ չուտով էլի գահ բարձրացաւ, իսկ Ստեփանոսը մատնվեց Երեւանի խանի ձեռքը, ծեծվեց, բանտարկվեց եւ բանտում էլ մնաւ 1695-ին։ Հէնչ բան չէր եզուիտների դէմ մարտնչելը...

Եզրափակենք մեր խօսքը յիսուսեան այս կրօնաւորների մասին։ Նրանք երկար չը մնացին հայերի մէջ. բայց անարդարութիւն կը լինէր ուրանալ նրանց գործունէութեան դրական կողմը։ Երկու խոշոր չարժուններ, որոնք մեր նոր պատմութեան անկիւնաքարերն են կազմում, առանց որոնց հայութիւնը դեռ չատ ժամանակ լճացած ու յետադէմ կը մնար, ե-

զուիտական ազգեցութեան տակ սկզբնաւորվեցին, ազգնային դրութեան մէջ մտան։ Այդ չարժումներից մէկն այն է, որ Իսրայէլ Օրիի անուան հետ է կապված, իսկ միւսը—Մխիթար Սեբաստացու հետ։ Առաջինը քաղաքական չարժում, երկրորդը—գրական։

XI

Դեռ Աբգար Թոխաթեցու մասին խօսելիս՝ մենք ընդգծեցինք այն կարեւոր նշանակութիւնը, որ վիճակվում էր Կ. Պոլսին հայկական տպագրութեան գործի մէջ։ Աբգարը, հարկադրված լինելով իր գործունէութիւնը մի այլ տեղ փոխադրել, ընտրեց, ինչպէս գիտենք, Թիւրքայ մայրաքաղաքը։ Կ. Պոլսի հայութիւնը, ինչպէս Հայաստանին ամենից մօտ մի խոշոր գաղթականութիւն, այն փոքր ի շատէ յարմար միջնավայրն էր, ուր հայոց եկեղեցին կարող էր ազատ, առանց կաթոլիկ դրաքննութեան խստութիւններին ենթարկվելու, օգտվել տպագրական մամուլից իր պէտքերի համար։ Սակայն Աբգարի ժամանակից անցաւ հարիւր տարուց աւել, եւ Կ. Պոլիսը տպարանական ոչինչ գործունէութիւն դեռ չէր տեսել։ Հայ վարդապետները Եւրոպայի հեռաւոր կողմերում էին ազատ մամուլի տեղ որոնում. ինչպէս էր, որ Կ. Պոլիսը, նրանց ճանապարհի վրա գտնվելով, չէ կարողացաւ կայան դառնալ նրանց

ուզած տպարանի համար եւ հարիւր տարվայ ընթացքում մի տպագրած տող էլ լոյս չէ հանել։

Մեզ արդէն ծանօթ փաստերը հաստատում են, թէ ինչ էր այդ երեւոյթի պատճառը։ Մի տեղ, ուր բարքերը կատարեալ վայրենացման են հասնում, ուր սանձարձակ կրքերը, հալածանքները, փոխադարձ մատնութիւնները տակն ու վրա են անում հասարակութիւնը ամբողջ դար, ստեղծելով համարեա մի մշտական ահաբեկ դրութիւն, տէրրոր,—մի այնպիսի տեղ չէին կարող պատուաստվել առհասարակ կուլտուրական ձեռնարկութիւններ եւ մանաւանդ տպարան, որ պահանջում է որոշ աստիճանի ժառանգ պատրաստութիւն։ Խաւարը Գուտենբերգի գիւտի առաջամած թշնամին է. իսկ մենք գիտենք, թէ որքան թանձր էր խաւարը այն հոսանքների մէջ, որոնք բռնացել էին Կ. Պոլսի հայերի վրա, ինչպէս տգիտութիւնն ու ամբարտաւան փառասիրութիւնն էր ասպարէզի տէրը դարձել։ իսկ ենիչէրական անձարձակութիւնը—նպատակին հասնելու ամենաապահով միջոցը։ Ո՞վ այդպիսի ժամանակներում պիտի մտածէր գրքի մասին եւ մանաւանդ ով պիտի տանջանքներ ու վնասներ յանձն առնէր ժողովրդին գրքեր տալու բարձր, վերացական գաղափարի համար։

Բայց XVII դարում Կ. Պոլսի հայութիւնը

պատած այդ խաւարի մէջ երեւում է մի փոքրիկ, համեստ չողւ։ Դա մի հասարակ մարդ էր, Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան։ Ճանկարծ, անսպասելի կերպով, 1677 թուին կ. Պոլսում հիմնւում է մի տպարան՝ այդ աշխատասէր, զարգացած մարդու ջանքերով։ Նա պատրաստել է տալիս տառերի մայրեր, սարքում է տպարանը, մինչեւ իսկ փորձի համար երկու փոքրիկ տետրակ է հրատարակում—մէկը իր սեփական ոտանաւոր աշխատութիւնը, որ Երուսաղէմի նուիրական վայրերի նկարագրութիւնն է (պատկերազարդ), իսկ միւսը Ներսէս Շնորհալու «Ճիտուս Որդի» քերթուածի մի մնայորդ կտորը։ Դրանից աւելին չը կարողացաւ անել Երեմիա Չէլէպին իր անկատար եւ աղքատիկ տպարանում, եւ այնուհետեւ ամբողջ քսան տարի էլ կ. Պոլսում ոչ մի հատ գիրք չը տպվեց։

Քէօմիւրճեանի այսքան կարճատեւ եւ աննշան տպարանական գործունէութիւնը յիշատակութեան արժանի չէր լինի, եթէ նրա պատրաստել տուած մայրերը նոյն դարի վերջում ուրիշները կարգի չը բերէին, չը բարեփոխէին ու նոր տպարան չը բաց անէին։ Այդպիսով Երեմիան առաջինն էր, որ զարկ տուեց, գաղափար կենդանացրեց. XVIII դարում տպագրութիւնը ծաղկեց կ. Պոլսում եւ չատ եռանդուն գործունէութիւն ցոյց տուեց. ուրեմն, այդ գործունէութեան նախահայրը ամենայն իրա-

ւունքով Քէօմիւրճեանը պիտի համարվի։ Անշուշտ, նա կարող էր աւելի բեղմնաւոր տպագրիչ լինել, որովհետեւ մի չատ լաւ պատրաստված, հասկացող մարդ էր. բայց, ինչպէս երեւում է, ժամանակակից հանգամանքները աւելի զօրեղ հանդիսացան, այնպէս որ նա ստիպված եղաւ բաւականանալ երկու տետրակների հրատարակութեամբ։

Բանն այն է, որ ապրելով մի խռովայոյզ ժամանակում, Երեմիա Չէլէպին ձեռքերը ծալած, անտարբեր չը մնաց։ Իբրեւ մի հմուտ աշխարհական հեղինակ, նա մէկն էր այն հազուագիւտ մարդկանցից, որոնք երեւացել են մեր պատմական անցեալում, դարերի այն երկար չրջանի մէջ, երբ գրագիտութիւնը, մանաւանդ հեղինակութիւնը հոգեւորական դասի արտօնութիւնն էր կազմում*)։ Մինչեւ Երեմիայի ժամանակները մեր պատմութիւնը չատ չէ ճանաչում այնպիսի աշխարհականներ, որոնք նրա պէս պատկառելի դիրք գրաւէին իրեւ

*) Ինորոշ է Առաքել պատմագրի վերաբերմունքը դէպի աշխարհականները։ Կամենալով խօսել Ջուղայում հռչակված նկարիչ Մինաս վարպետի մասին, նա հարկ է զգում նախ դրել այսպիսի խօսքեր. «Զարտ եմ համարում իբրեւ ականատես զանց չանել և ուրիշ շնորհալի մարդկանց. թէպէտ և դրանք աշխարհականներ են, բայց հաւատով քրիստոնեայ են և աղգով հայ» (բ. տպագր., եր. 409)։ Կարծես պատմագիրը մի կերպ ներողութիւն է խնդրում, որ ինքը, լինելով վարդապետ, պիտի խօսէ իր գրքի մէջ աշխարհական, թէև շնորհալի մարդկանց մասին...

լեզուագէտ, իրրեւ հեղինակ, մի խօսքով իբրեւ լուսաւորված մարդ։ Եւ Ֆէօմիւրճեանը խուցի հեղինակ չէր, ոչ էլ իրանց գիտնականութեամբ անմատչելի ու բարձրաթռիչ մարդկանցից մէկը. նա գործում էր ժողովրդի մէջ, իր ոյժերը ծառայեցնում էր հասարակութեան շահերին։ Մի հասարակական գործիչ էր գրքերի սիրահար այդ մարդը եւ այնքան խելօք ու հասկացող, որ նոյն իսկ հոգեւորականութիւնը դիմում էր նրա խորհուրդներին, շատ դէպքերում հաւատակվում էլ էր նրա հեղինակաւոր խօսքին։

Տարաբախտաբար, մենք շատ աղքատիկ տեղեկութիւններ ունենք այս նշանաւոր գործիչի կեանքի մասին։ Ցաւալի է այնքանը, որ Ֆէօմիւրճեանը շատ գործունեայ դեր է կատարել Կ. Պոլսի եւ Երուսաղէմի խառնակութիւնների եւ անկարգութիւնների ժամանակ։ Նա Մարտիրոս Կաֆայեցու անձնական բարեկամն էր եւ քարտուղարը։ Մօտիկ կանգնած լինելով պատրիարքական աթոռի շուրջը կուռղներին, նա աշխատում էր մեղմացնող, հաշտեցնող դեր կատարել։ Որովհետեւ չարիքը միանգամից արմատախիլ անել չէր կարելի, ուստի Երեմիային մնում էր որքան կարելի է չատերին համոզել, թէ ինչ դժբախտութիւններ են ծնեցնում անսահման ու անվերջ ժժտութիւնները։ Նա ջանք չէր խնայում կուռղների բռնկված կրքերը

հանգցնելու համար, գրում էր, անձամբ գործում էր, խրատում։ Երբ Եղիազարը ստացաւ առանձին կաթողիկոսութեան հրովարտակ, Կ. Պոլսում գտնվեցան հայեր, որոնք սարսափահար եղան այն պատակտումից, որ մտցնում էր ազգի մէջ այդ վտառամոլ կղերականը։ Երեմիա Չէլէպին այդպիսիների գլուխն անցաւ եւ նրանց կողմից պատգամաւոր գնաց Եղիազարի մօտ, Բերիա, խօսելու եւ հասկացնելու համար։ Երկար ժամանակ նա համոզում էր Եղիազարին յետ կանգնել թիւրքահայերի համար առանձին կաթողիկոսութիւն հիմնելու մտքից, հասկացնում էր թէ ինչ վտանգներ են կապված այդ քայլի հետ։ Բայց զուր էին նրա բոլոր ջանքերը...

Տեսնելով որ ոչ մի քարոզ, ոչ մի ապացոյց չէ ազդում, Ֆէօմիւրճեան այնուհետեւ աշխատում էր գոնէ մեղմացնել այն կատաղութիւնը, որով Եղիազարն ու Մարտիրոս Կաֆայեցին կուռում էին իրար դէմ, մի կռիւ, որից միայն խռովութիւնների քաոսն էր տակն ու վրա լինում, առանց դրական որ եւ է օգուտ տալու։ Այո, անհաշտութեան եւ վայրենի կրքերի բոցերը հանգցնելն էլ այն տխուր ժամանակներում բարերարութիւն էր։ Այնքան հեռու էին գնացել անձնական կռիւները, որ այլ եւս հնար չը կար հաստատելու թէ ո՞րն է արդար եւ որը՝ մեղաւոր. միակ հնարաւոր ելքն էր հաստա-

տել խաղաղութիւն, ինչպէս էլ լինի նա։ Դժուար է հասկանալ թէ ուր պիտի հասնէր Եղիազար—Մարտիրոսեան մենամարտութիւնը, եթէ Բէօմիւրճեանի հաշտեցնող ազդեցութիւնը չաղթանակ չը տանէր։ Երբ Յակոբ կաթողիկոսը երկրորդ անգամ Կ. Պոլիս գնաց, երեմիան ներկայացաւ նրան եւ համոզեց ուղարկել Մարտիրոսին Երուսաղէմ՝ Եղիազարի հետ հաշտվելու համար։ Այդ խորհուրդը, բարեբախտաբար, ընդունվեց եւ հաշտութիւնը կայացաւ. դա նշանակում էր, որ մէջտեղից վերացաւ խռովութիւնների, կեղեքումների, կաշառակերութեան մի մեծ պատճառ էլ։

Բայց գործունէութեան այսպիսի եղանակը չը պիտի կարծել տայ թէ Երեմիան հարկաւոր դէպքում չէր բողոքում։ Երբ Մարտիրոս Կաֆայեցու ջանքերով Կ. Պոլսի պատրիարք դարձաւ Կրպօն, Բէօմիւրճեանը յանցանք համարեց լռելը եւ մի նամակի մէջ յանդիմանեց Մարտիրոսին, որ նա մի տգէտ ու անպէտք ատրէերին պատրիարքութիւն է տուել։ Մարտիրոսը, մոռանալով Երեմիայից վայելած բարերարութիւնները, այդ յանդիմանական նամակը ուղարկեց Կրպօին։ Երկուսն էլ կատաղած էին այդ համարձակութիւնից եւ միասին եռանդից ընկան՝ Բէօմիւրճեանին բռնելու համար։ Բայց սա կարողացաւ թաղնվել եւ ազատվեց երկու հոգեւորականների վրէժխնդրութիւնից։ Այդ բանը դժուար չէր նրա համար, որովհետեւ թիւրքերի մէջ էլ պատիւ էր վայելում իբրեւ խելօք մարդ եւ հեղինակ։

Չիմանալով Երեմիա Չէլէպիի կեանքի մանրամասնութիւնները, մենք չենք կարող ասել թէ կարող էր նա առհասարակ մի ազդու, ղեկավարող դեր կատարել այն ժամանակվայ հայութեան մէջ։ Բայց, յամենայն դէպս, կասկածելու տեղիք չը կայ, որ Կ. Պոլսի մէջ մի նոր հոսանք կարող էր ստեղծվել, եւ հայ ազգը ինքնապաշտպանութեան շատ գործերից ձեռք կը վերցնէր, եթէ Երեմիայի նման մարդկանց թիւը շատ լինէր։ Ծուսահատ մենակութեան ձայն է լսվում նրա այն նամակից, որ գրված է Եղիազար կաթողիկոսին 1690 թուականին՝ ժամանակակից դէպքերի առիթով։

Այդ դէպքերը գնալով աւելի ողբալի կերպարանք էին ընդունում։ Բաւական չէին պատրիարքների եւ պատրիարքացուների կռիւները, որոնք չարունակում էին նախկին կատաղութեամբ քարոզվել անել ժողովրդի բարեկեցութիւնը, ամէն մի օրինական կարգ ու կանոն—եւ ահա սկսվում է մի նոր աղէտ։ Կրօնական կռիւները Ջուղայից թռչում են Կ. Պոլիս, այստեղ էլ տակն ու վրա են անում հայերին եւ «հերձուածող ու ուղղափառ», «հայ եւ ֆրանկ» անունները հրապարակ են նետվում՝ լուսաւորչական եւ կաթոլիկ հայե-

րին բաժան-բաժան անելու, խառնելու, թշնամացնելու համար։ Կ. Պոլսում առաջին անգամն էր, որ հայը ասում էր թէ ինքը հայ չէ, այլ ֆրանկ. բայց այդ տխուր հանգամանքը վաղուց էր յայտնի Հայաստանում, դեռ ունիթօռների ժամանակից։ Եւ դա բնական էր մի ազգի համար, որ իսկապէս վաղուց էր դադարել ազգ լինելուց, այս բառի լայն մտքով, վաղուց էր դարձել մի կրօնական համայնք, ղեկավարվելով կրօնաւորի խնամակալութեան տակ, մինչեւ ոսկորների ծուծը տոգորվելով վանական գաղափարներով եւ կորցնելով հայրենիքի շահերի հասկացողութիւնը։ Այսպիսի համայնքի մէջ կրօնը ազգութեան գաղափարից բաժանվել չէր կարող, եւ անհնարին պիտի լինէր զարգացնել այն միտքը թէ հայը, կաթօլիկութիւն ընդունելով, շարունակում է հայ մնալ։ Պատճառն այն էր, որ չը կար աշխարհական՝ աւելի լայն ու համբերող կրթութիւն, չը կային մարդիկ, որոնք սովորած լինէին արեգակի տակ գտնվող աշխարհի չարն ու բարին էլ գնահատել։

Ահա ինչ էր գրում Երեմիա Չէլէպին յիշեալ նամակի մէջ. «Ապա ուր գնենք այստեղ եկած հասած ատելութիւնն ու նախանձը, հայերի մէջ սկսված նոր վրդովմունքը, որից առաջանում է գայթակղութիւն չատերի համար, որովհետեւ չընջում են «կաթօլիկ եւ հերձուածող, Ֆրէնկ եւ հայ». ու վերջը ով գիտէ որտեղ է

լինելու»։ Երեմիան հասկանում էր, որ այդ ժամանակ խռովութիւնները դեռ միայն սկսվում են։ Սա մարգարէական հեռատեսութիւն էր. եղբայրասպան ատելութիւնը ինչ զզուելի տեսարաններ պիտի բաց անէր Կ. Պոլսում այդ նամակից մի տասը տարի անցած։ «Մենք մեր ցաւն ունէինք—շարունակում է նա—եւ այժմ հասկանալով, որ սա դեռ երկունքի սկիզբն է, շուարած ենք մնացել. մէկն օրհնում է, միւսը անիծում, իսկ երրորդը, որ աւելի եւս չար է, հանում է մեզ հաւատից» *)։

Ահա ինչպիսի մարդիկ էին պակասում հայերին։ Բէօմիւրճեանը մենակ էր եւ նրան չէին լսում։ Նա գանգատվում է, թէ երբ ուզում է խօսել եւ հասկացնել, մարդիկ սկսում են յանդիմանել եւ ասում են թէ ով է նրան իշխան եւ դատաւոր կարգել իրանց վրա։ Այդ պատճառով էլ նա դիմում էր հայոց կաթողիկոսին, որպէս զի գոնէ դրանով կատարած լինի իր պարտականութիւնը։ Սակայն ինչ պիտի կարողանար անել Եղիազարը, մի մարդ, որ ինքն էր այնքան վատ օրինակ հանդիսացել իբրեւ փառասիրական ձգտումների համար անվերջ խռովութիւններ յարուցանող. ում պիտի նա հասկացնէր թէ վատ են այն արարքները, որոնց մէջ նա ինքը երկար տարիներ այնպիսի տխուր

*) Զամչեան, Գ., եր. 722.

հռչակ էր հանել։ Եւ բացի դրանից, նա չուտով մեռաւ (1691), իսկ նրան յաջորդած Նահապետ կաթողիկոսը թէեւ սկսեց լաւ երեւալ կաթոլիկների աչքում, բայց դրանով միայն կասկած յարուցեց թէ լատինամոլ է եւ աւելի եւս գրգռեց հայ հոգեւորականների հալածողական կրքերը։ Երեմիա Զէլէպին չը տեսաւ այդ կրքերի կատաղութեան չրջանը։ Նա վախճանվեց 1695 թուին՝ 60 տարեկան հասակում։

Հեղինակներ կան, որոնք բախտի խորթ զաւակներ են։ Այդպիսիներից մէկն է եւ Քէօմիւրճեանը։ Նա թողել է բազմաթիւ գրական վաստակներ, բայց, որքան մենք գիտենք, տպագրվածը միայն մի հատն է, այն փոքրիկ տետրակը, որ լոյս տեսաւ հեղինակի տպարանից. իսկ մնացած աշխատութիւնների մասին միայն կրկատու տեղեկութիւններ են մնացել, եւ հայոց գրականութեան պատմութիւնը, զժբախտաբար, այդ վայր ի վերոյ տեղեկութիւններով պիտի միայն բաւականանայ։

Երեմիա Զէլէպին յայտնի է թէ իբրեւ թարգմանիչ եւ թէ իբրեւ հեղինակ։ Նա չատ լաւ գիտէր թիւրքերէն, յունարէն եւ լատիներէն։ Եւ ահա այդ լեզուագիտութեան արդիւնքը. թիւրք գրագէտների խնդիրքով նա թիւրքերէնի է թարգմանել Յորենացու պատմութիւնը քաղաքացիրէն, ամբողջ նոր կտակարանը եւ մի քանի կտորներ հին կտակարանից. յունարէնից

եւ լատիներէնից չատ բաներ թարգմանեց հայերէնի։ Իսկ նրա ինքնուրոյն հեղինակութիւններն են. ընդարձակ պատմութիւն օսմանեան թագաւորների՝ հինգ գրքի մէջ, այդ պատմութեան համառօտութիւնը, նոյնպէս եւ մի ուրիշ համառօտութիւն ոտանաւորով. Պարսկաստանի, Հնդկաստանի եւ Անատօլիայի նկարագրութիւնը, գրված գերմանական դեսպանի առաջարկութեամբ, մի աշխատութիւն, որի մէջ ընդարձակ տեղեկութիւններ կան Հայաստանի, հայ կաթողիկոսական թեմերի, վանքերի մասին եւ որին կցված էր աշխարհացոյց քարտէզ։ Բայի այդ բոլորից մեծ թիւ են կազմում նրա ոտանաւորները, ճառերը, քարոզները, նամակները։

Բայց ամենից նշանաւոր է ժամանակակից անցքերի պատմութիւնը, որը Քէօմիւրճեան գրել է, ինչպէս վկայում են տեսնողները, հմտութեամբ եւ ստուգութեամբ։ Շատ ցաւալի է, որ այդ պատմութիւնը մինչեւ այսօր չէ տպագրված. իսկ թէ որքան մեծ գրկանք է դա հայ պատմագրութեան համար, կարելի է իմանալ հետեւեալ վկայութիւնից, որ տալիս է Ձեռագրին ծանօթ մարդը *)։

Հինգ մասն բաժանած է հեղինակը՝ իր պատմական գլխաւոր գրուածքը. յորս ազգին զաճազան եւ

*) Հ. Գ. Զարբհանալեան, «Պատմութիւն Հայերէն Դպրութեանն», բ. հատ., Վենետիկ, 1878, եր. 442—444։

կեղեցեաց ի տաճկաց աւերելն ու քանդիլը մի առ մի կը յիշատակէ. ու շարունակելով Առաքելի Դավրիժեցւոյ պատմութիւնը՝ Թուրքաց, պարսից և օսմանեան իշխողաց և բռնակալաց իրարու դէմ տուած պատերազմաց և յաղթութեանց աղետալի անցքը կաւանդէ, ու այն առթիւն եղած մանկաժողովոց սրտաճմլիկ նկարագիրն կընէ, երբ այլազգիք բռնութեամբ քրիստոնէից տղայքն իրենց զօրաց բանակին մէջ կը խառնէին, ու զանոնք պատերազմաց դաշտերը կը տանէին։ Մէջ կը բերէ անոնց ատելութիւն ու մախանքն ընդդէմ քրիստոնէից, ու նոր նահատակաց պատմութիւններն, երբ աստուածախրախոյս արիութեամբ՝ հաւատոյ ճշմարտութեան վրայ յօժարամիտ իրենց արիւնն ու կեանքը կը դնէին։

Դժնդակ ու տագնապալից ժամանակք էին մեր ազգին համար։ Երկիրն աւերակ ու ոտնակոխ, ուժոյ և բռնութեանց տխուր ասպարէզ ու նշաւակ եղած։ Եկեղեցիք հիմնայատակ տապալած, անոնց մէջ իրենց հոգւոյն սփոփանքն փնտռող ժողովրդեան արտասուքն ու հառաչանքը արհամարհելով։ Ուր որ կը հասնէր այն անգութ հրոսակաց ոտքը, վախն ու բարեպաշտութիւնը կը բռնադատէր երկրին բնակիչքը՝ անոնցմէ հեռու փախստեան մէջ իրենց փրկութիւնն ու ազատութիւնը փնտռել։ Սակայն ո՞րչափ ծանրագնի կըլլար իրենց այդ ապահովութիւնը։ Քանիներ առջի օրուան հարուստք, անակնկալ ու բռնադատ աղքատութեան մը դատապարտուած՝ փախստեան ճամբաներնուն վրայ սովէն կիյնային կը մեռնէին, և ընկեցիկ՝ գազանաց ճարակ և կերակուր կըլլային։ Քանինե՛ր ամուր ապաստարան մը գտնել կարծած ատեննին, իրենց յուսոյն մէջ խաբուած, վրայ կը հասնէին թշնամիք, և ունեցածնին

յափշտակելէն ետքը՝ զիրենք ալ կրակով կայրէին։ Ո՜րչափ աղեկտուր գորովալից էր ծնողաց թափած արցունքը և հառաչանաց ձայնը, իրենց գրկէն ու սրտէն յափշտակուած սիրելի զաւակաց ետեւէն. քանի փեսայք և հարսունք իրարմէ զատուած որոշուած ի հեռաւոր և յանդարձ պանդխտութիւն։ «Վա՜յ և եղուկ էր բնակչաց գաւառին, կըսէ պատմիչն, յորս խստասիրտքն և անօրէնքն արշաւէին»։

Այսպիսի ահաւոր արեանց և դառն արտասուաց պատմութիւնն է Երեմիայի երկասիրութիւնը, շարունակելով, ինչպէս կըսէ, Մեծոփեցւոյն ու Առաքելի գրուածները, ու աչքին առջև ունենալով երկիր մը՝ որուն համար իրաւամբ կերկրորդէ մարգարէին խօսքը. «Աշխարհ ձեր աւերակ, երկիր ձեր հրձիգ»։

Այս տեսակ մի հեղինակ իրաւունք ունի պահանջելու, որ իր յետագաները երախտագէտ ու պարտաճանաչ լինեն իր վերաբերմամբ, ազատելով իր թողած վերին աստիճանի հետաքրքրական եւ կարեւոր աշխատութիւնը անյայտութեան խաւարից եւ դարձնելով նրան ընդհանուրի սեփականութիւն։ Այդ կողմից Քէօմիւրճեանի բաղդակից է նրա բարեկամ Մաղաքիա դպիր Ճէվահիրճեան, որ շարունակել է նրա պատմութիւնը եւ որի գործն էլ անյայտ է մնում մինչեւ այսօր *)։

---

*) Թէ վերևում առաջ բերած կտորը և թէ այն հանգամանքը, որ Հ. Չամչեան իր «Հայոց պատմութիւնը» գրելիս օգտվել է և Երեմիա Չէլէպիի պատմագրութիւնից, վկայում են, որ ձեռագիրը գտնվում է Վենետիկի Մխիթարեան վանքում։ Պրոֆէսոր Ք. Պատկանեան, դեռ 1879 թւին հրատարակած իր „Библіографическій О-

XVII դարի վերջերի գործ է եւ Զաքարիա սարկաւագի «Պատմագրութիւնը» *)։ Սա իսկապէս ժամանակագրութիւն չէ, այլ կցկտուր պատմուածքների մի ժողովածու, որի մէջ առասպելը խառնված է իրողութեան հետ, ժամանակագրական կարգ չէ պահպանված, դէպքերը կուտակված են անկարգ։ Ինքը, հեղինակը, մի քանի տեղ խոստովանում է, թէ չը գիտէ որն է սուտ եւ որը ճշմարիտ, այլ գրի է առնում այն ամենը, ինչ լսել է ու տեսել։ Ծովհաննավանքում (Էջմիածնի մօտ) ուսում ստացած եւ 50 տարի սարկաւագութիւն արած Զաքարիան ժամանակակից է այնպիսի յայտնի կաթողիկոսների, ինչպէս են Փիլիպպոս, Ծակոբ. նա չատ դէպքերի առիթով հարց ու փորձ է արել նոյն իսկ Առաքել պատմագրից, ճանապարհորդել է չատ տեղեր, եղել է Կ. Պօլսում, Ջմիւռնիայում, Թաւրիզում։ Բայց եւ

*) Հրատարակված է Վաղարշապատում, 1870 թականին։

այդպէս, նա ժամանակակից վանական կրթութեան նեղ ու սեղմված չրջանից բարձրանալ չը կարողացաւ եւ նրա տեսածներին նոյնքան դժուար է հաւատալ, որքան լսածներին։ Այսպէս են հրաշագործ սուրբերի, նահատակների գերեզմանների վրա իջնող լոյսերի, մարդկանց խաբող դեւերի պատմութիւնները, դէպի որոնց հեղինակը տածում է մի միամիտ, վանական հաւատ։ Այդ միամտութիւնը չատ տեղերում յատուկ է եւ Առաքել պատմագրին, բայց այս վերջինը անհամեմատ բարձր է Զաքարիայից թէ իր պատրաստութեամբ, թէ նկարագրական ձիրքով եւ թէ դասաւորելու, վերլուծելու կարողութեամբ։

Դրա փոխարէն Զաքարիան ունի մի ուրիշ առաւելութիւն, որից զուրկ են նրա նախորդները։ Նրա անպաճոյճ, վայրիվերոյ «Պատմագրութեան» մէջ հաւաքված են բազմաթիւ փաստեր ժողովրդական կեանքից. այստեղ աւելի պարզ գծերով, քան երբ եւ իցէ առաջներում, երեւան է գալիս Արարատեան երկրի դիմագը (գլխաւորապէս Քանաքեռը, ուր ծնվել է հեղինակը) եւ մենք տեսնում ենք չատ աւօրեայ երեւոյթներ, որոնք թէեւ չունեն պատմական նշանակութիւն, բայց մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում իբրեւ ժողովրդական նիստ ու կացի, հաւատալիքների, կրած ճնշումների ու կեղեքումների պատկեր-

черкъ Армянской Исторической Литературы“ աշխատութեան մէջ, ցանկութիւն էր յայտնել, որ Քէօմիւրճեանի գործը չուտ հրատարակվի։ Բայց չը գիտենք, թէ ինչու Մխիթարեան հայրերը մինչեւ այսօր ապատած են պահում XVII դարի նշանաւոր հեղինակին։ Գուցէ արդելք է հանդիսանում Մխիթարեան «փոլիթիքան», բայց այդ դէպքում պէտք էր հրատարակութիւնը յանձնել մի ուրիշ հիմնարկութեան։ Պատկանեան ասում է, որ Վենետիկում է գտնվում նաեւ Ձէլվահիրճեանի գործը։ Ժամանակ է, որ այդ պատմական լիշատակարանները տպագրութեան յանձնվեն։

ներ։ Հեղինակը մեզ ծանուցած է ժողովրդի կեանքի մէջ—ահա թէ ինչն է գնահատելին նրա գործի մէջ. չատ դէմքեր ու դէպքեր բաւական կենդանի կերպով են նկարված. չահադրդիռ մանրամասնութիւններ են հանդէս գալիս այնպիսի տեղերում, ուր խստապահանջ պատմագրողը կը բաւականանար անցողակի, համառօտ յիշատակութեամբ։ Հետաքրքրական են մանաւանդ այն աւանդութիւնները, անեկդօտները, ուր գործողները պարսից Շահերն են, գլխաւորապէս Շահ-Աբաս մեծը։ Ասիական այս ահարկու բռնաւորի արարքները, ինչպէս երեւում է, ժողովրդին խօսակցութեան առատ նիւթեր էին տալիս, կազմելով չատ այնպիսի պատմուածքներ, որոնց մէջ Հայաստանի աւերողը բաւական համակրելի գծեր էր ընդունում։

Մի խօսքով. Զաքարիան դրել է իր ժողովածուի մէջ այն ամենը, ինչ ձեռք է բերել մարդկանց—եւ գլխաւորապէս հասարակ մարդկանց—հետ խօսելիս։ Մի տեղ գանում ենք Շահ-Աբասի ուշադրութեան արժանացած մի պեղեցիկ, բայց անառակ կնոջ արկածները. մի ուրիշ տեղ դուրս է բերված. իր աղջկանը թուրքերին ծախող՝ փչացած տանուտէրը։ Ճանկարծ տեսնում էք, որ նա խօսք սկսեց թիւրքզերմանական պատերազմի մասին եւ լսանում էք, որ այդ պատմութիւնը նա լսել է մի ուղտապան թիւրքից, որ փախել էր օսմանեան

բանակից։ Մէկ էլ տեսնում էք, որ նա մէջ բերեց թուաբանական խնդիրներ եւ տուեց նրանց լուծումը *), այն էլ ինչ զարմանալի լուծում։ Ահա մի օրինակ։ «Հարց. Ջաղացպանն եւ իր աղջիկն, երէցն եւ իր կինն, երեք բաղարջ՝ ամենին մէկը տուր սաղ, կուր չանես։ Լուծումն. Ջաղացպանի աղջիկն երիցու կինն է, երեք են, երեք բաղարջ տուր ամենուն մինն. այդ է լուծումն»։ Կամ թէ լսեցէք թէ ինչ է ասում հեղինակը մի արտապատառ մարդու մասին։ Գիւղական մի օջախի մօտ նա տեսնում է մի երիտասարդի, որի դէմքը մի ժամում տասն գոյն էր փոխում. կամ սեւանում էր հնդիկի նման, կամ սպիտակում էր ձիւնի նման եւ կարմրում բոցի նման։ Պատճառը, ասում է հեղինակը, այն է, որ այդ երիտասարդը իր սիրած աղջկան փախցրեց, տարաւ մի քարայր, բայց այդտեղ դուրս եկաւ մի վիշապ, եւ կլանեց աղջկան. ինքը մնաց, բայց ահից իր սիրտը պատուեց. այդ օրից նրա երեսը այդպէս դունաւիոխւում է։ Եւ այդ բանը տեսել է Զաքարիան։ Ինչերի ասես չէին

*) Ուշադրութեան արժանի հանգամանք է, որ Զաքարիայի բերած այդ խնդիրները մինչեւ վերջին ժամանակները գոյութիւն ունէին մեր ժողովրդի մէջ։ Անճամբ ականատես ենք եղել թէ ինչպէս մի ծերունի, մի գպրոցականի գիտութիւնը փորձելու համար, առաջարկում էր նրան այն իսկ խնդիրները, որոնք գրված են Զաքարիայի գրքի մէջ։

հաւատում մեր նոյն իսկ գրագէտ հայրերը մի երկու դար առաջ...

Ահա թէ ինչ տեսակ «պատմագրող» է Զաքարիան։ Բայց ինչո՞ւ անպատճառ նայել նրան իբրեւ պատմագրի։ Աւելի արդար, աւելի պատուաբեր կը լինէր՝ վրացական ծագում ունեցող մեր սարկաւագին դնել ժողովրդական գրողների թւում։ Այդտեղ Զաքարիան իր գրքով աւելորդ չէր լինի, ընդհակառակն, կը գրաւէր առաջաւոր տեղ։ Նրա ժողովածուի մէջ քիչ չեն էջեր, որոնցից ժողովրդական պարզութիւն ու թարմութիւն է բուրում։ Մօտ երկու դար յետոյ ծնված միւս մեծ քանաքեռցու—Խաչատուր Աբովեանի գրական նախահայրն է Զաքարիան։

Դարի գրական աղքատութիւնը աչքի առաջ ունենալով, մենք կամայ ակամայ պիտի յիշատակութեան արժանի հեղինակների թւում դասենք եւ Մարտիրոս Ղրիմեցուն (երեւի մեզ ծանօթ կաֆայեցին է) եւ Մինաս վարդապետ Համդեցուն։ Երկուսն էլ փորձել են կազմել հայոց պատմութեան կմախքը, համառօտելով զանազան հայ հեղինակներից։ Մարտիրոսը գրել է ոտանաւոր ժամանակագրութիւն, որի մէջ յիշատակել է հայոց թագաւորներին՝ սկզբից մինչեւ Թուբինեան գահի անկումը։ Ցայտնի չէ թէ ուր է գտնվում այդ աշխատութիւնը, որից մի կտոր միայն թարգմանված է ֆրան-

սերէն *)։ Իսկ Մինաս Համդեցին, որ XVII դարի վերջերում պատրիարք էր Երուսաղէմում, նոյն այդ ծրագրով գրել է «Ազգաբանութիւն Հայոց» **)։ Որքան էլ համառօտ լինի այդ աշխատութիւնը, զուրկ ինքնուրոյնութիւնից, նոյն իսկ սխալներով լիքը, բայց մենք չը պիտի աւելորդ եւ անօգուտ գործ համարենք նրան, նկատի առնելով դարձեալ ժամանակը։

Մինչեւ այստեղ մենք ամենայն ուշադրութեամբ հետեւեցինք երկու դարի (XVI—XVII) հայկական գրականութեան, բայց չը տեսանք մի փոքր ի չատէ լուրջ գործ, որ նպատակ ունենար ծանօթացնելու հայերին իրանց քաղաքական անցեալի հետ, այսինքն այն ժամանակների հետ, երբ Հայաստանը մի յայտնի չափով անկախութիւն էր վայելում, իր սեփական գործերի տէրն էր։ Եթէ մենք նայենք V դարից յետոյ չարունակված հայ ժառանգաւորութեան, կը նկատենք այն հանգամանքը, որ մեր պատմագիրներից չատերի համար կարգ էր՝ նախ քան իրանց ժամանակի դէպքերը նկարագրելը, գոնէ համառօտ կերպով յիշատակել նախկին շրջանները, կապել իրանց ժամանակը

*) Паткановъ — «Библіогр. Очеркъ Арм. ист. Литер.», եր. 51.

**) Տպագրված է երկու անգամ. Կ. Պոլսում 1735-ին և Էջմիածնում՝ 1870-ին։

անցեալի հետ։ Այդ սովորութիւնը անյայտացաւ XV դարից, այսինքն այն ժամանակներից, երբ թաթարական ցեղերի բերած կրակն ու աւերանքը սպանեցին թէ գրականութիւնը, թէ ժողովրդի բարեկեցութիւնը և թէ ազգային զգացմունքը։ XVII դարի նոյն իսկ այնպիսի առաջնակարգ, բազմակողմանի տեղեկութիւնների տէր պատմագիրը, ինչպիսին է Առաքել Դաւրիժեցին, հարկաւոր է համարում իր ժամանակից բաւական յետ գնալ, մանրամասն տեղեկութիւններ տալ օսմանեան թագաւորների մասին, գնում է և պարսից թագաւորների ազգաբանութիւնը, իսկ իր ազգի անցեալի մասին ոչինչ չէ խօսում։ Բնորոշ է մանաւանդ Առաքելի կազմած ժամանակագրութիւնը *), որ սկսվում է 561 թւականից։ Մանրամասն յիշատակելով ամեն մի դէպք, որ հետաքրքրութիւն ունի եկեղեցականութեան համար, ինչպէս են, օրինակ, վանքերի կառուցումը, կաթողիկոսների յաջորդութիւնը, «Անձինք» չարականի յօրինման ժամանակը, կամ նոյն իսկ մի այնպիսի «եղելութիւն», ինչպէս է «արձակումն սատանայի», որ իբրև թէ տեղի է ունեցել 1029 թւին, պատմիչը Բագրատունի թագաւորներից միայն մէկին է յիշում, Սմբատին, այն էլ իբրև Անիի պարիսպները

*) Գլ. ԽԵ.

չինողի։ Նոյնքան չնչին ու աղքատիկ են տեղեկութիւնները նաև Ռուբինեան մի երկու-երեք թագաւորների մասին։ Դնենք այս թըշուառ փշրանքների մօտ կրօնական պատմութիւնների, աստուածաբանական գրուածքների հարստութիւնը, որ գնալով աճում, աւելի ևս առատանում էր—և մեր աչքերը կանգնած կը լինի այն ժամանակվայ հայութիւնը, իր անցածը մոռացած, քաղաքական մտածողութիւնների անընդունակ դարձած մի նեղսիրտ ու ոգէտ կրօնական համայնք։

Այդպիսի միջնավայրում, ի հարկէ, կարևորութիւն պիտի ստանար և Մինաս Համդեցու խղճուկ կարկատանքը։ Կարող ենք արհամարհել նրան, կարող ենք մոռանալ այն թշուառ փաստը, որ ժամանակակից հայի համար այդ աղքատութիւնն էլ հարստութիւն էր։ Գոնէ նա անուններ էր սովորեցնում և այդ անունների հետ կապում էր մի քանի ածականներ։ Առանց Համդեցու օգնութեան հայը չէր կարող նոյն իսկ այդքան խղճուկ տեղեկութիւններ ստանալ իր անցեալի մասին, քանի որ նրանք ցրված էին բազմաթիւ պատմագրութիւնների մէջ, որոնց միայն գտնելը ահագին դժուարութիւն էր։ Աւելացնենք և այն, որ Համդեցին հայ թագաւորների ցուցակին կցել է և հռօմէական թագաւորների ցուցակը, աղբիւր ունենալով, ի հարկէ, հայ պատ-

մագիրների տուած վայրիվերոյ տեղեկութիւնները եւ հին առասպելները։ Այդ էլ, այնու ամենայնիւ, մի բան էր ինչական առանձնացման մէջ սեղմված հայ ընթերցողի համար։

Այժմ տեսնենք, թէ գրական այս պաշարի վրա XVII դարի վերջերում ինչ էին աւելացնում Եւրօպայում գործող հայ տպարանները։

XII

Հայկական տպագրութեան գործը Եւրօպայում 1683-ից յետոյ, ինչպէս տեսանք *), ներկայացնում էր այսպիսի գրութիւն. քանդված էր Ոսկանի տպարանը, նրա մնացորդները տեղափոխվել էին Ամստերդամ, ուր դեռ ջանքեր պիտի լինէին՝ պակասութիւնները լրացնելու, խախտված ու քայքայված գործը նորից կենդանացնելու համար. հայերէն գրքեր տպագրվում էին միայն Վենետիկում, Միքայել Բարբօնիի մօտ։

1684—1685 թուականներին, երբ ծանր հարուածը հայ տպարանի ճգնաժամ պիտի առեղծէր, Բարբօնի քաւական եռանդուն հրատարակչական գործիչ է հանդիսանում, լոյս հանելով վեց գիրք։ 1685-ից հայերէն բաժին է բացվում եւ մի այլ խոալայու, Մօրեատիի տպարանում՝ ուր տպվում են երկու գիրք։

*) Գլ. VIII.

Իսկ յաջորդ տարին բացվում է Վենետիկում մի նոր տպարան՝ այս անգամ հայերի ձեռքով։

Բացողը մեզ լաւ ծանօթ Թադէոս քահանայ Համազասպեանն էր։ Ոսկանին գերեզմանի ափը հասցնող, իսկ նրա ժառանգներին կաթոլիկ հաւատաքննութեան եւ ֆրանսիական դատարանների չէմքերում քաշքշող այդ քահանան վերջը գալիս է Վենետիկ՝ իր սեւ յանցանքները քաւելու։ Այդտեղ նա ընկերանում է Ջուղայեցի հարուստ վաճառական Գասպար Սահրատեանի հետ (որ Շէհրիմանեան ընտանիքից էր), բայց է անում նրա ծախսով տպարան, որի համար փորագրել է տալիս գեղեցիկ տառեր։ Սահրատեանի ծախսով էլ նա տպագրեց երկու գիրք—«Խորհրդատետր» եւ «Ճաշոց»։ Տպարանական տեսակէտից նշանաւոր գործ է «Ճաշոցը», որ վկայում է թէ Սահրատեանի առատաձեռնութեան եւ թէ Համազասպեանի հմտութեան եւ ընտիր ճաշակի մասին։

Հետաքրքրական է, որ երկու գրքերի յիշատակարանների մէջ էլ Համազասպեան իրան ցոյց է տալիս էջմիածնի հպատակ, մինչդեռ մենք գիտենք թէ ինչ տեսակ մատնութիւններով էր նա աշխատում վնասել Ոսկանին, յուսահատեցնել Լեւոնեանին։ Իր այս քայքայուածքների մասին Թադէոս քահանան, ի հարկէ, կատարեալ լռութիւն է պահպանում.

նա միայն զեկուցանուած է եղիազար կաթողիկոսին թէ վառած լինելով գրքեր տպագրելու ցանկութեամբ, Սպահանից գնայ Մարսէլ, տեսաւ Ոսկանի տպարանը քանդուած, ուստի եկաւ Վենետիկ, ուր եւ բայ արաւ Սահրատեանի տպարանը, գործի մէջ մտցնելով եւ իր ունեցած դրամը։ Սակայն եթէ Համազասպեան սրանից էլ մեծ գործեր կատարած լինէր, նա դարձնալ պիտի մնայ այն տխուր դիրքում, որ պահել է նրա համար մեր տպագրութեան պատմութիւնը. մատնիչի համար ոչ մի թողութիւն չը կայ։ Եւ նրա պատմութեան անպատիւ էջը փակելու համար մեզ կը մնայ ասել, որ վերոյիշեալ երկու գրքերի տպագրութիւնից յետոյ անհետանում է Համազասպեանի անունը։

Իսկ Սահրատեանի տպարանը գոյութիւն է պահպանում մի տարի էլ, տպագրում է Յովհաննէս Հոլովի «Մոկումն Քրիստոնէական» անունով թարգմանութիւնը *) եւ դրանով էլ վերջ է դնում իր գործունէութեան։ Բայց մի եւ նոյն տարին նոյն Վենետիկում բացվում է հայերէն մի նոր տպարան՝ դարձեալ հայ վաճառականի ձեռքով։ Այս անգամ Ջուղան չէ

*) Այս գիրքն էր, որ Մխիթար Սեբաստացին առաջին անգամ ծանօթացրեց կաթոլիկ դաւանութեան հետ։ Լատաւորչական կղերը մանաւանդ «Մոկումն Քրիստոնէականի»-ի դէմ էր կատաղած և հալածում էր նրան, այրել էր տալիս։

հայ տպագրութեան մեկենասի հայրենիքը, այլ մի ուրիշ, նոյնպէս յայտնի վաճառականական գիւղ—Ագուլիսը։ Բայց նախ քան մեկենասի մասին խօսելը, մի քանի տեղեկութիւններ տանք նրա հայրենիքի մասին, որ Հայաստանի հետաքրքրական անկիւններից մէկն է ներկայումս։

Շատ խոշոր եւ հետաքրքրական է հայ ազգի կուլտուրական պատմութեան այն փաստը, որ Հայաստանում վաճառականութիւնը ամենից շուտ եւ ամենից շատ ծաղկեց Արաքսի ափերի վրա։ Հայկական այս մեծ գետը միջազգային առեւտրական մի ճանապարհ էր շատ հին ժամանակներից։ Յայտնի է, որ Քրիստոսից չորս դար առաջ Յունաստանը առեւտրական յարաբերութիւններ սկսեց Հնդկաստանի եւ Միջին Ասիայի հետ, Անդրկովկասի վրայով։ Սեւ ծովից երկու ճանապարհ կար դէպի Կասպից ծովը. մէկը Րիոն եւ Կուր գետերից էր կազմվում, միւսը Ճորոխ եւ Արաքս գետերից։ Այդ ճանապարհների վրա հիմնվեցին բազմաթիւ յունական գաղութներ, որոնք հնդկա-եւրոպական առեւտրի պահականոցներն էին. այդտեղ էլ զարգացան տեղական խոշոր առեւտրական կենտրոններ։ Այսպէս Արաքսի վրա միմեանց յաջորդած հայոց մայրաքաղաքները—Արմաւիր, Արտաշատ, Դուին յայտնի էին եւ իրրեւ չուկաներ, ուր փոխանակվում էին Ա-

բեւմուտքի եւ Արեւելքի ապրանքները։ Արաքսը այդ քաղաքների համար նաւամատոյցի դեր էր կատարում։ Բայց քաղաքական անցքերը, դարերի ընթացքում յեղափոխելով ազդերի ճակատագիրը, անհետացրին Անդրկովկասեան առեւտրական գաղութները, խլացրին եւ ամայի դարձրին Հնդկաստանի այդ մեծ ճանապարհները։ Արաքսի հովիտը, ենթարկվելով բարբարոսական արշաւանքների, կորցրեց իր առեւտրական առաջնակարգ նշանակութիւնը եւ երկար ժամանակ այնտեղ չէին երեւում ոչ առանձնապէս աչքի ընկնող վաճառանոցներ, ոչ էլ վաճառականների նշանաւոր դասակարգ։

Սակայն XVI դարից յանկարծ վերակենդանացած ենք տեսնում հին առեւտրականութիւնը դարձեալ Արաքսի հովտում, բայց այս անգամ նրա այն մասում, որ Սիւնիքի սահմանագլուխն է կազմում։ Կարծես դարերի մոխրի տակից նոր նոր դուրս են գալիս հին վաճառականական գաղութները։ Ինչ էին դրանք անյայտութեան այնքան երկար չրջանում— մենք չը գիտենք։ Տեսնում ենք միայն, որ տեղացի հողագործ ազգաբնակութեան մէջ կղզիացած եւ չրջապատող ժողովրդին բոլորովին չը նմանվող, կարծես մի ուրիշ ցեղ, ուրիշ ծագում ներկայացնող գիւղաքաղաքներ կան, որոնց բնակիչները առեւտրականներ են, այն էլ

հեռաւոր աշխարհներում գործող, զարմանալի ճարպիկութիւն եւ փորձառութիւն ձեռք բերած առեւտրականներ։ Այդպիսի տեղերից մէկը արդէն լաւ ծանօթ է մեզ—հռչակաւոր եւ իր նմանը չունեցած Ջուղան։ Նրանից յետոյ գալիս է նրա հարեւան Գողթան լեռնոտ գաւառի կենտրոն Ագուլիսը, իսկ երրորդ, գուցէ եւ աւելի աննշան տեղը բռնում է Մեղրի գիւղը։

Ագուլիսը չենթարկվեց Ջուղայի բախտին, նա մնաց իր տեղը։ Բայց դա չէ նշանակում թէ իրրեւ համաշխարհային վաճառականների հայրենիք՝ Ագուլիսը այնքան աննշան էր, որ չէր կարող զրգռել Շահ-Աբասի նախանձը։ Դեռ Շահ-Աբասից առաջ Ագուլիսը, իրրեւ վաճառականական գիւղաքաղաք, արտօնութիւններ էր վայելում պարսից կառավարութիւնից։ Այսպէս, XVI դարում նա «խաս» էր, այսինքն համարվում էր Իրանի Շահերի սեփականութիւն եւ հարկ էր տալիս անմիջապէս պարսից արքունիքին *)։ Այդ դրութիւնը չարունակվեց եւ Շահ-Աբասի ժառանգների ժամանակ։

Իրրեւ վաճառական՝ ագուլեցին կամ զօկը, ինչպէս սովորաբար անուանում են նրան, Ջուղայեցու չափ խիզախ ու ձեռնարկող ոգի ունէր, նոյնպէս արհամարհում էր աշխարհագրական տարածութիւնները, նոյնպէս երեւում էր

*) Հ. Ալիշան—«Սիւնիք», եր. 330։

բոլոր յայտնի վաճառանոցներում։ XVII դարի ագուլեցի վաճառականներից մեկը, անն Զաքարիա, թողել է մի չատ հետաքրքրական օրագրութիւն կամ, ինչպէս ինքն է ասում, «դավթար» *), որից կարելի է չատ տեղեկութիւններ հանել զօկերի վաճառականութեան մասին։ Այդտեղից մենք իմանում ենք, որ առեւտրական գործերը տանում էին ագուլեցուն Սպահան, Թավրիզ, Թիֆլիս, Զմիւռնիա, Բրուսա, Կ. Պոլիս, Լիվորնո, Վենետիկ, Ամստերդամ. իր ճանապարհորդութիւնների ժամանակ նա լինում էր Ֆրանսիայի, Սպանիայի, Պօրտուգալիայի, Իտալիայի ծովափեայ քաղաքներում, մի

*) Այդ «դավթարի» մէջ Զաքարիան արձանագրել է այն ամենը, ինչ հետաքրքրական է համարել. այդտեղ են թէ նրա առևտրական հաշիւները, թէ առօրեայ մանր դէպքերը, թէ ժամանակակից պատմական անցքերը։ Շատ են այնպիսի մանրամասնութիւնները, որոնց մէջ երևան է գալիս հայ վաճառականը իր գործերով, իր ընտանեկան հանգամանքներով, տան սարք ու կարգով։ Հեղինակը չէ մոռացել արձանագրել նոյն իսկ թէ ինչպէս ինքը բաժանվեց իր եղբօր որդիներից և ինչ շարժական և անշարժ կայք առացաւ ամեն մէկը, թւում է պղնձի ու արծաթէ ամանները, նրանց արժողութիւնը։ Գրուածքը զրական արժանաւորութիւններ չունի. դա գրագէտ վաճառականի մի վարիվերոյ, տեղ տեղ կրկնութիւններով մթնացրած շարադրութիւն է։ Սակայն այն նշանաւոր հանգամանքը, որ գրուածքը աշխարհաբար լեզուով է և կարող է համարվել իբրև նմուշ այն աշխարհաբարի, որ գործ էին ածում հայերը այն ժամանակներում։—Զաքարիայի այս գրուածքը արդէն տպագրել է տուել «Մշակի» խմբագիր պ. Ս. Փալանթար, որը և շուտով լոյս կը հանէ նրան։

խօսքով ծանօթ էր Եւրօպայի մի նշանաւոր մասի հետ։

Զուղայի անհետանալուց յետոյ Ագուլիսին էր մնում կուլտուրական դեր կատարել արևելեան Հայաստանում, որովհետև դա էր ամենից նշանաւոր տեղը, որի բնակիչները չփվում էին քաղաքակրթված աշխարհի հետ և տուն էին բերում թէ հարստութիւն և թէ հասկացողութիւններ եւրօպական կեանքի ու առաջադիմութեան մասին։ Որ Ագուլիսը այդպիսի դեր կատարել է, դա անուրանալի է։ Հարց կարող է լինել միայն չափի մասին. և եթէ հարկաւոր լինի համեմատութիւն դնել Զուղայեցու և զօկի մէջ, մենք կը տեսնենք, որ վերջինս առաջինի կօչիկներն անգամ վերցնելու արժանի չէ։ Զուղայեցին կարողացաւ վաճառականական ոգու հետ միացնել ազնիւ բարձր, մտաւոր չահերի, համայնականութեան հասկացողութիւնը, մինչդեռ ագուլեցին մնաց մեծ մասամբ դծծի, եսամոլ վաճառական, որի համար ամենից առաջ և ամենից բարձր՝ սեփական չահերն են *)։ Այս վատ յատկութիւնը Ագուլիսը յոյց տուեց մի խայտառակ փաստով. XVIII դարի առաջին կէսում, ինչպէս կը տեսնենք իր տեղում, Ագուլիսը իր վաճառականական բարեկեցութիւնը չը վտանգելու հա-

*) Ս. Սարգսեան—«Ագուլեցոց բարբառը», Մոսկվա 1883, եր. 12։

մար, նոյն իսկ թշնամական գործողութիւններ սկսեց Դաւիթ-բէկի դէմ, երբ սա իր հռչակաւոր ազատական պատերազմների մի մասը փոխադրեց Գողթան գաւառը. եւ ով գիտէ, գուցէ Դաւիթ-բէկի մահից յետոյ ազատութեան գործը այնպէս չուտ չը խորտակվէր, եթէ ազգուելցիները դաւաճանութեամբ սպանած չը լինէին այդ գործի քաջ եւ հեղինակաւոր ախոյեաններից մէկին, Մելիք-Փարսադանին...

Բայց եւ այդպէս, չէ կարելի ասել թէ ընդունակ եւ հարուստ ազուելցու դերը միշտ բացասական էր հանրային տեսակէտից: Եթէ ինքը, ազուելցին, անձամբ չատ քիչ էր հանրաշահ գործերի հեղինակ հանդիսանում, չատ քիչ էր իր դրամն ու եռանդը նուիրում այդպիսի գործերին, այնու ամենայնիւ, նա, իբրեւ աշխարհ տեսած, զարգացած մարդ, ազգեցութիւն ունէր չրջապատող ազգաբնակութեան վրա: Անչուչտ այդ ազդեցութեան չնորհիւ էր, որ հարեւան Ղափանը, չը նայած իր լեռնոտ եւ անմատչելի դիրքին, նոյնպէս վաճառականներ ուղարկեց Վենետիկ եւ Արեւմուտքի ուրիչ կողմերը. այդ վաճառականներից մէկի ընտանիքում էլ ծագեց Դաւիթ-բէկի պատերազմների միտքը *): Ազդեցութեան նշանա-

*) Ստեփանոս Նահումեանն էր Դաւիթ-բէկի պատերազմների սկզբնապատճառը. իսկ նա պատկանում էր այն ընտանիքին, որ XVII դարի կէսից առևտրական տուն ունէր Վենետիկում:

կութիւնը ցոյց տալու համար վերցնենք նաեւ հայկական տպագրութիւնը: Այս գործը, ինչպէս գիտենք, գլխաւորապէս հայ վաճառականների օժանդակութեամբ էր պահվում Եւրոպայի մէջ: Ազուելցիները չատ աննչան մասն ունէին այդ օժանդակութեան մէջ. Ոսկան վարդապետին օգնողների մէջ մի հատ ազուելցի ենք տեսնում, իսկ մի ուրիչ ազուելցի, Ոսկան Մարտիրոսեան անունով, 1685 թուին Վենետիկի Բարբօնիի տպարանում հրատարակեց մի Աւետարան: Բայց այդքանով չը պիտի մենք դատենք ազուելցիների արածների մասին: Մեր գործի սկզբում մենք ասացինք, որ հայ վաճառականի ետեւից Եւրոպա էր գնում հայ դրագէտը, սովորելու եւ սովորեցնելու տենչով վառված հայ մարդը: Ազուլիսը այդպիսի ուղեցոյց եղաւ իր մօտ գտնվող վանանդ դիւղի համար, որտեղից դուրս եկան երեք նշանաւոր տպագրական գործիչներ, որոնք Ամստերդամում գեղեցիկ գործեր կատարեցին:

Բուն ազուելցի վաճառականներից հայկական տպագրութեան մեկենաս հանդիսացաւ Խոջա-Նահապետ Գիւլնազարեանը: Դա էր, որ, ինչպէս ասացինք, Սահրատեանի տպարանի փակված տարին, 1687-ին, բաց արեց նոր տպարան իր սեփական տան մէջ: Գիւլնազարեան բաւական նշանաւոր վաճառական էր եւ գործեր ունէր Զմիւռնիայի, կ. Պոլսի, Հոլլան-

դիայի, Լիվօրնօի մէջ։ Ինչպէս երեւում է, մի մարդ էր դա, որին ամբողջապէս չէին կլանել առեւտրական հայիւնները եւ որ չատ ժամանակ էր գանում մտածելու իր ազգակիցների մասաւոր չահերի մասին։ Ագուլեցի խօջան իր տպարանով մի արտակարգ եւ երկարատեւ գրական ծառայութիւն չը մատուցեց ազգին, բայց այնքանն էլ բաւական է, որ նա աչխարհական ընթերցողների դատի պաչտպան հանդիսացաւ եւ կարողացաւ մի աչխարհաբար գրքի հրատարակութեան պատճառ դառնալ։ Այդ գիրքը «Պարզաբանութիւն Սաղմոսաց»-ն է, նրա տպարանի միակ հրատարակութիւնը։

Ապրելով իտալացիների մէջ, նա տեսել էր, որ գոյութիւն ունեն ժողովրդական հանրամատչելի լեզուով գրված գրքեր եւ ամեն մէկը, վաճառական թէ արհեստաւոր, կարող է իր կարգացածը հեչտ հասկանալ. մինչդեռ հայերի մէջ գրքերը միմիայն այն դասակարգի համար են, որ գիտէ գրաբար, այսինքն եկեղեցականների համար։ Դա մեծ զրկանք էր հայ հասարակ ժողովրդի համար, որ այդպիսով հեռու էր քչված գրականութիւնից։ Հոգեւորականութիւնը չէր նկատում այդ, կամ եթէ նկատում էլ էր, այնքան անպատրաստ ու պահպանողական էր, որ ոչինչ չէր կարողանում կամ չէր ուզում անել։ Խօջա-Նահապետը իր բնատուր խելքով հասկացաւ ժողովրդական պահանջը եւ

աչխատեց նրան բաւարարութիւն տալու փորձն անել։ Նա ուզում էր Սաղմոսի աչխարհաբար բացատրութիւնը պատրաստել տալ ժողովրդի համար եւ երբ առեւտրական գործերով գնաց կ. Պոլիս, այնտեղ որոնում էր մի մարդ, որ կարողանար իր այդ փափաքը կատարել։ Բայց իզուր էին այդ որոնումները։ Վերադառնալով Վենետիկ, Գիւլնազարեաց այգուն գտաւ Ծովհաննէս Հոլովին, որ յանձն առաւ եւ կատարեց այդ գործը լատիներէնի եւ յունարէնի օգնութեամբ։

Աչխարհաբար գիրք հրատարակելը այնքան անօրինակ եւ անհասկանալի բան էր, որ Հոլովը առաջաբանի մէջ պարտք համարեց բացատրութիւններ տալ, մեղադրանքներից արդարանալու համար։ Կաթոլիկ վարդապետը չատապում է յայտնել թէ իր աչխատութիւնը եկեղեցականների համար չէ, որոնք լաւ գիտեն գրաբարը եւ կարող են ճաչակել գրքերի քաղցրութիւնը, այլ աչխարհականների համար է, որոնք, զրաղված լինելով աչխարհային գործերով եւ չիմանալով գրաբարը, միանգամայն զրկված են գրքերից։ Թէեւ այսպէս, բայց Հոլովը գիտէր, որ ամեն մէկը, բայ անելով իր գիրքը եւ տեսնելով նրա մէջ աչխարհաբար, պիտի ասէ թէ նա հայերէն չը գիտէ։ Այսպէս էր ժամանակը։ Հայերէն գիտցողը նա էր միայն, որ կարող էր հասկանալ եւ գործածել

թունդ գրաբարը։ Ուստի վարդապետը, այդ վիրաւորական կարծիքը ջնելու համար, խնդրում է, որ չը կարծեն թէ ինքը չը գիտէ հայերէն լեզուն։ Ո՛չ, նա շատ լաւ գիտէ այդ լեզուն, բայց գործ է ածում աչխարհաբարը հարկից ստիպված, ակամայ, ժողովրդին բան հասկացնելու համար։

Այսպէս ահա, XVII դարի վերջերում աչխարհաբար լեզուն մի աչխարհական մարդու միջոցով դարձեալ փորձում է մտնել գրականութեան մէջ։ Բայց նրա անհրաժեչտութիւնը, նրա գոյութեան իրաւունքը չեն ճանաչում գրականութեան տէր հոգեւորականները. նրան միայն թարգմանի, բացատրողի դեր է յատկացվում, նա հայերէն լեզու չէ համարվում։ Հոլովի դրչի տակից դուրս եկած խոստովանութիւնները շատ լաւ ապացոյցներ են, որ հայը չունէր գրականութիւն ամբողջ ազգի համար,—ժողովրդական, ամենքի սեփականութիւնը դառնալու յարմարութիւններն ունեցող մի գրականութիւն։ Բայց գոհ լինենք, որ գոնվեց գոնէ մի մարդ, մի Մօղա-Նահապետ, որ աչխարհաբար տպագրած գիրքը իրողութիւն դարձնելու համար մի ամբողջ տպարան հիմնեց, ծախսեր արաւ ազնիւ թուղթ գնելու, պատկերներ փորագրելու համար, թէև այդ միջոցին նրա գործերը, առեւտրի ընդհանուր նուազման պատճառով, լաւ չէին։ Եւ պէտք է

ասել, որ աչխարհաբար առաջին տպագրութեան մեկենասը ոչինչ չէ խնայել՝ այդ գործի վայելչութեան եւ գեղեցկութեան համար։ «Պարզաբանութիւնը» մի ստուար հատոր է (840 մեծադիր երես), պատկերազարդ, բաւական մաքուր տպագրված խոչոր տառերով, ընտիր թղթի վրա։ Գրքի սկզբում դրված է Գիւլենազարեանի պատկերը, որ հասկացողութիւն է տալիս, թէ ինչ տարազով էին հագնվում հայ վաճառականները։

Դիմելով գրքի լեզուին, որ Գիւլենազարեանի ջանքերով եւ այնքան վերապահումներով մըտցրած է այդ տպագրութեան մէջ, մենք պիտի ասենք, թէ դա աչխարհաբար է կոչվում այն պատճառով, որ գուտ գրաբար չէ. աւելի ճիշդ կը լինէր նրան անուանել գրաբարախառն աչխարհաբար, բայց չէ կարելի չը համարել նրան մի նչանաւոր քայլ՝ գիրքը ժողովրդին մօտեցնելու եւ ժողովրդի գործածական լեզուի ձեւերը գրական դարձնելու գործի մէջ *)։ Գրքի երեսները բաժանված են երկու սիւնեակների. ա՛յ սիւնակում դրված է Սաղմոսի բնագիրը,

*) Ահա մի նմուշ այդ լեզուից. «Այսինքն, երանի այնպէս մարդոյն, որ անօրէն և թերահաւատ մարդկանց ականջ չի դներ. և նոցա խրատովը և խորհրդովը չի շրջեր. և մեղաւոր մարդկանց չար գործոցն հետեւելով նոցա ճանապարհան չի գնար և վատաբերան և չարալեզու մարդկանց նման չի նստեր այլոց չար խրատ տար, և յԱստուծոյ ճանապարհէն հեռացներ զիւրեանք»։

իսկ ձախում—բացատրութիւնը։ Ստուար հատորի տպագրութիւնը հեշտութեամբ չը վերջացաւ. Գիւլնազարեանն ասում է, որ մի քանի անգամ հարկադրված էր կիսակատար թողնել գործը, արձակել աշխատաւորներին եւ ապա նորից սկսել։

Երեւի հէնց այդ նեղութիւնների պատճառով էլ Խօջա-Նահապետը փակեց իր տպարանը։ Այնուհետեւ նրա անունը մենք հանդիպում ենք մի անգամ։ 1694-ին Վենետիկում սկսում է հայերէն գրքեր տպագրել Անտօն Բօրտօլի իտալացին։ Այս տպարանի մասին մենք առայժմ չենք խօսի. Բօրտօլիի մեծ գործունէութիւնը եւ հայերին մատուցած անգին ծառայութիւնները XVIII դարին են վերաբերում։ Ասենք միայն այսքանը, որ այս տպարանից դուրս եկած առաջին հայերէն գիրքը հրատարակել է Գիւլնազարեանը՝ ջուղայեցի Անտօն անունով վաճառականի հետ։ Տպագրված գիրքն է «Դաշանց Թուղթ» անունով հին անվաւեր գրուածքը, որ ցոյց է տալիս, թէ միաբանութեան դաշինք է եղել կապված Հռոմի Սեղբեստրոս պապի եւ Գրիգոր Լուսաւորչի մէջ։ Տպագրութիւնը լոյս տեսաւ 1695-ին. բայց այդ ժամանակ Գիւլնազարեանը կենդանի չէր. նա մեռաւ 1694-ի դեկտեմբերի 31-ին, պատուիրելով, որ իր ժառանգները կարճ միջո-

ցում երկու հազար պատարագ մատուցանել տան իր հոգու փրկութեան համար *)։

Յիշատակենք այստեղ Բօրտօլիի տպարանում հետեւեալ տարին տպված «Տօմար» անունով գիրքը, որ մի արտատպութիւն է Ոսկանի՝ նոյն անունը կրող հրատարակութիւնից, եւ մենք վերջացրած կը լինենք XVII դարի ընթացքում Վենետիկի մէջ եղած հրատարակութիւնների ցուցակը։

Վենետիկից դուրս, բացի Պրօպագանդայի տպարանից, XVII դարի վերջին տասնամեակներում հայերէն տպագրութիւններ տալիս են եւ իտալական երկու ուրիշ քաղաքներ—Պադուա եւ Լիվօրնօ։ Առաջին քաղաքում 1690-ին մի ինչ-որ «Տիմոթէոս Գառնուկ Ասորոց արքեպիսկոպոս» տպագրում է վերոյիշեալ «Դաշանց Թուղթը» եւ «Հաւատով խոստովանիմ» աղօթքը։ Աւելի արդիւնաւոր է տպագրութեան գործը Լիվօրնօ քաղաքում, ուր 1691 թուականից սկսում է գործել մի տպարան՝ դարձեալ էջմիածնի եւ ս. Սարգսի վանքի անունով։ Որոշ տեղեկութիւններ այդ հիմնարկութեան մասին մենք չունենք, բայց թէ անունը եւ թէ տպագրական տառերի ձեւը թոյլ են տալիս ենթադրելու, որ դա Ոսկանի տպարանի մի մասն է, փոխադրված, երեւի, Մարսէլից։

*) «Սիւնիք», եր. 335.

Ցայտնին այն է, որ Լիվօրնօի տպարանը գոր-
ծեց տասը տարի, մինչեւ 1701 թուականը։ Առաջին գիրքը, որ տպագրվեց այդտեղ, կար-
նեցի Խաչատուր վարդապետ Առաքելեանի «Քե-
րականութիւնն» էր։ Երկու խօսք այս հեղի-
նակի մասին, որ իր ժամանակին գիտնական վարդապետի հռչակ էր վայելում եւ թողել է չատ գրուածքներ։

Նա ծնվել է 1666-ին։ Ուսում ստանալու համար նա գնաց Էջմիածին, բայց այդտեղ նրան որպես Վարդան Ծունանեան անունով հայ-կաթոլիկ վարդապետը։ Սա այն Ծունանեանն է, որ մի հայ եպիսկոպոսի սպասաւոր էր, նրա հետ գնաց Լեհաստան, բայց այդտեղ թողեց իր եպիսկոպոսին եւ մտաւ կաթոլիկ վարդապետների մօտ։ Մենք վերեւում *) ասացինք, որ Ծունանեանը կղեմէս Գալանոսի սիրելի աշակերտն էր եւ Լվովի պապական դպրոցի փառքն ու պարծանքը։ Լինելով մի վերին աստիճանի ֆանատիկոս նորադարձ, նա արժանացաւ մեծ ուշադրութեան, ուղարկվեց Հռոմ, ուր աշակերտեց Պրօպագանդայի դպրոցում։ Նախկին ողորմելի հայ տիրացուն այնքան ճարպիկ եւ եռանդոտ էր, որ պատրաստվում էր Նիկոլի յաջորդը լինել։ Բայց որովհետեւ Նիկոլը չուտ չէր մեռնում, թէեւ ծեր էր, ուստի Ծունա-

*) Գլ. VI.

նեան, ժամանակը զուր սպասողութեան մէջ անց չկացնելու համար, գնաց Հայաստան՝ հերետիկոսներին խնդքի բերելու համար։ Ամենից չատ նա աչխատում էր իր հայրենի Եւդոկիա (Թօխաթ) քաղաքում։ Այն փաստը, որ նորադարձ հայը անհամեմատ չատ ֆանատիկոս եւ կատաղի էր քան բուն կաթոլիկը, մի նոր հաստատութիւն գտաւ այս մարդու անձի մէջ *)։ Ժողովրդի մէջ անբաւականութիւններ ծագնյին եւ Ծունանեանը արդիլվեց Էջմիածնում։ Այս ժամանակ էր (1682), որ Խաչատուր կարնեցին հանդիպեց նրան եւ համաձայնվեց գնալ նրա հետ Հռոմ, ուր մտաւ Պրօպագանդայի դպրոցը եւ դարձաւ կաթոլիկ քահանայ։

Գործունէութեան ասպարէզ նա ընտրեց Կ. Պօլիսը։ Այդտեղ թէ քարոզում էր եւ թէ գրում ու հռչակվեց իբրեւ գիտնական մարդ։ Բայի Քերականութիւնից, որ տպվեց Լիվօրնօի տպարանում, նրա գրչի տակից դուրս եկան կրօնական բովանդակութեամբ հատորներ («Աստուածաբանութիւն ընդարձակ», «Բովանդակութիւն Աստուածաբանութեան», «Բարոյական Աստուածաբանութիւն», «Մեկնութիւն երգոց երգոյն», «Ներածութիւն աս քրիստոնէական

*) Նիկոլի մահից յետոյ բազմելով Լեհաստանի արքեպիսկոպոսական աթոռի վրա, Ծունանեան վերջնականապէս կարեց լեհահայերի կապը Էջմիածնի հետ, մի բան, որ նոյն իսկ Նիկոլը չէր արել։

կատարելութիւն»)։ Կարնեցի Խաչատուրը ջուղայեցի Յովհաննէս Մրքուզի նման մի «տիեզերալոյս» կը լինէր, եթէ միմիայն այսպիսի հեղինակութիւններ գրած լինէր։ Բայց Խաչատուրը առաջին մարդն էր, որ միջնորդ հանդիսացաւ արեւմտեան դիտութեան եւ հայերի մէջ, գրելով «Բովանդակութիւն ամենայն ուսմանց» անունով աշխատութիւնը (երկու հատոր), որի մէջ խօսում էր դիտութիւնների մասին (մարդակազմութիւն, տիեզերագիտութիւն, բուսաբանութիւն, կենդանաբանութիւն, բժշկութիւն, մաթեմատիկա, երաժշտութիւն, մետաֆիզիկա) ի հարկէ այն չափով եւ ուղղութեամբ, որ ներելի էր մի աստուածաբան վարդապետի։ Բայց այս նշանաւոր աշխատութիւնը, ինչպէս եւ Խաչատուրի միւս գործերի մեծ մասը, ազգի սեփականութիւն դարձան XVIII դարում, երբ նա տեղափոխվեց Վենետիկ՝ տպագրութիւններով զբաղվելու համար։ Առ այժմ ասենք, որ Խաչատուր վարդապետը 1697 թվին բարեկամացաւ Մխիթար Սեբաստացու հետ եւ անկասկած մեծ ազդեցութիւն գործեց այդ ոգեւորված, խրախոյս եւ աջակցութիւն որոնող երիտասարդ վարդապետի վրա՝ իբրեւ հմուտ եւ դիտուն հեղինակ, թէեւ աշխատում էր յետ կանգնեցնել Մխիթարին վանական միաբանութիւն կազմելու մտքից։

1696 թվին Լիվորնօի տպարանը հրատարա-

կեց «Ճօթն Իմաստասիրաց» յայտնի վէպը հետեւեալ վերնագրով. «Գիրք պատմութեան Կայսերն Փռնգիանոսի եւ կնոջն եւ որդւոյն Դիոկղետիանոսի, եւ յօթանց իմաստասիրաց»։ Մի չատ տարածված, միջազգային վէպ է դա, որի հայրենիքը Հնդկաստանն է։ Հնդկաստանը, ինչպէս յայտնի է, ստեղծագործել է այնպիսի գեղարուեստական գործեր, որոնք մեծ ժողովրդականութիւն են գտել բոլոր ազգերի մէջ. այսպէս է Յովասափի եւ Բարլաամի հռչակաւոր վէպը, այսպէս են նաեւ կախարդող երեւակայութեան ստեղծած այն հէքեաթները, որոնք մտել են արաբական «Հազար ու մի գիշեր»-ի մէջ։ Բայց հնդկական մտքի այդ գործերը հարազատութեամբ, անփոփոխ չեն տարածվել ազգերի մէջ, այլ խմբագրվել են զանազան կերպով, առաջել են ուրիշ կերպարանք, պահպանելով միմիայն կորիզը։ Այս տեսակ վիճակի է ենթարկվել եւ «Ճօթն Իմաստասիրաց» պատմութիւնը. նա թարգմանվել է յունարէն եւ հրէական լեզուներով, վերջին լեզուից փոխադրվել է լատիներէնի եւ տարածվել է եւրոպական ազգերի մէջ, սաանալով այդտեղ զանազան խմբագրական ձեւեր։ Այդ ձեւերից մէկի թարգմանութիւնն է հայերէնը, բայց թէ երբ է կատարվել այդ թարգմանութիւնը—որոշ յայտնի չէ. գոնէ կայ մի ձեռա-

պիր, որ գրված է 1616 թվին *)։ Բանասիրական մի ուսանելի հարց է՝ թէ արդեօք հայերը չունէին այդ վէպի թարգմանութիւնը նախքան արեւմտեան խմբագրութեան ծանօթանալը, այսինքն մի թարգմանութիւն, որ աւելի հին լիներ, արեւելեան թարգմանութիւններից վերցրած։ Բայց թողնենք բանասիրական հարցերը, տեսնենք թէ այդ գիրքը ինչ տեղ ունի հայոց գրականութեան մէջ։

Նայելով «Եօթն Իմաստասիրաց» պատմութեան իրրեւ մի գրական գործի, որ մեծ ժողովրդականութիւն է վայելել ամեն տեղ, ուր թարգմանվել է, մենք նախ եւ առաջ կանգ ենք առնում մի հանգամանքի դիմաց.— գրական արժանաւորութիւնները չեն, որ սիրել են տալիս մի գիրք ժողովրդին, այլ առհասարակ պարզ ու անպաճոյճ պատմուածքը, հետաքրքրաքրաշարժ բովանդակութիւնը, որ համապատասխանում է ամբոխի հասկացողութիւններին։ Մեր օրից մի 20—30 տարի առաջ, երբ արդէն գոյութիւն ունէր աշխարհիկ գրականութիւն, «Եօթն Իմաստասիրաց» գիրքը դեռ կարդացվում էր ամենամեծ հետաքրքրութեամբ եւ համարվում էր խելքի ու դիտութեան մի բարձր գործ։ Այդ ժողովրդականութիւնը, անկասկած, անհամեմատ մեծ ու ընդարձակ էր

*) Հ. Տաշեան—«Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան մատենադարանին ի Վիեննա», 1896, եր. 437։

անցեալ դարերում, երբ գրքերը միայն աղօթքներ եւ կրօնական բայատրութիւններ էին պարունակում իրանց մէջ։ Եօթն իմաստասէրների պատմութիւնը մեզանում չորս կամ աւելի տպագրութիւն ունեցաւ, եւ սա, ի հարկէ, մի ապացոյց է, որ նա մեր հայրերի առանձին ուշադրութեան, առանձին սէրին արժանացած մի մտաւոր անունդ էր։

Սակայն ինչ տեսակ անունդ է դա։ Ամենաթեթեւ, ամենաներոզամիտ քննադատութիւնն անգամ անկարող է հաշտվել այդ պատմուածքի չափազանց արուեստական, միամիտ ձեւի հետ։ Իսկապէս դա առակների մի ժողովածու է, առակներ, որոնց մէջ մի չինծու, խեղճ կապ հաստատելու համար յերիւրված է Փոնտիանոսի, նրա կնոջ ու որդու պատմութիւնը։

Դէպքը պատահում է, որպէս թէ, Հռոմում։ Փոնտիանոս կայսրի կինը Դիոկղետիանոս անունով մի որդի է ծնում ու մեռնում. կայսրը որդուն յանձնում է եօթն իմաստասէրներին կրթելու համար, իսկ ինքը ամուսնանում է երկրորդ անգամ։ Երկրորդ ամուսինը, իբրեւ խորթ մայր, ուզում է ոչնչացնել Դիոկղետիանոսին եւ ստիպում է իր ամուսնուն բերել տալ նրան եօթն իմաստասէրների մօտից։ Այդ իմաստասէրները աստղագէտներ են. Դիոկղետիանոսն էլ ուսումնասիրել է այդ արհեստը եւ նայելով աստղին, հասկանում է, որ ինքը

մեծ վտանգից ազատվելու համար, պիտի Եօթն օր անխօս մնայ։ Տանը խորթ մայրը առանձնանում է նրա հետ եւ առաջարկում է նրան իր մարմինը. Դիոկղետիանոսը մերժում է եւ մի եւ նոյն ժամանակ թագուհուն չրջապատող աղջիկներից մէկի մէջ ճանաչում է ծպտեալ սիրականին, որ ապրում էր նրա հետ։ Այդ մայրը հասկացնում է իր ամուսնուն, թէ որդին կամենում էր իրան բռնաբարել. կայսրը հրամայում է սպանել որդուն։ Եւ սկսւում է մի մրցութիւն թագուհու ու Եօթն իմաստասէրների մէջ։ Թագուհին առակով համոզում է Փոնցիանոսին սպանել տալ որդուն, իսկ Եօթն իմաստասէրները հերթով մի մի առակ են ասում եւ ազատում իրանց աշակերտին։ Եօթն օր տեւում է այդ մրցութիւնը. կայսրը կամ իր կնոջն է լսում կամ իմաստասէրներին. Եօթն օրից յետոյ խօսում է Դիոկղետիանոսը, մի մեծ առակ է պատմում եւ խայտառակում է խորթ մօրը, մերկացնել տալով նրա ծպտեալ սիրականին։

Թէեւ այսքան խեղճ ու աղքատիկ գրական գործ է «Եօթն Իմաստասիրաց» պատմութիւնը, թէեւ նրա մէջ չատ ու չատ բան առասպելական է, անբնական, հիմնված հին մարդու անտիապատութիւնների եւ մանաւանդ դիւրահաւատութեան վրա, բայց չէ կարելի ընդունել նրան իբրեւ մի գրական երեւոյթ մեր մէջ,

որ ոչինչ ուշադրութեան արժանի չը լինէր։ Դա առաջին աշխարհական վէպն է—այսքանն էլ բաւական է, որ մենք կանգ առնենք նրա առաջ։

Մեզանում, գրականութեան սկսված օրից, միրապետից խիստ կրօնական ուղղութիւն, մենք ունեցանք չատ գրողներ, բայց գրանց մէջ չը գտնվեց մէկը, որ տար մի պատմուածք, մի վէպ աշխարհիկ կեանքից։ Եւ սա մեր, հայկական մի առանձնայատկութիւնն է։ Չէ կարելի ասել, թէ մենք աւելի կրօնամոլ, աւելի կղերական էինք քան, օրինակ, բիւզանդական չրջանի յոյները. եւ սակայն բիւզանդացիները ժամանակ էին գտնում նաեւ աշխարհիկ գրականութեան ծառայելու, իսկ մենք—ոչ։ Դեռ չորրորդ դարից սկսած յոյների մէջ գոյութիւն ունէր սիրային-էրօտիական վէպը, որ պահվեց մինչեւ Բիւզանդիայի անկումը։ Շատերն էին այդպիսի վէպեր գրում. եւ նրէ բիւզանդական վէպը գրական չատ արժանաւորութիւններ չունէր, մարդկային ստեղծագործութիւնների չարքում մեծ անուն չը թողեց, բայց գոնէ կարեւոր էր այն, որ նա թարմութիւն ունէր, պատկերներ էր հանում ժողովրդական կեանքից, չօշափում էր ժամանակի բարքերն ու սովորութիւնները, ոճի ու ձաչակի հետ ընթերցանութեան նիւթ էր տալիս։ Վէպը Բիւզանդիայից անցաւ Եւրոպա, մեր ժամանակակից վէպերի նախահայրը դար-

ձաւ, իսկ դէպի արեւելք, դէպի Հայաստան, անցնելու ճանապարհ չը գտաւ։ Բայց հայերը որպիսի ջերմեռանդութեամբ էին աշակերտում յոյներին կրօնական-սխօլաստիական գրականութեան մէջ...

Այդ արհամարհանքը դէպի աշխարհական դրուածքը մի սուրբ աւանդութիւն դարձաւ մեր գրականութեան համար եւ պահվում էր նոյն իսկ այն ժամանակներում, երբ Եւրօպան բանաստեղծական նշանաւոր արտադրութիւններ էր տալիս։ Ու հասկանալի է, որ պատահաբար թարգմանած «Եօթն Իմաստասիրաց» պատմութիւնը պիտի լինէր հայ ընթերցողի համար մի գանձ, որի մէջ նա գտնում էր հետաքրքրական, խրատական պատմութիւններ, տեսնում էր անկեղծ սիրող տղամարդկանց եւ սիրոյ հետ խաղացող, սէր վաճառող կանանց, տեսնում էր կրքեր ու մոլութիւններ, միամտութիւն ու խարդախութիւն, մի խօսքով— աշխարհային զանազան գործեր։ Աւելացնենք այս բոլորի վրա եւ բաւական աշխոյժ պատմուածքը, թեթեւ լեզուն, որ չատ տեղ, հասկանալի դառնալու համար, փոխվում է աշխարհաբարի—եւ կը տեսնենք, որ այս գիրքը բարձր է «Պղնձէ քաղաքի պատմութիւն» անունով միւսիքական դրուածքից, որ նոյնպէս ժողովրդի ընթերցանութեան համար էր թարգ-

մանված XIII դարում արաբերէնից, աշխարհաբար լեզուով։

Բայց մենակ այդ չէր առակների այս ժողովածուին այնքան ընդարձակ ժողովրդականութիւն տուողը։ Մի գրքի գոած աջողութիւնը կապված է եւ այն հանգամանքի հետ, թէ որքան նա համապատասխանում է ընթերցող հասարակութեան տրամադրութեանը, որքան կարողանում է լուծում տալ մարդկանց հետաքրքրող հարցերին։ Այս կողմից էլ բաւական աչքի ընկնող գործ է «Եօթն Իմաստասիրաց» գիրքը։ Նա ամբողջովին նուիրված է կանանց հարցին։

Թող տարօրինակ չը թւայ, որ XVII դարի մի դրուածքի վերաբերմամբ մենք գործ ենք ածում մի տերմին, որ մեր նոր, ազատարար ժամանակների ստեղծածն է։ Կանանց հարց, մենք կարծում ենք, գոյութիւն ունէր ամեն ժամանակ, սկսած այն հին դարերից, երբ կինը, կորցնելով իր նշանակութիւնը եւ դիրքը նախնական համայնքի մէջ, դարձաւ տղամարդու սորուկը, նրա տան իրերից մէկը։ Այդ ժամանակից սորկատէր տղամարդուն միշտ յուզել է այն հարցը, թէ ինչպէս պէտք է վերաբերվել իր գեղեցիկ սեփականութեան։ Հին աշխարհի մէջ քրիստոնէութիւնն էր, որ եկաւ արգելագործելու կնոջ մարդկային իրաւունքները, որ բռնեց նոյն իսկ պոռնիկ կնոջ ձեռքից եւ

ցոյց տալով նրան հաստատակամութեան, ասաց թէ ոչ ոք պռոնիկից այնքան բարձր չէ, որ իրաւունք ունենայ քար նետել նրա վրայ։ Կինը եւ տղամարդը հաւասար հռչակվեցին եկեղեցու, կրօնի առաջ։ Բայց երբ քրիստոնէութիւնը դարձաւ ձեւ, երբ նրա ոգին կորաւ կղերական բացատրութիւնների մէջ, դուրս եկաւ, որ քրիստոնէութիւնն էլ կին մարդուն արհամարհելու, ոտնակոխ անելու կողմնակից է։ Միջին դարերում, երբ եկեղեցականութեան հեղինակութիւնը ամեն ինչ էր աշխարհի վրայ, երբ քարոզվում էր ճգնաւորութիւն, կատարեալ արհամարհանք դէպի աշխարհային կեանքը՝ երկնքի քաղաքացիներ դառնալու համար, կինը դասվեց դեւերի ու սատանաների հետ։ Սխօլաստիական նրբութիւններով սնված ուղեղը չէր մոռանում, ի հարկէ, որ մարդը դրախտից զրկվել է Եւայի պատճառով. նոյն Եւան է պատճառ, որ այժմ, կորցրած դրախտը նորից գտնելու համար, մարդը հարկադրված է ճգնաւորական կենցաղ վարել, այսինքն հրաժարվել աշխարհից եւ նրա բոլոր քաղցրութիւններից. իսկ սա մի չատ ծանր զոհ էր, մի զոհ, որը դեռ կարելի էր հեշտութեամբ զլուխ բերել, եթէ չը լինէին Եւայի աղջիկները։ Կինն է, որ չէ թոյլ տալիս տղամարդուն թագնվել վանքի պատերի ետեւում եւ մոռանալ աշխարհը. կինն է, որ փորձութեան

է ենթարկում նոյն իսկ ամենաբարեպաշտ ասնապատականին, չատ անգամ խանգարելով նրա հանգստութիւնը իբրեւ յիշողութիւն, իբրեւ երազ *)։ Կինը չարունակում էր լինել սատանայի գործիք, ուրեմն եւ պէտք էր նրան ատել, յամենայն դէպս զգուշանալ նրանից։

Ահա այս մտքերն էլ անց են կացրած «Եօթն իմաստասիրաց» գրքի մէջ, սկզբից մինչեւ վերջը։ Կինը անհաւատարիմ է, կինը բնական հակում ունի իր օրինաւոր ամուսնու անկողինը պղծելու եւ մի օտար մարդուն իր մարմինը վաճառելու. կնոջը չէ կարելի հաւատալ նոյն իսկ այն դէպքում, երբ նա իրան սաստիկ սիրող է ցոյց տալիս եւ այդ սէր ասած բանը անասնական հաճոյքի նման մի կիրք է։ Եօթն իմաստասէրներ, փորձված, գիտուն, աշխարհի բոլոր գաղտնիքները հասկացած, միաբերան այս են քարոզում իրանց առակների մէջ. կարելի է դեռ երկմտել եւ վերջապէս, հէնց ինքը, Փոնցիանոսի կինը, մի կենդանի պատկեր է կնոջ նենգամտութեան, խարդախութեան եւ դիւական հնարագիտութեան։ Որքան չանք ու խելք էր հարկաւոր՝ նրան մերկացնելու համար։ Հետաքրքրական է, որ պատմութիւնը ներկայացնում է կանոնաւոր պայքար երկու կողմերի—կնոջ եւ տղամարդու

*) Профессоръ Корелинъ—„Очерки Итальянскаго Возрожденія“, М., 1896, եր. 172.

մէջ։ Եօթն իմաստասէրները առակներ են ասում, բայց նոյնն անում է եւ կայսրի կինը. նա ցոյց է տալիս, որ տղամարդիկ էլ մաքրափայլ գառնուկներ չեն, եւ տղամարդ էր այն սենեկապետը, որ փողով վաճառեց իր կնոջը, հակառակ վերջինիս յանկութեան, մի հիւանդոտ եւ այլանդակ թագաւորի, որից զզվում էին բոլոր կանայք։ Բայց այսպիսի հակաճառութիւնները ոչինչ էին եւ չաղթողները եօթն իմաստասէրներն են, իսկ առակախօսութեան կողմից նրանց հաւասար կինը խայտառակվում է։

Ահա ինչու հայ ընթերցողը մի առանձին ուշադրութիւն պիտի նուիրէր այդ դրքին։ Այդպէս էր եւ նրա աշխարհայեացքը, այդպէս նայում էր կնոջը եւ նա ինքը։ Մեզ մօտ էլ հոգեւորականութիւնը երկար աշխատել է, որ մարդիկ հրաժարվեն աշխարհից, դառնան ճգնաւորներ. եւ մեզ մօտ էլ կինը, ճգնաւորական իդէալի տեսակէտից, ուրիշ ոչինչ չէր, բայց միայն խաբող, փորձութեան ենթարկող, ուղիղ ճանապարհից հանող մի արարած։ Եւ մեր գրականութեան մէջ էլ կինը սատանայի ու դեւերի գործիք էր հռչակվում։ XIII դարի մատենագիր Կիրակոս Գանձակեցին, մի լուրջ եւ բարեխիղճ հեղինակ, յանկարծ ընդհատում է իր պատմութիւնը եւ դնում է մի դլուխ, որի մէջ ամենահաստատ կերպով ասում է, թէ

Գողթան գաւառում մի դեւ, կնոջ կերպարանք առած, խառնակվում էր մի տղամարդու հետ։ Կասկածի ոչինչ տեղիք չը տալու համար՝ Կիրակոսը հաւատացնում է, թէ դէպքը իրան պատմել է ականատես Յովսէփ վարդապետը *)։ Կիրակոսից չորս դար յետոյ էլ հայեացքները մի եւ նոյնն են. Զաքարիա սարկաւագը վրդովվում է այն անձանց դէմ, որոնք չեն հաւատում այդ տեսակ պատմութիւններին եւ հաստատում է Կիրակոսի ասածը, բերելով մի պատմութիւն թէ ինչպէս մի թուրք ճանապարհին պատահում է մի գեղեցիկ հագնված կնոջ, ինչպէս նա յանկարծ տեսնում է, որ այդ կինը նստել է իր ձիու գաւակին եւ յայտնում է նրա հետ ապրելու ցանկութիւն. թուրքը, ի հարկէ, համաձայնվում է, թէեւ բարեպաշտ մարդ էր եւ գիտէր, որ սիրուն կինը կերպարանափոխված դեւ է։ Եւ Զաքարիան աւելացնում է, թէ այդ «նղելութեան» պատմութիւնը ինքը լսել է նոյն այդ թուրքից **)։ Այսպիսի հաւկացողութիւնների մէջ անված մի ժողովրդի համար դերազոյն իմաստութեան ներկայացուցիչներ պիտի լինէին եօթն իմաստասէրները իրանց պատմութեան հետ. եւ մենք կարող ենք երեւակայել, թէ քանի հայ կանանց դժբախտութեան պատճառ է դարձել այդ ժողովրդա-

*) Կիրակոս պատմագիր, Մոսկվա, եր. 195.
**) Զաքարիա սարկաւագ, եր. 55.

կան գիրքը, աւելացնելով նրանց ամուսինների կասկածոտութիւնն ու արհամարհանքը դէպի կինը, դէպի նրա զգացմունքները, նրա անկեղծութիւնը...

Դառնանք Լիվօրնոյի հրատարակութիւնների շարքին։ 1697 թւին տպագրվեց իտալերէնից թարգմանված «Պատմութիւն դարձի եւ մկրտութեան Յովհաննու Յովսէփայ Քախիքեան մեծանուն հրէի րաբունւոյ» գիրքը։ Այդ մեծանուն հրէան հինգ ընտանիքների հետ ընդունել էր քրիստոնէութիւն, գրել էր այդ դարձի պատմութիւնը, որ եւ թարգմանվեց հայերէնի եղեսացի Յակոբ վարդապետ Ջրպետեանի ձեռքով։ Դրանից յետոյ, 1698-ին, տպագրվեց մեղրեցի Երեմիա վարդապետի կազմած «Բառարանը»։ Դա մի մեծ գործ չէ եւ յատկապէս Աստուածաշունչի բառերի բացատրութիւնն է պարունակում իր մէջ։ Երեմիային աջակցել է մի ոմն Սարգիս եպիսկոպոս։ Նոյն տեսակ մասնաւոր բնաւորութիւն ունի 1695-ին Հռոմում տպագրված լատիներէն-հայերէն բառարանը, որ կազմել է Աստուածատուր Ներսէսովիչ լեհահայ եպիսկոպոսը եւ որի մէջ բացատրված են Աստուածաշունչի եւ Ժամագրքի բառերը։ Ընդարձակ բառարաններ, որոնց մէջ ամփոփված լինէր հայոց լեզուի ամբողջ հարստութիւնը, չէին մնացել հին ժամանակներից, իսկ նոր ժամանակներում, ինչպէս տեսանք, բառարան-

ների հոգսը քաշում էին օտար հայագէտներ (Րիվօլա եւ Պիրոմալլի)։ Այս պատճառով այս երկու հայ վարդապետների աշխատութիւնները, որքան էլ նրանք մասնաւոր բնաւորութիւն ունենային, պիտի համարվեն ազգի մէջ ծագած պահանջի արտադրութիւն. նրանք ցոյց էին տալիս, որ հեռու չը պիտի լինի մի ժամանակ, երբ կը կազմվի ու կը հրատարակվի նաեւ ամբողջացրած, հարուստ, լիակատար բառարանը։

Նոյն 1698-ին հրատարակվում է նաեւ Մովսէս Խորենացու «Աշխարհագրութիւնը», որին կցված էր «Աղուէսագիրքը», ճիշտ այնպէս, ինչպէս հրատարակել էր Ոսկանը Ամստերդամում ուղիղ երեսուն տարի առաջ։ Վերջապէս, 1701 թւին Լիվօրնոյի մէջ տպվում են երկու կրօնական գրքեր՝ «Թէոփիլոս այսինքն խօսակցութիւն Թէոփիլոսի ընդ վարդապետին յաղագս ճշմարտութեան եւ ջերմեռանդութեան» եւ «Պարզատումար Հռովմէական»։ Թէ ինչ է դառնում տպարանը այնուհետեւ—մենք հաստատապէս չը գիտենք։ Բայց կարելի է ենթադրել, որ նա փոխադրված պիտի լինի Կ. Պօլիս։ Այս կարծիքին ույժ է տալիս այն, որ 1700—1704 թւականներին Կ. Պօլսում լոյս տեսած մի քանի գրքերի վրա նշանակված է «ի տպարանի ս. Էջմիածնի եւ ս. Սարգսի զօրավարի». իսկ մենք գիտենք, որ Լիվօրնոյի տպա-

րանն էլ այդ անունն էր կրում։ Բացի դրանից՝ Լիվօրնոի մի քանի հրատարակութիւնների վրա (օր. Մովսէս Խորենացու «Աշխարհագրութեան») տպված է. «Ի սուրբ Էջմիածին Երեմիա վարդապետէ». դա ցոյց է տալիս, որ տպարանի կառավարիչը Էջմիածնի Երեմիա վարդապետն էր։ Նոյն այդ մակագրութիւնը մենք տեսնում ենք Կ. Պօլսում 1701 թւականին տպված «Տաղարանի» վրա *), մի նշան, որ վարդապետը տեղափոխվել էր, երեւի իր տպարանի հետ, Թիւրքաց մայրաքաղաքը։ Այս բոլորի վրա աւելացնենք եւ այն, որ տասնութերորդ դարի սկզբից Կ. Պօլսում գործածութեան մէջ են Ոսկանի տառերը եւ փորագրել տուած պատկերները։ Վերջապէս, յայտնի հայագէտ Շրեօդէր, որ ապրում էր այդ ժամանակներում, նոյնպէս վկայում է, որ տպարանը տեղափոխվեց Կ. Պօլիս։

XIII

Ամստերդամում հայերէն տպագրութիւնը վերսկսվեց 1685 թւին, Մարսէլի տպարանի փակվելուց երկու տարի յետոյ։ Բայց այստեղ մենք չենք հանդիպում ոչ Ոսկանի ժառանգ Սողոմոն Լեւոնեանին, ոչ էլ սրա ժիր հաւատարմատար Նասիբ Գրիգորեանին։

Դատելով այն հանգամանքից, որ Ֆրանսիայի

*) «Հայկական Մատենագիտ.», եր. 658։

հողից հեռանալուց յետոյ Ոսկանի մարդիկ ամբողջ երկու տարի դատապարտված էին անգործութեան, մենք պիտի երթադրենք, որ նրանց մի մասը, հանդիպելով դժուարութիւնների, թողեց տպարանի գործը եւ հեռացաւ։ Մնաց միայն Մատթէոս Յովհաննիսեանը կամ Վանանդեցին, որ գրաշարութիւն էր անում Մարսէլի տպարանում եւ կանգնած էր այդ տպարանի համար կռուողների շարքում։ Մնալով մենակ, Վանանդեցին իր սեփական միջոցներով աշխատեց կենդանութիւն տալ իր սիրած գործին եւ պատրաստել տուեց տառեր։ Ապա ընկերացաւ Յովհաննէս քահանայ Երեւանցու եւ Ջուղայեցի վաճառական Պօղոսի հետ՝ «Շարական եւ Ժամագիրք» տպագրելու համար եւ առաջին գիրքը լոյս հանեց 1685-ին, իսկ երկրորդը—հետեւեալ տարին։ Երկու տարի անգործ մնաց Մատթէոսը եւ 1688-ին կրկնեց իր «Ժամագրքի» տպագրութիւնը, որից յետոյ արդէն ամբողջ եօթը տարի լուռ մնաց։ Այդ լռութիւնը մի գեղեցիկ գործունէութեան նախապատրաստութիւն էր։ Բայց մենք դեռ իմանանք, թէ ով էր Մատթէոսը եւ ինչպէս էր ընկել Եւրոպա։

Վանանդեցի կոչումը արդէն ցոյց է տալիս, որ նա Վանանդ գիւղից էր, Գողթան գաւառում, Ագուլիսի մօտ։ Այդ գիւղից էր եւ Թովմաս վարդապետ Նուրիջանեան, որի մօրեղբայրը

որդին էր Մատթէոսը։ Վարդապետը գրաւէր մարդ էր եւ երիտասարդութիւնից ցոյց տուել համառութիւն գրելու մէջ։ Նա չարադրել մի երկու աշխատութիւններ, որոնցից յիշատակութեան արժանի կարող է համարվել ուխտատեղիների մի ոտանաւոր նկարագրութիւնը, գրված 1655 թուին։ Չը գիտենք թէ ուր ինչ պաշտօններ է վարել նա, բայց 1677-ին տեսնում ենք նրան ճանապարհորդելիս դէպի արեւմուտք։ Այդ թուին Թովմաս վարդապետը, ինչպէս ինքն է գրում, «չրջակայութեան պատճառով» հասնում է Կիպրոս կղզին, ուր մնում է տարի ու կէս *)։ Նրա հետ էր եւ Մատթէոսը, որ սպասաւորի պաշտօն էր կատարում։ Այսպէս կարելի է հասկանալ 1685-ին Մատթէոսի տպագրած «Շարակնոցի» յիշատակարանից, ուր նա ասում է, թէ «էմ արիւնակից վարդապետի հետ եկայ Հռոմ» **)։ Այդ արիւնակիցը կարող է լինել միայն Թովմասը։ Նրա Հռոմ գնալը տեղի ունեցաւ հէնց այն միջոցին, երբ Ոսկանի տպարանը Ամստերդամից տեղափոխվել էր Լիվօրնօ, այսինքն 1670 թուին։ Թովմաս վարդապետը ուղեւորվում է ուրիշ տեղ, իսկ Մատթէոսը գնում է Լիվօրնօ, ուր սովորում է

*) «Սիւնիք», եր. 340։

**) Մենք կարծում ենք, որ Թովմաս վարդապետը Հռոմ գնացել էր իր երկու եղբօր որդիներին ուսման տալու։ Գոնէ դրանցից մէկը, Ղուկասը, իրան անուանում էր «Հռոմի սնունդ»։

տպագրական արուեստը Ոսկանի աշակերտ կարապետ վարդապետի մօտ։

Այնուհետեւ նա ծառայում է Ոսկանին եւ Սողոմոն Լեւոնեանին ամբողջ 14 տարի, առանց որ եւ է վարձատրութեան։ Թէ որքան ողորմելի միջոցներով էր Ոսկանը գործ տեսնում Եւրոպայում, այդ երեւում է նրանից, որ Մատթէոսի պէս մի հմուտ եւ ժիր աշխատաւորին անհնարին էր լինում վարձ տալ։ Դրա փոխարէն Յակոբ կաթողիկոսը կերակրում էր Մատթէոսին խոստումներով. յորդորում էր նրան չը հեռանալ Ոսկանից եւ նրա տպարանից, խոստանում էր վարձատրել եւ ապահովեցնում էր, որ եթէ ինքը, կաթողիկոսը, վախճանվելու էլ լինի, վարձատրելու պարտքը կը մնայ Էջմիածնի վրա եւ յաջորդ կաթողիկոսը կը կատարէ այդ պարտքը։ Բայց Մատթէոսը չը տեսաւ այդ խոստումների կատարումը, եւ չը նայած դրան, հաւատարմութեամբ ու բարեխղճութեամբ ծառայեց գործին։ Մի մարդ էր դա, որ կարող էր ասել, թէ ծառայում է գաղափարին։ Եւ անձնական այդպիսի բարեմասնութիւնների հետ նրա մէջ միանում է տպագրչի խոշոր ընդունակութիւնը։ Մատթէոսը այնքան գեղեցիկ կերպով ուսումնասիրեց արուեստը, որ եւրոպայի վարպետներից յետ չէր մնում եւ նրա կատարած մի քանի գործերը ամենայն վստահութեամբ կարող

են համարվել հայկական տպագրության գտ-
հարներ։

Բայց հմուտ, նոյն իսկ տաղանդաւոր տպա-
գրիչ լինելը բաւական չէր գրքեր հրատարակե-
լու համար. պէտք էր ունենալ նաեւ գրական
պատրաստութիւն եւ մանաւանդ գրամական
միջոցներ։ Քանի որ ընկերը էին երեւանցի քա-
հանան եւ ջուղայեցի վաճառականը, գործը
կարող էր երեսի վրա չը մնալ. Մատթէոսը իր
հմտութիւնն էր մէջ բերում, քահանան իր գրա-
դիտութիւնը, վաճառականը իր դրամը։ Բայց
ընկերութիւնը չուտով քայքայվեց եւ վանա-
զեցին մնաց ու անօգնական մնաց օտար եր-
կնքի տակ, մի դրութիւն, որին ենթարկված
էին նրանից առաջ եղած բոլոր հայ տպագրիչ-
ները։ Եւ նա ստիպված եղաւ վերադառնալ
հայրենիք, գուցէ հէնց յատկապէս այն նպա-
տակով, որ մարդիկ գտնէ իր թողած գործը շա-
րունակելու համար։ Այդ ժամանակ Թովմաս
վարդապետը արդէն Գողթան գաւառի եպիս-
կոպոս էր. նրան դիմեց Մատթէոսը, համոզեց
Թողնել եպիսկոպոսական աթոռը, անցնել Եւ-
րօպա եւ ձեռք առնել հայ տպարանը։ Այդպիսի
մի հրաւէրով էլ մի ժամանակ, ինչպէս գիտենք,
Ղևոնդեց Աւետիսը դիմեց իր եղբայր Ոսկան
վարդապետին։

Եւ Թովմաս եպիսկոպոսը մի նոր Ոսկան
հանդիսացաւ. նա տուեց իր համաձայնութիւնը

եւ ծեր հասակում անդառնալի պանդխտու-
թեան գաւազանը վերցրեց, չը նայած որ սաս-
տիկ սիրում էր իր գեղեցիկ վանանդը, Գողթ-
նը։ Որ Մատթէոսը դնացած է եղել հայրենիք,
այդ երեւում է նոյն իսկ Թովմաս եպիսկոպոսի
վկայութիւնից (Մովսէս Խորենացու Պատմու-
թեան յիշատակարանի մէջ). նա ասում է թէ
նախ քան իր Եւրօպա ուղեւորվելը, ինքը Ամս-
տերդամ ուղարկեց Մատթէոսին, որպէս
զի հարկաւոր պատրաստութիւնները տեսնէ։
1695-ին Ամստերդամի տպարանը վերսկսում է
իր գործունէութիւնը Թովմաս եպիսկոպոսի
ղեկավարութեամբ։ Բայց նա, ի հարկէ, այդ
թուականից չատ առաջ պիտի հասած լինէր Հո-
լանդիայի գեղեցիկ մայրաքաղաքը, որովհետեւ
այն գործերը, որոնք լոյս տեսան 1695-ին,
երկար նախապատրաստութիւն էին պահան-
ջում։

Գողթանի եպիսկոպոսի հետ Ամստերդամում
են եւ նրա երկու եղբօրորդիները, Ղուկաս եւ
Միքայէլ, որոնց մասին ասված է տպագրված
գրքերից մէկի յիշատակարանում թէ «վարժ ու
հմուտ են լատինական լեզուին եւ ստացել են
բազմակողմանի փիլիսոփայական կրթութիւն»։
Այսպիսով կազմվել է մտերիմ ազգականների
մի ընկերակցութիւն, հրատարակչական եւ գը-
րական մի ընտանիք, որի գլուխը եպիսկոպոսն
է՝ իբրեւ տնօրէն եւ դրամական միջոցներ հայ-

թայթող, նրա մօրեղբօր որդին տպարանի հոգին է, իսկ երկու եղբօրորդիները իրանց ստացած կրթութիւնն են մէջ բերել։ Երկու եղբայրներից մէկը, Միքայէլը, չատ քիչ է մնում գործի մէջ, գոնէ նրա անունը այնքան յաճախ չէ յիշվում եւ պէտք է կարծել, որ նա չատ է հեռացել տպարանից։ Ինչ վերաբերում է Ղուկասին, դա մի չատ արդիւնաւոր աշխատող հանդիսացաւ, միակ գրական ոյժը, որ հեղինակութիւններ էր պատրաստում տպագրութեան համար։ Ղուկասը չատ զարգացած մարդ էր. բայի լատիներէնից, ինչպէս վկայում է յայտնի գիտնական հայագէտ Շրոդէր, նա լաւ գիտէր եւ զանազան արեւելեան լեզուներ։ Մի տեղ Ղուկասը իրան անուանում է «անունդ Հռոմէացոյ». եւ իրաւ, այդքան լաւ պատրաստված մի մարդ չէր կարող լինել Հայաստանի գաղրոյների անունդ։ Հռոմի ազդեցութիւնն է երեւում նրա հայերէնի մէջ, որ ազատ չէ լատինացրած հայերէնի ձեւերից ու մթութիւնից։ Այդ ազդեցութեան մի նշանն էլ այն է, որ Ղուկասը իր ստացած կրթութեամբ աւելի կրօնական մարդ էր, քան աշխարհական։

Բայց այս հանգամանքը արգելք չեղաւ, որ Թովմաս եպիսկոպոսի տպագրական ընտանիքը ակսէ իր գործունէութիւնը մի հրատարակութեամբ, որ ընդհանուր կրթական նշանակութիւն ունէր եւ ուղղակի հետեւանք էր աշ-

խարհային, գործնական այն պահանջի, որ պահպանում էր մեզանում վաճառականութիւնը։ Այս պահանջը մի խոշոր գործօն էր մեր գրական առաջադիմութեան համար եւ մենք չը պիտի անտես աննենք նրան։

Նոր ժամանակը հայերի մէջ էլ էր մտցնում իր հոսքերը, թէեւ չատ դանդաղ, չատ աննկատելի կերպով։ Որքան էլ հայը թշուառ ու կըղզիացած լինէր ասիական աշխարհի մի անկիւնում, բայց նա էլ իր գաղթականութիւնների, իր առեւտրական դասակարգի միջոցով չփվում էր լուսաւորված աշխարհի հետ եւ նրա համար էլ գոյութիւն ունէին այն հարցերը, որոնք արդէն վճռվել էին Արեւմտեան Եւրոպայում, ստեղծելով նոր ժամանակի ոգին, որ վերջ դրեց միջին դարերի խաւար տիրապետութեան։ Կեանքի եւ մտվան հարց էր դրված եւ մեր գրականութեան առաջ, ինչպէս դրված էր եւրոպական գրականութիւնների առաջ XV եւ XVI դարերում—կամ փոել, ոչնչանալ, մնալով բացառապէս կրօնական-սխոլաստիական, կտրված կեանքից ու իրականութիւնից, կամ վերանորոգվել, դառնալ կեանքի, աշխարհի, մտածող եւ ապրող մարդկութեան գրականութիւն։

Սակայն ինչպէս պիտի կատարվէր մեզանում այդ փոփոխութիւնը։ Արեւմտեան Եւրոպայում կղերական ուղղութեան ջախջախողը

այն ինտելիգենցիան էր, որ առաջ եկաւ վերածնութեան դարուն, հրատարակեց անհատի ազատութիւնը, բարձրացրեց մարդու արժանաւորութիւնը, վոխեց դպրոցի, դաստիարակութեան վանական սիստեմը եւ դաւանում էր թէ «Իսկական մարդարէները այն աչքերն են, որոնք ուշադրութեամբ ուսումնասիրում են ամբողջ չրջապատը», այսինքն թէ մարդը երկնքի խորքերում եւ կրօնական աւանդութիւնների մէջ չը պիտի որոնէ իր իրական երջանկութիւնը, այլ իր հողի վրա, իրան չրջապատող բնութեան, վերջապէս իր անձի մէջ։ Դա մի ահագին չարժում էր, որ առաջ բերեց մրցութիւն, ընդհարում, պայքար կամ, ուրիշ խօսքերով, այնպիսի իրարանցումներ, որոնց մէջ կռում կոփվում են գաղափարները եւ յաղթական գնացքով տարածվում են կեանքի մէջ։

Մեզանում չը կար այդ երեւոյթը եւ չէր էլ կարող լինել այն դառն պայմանների չնորհիւ, որոնք մեզ էին վիճակված։ Մեզանում XVII դարն էլ դեռ միջին դարերից մէկն էր, մինչդեռ միջին դարերից ազատված Եւրոպան այնքան առաջ էր գնացել, որ ունէր Շէքսպիրներ, Մօլիէրներ, Սերվանտեսներ, Միլտոններ։ Մեր իրականութեան մէջ, ուր վանական խըղճուկ մթնոլորտն էր տիրում, մէկ էլ մահմեդական զգուելի լուծը, ի հարկէ, տեղ չը պիտի

լինէր փոքր ի չատէ նչանաւոր տաղանդի համար, բայց ներելի պիտի լինէր յուսալ, որ հայկական գրականութիւնը կը գնայ այն չաւղով, որը վաղուց անցել էր եւրոպական գրականութիւնը։ Բայց ոչ պիտի ցոյց տար այդ չաւիղը։ Հայ ժողովուրդը բաղկացած էր երեք դասակարգից. դրանցից երկուսը—երկրագործն ու արհեստաւորը հազիւ հազ կարողանում էին տանել իրանց վրա ընկած տարական լուծի ծանրութիւնը եւ մի կերպ գլուխ պահել։ Մընում էր վաճառականական դասակարգը, հարուստ, առաջաւոր, տիրապետող, համեմատաբար ապահով։ Թէեւ նա էլ նոյն ազգի մի բեկորն էր, բայց երկար թափառումների միջոցին չատ ու չատ դէպքերի ու փորձերի էր հանդիպում, որոնք, ըստ երեւոյթին, պիտի զարթեցնէին նրա մէջ ազգային զգացմունք, հասկացնել տային թէ ինչ է պակասում հային՝ մի պատուաւոր ազգ դառնալու համար։ Մի րոպէ մտնենք վաճառականների այն խնճոյքը, որ խօսակցութիւնների ձեւով պատկերացրել է հայագէտ Շրոդէր *)։ Ասատութիւն ու ճոխութիւն է տիրում այդ յարկի տակ—դա ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է. հայ վաճառականը մինչեւ իսկ Եւրոպայից բերած իրերով է զարդարել իր ապարանքը։ Մէկը պատմում է այս-

*) «Արամեան լեզուին Գանձ», Ամստերդամ, 1711, եր. 361—362.

պիսի բան. Եւրոպայում ինքը ասել է չատեր-
բին, որ հայոց երկրում խաղողը բազմաթիւ
տեսակներ ունի, բայց ոչ ոք չէ հաւատացել
այդ խօսքերին, որովհետեւ գիտեն եւրոպայի-
նները, որ հայերը անկիրթ ազգ են եւ նրանց
սասծներին նշանակութիւն տալ չի լինի։ Մի
չատ պերճախօս փաստ, որ պիտի ծակէը հայ
վաճառականի կշիռն։ Բայց կայ աւելի լաւը։
Սեղանակիւններից մի ուրիշը բերում է այսպի-
սի մի ասացուածք, որ նա լսել է Եւրոպայում.
«Այսօր հայը ոչ թուր ունի, ոչ գրիչ, ուրեմն
նրան խարբալելու ժամանակն է»։ Ո՛րքան գե-
ղեցիկ կերպով է արտայայտված այս խօսքերի
մէջ հայի դժբախտ, յուսահատական ճակատա-
գիրը. ճիշտ որ մի ազգ իր կենդանութեան
համար համ թուր պիտի ունենայ համ գրիչ,
այսինքն կորով եւ առաջադիմութիւն, ֆիզի-
քական եւ մտաւոր ոյժ։ Հայը զուրկ էր եր-
կուսից էլ, ուրեմն նրան հեշտ էր մաղել, տակն
ու վրա անել։

Ահա ինչ գառն ճշմարտութիւններ գիտէին
հայ վաճառականները։ Բայց ինչպէս կին նրանք
վերաբերւում այդ ճշմարտութիւններին։ Եր-
բորդ սեղանակիւը վերջ է տալիս եւրոպացի-
նների եւ հայերի մասին եղած խօսակցութեան
այսպէս. «Թող ինչ կուզեն՝ ասեն. ինչպէս որ
Աստուած զմեզ սահմանել ա՝ էնհէնց ենք. ոչ
էնդոնք գիտեն զմեզ փոխել, ոչ մեզ հաջաթ ա

էնդունց զարչու խօսել։ Շատ բնորոշ վերջա-
ւորութիւն. եւ հայ վաճառականը ուրիշ կերպ
չէր էլ կարող վերաբերվել դրութեան, որով-
հետեւ նա ամենից առաջ վաճառական էր, նրա
գործը փողն էր, հաշիւը, նա պատասխանատու
չէր այն հանգամանքի համար, որ նոյն իսկ
այնպիսի մի հասարակ իրողութիւն, թէ Հայաս-
տանում չատ տեսակ խաղողներ են լինում, ըն-
դունելի չէ Եւրոպայում եւ այդ այն պատճառով,
որ այդ հանգամանքը պատմողը մի տգէտ ազգ
է։ Նմանապէս վաճառականի գործ չէր մտածել
այն մասին թէ այդ ինչպէս է, որ հայոց վան-
քերում այնքան գրքեր կան եւ հայ վարդա-
պետները չարունակում են գրիչ չարժել աս-
տուածային գործերի համար, բայց եւ այդ-
պէս, եւրոպային ասում է, թէ հայը գրիչ
չունի։

Այսպէս ահա, հայ հողեւորականութեան
պահպանած աստուածաբանական – սխոլաստիկ
գրականութիւնը ոչինչ դիմադրութեան չէր
հանդիպում հայ ժողովրդի ոչ մի դասակարգի
կողմից. այդ դասակարգերից ոչ մէկը չունէր
եւ չէր կարող ունենալ այնքան զարգացում,
գիտակցութիւն, որ մի որոշ, կազմակերպված
ծրագրով դուրս գար հին քարացած ուղղու-
թեան դէմ, հասկանալով ժամանակի պահանջ-
ները, կեանքի եւ մտքի հարց համարելով
այն պայքարը, որ յեղափոխութիւն է մոյնում

գրականութեան, հասկացողութիւնների մէջ։ Թէեւ այսպէս, բայց հայ վաճառականը անգիտակցաբար, առանց ընդհարումների եւ վէճերի, պատճառ էր դառնում, որ մեր գրականութիւնը կամաց կամաց, կրիայի դանդաղկոտութեամբ, կնրպարանափոխվի, մօտենայ ժամանակի պահանջներին։ Կղերը պարտաւորված էր նկատի առնել եւ վաճառականի յարմարութիւնները, աշխատել եւ նրա համար։ Եւ այդ ստիպողական ուշադրութիւնը դէպի մի աշխարհիկ դասակարգ մենք ամբողջովին պարտական ենք տպագրութեան։

Առաջներում, քանի որ չը կար տպագրութիւն, հոգեւորականութիւնը իր համար էր միայն գործում եւ այն գաղափարն ունէր, թէ աշխարհական մարդուն շատ էլ հարկաւոր չէ գիրքը, իսկ եթէ հարկաւոր էլ լինի, աշխարհականը պիտի գնայ եկեղեցու մօտ՝ կարդալու ու սովորելու համար, եւ ոչ թէ եկեղեցին— աշխարհականի մօտ։ Բայց ահա տպարանը պահանջ է դառնում. մի կողմից նա անչափ հարկաւոր է եկեղեցականութեան, իսկ միւս կողմից մի հիմնարկութիւն է նա, որ կարող է գոյութիւն ունենալ միայն այն դէպքում, երբ նրա արտադրութիւնները վաճառվում են։ Գրաւաճառութիւնը, իբրեւ տպարանի յարատեւութեան ամենաանհրաժեշտ պայման, հարկադրում էր փոքր ի շատէ լայնացնել գրական

գործունէութեան սահմանափակ շրջանը, հարկադրում էր այնպէս անել, որ տպված գրքերի համար գնողներ էլ լինեն։ Եկեղեցական դասակարգից դուրս փոքր ի շատէ գրագէտ դասակարգը վաճառականականն էր. երկրագործն ու արհեստաւորը կարող էին առանց գրքի ու գրչի էլ ապրել, մինչդեռ վաճառականը հէնց իր պարապմունքից ստիպված՝ սովորում էր գրել-կարդալ։ Այդ դասակարգն էլ գլխաւորապէս հայերէն գրքերի գնողն էր։ Նա ունէր գնելու միջոցներ. գիրքը դեռ թանգ էր, այնքան թանգ ու դժուարագիւտ, որ մենք տեսնում ենք շատ դէպքեր, երբ արտագրվում են տպագրած գրքերը։ Վաճառականութիւնը, լինելով տպագրութեան գլխաւոր օժանդակողը, թէ իբրեւ մեկենաս եւ թէ իբրեւ գրքեր գնող, բնականաբար պիտի իրաւատէր էլ լինէր։ Պէտք էր մի մի անգամ տալ նրան եւ այնպիսի գրքեր, որոնք անհրաժեշտ են նրան գործնական կեանքի մէջ։ Ահա այս ստիպողական հարկաւորութիւնը դառնում է այն ուժեղ գործօնը, որ կենդանութեան նշոյլներ է մտցնում գրականութեան մէջ։ Մենք տեսանք արդէն, որ Ոսկանը ու նրա յաջորդները տպագրում էին գրքեր յատկապէս վաճառականների համար. տեսանք, որ հայ վաճառականի ջանքերով կազմվեց եւ տպագրվեց աշխարհաբար գիրք, որպէս զի նա մատչելի լինի վաճառականնե-

րին կամ որ նոյնն է—ժողովրդի առաջաւոր դասին։

Նոյն վաճառականական դասակարգի յարմարութիւնն էր մի գլխաւոր պատճառ, որ Թովմաս Վանանդեցին ամենից առաջ չտապից մի հիանալի գործ լոյս հանել։ Հայ վաճառականը յարաբերութիւններ ունէր աշխարհի հեռաւոր մասերի հետ, ահագին տարածութիւններ էր անցնում ծովով եւ ցամաքով, գործ ունէր զանազան ազգերի եւ լեզուների հետ։ Նրան, ուրեմն, հարկաւոր էր աշխարհագրութիւն, հարկաւոր էր եւ քարտէզ, որ ցոյց տար ամբողջ աշխարհը։ Վանանդեցին, ինչպէս ինքն է ասում, այդ պահանջը լրացնելու համար էր գլխաւորապէս, որ 1695-ին հրատարակեց «Համատարած Աշխարհացոյց» անունով քարտէզը, իսկ հետեւեալ տարին—այդ քարտէզի բացատրութիւնը կամ «Բանալին»։ Այդ մեծ, վիճաւոր գործը մի ամբողջ գիւտ պէտք է համարել այն ժամանակվայ մեր մտաւոր աղքատութեան մէջ։ Թէեւ հայ վաճառականն էր նրա երեւան գալու մի պատճառը, բայց մենք չը պիտի այդպէս մանաւորենք երեւոյթի նշանակութիւնը, որովհետեւ այն ամենը, ինչ անվում էր վաճառականի համար, հաւասար չափով պիտանի եւ հարկաւոր էր ազգի բոլոր մասերին։

Այժմ էլ, երկու հարիւր տարուց յետոյ, «Համատարած Աշխարհացոյցը» հիացմունք է պատ-

ճառում տեսնողին։ Դա պղնձէ տախտակների վրա փորագրած մի մեծ քարտէզ է, որ ներկայացնում է երկրագնդի երկու կէսերը։ Ամբողջ գործը նուրբ է եւ ճաշակով պատրաստված։ Գեղեցիկ են մանաւանդ հին յունական դիցաբանութիւնից վերցրած պատկերները եւ աստղաբաշխական նկարները, որոնք զարդարում են այդ առաջին հայերէն մեծ քարտէզը։ Նրա վրա տպագրված փոքրիկ ոտանաւոր յիշատակարանը ցոյց է տալիս, թէ ով ինչ է արել մի այդպիսի գործ դուրս բերելու համար. հրատարակիչը, ի հարկէ, Թովմաս եպիսկոպոսն է, որ ոչինչ չէ խնայել գործի գեղեցկութեան համար. փորագրել են Ադրիան եւ Պետրոս Ըսկօնպէկ (Hadrianus et Petrus Damianus Schonbeek) եղբայրները, որոնց աշխատակիցը եղել է Դուկաս Նուրիջանեանը։ Մատթէոսն էլ, ի հարկէ, ունեցել է իր բաժին աշխատանքը. քարտէզ տպելը այժմ էլ, երբ այնքան կատարելագործութիւններ կան, հեշտ բան չէ, բայց տաճնապատիկ դժուար պիտի լինէր այն ժամանակները, երբ տպագրական գործիքը միայն մանուկն էր։ Եւ իզուր չէ, որ Մատթէոսը «Բանալի Համատարած Աշխարհացոյցի» գրքի յիշատակարանում անուանվում է «յոգնեցեալ եւ միակ բուն անուանի տպագիր հայոց»։

«Աշխարհացոյցի» ամենագլխաւոր աշխատութիւնը, որ այնքան գեղեցկութիւն եւ վայել-

չութիւն է տալիս ամբողջ գործին, փորագրութիւնն է, որ կատարված է, ինչպէս տեսնում էք, օտարների ձեռքով։ Պարծենալ դրանով կարող է, ուրեմն, հօլլանդական արուեստը, թէեւ Հօլլանդիան դրանից աւելի գեղեցիկ, աւելի հռչակաւոր գործեր ունի պարծենալու համար։ Հօլլանդական փորագրութիւնները հրապարակել եւ զարմանալի նրբութեան էին հասցրել Րոբէնս եւ Րէմբրանդտ հանճարեղ նկարիչները. նրանք առանձին, ինքնուրոյն դպրոցների հիմնադիրներ էին եւ նրանց հետեւողները այնպիսի կատարելութեան հասցրին փորագրութիւնը, որ ամբողջ Եւրոպայում չատ քիչ մրցակիցներ ունէր Հօլլանդիան. այդտեղ չատ ծաղկած էր եւ քարտէզագրութիւնը։ Հօլլանդական արուեստի եւ մասնաւոր հարստութեան տեսակէտից դուցէ այնքան էլ մեծ ու պանծալի գործ չէր մեր քարտէզը. բայց ինչ էլ լինի, մենք, հայերս, միայն խորին երախտագիտութիւն պիտի զգանք դէպի այն փոքրիկ հայ ընտանիքը, որ հաստատելով այդ հիւրասէր երկրում, վերցնում էր նրա հարստութիւններից բաժին եւ հայերի համար, հայացնում էր արուեստի եւ առաջադիմութեան մի մասը։ Միայն այս մեծագործութիւնը բաւական էր Թովմաս Վանանդեցու եւ նրա ընկերների անունները երախտապարտութեան եւ անմոռաց յիշատակութեան արժանացնելու. միայն այս-

քանը բաւական է, որ Նուրիջանեանների տոհմը Ոսկան վարդապետի եռեւից դասվէր ազգի լուսաւորիչների թուում։ Բայց միայն այդ գործը չէր վիճակված այդ մարդկանց. կար մի ուրիշ նշանաւոր ձեռնարկութիւն էլ, որ լոյս հանվեց «Համատարած Աշխարհացոյցի» հետ միաժամանակ։ Եւ դա Մովսէս Խորենացու հռչակաւոր պատմագրութիւնն էր։

Հարիւր ութսուն եւ երկու տարի էր անցել այն օրից, երբ առաջին հայերէն դիրքը մտաւ Գուտենբերգի մամուլի տակ, իսկ Խորենացին նոր միայն էր արժանանում տպագրութեան։ Որպիսի անուշադրութիւն։ Տպագրվեցան բազմաթիւ այնպիսի գրքեր, որոնք կարող էին եւ չը տպագրվել. տպագրվեցան քաղկեդոնական անհամ վէճերին նուիրված հատորներ, որոնք ոչինչ չէին ապացուցանում եւ ոչ օգին չէին համոզում. իսկ Խորենացին մոռացված էր. եւ Թոմսմա եպիսկոպոսը վկայում է, թէ իր ժամանակ հայոց պատմահայրը դժուար էր ճարվում... Հազիւ թէ սրանից աւելի պերճախօս փաստ լինի՝ այդ խեղճ դարերը ընդրջելու եւ հասկանալու համար։ Եթէ մնգանում լինէր ինքնաճանաչութիւն, եթէ մենք ստրուկ ու խաւար մի ժողովուրդ չը լինէինք, Խորենացու պատմագրութեան պէս մի հեղինակութիւնը տպագրական առաջին գործերից մէկը կը լինէր. բայց մենք «Աղթարքների»

«Երազահանների», եզուիտական աստուածաբանութիւնների մի քանի տպագրութիւններից յետոյ միայն ձեռք առանք Խորենացուն։

Զարմանալի ճակատագիր է վիճակված հայոց Հերոդոտին։ Նա երկու տեսակ զգացմունք է ներշնչել իր գրքով—կամ խորին ատելութիւն ու հալածանք կամ հիացմունք եւ երկրպագութիւն։ Հին աւանդութիւնները ասում են, որ այդ հայ հեղինակը հանգստութիւն չը գտաւ նոյն իսկ մահից յետոյ, որ նրա ոսկորները գետը թափվեցին։ Այնուհետեւ նա դասվեց սուրբերի կարգում, հռչակվեց երկրորդ լուսաւորիչ, իսկ մեր օրերում պատմական քննադատութիւնը նորից աշխատում է նրան ցած քաշել բարձր պատուանդանից եւ արդէն այն աստիճանին է հասել, որ պատկերացնում է այդ մարդուն իբրեւ ապուշ, խարդախ, ստախօս, գող եւ աչքակապ։ Այդ զարմանալի ճակատագիրը մասամբ հասկանալի է. Մովսէս Խորենացին մի բոլորովին առանձին, արտակարգ երեւոյթ է մեր ամբողջ անցեալի մէջ։ Քրքրեցէք մեր ամբողջ գրականութիւնը եւ դուք նրա գրքի պէս մի ուրիշ գիրք չէք գտնի։ Ահա ինչու նա յարուցել է կրքեր—կամ հիացմունքի կամ ատելութեան կրքեր, եւ երբէք չէ հասկացվել այնպէս, ինչպէս արժանի էր։

Խօսել մեր ժամանակներում Մովսէս Խորենացու մասին նշանակում է քրքրել այն հար-

ցը, թէ որ դարի հեղինակ էր նա—հինգերորդ, ինչպէս ինքն է ասում, թէ ութերորդ կամ իններորդ, ինչպէս ուզում են ապացուցանել եւ արդէն ապացուցած են համարում մի քանի ժամանակակից քննադատներ։ Բայց մենք չենք մտնի այդ հարցի մէջ. Խորենացին այնպէս, ինչպէս մենք ենք ուզում նայել նրան, ոչինչ չի կորցնի, եթէ մինչեւ անգամ կարողանան հաստատել թէ ութերորդ դարում էր ապրում նա։ Մեզ հետաքրքրողը պիտի լինի այն, թէ ինչ էր այդ հեղինակը հայոց գրականութեան, հայ ազգի համար։

Թերթելով հայոց մատենագրական բոլոր յիշատակարանները սկզբից մինչեւ XVIII դարի կէսը, մենք չենք գտնում Խորենացու մեծութիւնն ունեցող մի այլ հեղինակ։ Խնդիրը, ի հարկէ, տաղանդի, ոճի մասին չէ։ Խորենացին կատարել է մի այնպիսի մեծագործութիւն, որի նմանը նրանից առաջ եւ նրանից յետոյ ոչ ոք չէ կատարել։ Նա էր, որ հասկացաւ, թէ մի ազգ պիտի ունենայ իր պատմութիւնը. հայ հոգեւորականների մէջ նա էր միայն, որ փորձեց անցնել Տրդատ Թագաւորի եւ Գրիգոր Լուսաւորչի ժամանակից դէնը, խորասուզվել հնութեան խաւարի մէջ եւ դուրս կանչել այնտեղից ստուերներ։ Այնքան լուսաւոր եւ լայն հայեացքի տէր էր այս հոգեւորականը, որ կարողացաւ հասկանալ, թէ իր սքեմը չի բողոքի, եթէ նա մօտենայ հեթանոս հայութեան, սիրէ

նրան, ականջ դնէ նրա երգերին ու զրոյցներին։ Առանց մանրամասն նկարագրութիւնների էլ դժուար չէ ըմբռնել, թէ ինչ սոսկալի դժուարութիւնների պիտի բաղխվէր Խորենացին իր խիզախ միտքը իրագործելիս։ Գրաւոր յիշատակարաններ չէին մնացել երկրի մէջ, բերանացի աւանդութիւնները, երգերը, առասպելները ոչնչացրվել էին քրիստոնեայ կղերի ձեռքով։ Հայաստանը չունէր մտաւոր խոշոր կենտրոն, զուրկ էր հարուստ գրադարաններից. հաւաքել եղածը, տալ գոնէ կցկտուր տեղեկութիւններ—այդ էլ վիթխարի աշխատութիւն էր։ Այդ գործը ունէր շատ թերութիւններ, եւ միանգամայն հրաշք կը լինէր, եթէ ոչինչ թերութիւն չունենար։ Մեր ժամանակի քննադատը, նստած հարուստ գրադարանի մէջ, չբրջապատված աղբիւրների առատութեամբ, հեշտ գտնում է Խորենացու սխալները, մանաւանդ այն դէպքերում, երբ նրա տուած տեղեկութիւններն ու թւանշանները չեն համաձայնում արտաքին պատմագրութիւնների հետ։ Բայց հարց է. ինքը Խորենացին էլ ունէր այդ բոլոր յարմարութիւնները այն հին ժամանակներում, Հայաստանի մի վանքի մէջ։—Ի հարկէ, ոչ։ Հարկադրված լինելով դիմել երկրորդական, կասկածելի աղբիւրների, ունենալով իր առաջ ազգային կցկտուր աւանդութիւնների, առասպելների, երգերի մի խառն կոյտ, նա այնքան

հեղինակական հոտառութիւն, քննադատական մեծ կարողութիւն ունէր, որ դասաւորեց հնար եղածին չափ ընտրութիւն անելով, զանազանեց պիտանին անպիտանից, պատմական հաւատարմութիւն ունեցող նիւթերը չահագործեց ղղուշութեամբ։

Մենք այժմ չենք կարող երեւակայել անդամ այն ազդեցութիւնը, որ գործած պիտի լինի այդ պատմութիւնը, երբ դուրս գալով Ներսէսի հոգեւորականի խուցից, մատչելի դարձաւ ժողովրդին։ Եթէ չը մոռանանք, որ ազգերը իրանց վերածնութեան միջոցին ամենից առաջ իրանց պատմութիւնն են որոնել, եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ ինքնաճանաչութեան, գիտակցութեան առաջին պայմաններից մէկն է իմանալ, թէ ինչ էր մի ժողովուրդ երէկ, անցեալ օր, որտեղից է գալիս նա եւ ուր է գնում, ինչ ազդեցութիւններ է կրել ընդհանուր պատմութեան ասպարէզում, այն ժամանակ հեշտ կը լինի ընդունել, որ հայ ժողովրդի համար մի ամբողջ յայտնագործութիւն պիտի լինէր ալեւոր հնութեան այդ պատկերը, ուր կանգնած էին Հայկեր, Արամներ, Տիգրաններ, Արտաշէսներ եւ այլ ազգային առասպելական թէ պատմական հերոսներ։ Խորենացին աւանդեց հայերին հայրենասիրութիւն, որ կապում է մարդուն երկրի հետ, բայց է անում նրա հոգու առաջ երկրաւոր գործերի խորհուր-

դը, հաւակայնում է թէ երկինքը եւ երկնաքաղաքացիութիւնը չէ միայն, որի համար պէտք է ուրանալ անձը, զոհել կարողութիւնը, քրտնել, աշխատել։ Եւ տպաւորութիւնը ահագին պիտի լինէր։ Քրիստոնէութիւնը, որ մի ամբողջ դար (IV դարը) ոչնչացրել, հալածել էր հեթանոսութիւնը, վերջապէս հաշտուում էր իր այդ թշնամու հետ. հայրենի աստուածներին երկըրպագած մարդկանց մէջ չատ սիրելի անուններ յայտնվեցին, որոնք զարձան ազգի պարծանք. աշխարհի ունայնութիւն եւ երկնային աքանչելիքներ երգող եկեղեցական մեղեդիների մէջ ձայն բարձրացրեց հայ հին գուսանի բամբիռը։ Խորենացին փառքի զագաթնակէտին հասաւ։

Եւ այդ փառքը ընական էր, քանի որ Խորենացին մի հատ էր։ Հէնց այդ հանգամանքից, որ մենակ էր Խորենացին, բղխում են հայոց պատմութեան պակասութիւնները, եւ մեծ ծեծրոնին, ճշմարտութեան այդ զարմանալի սիրահարը, չատ էլ բաւական չը պիտի մնար, եթէ յիմանար, որ մինչեւ վերջն էլ այդպէս մենակ պիտի մնար, որ իրան վիճակված է այդքան բացառիկ, վերին աստիճանի պատասխանատու դիրք գրաւել պատմագրութեան մէջ։ Հարկաւոր էին չատ այդպիսի ուսումնասէր, լայն հոգու եւ հայեացքների տէր անձինք։ Հո չէ կարելի պահանջել, որ Խորենացին ամենագէտ լինէր, որ նրան յայտնի լինէին բոլոր գրա-

ւոր աղբիւրները, բոլոր այն պատմական նչանակութիւն ունեցող երգերն ու զրոյցները, որոնք գրված էին հայ ժողովրդի մէջ։ Միայն մի «գինևէտ Գողթան» ինչեր կարող էր տալ, եթէ այնտեղ գնային, ամիսներով նստէին մի քանի հատ Խորենացիներ։ Որքան չատ լինէին այդպիսի մարդիկ, այնքան աւելի չատ յիշատակարաններ կը լինէին պահպանված, աւելի հարուստ ու բովանդակալից կը լինէր հայի անցեալ պատմութիւնը, ուրեմն եւ աւելի մօտիկ ճշմարտութեան, աւելի հեշտ ուսումնասիրելի։ Բայց հայոց ազգին այդպիսի բախտ չէր վիճակված. Խորենացուն ընդօրինակում էին, բայց Խորենացու ոգին ոչ ոք չը ժառանգեց։ Ու ծերութեան հասակում չտապ-չտապ տեղեկութիւններ ժողոված, պատմութեան մի ուրուագիծ ստեղծած Խորենացին մնաց միակ հեղինակաւոր անձն հայ պատմագրութեան մէջ, միակ խոշոր մեծութիւնը, որի պակասութիւններն ու սխալներն անգամ նուիրագործվեցին, դարձան սրբազան ճշմարտութիւններ, բայց որի տաղանդն ու ոգին թէ առասպելի, թէ իրողութեան եւ թէ մոլորութեան մէջ—խոստովանենք այս—բոլորովին ինքնուրոյն ու գեղեցիկ են, մեր մէջ չը տեսնված, իրանց նմանը երբէք չունեցած։

Ահա այս հռչակաւոր գիրքն էր, որը տգիտութիւնն ու վայրենացումը թաղել էին մոռա-

ցութեան փոչիների մէջ եւ որը Թովմաս Վանանդեցին տպագրութեամբ վերակենդանացրեց XVII դարի վերջում։ Թովմասը զգաց, որ «անտանելի աղէտ» է Խորենացու գրքին վիճակված այդ մոռացումը. նա իր համար առանձին երջանկութիւն յայտարարեց այն, որ իր տպագրական գործունէութեան իբրեւ առաջին պտուղ տալիս է ազգին այդ պատմագրութիւնը։ Ընթերցողին ցոյց տալու համար, թէ ինչ է նոր աշխարհ եկող այդ գանձը, նա դրեց գրքի վրա մի այսպիսի երկար վերնագիր սեւ եւ կարմիր տառերով. «Ազգաբանութիւն տոհմին Յաբեթեան, յօրինեցեալ ի Մովսիսէ Խորենացւոյ, յեռասիճ վարդապետէ եւ յոգներախտ քերթողահօրէ ի խնդրոյ Պայազատապետի Սահակայ Բագրատունեաց։ Հարազատ եւ բուն պատմութիւն նախնեացն առաջնոց, թագաւորաց, իշխանաց, նախարարաց եւ հայրապետաց Արամեան ազգին։ Սկսեալ ի Հայկ Քաջէ, մինչեւ ց՝ Արտաշիր թագաւորն մեր»։ Բայի դրանից նա մի ոտանաւոր ներբող էր նուիրում քերթողահօրը, դնում էր տեղեկութիւններ նրա մասին եւ ի վերջոյ աղաչում էր ընթերցողներին սիրոյ եւ մնծարանքի առարկայ դարձնել «բազմահմուտ, աշխատասէր, ճշմարիտ զրոյցներ հաւաքող ու յայտնագործող» Խորենացուն։

Եւ հայոց պատմահայրը հրաիտապարտ չը մնաց այդ ուշադրութեան համար։ Եթէ հայ գրա-

կանութիւնը դեռ այնքան անպատրաստ էր ու անզգայ, որ իսկոյն չը ճանաչեց ու չը մնծարեց իր մնծ հեղինակին, դրա փոխարէն եւրոպացի գիտնականները ուշադրութիւն դարձրին Խորենացու վրա եւ իրանց քննութիւնների եւ հետազօտութիւնների առարկայ դարձրին նրան։ Մինչեւ այդ՝ հայ ազգը եւրոպացուն ներկայացել էր կամ իբրեւ մի կրօնական համայնք, որ ունէր իր դաւանական առանձնայատկութիւնները, կամ թէ իբրեւ համառ ու ճարպիկ եւ մի եւ նոյն ժամանակ տգէտ վաճառական, որի ասածներին հաւատ չէր ընծայվում։ Խորենացին Ամստերդամից գնաց ներկայացնելու հայերին իբրեւ պատմական ազգ, իբրեւ իր անկախութիւնը, իր քաղաքական դիրքը պահպանած մի հին ցեղ, որ չփվում էր Ասորեստանի, Պարսկաստանի, Հռոմի եւ Բիւզանդիայի հետ։ Մի քանի տարի չանցած՝ Խորենացին աղբիւր էր ծառայում գիտնական Շրոդէրին՝ լեզուաբանական եւ պատմական հետազօտութեան համար։ Ինչ յետոյ գիտնական Լակրոզ եւ անգլիացի Վիստօն եղբայրները գրագրութիւն են ակսում միմեանց մէջ՝ Խորենացու առիթով, եւ որքան էլ Լակրոզ աննպաստ կարծիք ունէր հայ պատմագրի մասին, բայց սա արգելք չեղաւ, որ Վիստօնները թարգմանեն Խորենացին լատիներէն լեզուով եւ հրատարակեն Լօնդօնում։ Այստեղից արդէն մի քայլ էր մնում,

որ մեր պատմահայրը մինչ այն անթիւ աղբիւրների շարքը, որոնցից մեծահռչակ անգլիացի պատմաբան Էդուարդ Գիբբոն կազմեց իր երեւելի «Հռոմէական պետութեան անկման եւ քայքայման Պատմութիւնը»։ Հայերը, Խորենացու շնորհիւ, տեղ գրաւեցին այս համաշխարհային պատմութեան մէջ իբրեւ մէկը այն բազմաթիւ ազգերից, որոնք գործօններ հանդիսացան Հռոմէական մեծ պետութեան անկման երկարատեւ դրամայի մէջ։

Եւ այս բոլորի սկզբնապատճառը Նուրիջանեանների ընտանիքն էր։ Շրօդէր հայերէն սովորեց Թովմաս եպիսկոպոսի մօտ, Վիստօն եղբայրները իրանց թարգմանութեան համար աջակցութիւն գտան լեզուագէտ եւ հմուտ Ղուկասից *)։ Առհասարակ, Ամստերդամի հայ տպագրական փոքրիկ ընտանիքը աշխատում էր պատուաւոր դիրք բռնել եւրոպացիների մէջ իբրեւ մտաւոր գործերով հետաքրքրվող եւ մանաւանդ իբրեւ իր ազգը ներկայացնող մի խումբ։ Ղուկասը ծանօթացաւ գերմանական հռչակաւոր փիլիսոփայ Լէյբնիցի հետ, որի մօտ տարաւ նաեւ իր եպիսկոպոս հօրեղբօրը։ Լէյբնիցի մի նամակից իմանում ենք, որ Թովմասը հէնց սկզբից մտադրութիւն ունէր տեղափոխել իր տպարանը հայրենիք, Գողթան գաւառը **)։

*) «Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի և մատենագրութեան յԱրևմուտս», Վենետիկ, 1895, եր. 52։
**) «Սիւնիք», եր. 340։

Բայց դա մի այնպիսի մտադրութիւն չէր, որի իրագործումը հեշտ լինէր։ Հայրենի գաւառը այնպիսի սիրով եւ կարօտով յիշատակող Թովմասի համար շատ գրաւիչ եւ գեղեցիկ մի միտք պիտի լինէր հեռաւոր Վանանդի մէջ տպարանական գործ սկսելը։ Սակայն դա մի երազ էր։ Հայաստանի հողի վրա Գուտենբերգի գիւտը չէր կարող ապրել, ուր մնաց զարգանալ։ Եւ եպիսկոպոսը թողեց իր միտքը, ստիպված եղաւ իր բուռն զգացմունքները զոհել տպարանի սէրին։

Նուրիջանեան տունը 1696-ին հրատարակում է Թովմա Կեմպացու «Համահետեւումն Քրիստոսի» անունով մեզ ծանօթ գրքի երկրորդ տպագրութիւնը. մի տարի ընդհատումից յետոյ լոյս է հանում «Նոր Կտակարան» եւ «Ձայնքաղ Շարական», ապա եւ «Համաձայնութիւն հնգետեսակ ամսոց Հռոմայեցւոց, Ազարիայ *), Հայոց, Հրէից եւ Տաճկաց» տոմարագիտական գիրքը։ 1699-ին տպագրվում է Մատթէոսի եւ Ղուկասի յօրինած «Դուռն իմաստութեան կամ Ոսկեայ դուռն դպրատան» անունով դասագիրքը՝ աշակերտների համար։ Այդտեղ, բացի այբուբենից, կան քերականա-

*) Ջուղայեցի հայերը, Պարսկաստան գաղթելուց յետոյ, իրանց համար նոր թւական և ամիսների նոր անուններ սահմանեցին։ Այդ տօմարը, հնարողի անունով, կոչվեց Ազարիայի տօմար և գործածական էր շատ տեղերում։

կան գիտելիքներ, պատմուածքներ կենդանիների կեանքից, զանազան օգտակար տեղեկութիւններ, նոյն իսկ էժանագին բժշկական դեղերի ցուցակ, ինչպէս եւ անխուսափելի եւ բազայոյց, գաղտնիքների դուշակող եւ այլն։ Վաճառականական պահանջների արդիւնք է նոյն 1699-ին հրատարակված «Գանձ չափոց, կշռոց, թուոց եւ դրամից բոլոր աշխարհի» գիրքը։ Ինչպէս վերնագիրն էլ ցոյց է տալիս, այդ գիրքը, որի հեղինակն էր Ղուկասը, բացատրում էր, թէ աշխարհի զանազան կողմերում ինչ տեսակ չափեր, կշիռներ, դրամներ են գործ ածվում վաճառականութեան մէջ։ Բայց աւելի նշանաւոր է Ղուկասի մի այլ աշխատութիւնը՝ «Բնաբանութիւնն» անունով, որ տպագրվեց 1702 թուականին։ Դա հայերէն լեզուով առաջին բնական պատմութիւնն էր, որ բացատրում էր, թէ ինչից են գոյանում ամպը, անձրեւը, եղեամը, ձիւնը, կայծակը, գետնաշարժը եւ այլ այդպիսի բնական երեւոյթները։

Այս հրատարակութիւնների արժանաւորութեան մասին կարիք չը կայ երկար խօսելու. ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, թէ կրթական որպիսի լաւ ձեռնարկներ կարող էին լինել դրանք ժամանակակից խաւար ու անգէտ հայութեան համար։ Ամստերդամի տպարանը իր ձեռնարկած գեղեցիկ գործերի չարքը լրացրեց 1704 թուականին տպված մի աշխատութեամբ,

որ ունի հետեւեալ վերնագիրը. «Ծոփնագիրի աստուածաբանական, բարոյական եւ քաղաքական իրողութեանց սահմանք»։ Մի հաւաքական աշխատութիւն, որ այբուբենական կարգով պատմում էր զանազան գիտելիքներ ինքնակրթութեան համար։ Այսպէս էլ ասում է գիրքը. «Ով գպրոցում չէ սովորել կամ փիլիսոփայութեան ասպարէզում չէ կրթել իր անձը, եթէ այս «սահմանները» ուսումնասիրէ, մեծ գիտութեան կը տիրանայ»։ Այնուհետեւ տպարանը դարձեալ անցնում է հոգեշահ եւ բարեպաշտական գրուածքներին։ 1704-ին Ղուկասը տպագրում է իր հեղինակած «Պաշտօն Աստուածային» գիրքը, որ պատարագի մեկնութիւնն է, իսկ 1705-ին երկրորդ տպագրութեամբ հրատարակվում է Վարդան Ծունանեանի «Ջեռնածութիւն յերկինս» անունով թարգմանութիւնը, լատինացրած հայերէնի մի անճոռնի չեղջակոյտ, որ պիտի սովորեցնէր, թէ ինչպէս պէտք է ապրել աշխարհում՝ երկնաքաղաքացի դառնալու համար։

Այդ թուականից յետոյ գալիս է երկարատեւ անգործութեան մի շրջան։ Երեւի Թովմաս Եպիսկոպոսի գրամական միջոցները սպառվել էին եւ այլ եւս չէր կարելի հրատարակութիւնները չարունակել։ Միւս կողմից ծերութիւնն ու հայրենիքի կարօտն էին պատճառ, որ երբ Շրօդէր գնաց Ամստերդամ՝ Նուրիջան-

նաննների ժօտ հայերէն լեզուն սովորելու համար, եպիսկոպոսը արդէն պատրաստուում էր իր մարդկանց հետ հեռանալ Հօլլանդիայից։ Շրօդէր վճռեց Թովմասի հետ գնալ Հայաստան. բայց ճանապարհվելու միջոցին եպիսկոպոսը ծանր հիւանդացաւ եւ Շրօդէր ստիպված էր ժնակ գնալ Արխանգելսկի վրայով Մօսկվա, ուր պիտի սպասէր Նուրիջաննաննների գալուն։ Սակայն Նուրիջաննաննների փոխարէն Մօսկվա հասաւ լուր՝ թէ Թովմաս եպիսկոպոսը վախճանվել է Ամստերդամում։ Շրօդէր վճռեց մնանակ չարունակել ճանապարհը, բայց չը կարողանալով ստանալ թոյլտուութիւն ուս կառավարութիւնից՝ Աստրախան գնալու համար, ստիպված եղաւ վերադառնալ Հօլլանդիա։ Այդտեղ մնում էր Ղուկասը, որի մօտ էլ դիմանական գերմանացին չարունակեց հայերէնի ուսումը։ 1711 թուականին նա տպագրեց իր «Արամեան լեզուին գանձ» (Thesaurus linguae Armenicae) ուսումնասիրութիւնը, որ մասամբ կարող է եւ հայերէն հրատարակութիւն համարվել, քանի որ ունի իր մէջ հայերէն չատ կտորներ, որոնք տպագրված են վանանդեցիների տառերով։ Այդ ընդարձակ աշխատութեան մէջ Շրօդէր լատիներէն լեզուով տեղեկութիւններ է տալիս հայերի եւ նրանց լեզուի ծագման եւ անցեալի մասին, ի հարկէ, կրկնելով այն բոլորը, ինչ տուել է Մովսէս

Խորենացին։ Շրօդէր առաջինն էր, որ հայերէն լեզուն հնութեան կողմից նոյն իսկ եբրայերէն լեզուից էլ նախապատիւ համարեց եւ ընդունեց որ հայերէնը եթէ նոյն լեզուն էլ չէր, գոնէ անկասկած դոյութիւն ունէր աշտարակաշինութեան ժամանակ։ Այս միտքը XVIII դարում ունեցան եւս արծարծեցին Մխիթարեանները, որոնք այնքան առաջ գնացին, որ նոյն իսկ Ադամի լեզու յայտարարեցին հայերէնը։ Շրօդէր խօսեց նաեւ հայոց եկեղեցու դաւանութեան մասին, թարգմանելով «Խոստովանիմք եւ հաւատամք» անունով աղօթքը մանրամասն բացատրութիւններով *)։ Բայց ամենից նշանաւոր հանգամանքն այն է, որ մինչդեռ հայ գիտունները արհամարհանքով էին վերաբերվում աշխարհիկ լեզուին եւ սըբբագրութիւն էին համարում նրան ձեռք տալը, Շրօդէր զբաղվեց եւ աշխարհաբարի քերականութեամբ, նկատի ունենալով գլխաւորապէս Գողթան գաւառի աշխարհաբարը, այսինքն այն, որ ամենից լաւ ծանօթ էր նա ուսուցիչ Ղուկասին։ Աշխարհաբարի մասին ճաշակ տալու համար հայագէտը գնահատել է իր գրքի մէջ երեք ընդարձակ խօսակցութիւններ, որոնց մէջ պատկերացած են հայ քահանան իր եկեղեցու ուղ-

*) Այս կտորը առանձին հրատարակվեց Լօնդօնում 1788 թուականին։

զաւակութիւնը պաշտպանելիս, հայ վաճառականը Ամստերդամում եւ վաճառականների իննջոյքը Ագուլիսում։ Երկք պատկերներն էլ դեղեցիկ նիւթեր են տալիս այն ժամանակվայ հայկական կեանքը ուսումնասիրելու համար։ Հեռատես եւ խորաթափանց եւրոպացին որքան բարձր էր հայ սիօլատիկ հեղինակներից, որոնց համար իրականութիւն, ժողովրդական կեանք չը կար։

Նուրիջանեանների տպարանը նորից կենդանանում է 1711 թ-ին, տպագրելով Յովհաննէս վարդապետ Ջուղայեցու (երեւի Մրքուզի) «Համառօտ Քերականութիւնը եւ Տրամաբանութիւնը»։ Այնուհետեւ մէկ էլ երկու տարուց յետոյ է նա սկսում մի քիչ կանոնաւոր կերպով գործել։ Թովմաս եպիսկոպոսը իր տպարանը եւ բոլոր կայքերը կտակել էր Ղուկասին, բայց, ինչպէս երեւում է, փող չէր թողել. ուստի նրա ժառանգը, ինչպէս ինքն է պատմում, մեծամեծ նեղութիւնների մէջ ընկաւ, պարտքեր ձրաւ. Ղուկասը ամէն տեղ ողբում է, որ որբ մնաց եպիսկոպոսից յետոյ։ Որբ էր եւ տպարանը. առաջվայ չուքը չը կայ այլ եւս, չէ երեւում «միակ բուն հայ տպագիր» Մատթէոսը. այժմ Ղուկասին օգնում է պատանի Յովհաննէս Նուրիջանեան, երեւի Ղուկասի եղբայրը կամ եղբօրորդին, որ գրաշարութիւն է անում։ Հայ տպարանը պահ-

վում է բացառապէս Ջուղայեցի եւ այլ տեղացի վաճառականների օժանդակութեամբ։ Հրատարակութիւնների արժէքն էլ ընկած է. այժմ տպվում են եկեղեցական գրքեր (Սաղմոս, Ժամագիրք) եւ Ղուկասի կրօնական չարագրութիւնները։ 1713 թ-ականին նա տպագրում է իր «Հայելի Աստուածայուն հին կտակարանին» անունով աշխատութիւնը, որ պատմում է ս. Գրքի բովանդակութիւնը համաձայն այն բացատրութիւնների, որ մշակել էր արեւելեան աստուածաբանութիւնը։ «Նախերգանքի» մէջ Ղուկասը իր համար պարծանք է համարում, որ բացատրութիւնների մի մասը վերածել է ոտանաւորի եւ ասում է թէ գրքի մէջ կայ «աւելի քան հազար հինգ հարիւր զոյգ» ոտներ։ Բայց այդ ոտանաւորների մէջ մի առանձին բան չէ կարելի գտնել. եւ առհասարակ Ղուկասը, իբրեւ կրօնական հեղինակ, նշանակութիւն չունի մեր գրականութեան մէջ։ Այսպէս, օրինակ, համարեա աննկատելի մնաց նրա «Պատկերաւէր Պատկերատաց» գիրքը, որ տպվեց 1716 թ-ականին։ Աչխատութիւնը ցոյց է տալիս թէ որքան լաւ տեղեակ էր Ղուկասը թէ կրօնական գրքերին եւ թէ օտար լեզուներին, բայց գրուածքը կրում է սիօլատիկ բնաւորութիւն, ապացուցանում է թէ պատկերները պէտք է պաշտել, թէ հրէական աւանդութիւնների մէջ եղած դէպ-

քերը քրիստոնէական եկեղեցու պատկերն էին ներկայացնում, վիճում է հրէաների եւ բողոքականների դէմ եւ այլն։

Այսպիսի աննշան գործունէութեամբ Ամստերդամի հայ տպարանը հասնում է 1717 թըւականին, երբ Ղուկասը տպագրում է մի համառօտ Ժամագիրք վաճառականների համար ու դրանով էլ վերջ է դնում տպարանի գոյութեան։ Պարտատէրերը գրաւում են տպարանը եւ Վանանդեցոց նշանաւոր ընտանիքը կորչում է անյայտութեան մէջ՝ այնքան փայլուն գործեր կատարելուց յետոյ։ Տասներկու տարի անցնելուց յետոյ Մխիթար Սեբաստացին մի հայ վաճառականի միջոցով պարտատէրերից գնեց Նուրիջանեանների տառերի մայրերը եւ փոխադրեց Վենետիկ։ Այսպիսով Թովմաս եպիսկոպոսի տպարանը հայկական ամենահռչակաւոր տպարանի—Վենետիկի Մխիթարեան տպարանի—հայրն է *)։ Բայց եթէ չը մոռանանք, որ Թովմասի տպարանն էլ Ոսկանի տպարանից էր ծնվել, այն ժամանակ դուրս կը գայ, որ Ոսկանի հիմնած գործարանը այժմ էլ գործում է Եւրոպայում եւ Ս. Ղազարի տպարանը իր նախահայր պիտի համարէ հայ առաջին ամենանշանաւոր տպագրիչին։

*) Այսօր էլ Վենետիկի տպարանում գործ են ածում մի տեսակ տառեր, որոնք Նուրիջանեանների պատրաստել տուածն են։

Հասնելով Ամստերդամի տպարանի վերջին, մենք հասած ենք լինում նաեւ XVII դարի տպագրական գործի վախճանին։ Այժմ մնում է մի ընդհանուր հայեացք գցել այդ ժամանակամիջոցի վրա։

—

Որքա՜ն տարբերութիւն դարի վերջի եւ սկզբի մէջ։ Սկզբում արիւնոտ, աւերակների ծխի մէջ կորած Հայաստանն է փռված մեր առջեւ։ Կատարեալ վայրենացում, սարսափելի թանձր խաւար է տիրում աւերակների այդ կոյտի վրա։ Բայց մահի եւ արտասուքների թագաւորութեան մէջ նկատելի են ոտքի կանգնելու, առաջանալու ջանքեր։ Վերաշինվում են, որքան հնարաւոր է, աւերակները. մտածում են եւ մտաւոր աւերանքների մասին։ Մեծ են այդ ջանքերը. խաւար հոսանքները այնպէս են բռնացել ամեն տեղ, որ ամբողջ կէս դար կենդանութեան նշոյլներ շատ քիչ են երեւում։ Լոյսը շատ նուազ ու երերուն է, իսկ գիշերը չափազանց երկար ու մեռելային։

Դարի երկրորդ կէսից իրականութիւնը մի քիչ մեղմանում է. ժողովուրդը հարստահարութիւնների է միայն ենթարկված, կեղեքվում է, բայց եւ այդպէս բնաջինջ չէ դառնում, ապրելը, չունչ քաշելը համեմատաբար հեշտ է։ Դրա համեմատ էլ մտաւոր գործն է սկսում կամաց-կամաց բարձրանալ անկման

խորխորատից, այնպէս որ դարի սկզբում մի հասարակ այբբենարանից անգամ զուրկ հայը դարի վերջում ունենում է արդէն «Համատարած Աշխարհացոյցի» նման չքեղ ու բարձր հրատարակութիւն։

Տպագրութիւնը այդ կէս դարում անընդհատ զարգանում է թէ արուեստի եւ թէ տպած գրքերի ներքին արժանաւորութիւնների կողմից։ Այդ առաջադիմութիւնը ամբողջովին հայ գաղթականութիւնների գործն է եւ վաճառականն դասակարգի ջանքերով է պահպանվում։ Տպագրութեան գործի այնպիսի տուրուն վաստակաւորներ ու նահատակներ, ինչպէս են Ոսկան վարդապետը եւ Թովմաս Հալիսկոպոսը, յարատեւութիւն են տալիս գործին։ Հայ տպարանը գարձեալ թափառական է, ինչպէս նախորդ դարում, գարձեալ հեռու է մայր-հայրենիքից։ Նրա հետ թափառում է եւ հայ գրականութիւնը, որ կամ Ամստերդամում է լոյս ընկնում ու իր վրա կենտրոնացնում ընդհանուրի ուշադրութիւնը, կամ Մարսէլում, կամ թէ Լիվորնօի եւ Վենետիկի մէջ։ Այս թափառական դրութիւնը մեր գրականութեան մի մշտական յատկութիւնն է դառնում։ Մինչեւ այդ՝ գրագիտութեան եւ գպրութեան տուչերը Հայաստանի վանքերն էին. բայց տպարանը հանում է գրականութիւնը մայր երկրից եւ տանում է իր հետ զանազան տեղեր, ուր

կան հայ գաղթականութիւններ եւ ուր երկար կամ կարճ միջոցով վառվում է գրական լոյսը։

XVII դարի ընթացքում էլ փոխվում է հայերէն գրքի ճակատագիրը. նա դուրս է գալիս եկեղեցական պահանջների նեղ շրջանից, փորձում է աշխարհական ուղղութիւն, նոյն իսկ աշխարհիկ լեզու ընդունել։ Այդ նոր հանգամանքները զարգանում են յետագայ երկու դարերի ընթացքում եւ մեր գրականութիւնը սառնում է նոր ընթացք։

Բացատրել վերակենդանութեան այդ բոլոր նշանները միայն պատահական երեւոյթներով, անհատների ջանքերով, ի հարկէ, չէ կարելի։ Ինչքը կանգնէլ առաջ մղող հանգամանքներ էր սառնում։ Հայ ազգը, իբրեւ Արեւելքի մահմեդական լուծի տակ ճնշված մի ժողովուրդ, պիտի ենթարկվէր նոր, անծանօթ հոսանքներին, որոնք ծնվում էին քաղաքական հանգամանքներից։ Ծագում էր ազատութեան արշալոյսը, որ պիտի թարմացներ սարուկ ժողովուրդների արիւնը, ջարդէր սարկական յուսահատ գաղափարները, ներշնչէր այնպիսի հասկացողութիւններ, որոնք բարձրացնում են հոգին, աւելի գործունեայ են գարձնում նրան, ստեղծագործական կրակ են հաղորդում նրան։ Գրականութիւնը, իբրեւ ժողովրդի հոգու ու մտքի արտադրութիւն, թարմանում է, կենսու-

նակ է դառնում այն ժամանակ, երբ առանձնն ու ոգեւորիչ է ինքը, կանքը, երբ նրա առջեւ բացվում են գեղեցիկ, յուսատու հեռանկարներ։ Հայոց կեանքի մէջ մտած այդ նոր հոսանքին էլ մենք կը նուիրենք հետեւեալ գլուխը։

XIV

1453 թուականի մայիսի 29-ի լուսաբացը մի ահաւոր աղէտ էր ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհի համար։ Այդ ժամին օսմանեան թիւրքերը մտան Կ. Պոլիս։ Դեռ արեւը չէր ծագել, երբ քաղաքի պարիսպների մօտ, ներսի կողմում, բացվեց այսպիսի տեսարան։ Արաբական գեղեցիկ նժոյգ հնձած մի տղամարդ մի բուռն քաջերի հետ յարձակվեց ներս խուժող թիւրքերի ահագին բազմութեան վրա, եւ սկսվեց կոտորածը։ Ձին, վերք ստանալով, ընկաւ, բայց ձիաւորը չարունակեց կռւել հետիոտն։ Սակայն, օսմանեան հեղեղի դէմ կանգնել չէր կարելի. վերջապէս այդ անվեհեր աղամարդն էլ գետին փռվեց եւ մի կարճ միջոցում կորաւ դիակների կոյտի մէջ։

Դա կոստանդին XII կայսրն էր։ Տեսնելով որ ամեն ինչ կորած է եւ չը կամենալով ծնալ կայսր առանց կայսրութեան, նա հերոսի մահ էր որոնում ենիչէրիների սրերի տակ։ Մեռաւ կայսրը եւ նրա հետ մեռաւ Բիւզանդիան, ա-

րեւելեան այն ահագին պետութիւնը, որ մօտ հազար տարի գոյութիւն էր պահպանել Բոսֆորի չքնաղ ափերում, որ այնքան չլայնող վտանգ եւ վիթխարի արատներ էր ցոյց տուել աչխարհին...

Նոյն օրը Կ. Պոլսում հաստատվեց Բիւզանդիայի յաղորդը։ Կէսօրին մօտ, արիւնոտ մայրաքաղաքի դռներով մուտք գործեց երջանիկ յաղթողը։ Մէհէմմէդ երկրորդն էր դա, քսան երեք տարեկան մի հերոս, որի նախնիքները այդ օրից 150—200 տարի առաջ Փոքր Ասիայի լեռներում թափառող մի աննշան խաչնարած ցեղի առաջնորդներն էին։ Ո՞վ կարող էր կարծել թէ այդ վայրենիներին է վերապահված հաստատ իշխանութիւն հիմնել Եւրոպայի հարաւ-արեւելեան անկիւնում - մի բան, որ դարերից ի վեր չէր աջողվել Դարեհներին, Քսերքսէսներին, սասանեան եւ արաբական աչխարհակալներին, արիւնարբուշտ Ալփ-Ասլաններին, մինչեւ իսկ «Աստուծու պատուհաս» Ջինգիզխաններին։ Մայիսեան այդ խոնաւ առաւօտը (գիշերը յորդ անձրեւ էր եկել) Մէհէմմէդ երկրորդը սոսկ մի սպանութիւն չէր կատարում փառաւոր անցեալի տէր մի մեծ պետութեան վրա, այլ եւ լուծում էր հին, արիւնալից պայքարը,—արեւելեան հարցը այդ օրից մտնում էր մի նոր, աղէտալի կերպարանքի մէջ։

Բիւզանդիան իր սեփական արատների, թու-

լութեան եւ վաղուց պատրաստվող քայքայման ղոհը դարձաւ։ Ինչպէս մի մարմին, որ սպառել է իր կենսական հիւթերը եւ կամակորութեամբ դիմում է դէպի գերեզման, Բիւզանդիան արհաւիրքների այդ ժամանակներում կեղևքվում էր ներքին երկպառակութիւններից. գահի թեկնածուները կոյր, փառասիրական մրցութիւնների մէջ ոչ միայն չէին մտածում հայրենիքի բախտի մասին, այլ նոյն իսկ դիմում էին օսմանեան սուլթանների օգնութեան, եւ պատմութիւնը իբրեւ բիւզանդական ստորութեան եւ անբարոյականութեան փաստ՝ արձանագրել է այն հանդամանքը, որ կայսերական թագի համար կռուղներից մէկը, Կոնստանտին Կանտակուզէն, իր հակառակորդներին ոչնչացնելու համար, դաշինք կապեց սուլթան Օրխանի հետ եւ նրա հարեմն ուղարկեց իր Թէոդորա աղջկան։ Բիւզանդիայի հոգևվարքն էր. թիւրքերը առանց դժուարութիւնների հաստատվեցին եւրոպական հողի վրա եւ Ադրիանուպոլիսը մայրաքաղաք դարձնելով, սկսեցին նուաճումներ անել Բալկանեան թերակղզում։ Բայց դեռ ամէն ինչ կորած չէր. ահագին կայսրութիւնից մնացել էր մի փոքրիկ, բայց չքնաղ կտոր— Կ. Պոլիսը։ Շատ չուտով Արեւելքի այդ պերճ թագուհին, որի անունը հիացմունք էր պատճառում ամեն տեղ, կռուածաղիկ դարձաւ թուրքաման, անբարեխիղճ բիւզանդացի յոյների եւ ուժեղ ու ֆանատիկոս թիւրքերի մէջ։

Քանի տևում էր այդ հոգևվարքը, ոչ ոք չը կար, որ խղճար։ Արեմտեան քրիստոնեայ աշխարհը թողել էր Բիւզանդիան ճակատագրի կամքին. իսկ այն փոքրիկ կալուածներում, որոնք դեռ պատկանում էին Կ. Պոլսին, ժողովուրդը տրամադիր էր աւելի թիւրքերին համակրելու, այնքան բռնակալ եւ հարստահարող էր բիւզանդական կառավարութիւնը։ Մնում էր հոգեւորականութիւնը, որ կայսերական գահը դարձրել էր հարստանալու, տիրելու միջոց. բայց նա էլ վերջին, օրհասական ժամերին եռեռս էր դարձնում կայսրից։ Կ. Պոլսի հազարաւոր վարդապետների մէջ արդէն կազմվել էր թիւրքասէր կուսակցութիւն, որովհետեւ կօնստանտինը, պետութեան փշրանքները պահպանելու համար, հարկադրված էր եղել նորոգել Ցլորենտեան միութիւնը կաթոլիկ եկեղեցու հետ*), իսկ սա այնքան սարսափելի էր յոյն մոլեռանդ կղերի համար, որ մինչեւ Մէհէմմէդը դրսից պաշարել էր Կ. Պոլիսը, ներսում հոգեւորականները բացարձակ ասում էին. «Վաւ է թիւրքի չալման, քան կաթոլիկ եպիսկոպոսի խոյրը»։ Հռոմի պապը, ընդունելով բիւզանդական հպատակութիւնը, չտապեց ամենից առաջ իր եպիսկոպոսին ուղարկել Կ. Պոլիս՝ ս. Սո-

*) տ. գլ. IV.

ֆիայի տաճարում կաթոլիկ ծէսերը կատարելու համար. իսկ նրա խոստացած օգնական, ղօրքը այնպէս էլ չը հասաւ պաշարված մայրաքաղաքը։ Կօնստանտինը համարեա մենակ էր. յոյները պարտք չէին համարում կուել. մինչեւ վերջին ժամը նրանք սպասում էին, որ երկնքից կիջնէ Աստուածամայրը եւ կը հալածէ Թիւրքերին. անբարոյականութիւնը այն աստիճանին էր հասել, որ ահագին քաղաքում միմիայն 7000 հոգի գտնվեցին, որոնք զէնք վերցրին՝ պարիսպները պաշտպանելու համար։

Չը նայած այս բոլորին, Կ. Պօլսի նուաճումը անեղ ցնցումներ պատճառեց քրիստոնեայ աշխարհին։ Երեւոյին բազմաթիւ ողբեր, որոնց մէջ Արեւմուտքն ու Արեւելքը ողբում էին քրիստոնէութեան այս սարսափելի պարտութիւնը։

Ողբացին եւ հայերը, թէեւ նրանք չատ վաղուց էին հեծում այն սարկութեան մէջ, որին նոր էր ենթարկվում Բիւզանդական կայսրութեան խրոխտ ու արտաւոր մայրաքաղաքը։ Թուում էր, թէ հայերը արտասունք չը պիտի ունենային մի քաղաքի համար, որ դարերով իրանց կատաղի թշնամին էր եղել։ Քայքայման, սպանութեան որքա՜ն սեւ գործեր էր կատարել այդ Բիւզանդիան Հայաստանի մէջ։ Նա էր պատճառներից մէկը, որ Թուլայաւ, ոչնչացաւ Արշակունիների թագաւորութիւնը. նա էր, որ արաբական տիրապետութեան միջոցին կրօնական հալածանքների փոթորիկ բարձրացրեց հայերի մէջ։ Բազրատունի թագաւորութեան հոգեհան հրեշտակը հանդիսանալով, նա իր հարուածները ուղղեց եւ Կիլիկիայի դէմ, երբ այնտեղ հաստատվեց հայկական անկախութիւնն։ Նրա հալածանքները չը դադարեցին եւ այն ժամանակ, երբ հայերը զրկվել էին սեփական իշխանութիւնից եւ մահմեդական բռնակալների ստրուկներ էին։ Բիւզանդիան երբէք, ոչ մի հանգամանքի մէջ, չը խղճայ հայերին...

Բայց եւ այնպէս, նրա թշուառ վախճանը հայերին չը յիշեցրեց Նաւում մարգարէին, որ ծաւիահարութեան արժանի էր համարում հրէական ազգին այնքան տանջանքներ պատճառած Նինուէի կործանումը *). Հայերը մոռացան անցեալը եւ անկեղծ կերպով ողբացին Բօսֆորի ափերին տեղի ունեցած անագին աղէտը։ Հայ ողբասացներից մէկը, Առաքել Բաղիշեցի, որ ապրում էր XV դարում եւ գուցէ նոյն իսկ ականատես է եղել Կ. Պօլսի դժբախտութեան, իր հառաչանքները վերջացնում էր ապագայի գեղեցիկ յոյսերով. Նա հաւատում էր, որ Բիւզանդիան պիտի վերանորոգվի եւ ազատվի Թիւրքաց բռնակալութիւնից։ Ահա ինչպէս պիտի կատարվի այդ յոյսը։

Յորժամ ֆրանգաց ազգըն շարժին
Դամօք անմահ թագաւորին,

*) Նաւում, գլ. Գ.

Որ և յառաջ զայս ասացին
Սուրբ հայրապետքն աստուածային,
Որ սուրբ Հոգւովըն խօսեցին
Եւ ըզ գալոցն պատմէին,
Վասն գալոյ Փըրանգ ազգին
Ի ժամանակս յառաջ յետին,
Ամենեքեան առհասարակ
Արիական ազգըն շարժին,
Յորդորելով ըզ ամենեսին
Աստուածառաք պատերազմին,
Գայցեն ծովով և ցամաքով
Որպէս զաւազ որ ոչ թուին,
Որպէս առիւծ մռնչելով
Ի յայլազգիս համարձակին,
Նախ զՍտամբօլ քաղաքն առնուն
Ամենաղօր կամօք Փրկչին,
Ապա յառաջ համարձակին
Եւ ի բոլոր աշխարհ սփռին,

Եւ սա բանաստեղծական ցնորք չէր...

Այս ակնկալութիւնը կար եւ. ապրում էր մահմեդական լուծի տակ տանջվող քրիստոնեայ ազգերի մէջ եւ. հիմնված էր իրական փաստերի վրա։ «Ֆրանգստանը», այսինքն Եւրոպան, խաչակիրների ուժի արշաւանքներով ցոյց էր տուել, որ ինքը անտարբեր չէ դէպի նոյն իսկ Փոքր-Ասիայի քրիստոնեաների վիճակն անգամ։ Իսկ սրբ իրողութիւն դարձաւ, որ օսմանեան թիւրքերը հաստատվել են Բալկանեան թերակղզում, Եւրոպան հասկացաւ, որ քաղաքական մեծ անհրաժեշտութիւն է նրանց նորից վռնդել Ասիա. այդ նպատակով նա եր-

կու անգամ խաչակիր արշաւանքներ հանեց, որոնք, սակայն, աջողութիւն չունեցան. թիւրքերը չատ պինդ էին նստել եւրօպական հողի վրա, թէեւ քրիստոնեայ զինուորութիւնը աբիւրաբար էր կռւում նրանց դէմ։ Պատերազմական վերջին արիւնահեղ գործողութիւնները տեղի ունեցան Կ. Պօլսի նուաճումից մի քանի տարի առաջ (1444 եւ 1448 թուերին). կաթօլիկ կղերը կռւում էր խաչակիր զօրքերի չարքում եւ Վիդդինի արիւնահեղ, բայց քրիստոնեաների համար դժբաղդ պատերազմի մէջ զինուորի մահ գտան մի քանի եպիսկոպոսներ։ Կ. Պօլսի գրաւումը այն սոսկալի հարուածն էր, որ կիսալուսինը հասցնում էր խաչին։ Նա սարսափ եւ ցնցում տարածեց ամեն տեղ. արեւելեան հարցի նոր կերպարանքը Եւրօպայի համար մի խեղդող իրականութիւն էր դառնում, զինված իսլամը սպառնում էր անկել իր ահաւոր դրօշը արեւմտեան աշխարհի սրտում։ Օսմանցիներին Եւրօպայից վռնդելու հարցը աւելի եւս սուիպողական, հրատապ հարց էր դառնում։ Մէհէմմէդ II-ի Կ. Պօլսում հաստատվելուց չորս ամիս յետոյ Նիկօլայ V պապը հրատարակեց կոնդակ մի նոր խաչակիր արշաւանքի մասին թիւրքաց սուլթանի, «երկրորդ Սենեքերիմի» դէմ։ Նա համոզում էր քրիստոնեայ թագաւորներին միանալ, սահմանում էր տասանորդ եկեղեցական բոլոր ար-

դիւնքներից, խաչակիրներին մղքերի թողութիւն էր խոստանում։ Թիւրքերի դէմ պատերազմ սկսելու միտքը սկսեց արծարծվել Գերմանիայում, ուր յատուկ ժողովներ գումարվեցան կրոնական իշխանների ներկայացուցիչներից եւ հոգեւորականներից։ Ամենքը ըզգում էին, որ անհրաժեշտ է կռիւ յայտարարել կիսալուսնին, բայց ահագին մեծամասնութիւնը հաստատում էր, որ այդ պատերազմը սկսելուց առաջ անհրաժեշտ է բարեկարգութիւններ մտցնել եկեղեցական գործերի մէջ։ Հարցը ձգձգվեց եւ մինչեւ բաւարար լուծում ստանալը՝ Նիկոլայ V մեռաւ, խորտակված այն վշտից, որ պատճառել էր նրան կ. Պօլսի անկումը։ Բայց թիւրքերի դէմ պատերազմ մղելու միտքը այնուհետեւ դարձաւ մի պարտաւորութիւն, որ կարդինալների ժողովը դնում էր իւրաքանչիւր նոր ընտրվող պապի վրա *)։

Նուաճված յոյներին մնում էր ապագայի յոյսը։ Արեւմտեան Եւրօպայի յուզմունքը մի առաջնորդ էր նրանց համար, որ յոյս էր տալիս թէ երկար չը պիտի տեւէ 1453-ի մայիսի 29-ին հաստատված արիւնոտ իրականութիւնը։ Պատմագիր Ֆրանցա, նկարագրելով կ. Պօլսի եւ Ցունաստանի նուաճումը, գուշակում էր, որ թիւրքաց սուլթանները միայն 365 տարի

*) Веберъ—„Всеобщая Исторія“, т. IX, М., 1896, եր. 77—81.

գոյութիւն կունենան *)։ Մարգարէական գուշակութիւններ արին եւ Լեւոն Իմաստունը, Մեթոդիոսը, Ադաթանգեղոսը եւ ուրիշները. սրանք ասում էին թէ կը գայ մի ազգ, որ կը յաղթէ իսմայէլացիներին ու կազատէ կ. Պօլիսը **)։ Ահա այսպիսի գուշակութիւններն է անարկում Առաքել Բաղիշեցին՝ ժողովուրդը, գոնէ նրա այն մասը, որ հասկանում էր հայրենիքին վիճակված դժբաղդութեան ամբողջ ծանրութիւնը, հաւատում էր այդ գուշակութիւններին, պահում էր նրանց իր սրտի մէջ իբրեւ միակ մխիթարութիւն։ Իսկ Եւրօպան չարունակ թելադրում էր նրան, որ այդպէս էլ հարկաւոր է, որ պէտք է յուսալ եւ սպասել։

Նիկոլայ V-ի յաջորդ կալիքստոս III ծերունի պապը նոանդուն պատրաստութիւններ էր տեսնում թիւրքերի դէմ պատերազմ սկսելու համար. նա չնչին գնով վաճառեց իր նախորդի հաւաքած գեղարուեստական գործերը, դադրեցրեց նրա սկսած փառաւոր շինութիւնները, որպէս զի միջոցներ ունենայ իր նուիրական միտքը իրագործելու համար։ Կաթոլիկ հոգեւորականութիւնը ամեն տեղ բորբոքում էր թագաւորներին եւ նրանց հպատակներին իրանց

*) Գրեգորովիուս—„Исторія города Аѳинъ“, Спб., 1900, եր. 349.

**) Жигаревъ—„Русская политика въ Восточномъ Вопросѣ“, т. I, М., 1896, եր. 29.

քարոզներով։ Մի քանի թագաւորներ, այդ կրաւոտ հրաւէրների ազդեցութեան տակ, իրանց ուսերի վրա կարեցին կարմիր խաչեր, բայց չարժուեցին մեծ չափեր չընդունել. արքունիքները, բարձր դասակարգը անտարբեր մնացին, եւ սակայն որպիսի յարմար միջոց էր եւրոպական ձեռքից փախչելու։ Օսմանեան բռնապետութիւնը ունէր իր սահմանների վրա երկու անողոք թշնամիներ, երկուսն էլ քրիստոնեայ, երկուսն էլ մեծահռչակ հերոսներ, որոնք չատ անգամ ջարդել էին անպարտելի համարվող թիւրքերին։ Դրանցից մէկը Ունգարիայի կառավարիչ Եանուշ Հունիադն էր, միւսը Այրանիայի իշխան Իւրի Կաստրիօտ, որին թիւրքերը անուանում էին Իսկէնդէր-բէկ։

Մաջար հերոսը ոչ միայն ոգեւորում էր իր զօրքերը եւ տանում նրանց ենիչէրիների ահեղ բանակի դէմ ու մեծ յաղթութիւններ տանում (նա միայն մի անգամ յաղթվեց թիւրքերից), այլ եւ ջերմապէս հրաւիրում էր արեւմտեան ազգերը միանալ, օգնութիւն ուղարկել, որով հետեւ թիւրքերին եւրոպայից վռնդելը քրիստոնեայ ազգերի ոչ միայն չահն է պահանջում, այլ եւ պատիւը։ Սակայն հերոսի աղաղակներին էլ արձագանք չէին գտնում եւրոպայում. այստեղ իւրաքանչիւր իշխող իր մանր մունր գործերով, ներքին պատերազմներով ու վէճերով էր զբաղված։ Այդ է պատճառը, որ պապի հրաւէրները, հոգեւորականութեան քարոզներն էլ անպտուղ էին մնում եւ Հունիադ չէին յաջերով էր մղում իր հերոսական պատերազմները։ Միայն ֆրանցիսկեան վարդապետ Կապիստրանօ կարողացաւ իր պերճախօս քարոզներով հաւաքել Գերմանիայում 60,000 մարդ եւ տանել Հունիադի մօտ։ Այդ խաչակիր բանակը բաղկացած էր հասարակութեան տարբեր տարրերից —զանազան բախտախնդիրներից, փախստականներից, վատ բարքի տէր քաղաքացիներից։ Բայց մաջար հերոսի ռազմական տաղանդը կարգ ու կանոն հաստատեց այդ խառնիճաղանճ ամբոխի մէջ։ Հունիադ, ունգարական զօրքերի եւ այդ ամբոխի գլուխն անցած՝ դուրս եկաւ Կ. Պօլիսը նուաճողի դէմ, որ 150,000 ընտիր զօրք ուներ իր հրամանի տակ։ Բելգրադի չուրջը բոլորվեց պատերազմ, քրիստոնեաները այնքան սարսափելի ջարդ տուին օսմանցիներին, որ Մէհէմմէդը կատաղած՝ կուի մէջ մտաւ. բայց ստանալով ծանր վէրք, այդ հռչակված աշխարհակալը ստիպված եղաւ յետ քաշել իր զօրքերը ու այնուհետեւ ամեն անգամ, երբ յիշում էր, որ իրան այդպէս չարաչար յաղթողը դէպից-դէնից հաւաքած մարդկանց եւ վարդապետների մի բանակ էր, ամօթից կատաղում էր։

Բելգրադի փառաւոր յաղթութիւնից յետոյ Հունիադ դարձնալ օգնութեան կանչեց արեւ-

մտեան թագաւորներին. նա յոյս ունէր, որ քրիստոնեայ երկիրները վեց ամսում չետ կը խլվին իսլամի ճանկերից եւ Եւրոպայում այլ եւս մի հատ թիւրք չի մնայ։ Թէեւ ամեն տեղ հիացմունք էր պատճառում Հունիադի յաղթութիւնը, բայց եւ այդպէս, ոչ ոք տեղից չը չարժվեց նրան օգնելու եւ հերոսը վարակվելով մի ծանր հիւանդութիւնից, մեռաւ Կապիստրանօ վարդապետի գրկում (1456)։ Մնաց միւս, աւելի մեծահռչակ հերոսը, ալբանացի Իսքէնդեր-բէկը։ Այս մարդը իր խելքի ոյժով, իր քաջութեամբ միացրեց ալբանական ցեղերը, հայրենասիրական զգացմունք ներշնչեց այդ կոպիտ լեռնցիներին եւ Ալբանիան համաչխարհային դեր էր կատարում։ Ջուր էին թիւրքերի բազմաթիւ փորձերը։ Մեհէմմէդ II չատ անգամ յարձակումներ գործեց, բայց հանդիպեց նոյն հերոսական դիմադրութեան, որը կոտրել չէր կարողացել եւ նրա հայր Մուրադը. նրա զօրքերը յաղթվում էին, այնպէս որ վերջ ի վերջոյ օսմանցի աչխարհակալը ստիպված էր ճանաչել Ալբանիայի անկախութիւնը։

Իւրի Կաստրիօտ բաւականանում էր իր Ալբանիան պաշտպանելով. նա չունէր Հունիադի լայն ծրագիրները՝ թիւրքերին Եւրոպայից վռնդելու մասին։ Բայց եւ այդ նեղ սահմանների մէջ հերոսը դարձել էր քրիստոնեայ աչխարհի պարծանքը, իսկ երբ Հռոմի գահը բարձրացաւ Պիոս II պապը, Իսքէնդէր-բէկը հրաւէր ստացաւ խաչակիր զինուորութեան գլուխն անցնելու։ Ալբանիայի իչխանը չը հրաժարվեց այդ մեծ եւ պատասխանատու պաչտօնից, բայց երկար եւ ապարդիւն կերպով սպասեց Եւրոպայի խաչակիրներին։

Պիոս II իր նախորդի նման ոչինչ չանք չը խնայեց արքազան պատերազմ սկսելու համար։ 1459 թւին նա վեհաժողով հրաւիրեց Մանտուա քաղաքը՝ այդ պատերազմի մասին թագաւորների եւ իչխողների մէջ համաձայնութիւն կայացնելու համար։ Բայց եւրոպական անտարբերութիւնն այս անգամ էլ եկաւ ցոյց տալու, որ խաչակրական արչաւանքների ժամանակը անցել է անդառնալի կերպով։ Մանտուայի ժողովը սակաւամարդ էր. Քրիստոսի փոխանորդի հրաւէրը ընդունել էին միայն մի քանի իտալական եւ գերմանական մանր թագաւորներ եւ մի քանի դեսպաններ։ Ժողովին նախագահում էր պապը, եւ բայվեց մի տեսարան, որ այնքան սովորական դարձաւ այնուհետեւ արեւելեան հարցի պատմութեան մէջ։ Եղան փայլուն ճառախօսութիւններ, որոնց մէջ յայտնվում էր ատելութիւն դէպի թիւրքերը։ Բայց չեղաւ մէկը, որ պատրաստականութիւն յայտներ իսկոյն զօրք հանելու կամ գոնէ մի որ եւ է նուիրատուութիւն անելու յօգուտ խաչակիր արչաւանքի։ Դա եւրոպական առաջին

կենդրէան էր. Յունաստանն ու Բօսնիան ուղարկել էին նրան իրանց աղաչանքներն ու հեծեծանքները, բայց դրանք չը փոխեցին ժողովի որոշադրութիւնը։

Պապը, այնուամենայնիւ, չը յուսահատվեց։ Նա կոնդակ հրատարակեց, որով հրաւիրում էր քրիստոնեաներին պինվել մահմեդականների դէմ եւ այդ նպատակով տասանորդական հարկ դրեց քրիստոնեաների եւ նոյն իսկ հրէաների վրա։ Կոնդակը նոյնպէս աջողութիւն չունեցաւ. այն ժամանակ Պիոսը մի երկար գրութեամբ դիմեց Մէհէմմէդ II-ին, համոզելով նրան ընդունել քրիստոնէութիւն եւ իր կողմից խոստանալով ճանաչել նրան, մկրտութիւնից յետոյ, կոնստանտին XII-ի յաջորդ եւ Բիւզանդիայի կայսր։ Այս գրութիւնը ամենից լաւ բացատրում է թէ Հռոմի պապերը ինչպէս էին հասկանում արեւելեան հարցը։ Դա քրիստոնէութեան հարց էր, եւ եթէ Օսմանի գոռոզ ժառանգը, որ իր յաղթութիւնների համար ստացել է Ֆաթիհ (յաղթող) անունը, ընդունէր իրան ուղարկված հրաւէրը՝ քրիստոնեայ մկրտվելով, ի հարկէ կաթոլիկ եկեղեցու ծէսով, այնուհետեւ ամեն ինչ վերջացած կը համարվէր եւ այլ եւս ոչինչ վտանգ ու անյարմարութիւն չէր լինի, որ օսմանցիները նստել են եւրոպական հողի վրա։ Եթէ Կ. Պօլսին վճռված էր նորից իր մէջ ունենալ մի քրիստոնեայ կայսր, Պիոս II կը կամենար, որ այդ կայսրը լինի մի կաթոլիկ թիւրք, պապի հովանաւորութեան տակ, եւ ոչ թէ մի օրթոդօքս յոյն *)։ Այսպէս, ուրեմն, Հռոմի համակրանքները դէպի արեւելեան քրիստոնեաները ամենից առաջ եւ ամենից չատ կաթոլիկ պրօպագանդայից էր բղխում։ Բայց Մէհէմմէդ Ֆաթիհը համոզված էր, որ առանց կրօնափոխութեան եւ առանց պապի հաճութիւնը ստանալու էլ կարելի է տիրել Բիւզանդիայի աւերակների վրա։ Տեսնելով, որ իր դիմումը ապարդիւն է, Պիոս II պատերազմ յայտարարեց թիւրքերի դէմ, գլխաւոր հրամանատար նշանակելով Իսքէնդէր-բէկին։ Նա գնաց Անկօնա, ուր սպասում էր, թէ երբ կը պատրաստվի նաւատորմը՝ կուի գնալու։ Բայց հէնց այդտեղ էլ վախճանվեց եւ նրան ուղեկցող կարդինալները վերադարձան Հռոմ՝ նոր պապ ընտրելու համար, որի վրա պարտք պիտի դնվէր՝ չարունակել պատերազմի պատրաստութիւնները։

Եթէ կրօնական զգացմունքները այնքան թոյլ էին, որ պապերի կոչերը չէին կարողանում բորբոքել արեւելեան քրիստոնեաների սպասած «Աստուածառաք պատերազմը», կար համակրութեան մի ուրիշ կապ, որ աւելի հիմնաւոր էր, աւելի երկարատեւ։ Դարի առաջա-

*) Гервинусъ, т. V, եր. 19.

ւոր հոսանքները ստեղծել էին մի վառ հելլէնասիրութիւն, որ գնալով ծաւալւում էր ամէն տեղ եւ մտնում էր բոլոր չրջանների մէջ։ Թիւրքական նուաճումները հարկադրեցին զարգացած յոյներին թողնել իրանց դժբախտ հայրենիքը եւ անցնել Իտալիա, տանելով իրանց հետ իրանց կլասիկներին։ Այդտեղ փախստականները բացին դպրոցներ, ուսուցիչ հանդիսացան ու սկսեցին արծարծել հեթանոսական Ելլադայի մաքուր լոյսը։ Հումանիստները, դասական գրականութեան եւ արուեստների այդ ոգեւորված աշակերտները, որոնք իրանց ժամանակի ամենահեղինակաւոր մարդիկն էին, մեծ կսկիծով էին յիշում, որ Հոմերոսի, Պիդիասի, Պերիկլէսի, Արիստոտէլի չքնաղ հայրենիքը մատնված է ասիական բարբարոսների իշխանութեան։ Ինչպէս մի ժամանակ խաչակիրները վառված էին Քրիստոսի գերեզմանը ազատելու մտքով, այնպէս էլ վերածնութեան զարերի կրթված մարդուն ոգեւորում էր այն հողի ազատութիւնը, որի վրա մի ժամանակ ապրել եւ գործել էին այնքան անմահներ։

Սակայն հելլէնասիրութիւնն էլ բաւականանում էր միայն պլատոնական բարի ցանկութիւններով, որոնք, որքան էլ վառ եւ անկեղծ լինէին, չէին կարող սասանեցնել Օսմանեան պետութեան հիմքերը։ Աւելի իրական եւ ծանրակչիռ էին թւում այն յոյսերը, որ զարթեց-

նում էր Ռուսաստանը։ Հիւսիսային այս պետութիւնը դեռ այնքան թոյլ էր եւ չը կազմակերպված, որ դեր չէր կատարում եւրոպական գործերի մէջ, բայց կարեւորութիւն էր էր ստանում Կ. Պոլսի նուաճումից յետոյ։ Ռուսաց պետութիւնը Բիւզանդիայի պատուէն էր. յոյներից էին ռուսները վերցրել քրիստոնէական հաւատը, յոյներն էին ռուս ժողովրդի ուսուցիչները կրօնական գործերի, գրականութեան, քաղաքակրթական հարցերի մէջ։ Այն օրվանից, երբ Բիւզանդիան փչաց իր վերջին չունչը, Մօսկովեան թագաւորութիւնը մնաց միակ յունադաւան երկիրը, որ ազատ էր ու անկախ։ Բնականաբար, այդ պետութիւնն էլ պիտի իրան համարէր Բիւզանդիայի միակ ժառանգը։

Այս գիտակցութիւնը այնքան արմատացաւ ռուս ժողովրդի մէջ, որ չատերը սկսեցին նոյն իսկ հաստատել թէ Մօսկվան երրորդ Հռոմ է։ Այդ բանը այսպէս էին վիճաբանում. Հռոմում չը կայ թագաւոր, եւ որպէս տիեզերական քրիստոնէութեան մայրաքաղաք նա կորցրել է իր նշանակութիւնը դեռ VIII դարից, երբ արեւմտեան եւ արեւելեան եկեղեցիները բաժանվեցան. երկրորդ կամ նոր Հռոմը, այսինքն Կ. Պոլիսը, թիւրքաց նուաճումից յետոյ չէ կարող համարվել օրթոդօքսութեան գլուխ, քանի որ այնտեղ այլ եւս չը կայ թագաւորական իշխանութիւն։ Բիւզանդական սիստեմը

թագաւորական գահի եւ եկեղեցու միութիւնն էր հաստատել եւ թագաւորին ճանաչում էր եկեղեցու գլուխ։ Յունական եկեղեցին ամբողջ տիեզերքում ճանաչում էր մի հատ թագաւոր եւ դա Կ. Պոլսի թագաւորն էր. մնացածները, նրա կարծիքով, բռնութեամբ են իւրացրել թագաւորի տիտղոսը։ Բանի կանգուն էր Բիւզանդիայի կայսերական գահը, նոյն իսկ Ռուսաստանը եկեղեցական կողմից համարվում էր Բիւզանդիայի կալուածք։ Եւ երբ ռուսաց մեծ իշխաններից մէկը փորձել ազատել ռուսաց եկեղեցին այդպիսի կախումից, Կ. Պոլսի յոյն պատրիարքը գրել նրան. «Անկարելի է, որ քրիստոնեաները ունենան եկեղեցի, բայց չունենան թագաւոր, որովհետեւ թագաւորութիւնը եւ եկեղեցին սերտ կերպով կապված են իրար հետ եւ անհնարին է բաժանել նրանց իրարից» *)։ Դա մի սկզբունք էր, որ գալիս էր ծառայելու ռուսներին այն ժամանակից, երբ Կ. Պոլսում այլ եւս չը մնաց քրիստոնեայ թագաւոր։ Նշանակում էր, որ այնուհետեւ եկեղեցին պիտի իր գլուխ ճանաչէր Մոսկվայի թագաւորին։ Ցայտնի է, որ մեծ իշխան Իվան III ամուսնացաւ Սոֆիա Պալէօլոգի հետ, որ կոնստանտին XII-ի եղբօր աղջիկն էր եւ Բիւզանդիայի կայսերական տան վերջին ժառանգը։

*) Милюковъ—„Очерки по исторіи русской культуры“, т. II, Спб. 1899, եր. 24—25.

Այդ ամուսնութիւնը տեղի ունեցաւ քաղաքական նպատակով։ Վենետիկի ծերակոյտը առաջարկում էր այդ ամուսնութիւնը իբրեւ մի միջոց ժառանգելու բիւզանդական կայսրութեան իրաւունքները. եւ Ռուսաստանում հէնց այդպէս էլ ընդունվեց Սոֆիայի ամուսնութիւնը, որից յետոյ ռուսաց պետական նշանաբրոչի հետ միացաւ բիւզանդական երկգլխեան արծիւը. ռուս եկեղեցին ստացաւ անկախութիւն, իսկ ռուսաց Ցարը այդ եկեղեցու վերաբերմամբ բռնեց բիւզանդական կայսրի տեղը, այսինքն դարձաւ եկեղեցու գլուխ եւ ներկայացուցիչ։

Այսքան ամուր էին այն կրօնական, քաղաքական եւ կուլտուրական կապերը, որոնք կապում էին ռուսներին յոյների հետ։ Ռուսների մէջ ժողովրդականացած էր այն միտքը՝ թէ իրանց է վերապահված ազատել օրթոդօքսութիւնը իսլամի ծառայութիւնից եւ նորից քրիստոնէական խաչ անկել Սոֆիայի մզկիթի վրա։ Բայց եթէ յոյները միայն կրօնական կապերով էին միացած Ռուսաստանի հետ, թիւրքաց տիրապետութեան տակ կային եւ այնպիսի ազգեր, որոնց միացնում էին հիւսիսային պետութեան հետ բացի կրօնից նաեւ ցեղային ծագումը, լեզուն։ Դրանք Բալկանեան թերակղզու սլաւօն ազգերն էին։ Արեւմտեան հեղինակութիւնը ի նկատի ունէր միայն յոյնե-

րին, մինչդեռ Ռուսաստանը վրկիչ էր համարվում թէ յոյների եւ թէ եւրոպական Թիւրքիայի բոլոր միւս քրիստոնեայ ազգերի կողմից։ Թէեւ Ռուսաստանը դեռ այնպիսի դրութեան մէջ չէր, որ կարողանար չօշափելի գործերով յոյց տալ իր զաւանակից եւ դեղակից ազգերին իր կոչումը, բայց պահպանում էր նրանց հետ յարաբերութիւններ, վառ էր պահում ճնշվածների յոյսերը ապագայի վերաբերմամբ։ Արդէն XVI դարի երկրորդ կէսում, ինչպէս գրում էր Վենետիկի դեսպանը իր կառավարութեան, Թիւրքաց սուլթանները վախենում էին Ռուսաստանից, որովհետեւ Բոլդարիայի, Սերբիայի, Բօսնիայի, Յունաստանի ժողովուրդները պատրաստ էին զէնք վերցնել եւ ապստամբել՝ Թիւրքաց լուծը թօթափելու եւ Մօսկվայի իշխանութեան հպատակվելու համար *)։

Ահա այս բոլոր հանգամանքները այնքան ծանրակշիռ էին դարձնում Ռուսաստանի կոչումն ու դերը արեւելեան հարցի լուծման մէջ, որ Եւրոպան սկսեց համոզմունք կազմել թէ առանց Ռուսաստանի մասնակցութեան չէ կարելի ազատել քրիստոնեաներին Թիւրքաց լուծից, ինքը Եւրոպան սկսեց ուսումներին մտնել արեւելեան գործերի մէջ, եւ ամեն անգամ,

*) Жигаревъ, т. I, եր. 69։

երբ Արեւմուտքում ազատարար պատերազմի միտք էր ծագում, Ռուսաստան էին ուղարկվում դեսպանութիւններ, որոնք համոզում էին Մօսկվայի տիրողներին միանալ պատրաստվող արշաւանքին եւ միասին կռւել Թիւրքիայի դէմ։

Ի՞նչպէս էր վերաբերվում Թիւրքիան այն ջանքերին, որ գործ էր դնում քրիստոնեայ աշխարհը նրա դէմ։ Թիւրքաց սուլթաններին, ի հարկէ, չատ լաւ յայտնի էր, որ Եւրոպայի առնչանքն է Ասիա վերադարձնել օսմանցիներին։ Այդ բացարձակ իրողութիւնը նրանց առջեւ էր այն օրից, երբ Օսմանի զրօչակը անցաւ Եւրոպա եւ քրիստոնեայ ազգերի դիակների վրա հիմնեց գինուորական բռնապետութիւն։ Բայց սուլթանները ունէին ոչ միայն ոյժ, այլ եւ հանճարեղ կանխատեսութիւն. նրանք ըմբռնել էին, որ քրիստոնեայ ազգերը չեն կարող մի ահաւոր միութիւն հանել օսմանցիների դէմ, նրանք հասկացել էին, որ քաղաքական ձգտումները, դաւանական տարբերութիւնները միշտ մրցութիւն, նախանձ եւ անհամաձայնութիւն կը ստեղծեն եւրօպացիների մէջ։ Կ. Պօլսի նուաճումը միանգամայն ապահովեցնում էր այդ դրութիւնը։ Բիւզանդական հռչակաւոր մայրաքաղաքը ոչ միայն տալիս էր օսմանցի նուաճողներին Եւրոպայի, Ասիայի եւ Աֆրիկայի վրա տիրապետելու մի

գեղեցիկ դիրք, այլ եւ ստեղծում էր օսմանեան գահի համար մի միջազգային երջանիկ դրութիւն, որ ամէն տեսակ զօրքերից ու ղէնքերից տասնապատիկ աւել ապահովութիւն էր իրրեւ գոյութիւն պահպանելու միջոց։ Արեւելեան հարցը կ. Պոլսի անկումից յետոյ ստացաւ այն կերպարանքը, ինչ ունի եւ այժմ։ «Ամէն մի խաչակիր դաշնակցութեան բոլոր մասնակցողները—ասում է Գերվինուս *)—պատրաստ էին պահանջել իրանց բաժին որը եւ երբէք չէին համաձայնվի տալ իրանցից մէկին գլխաւոր բաժինը»։ Իսկ գլխաւոր բաժինը կ. Պոլիսն էր։ Համաձայնութիւն կարող էր կայանալ Թիւրքիայի այս կամ այն կտորի վերաբերմամբ, բայց թէ ինչ պէտք է անել կ. Պոլիսը—այդ մասին լռում էր Պիոս II պապը Մենտուայի ժողովում, ինչպէս XIX դարի սկզբում Նապոլէօն I, դաշնակցութիւն առաջարկելով Ալէքսանդր կայսրին, ոչինչ չասաց, երբ կրկնվեց նոյն հարցը կ. Պոլսի մասին։ Ահա այս կէտը, որի վերաբերմամբ համաձայնութիւն կայանալ չէր կարող պետութիւնների մէջ, Թիւրքիայի փրկութեան խարիսխն էր դառնում։ կ. Պոլիսը ոչ ոքի ձեռքում չը պիտի լինի—այսպէս էր եւրոպական միջազգային քաղաքականութեան հիմնաքարը, եւ կ. Պոլիսը

*) T. V, եր. 19։

մնաց միայն թիւրքերի ձեռքում։ Այսպէս է մինչեւ մեր օրերը, այսպէս կը մնայ եւ այսուհետեւ, մինչեւ կը յայտնվի մի նոր Ալէքսանդր Մակեդոնացի եւ կը լուծէ այդ օրդեան հանդոյցը։

Այդքան հրաշալի քաղաքը իր մայրաքաղաք դարձնելուց յետոյ՝ Թիւրքիան այնքան ուժեղացաւ, այնքան յղփացաւ յաղթութիւններից, որ միայն արհամարհել կարող էր պապերի անպտուղ քարոզները, ֆրանսիական կարոլոս VIII թագաւորի երեւակայական ծրագիրները կ. Պոլսի գահի վրա նստելու եւ Երուսաղէմը ազատելու մասին։ Թիւրքիան ոչ միայն չէր վախենում եւրոպական ազգերի յարձակողական դաշնակցութիւնից, այլ ինքն էր սպառնում Եւրոպային. Մէհէմմէդ Ֆաթիհը տիրեց նոյն իսկ Իտալիայի սիրտին. նրա թոռն Սէլիմ Եավուզը (արնախում) նուաճեց Եգիպտոսը խալիֆի տիտղոսի հետ ու մի օր, աւելորդ համարելով, որ քրիստոնեաներ ապրեն իր պետութեան մէջ, հրամայեց կամ իսլամացնել ամենքին կամ բնաջինջ անել։ Այդ բարբարոսական կարգադրութիւնը չը կատարվեց Թիւրք հոգեւորականութեան շնորհիւ, որ կարողացաւ հասկացնել կատաղի սուլթանին, թէ քրիստոնեաներն էլ ապրելու իրաւունք ունեն. եւ եթէ չը լինէր չեյխ-իւլ-իսլամ ճէմալին *), ով գիտէ

*) Հ. Գ. Այվազովսքի—«Պատմութիւն Օսմանեան պետութեան», Հատ. Ա., Վենետիկ, 1841, եր. 301.

քրիստոնեաների օրքան արիւն պիտի թափվէր Սէլիմի քաղաքականութիւնը կատարելու համար։ Ճիշտ է, նոյն այդ միջոցին Եւրոպայում դարձեալ հրատապ խնդիր էր արեւելեան հարցը, բայց ինչ կարելի էր սպասել այնտեղից։ Հրապարակական ժողովներում, յիշատակագիրների եւ չրջաբերական թղթերի մէջ քննվում էր թէ ինչ միջոցով պէտք է միացնել բոլոր քրիստոնեաներին՝ թիւրքերի դէմ պատերազմելու համար եւ նոյն իսկ խօսք էր լինում այն մասին, թէ ինչպէս պիտի բաժանվեն պետութիւնների մէջ այն երկիրները, որոնք կը խլվեն Թիւրքիայից։ Լեւոն X պապը բանակցութիւններ սկսեց իր ժամանակի բոլոր թագաւորների հետ (դեսպանութիւն ուղարկվեց եւ Ռուսաստան) եւ ստանալով ամենքից սիրալիր պատասխաններ, այնքան ոգեւորվեց, այնքան համոզվեց թէ այժմ աջողութիւնը ապահովված է, որ 1518 թուականի մարտի 31-ին Հռոմում մի հանդիսաւոր թափօր սարքեց. ինքը, պապը, իր կարդինալների հետ ոտով գնաց Միներվայի Ստուածածնի տաճարը եւ այնտեղ լսեց մի սերմաիսօս ճառ, որի մէջ գիտնական կարդինալ Զակօբօ Սօդօլէտ աւետում էր թէ չուտով քրիստոնէութիւնը յաղթանակ կը տանէ իսլամի վրա։ Արնախում Սէլիմը տեղեակ չէր այս անցքերին, բայց եթէ տեղեակ էլ լինէր, կարող էր միայն ծիծաղել, որովհետեւ եւրոպական թագաւորների գործերը չէին համապատասխանում նրանց խոստումներին *)։ Խօսք, վէճ, ոգեւորութիւն շատ կար, բայց իրականութիւնն այն էր, որ պետութիւնները աւելի Թիւրքիայի բարեկամութիւնն էին որոնում, քան նրա դէմ թշնամութիւն սկսելու մասին մտածում։ Նոյն իսկ Ռուսաստանը, չը նայած որ ինքն իրան Բիւզանդիայի յաջորդ էր համարում եւ օրթօդօքս քրիստոնէութեան պաշտպան, աշխատում էր յարձակողական եւ պաշտպանողական դաշինք կապել սուլթան Սէլիմի հետ **)։

Սէլիմի որդի Սիւլէյման Կանունին (Օրէնսդիր), որին պատմութիւնը յատկացրել է Մեծ, Նուաճող, Հոյակապ անունները, աւելի եւս հիմք ունէր հեգնութեամբ եւ արհամարհանքով նայելու եւրոպական չանքերին։ Նա իր յաղթութիւններով եւ մանաւանդ իր խելքով հասցրեց Թիւրքիան փառքի եւ այժմ գագաթնակէտին։ Ծրագրելով մի չարք նոր նուաճումներ, կանունին աշխատում էր գժտութեան եւ մրցութեան առիթներ յանել պետութիւնների մէջ, որպէս զի սրանք երբէք չը միանան իր դէմ։ Եւ քաղաքական այդ նուրբ ծրագիրը, որ Սիւլէյմանի յաջորդների համար

*) Веберъ, т. IX, եր. 278։

**) В. Тепловъ—„Представители европейскихъ державъ въ Константинополѣ“, Спб., 1890, եր. 9.

ղեկավարող սկզբունք դարձաւ ու ինքնապաշտպանութեան աւելի ուժեղ միջոց էր քան նոյն իսկ աշխարհակալի սուրը, լիովին ապացուցեց Ֆրանսիայի Ֆրանցիսկ I թագաւորը եւ գերմանական կայսր Կարոլոս V միմեանց դէմ պատերազմներ սկսեցին եւ երկուսն էլ դիմեցին Սիւլէյմանին, առաջարկելով դաշնակցութիւն կապել։ Սուլթանը ընդունեց Ֆրանսիայի առաջարկութիւնը եւ դարձաւ նրա դաշնակիցը։ Դա այն Ֆրանսիան էր, որ մի ժամանակ խաչակիր դիւցազնութիւնների հողին էր, որ իրան անուանում էր Հռոմի անպրանիկ դուստրը եւ որի թագաւորը կրում էր «ամենաքրիստոնեայ» տիտղոսը։ Այժմ նոյն այս թագաւորը գրում էր Թիւրքաց սուլթանին թէ իր խնդրած դաշնակցութեան փոխարէն նա խոստանում է լինել «մեծ կայսրի (սուլթանի) անձնուէր ծառայ»։ Այսպէս էին պահանջում քաղաքական եւ առեւտրական չահերը, նոր ժամանակների այս վիթխարի գործօնները, որոնք միջազգային յարաբերութիւնների չրջանում ոչնչացնում էին վերացական դաղափարները, սրաի զգացմունքները։ Եւրոպայի վերաբերմունքը դէպի քրիստոնեայ ազգեր ստրկացնող մահմեդական բռնապետութիւնը ընդունում էր մի նոր կերպարանք, որ այժմ էլ գոյութիւն ունի։ Նաչի եւ կիսալուսնի այդ նիզակակցութիւնը զայրոյթի եւ յուզմունքի հեծեծանքներ

բարձրացրեց Եւրոպայում. Ֆրանսիացիներն էլ դատապարտում էին իրանց թագաւորի արած քայլը։ Այնքան ուժեղ ու միահամուռ էր հասարակական կարծիքի վրդովմունքը, որ Ֆրանցիսկոս ամաչեց եւ ոչ միայն չէր համարձակվում պաշտպանել իր կատարած գործը, այլ եւ սկսեց ուրանալ Թիւրք-ֆրանսիական դաշնակցութեան գոյութիւնը։

Բայց այդ աչքակապութիւնը չուտ բացվեց, երբ սկսվեց պատերազմը։ Դաշնակցութիւնը կար եւ յանուն այդ իսկ դաշնակցութեան Սիւլէյմանը քանդեց ու աւերեց չատ քրիստոնեայ երկիրներ. դաշնակիցների նաւատորմները գործում էին միասին։ Եւ թողնելով, որ հասարակական կարծիքը յուզվի ու բորբոքվի որքան կամենում է, Ֆրանցիսկոս I սկսեց խիստ ծածուկ կերպով չահագործել Թիւրքական բարեկամութիւնը։ 1536-ին երկու պետութիւնների մէջ կնքվեց առեւտրական դաշնակցութիւն, որի զօրութեամբ Ֆրանսիան մշտական դեսպանութիւն էր հաստատում Կ. Պօլսում եւ հիւպատոսութիւններ էր բաց անում ամեն տեղ, ուր կը կամենայ, իսկ ֆրանսիական հպատակները ստանում էին Թիւրքաց սահմաններում առեւտուր անելու արտօնութիւն. Թիւրքիայում ապրող ֆրանսիացիները ազատվում էին Թիւրքական դատարաններից եւ այլ կամայականութիւններից եւ իրանց

չահերն ու իրաւունքները պաշտպանում էին Ֆրանսիական հիւպատոսների ձեռքով։ Զը մոռացվեց եւ կաթոլիկ եկեղեցին. Ֆրանսիան Թիւրքիայում եղած կաթոլիկներին իր հովանաւորութեան տակ էր առնում եւ Հռոմը լայն իրաւունքներ էր ձեռք բերում Պալեստինի սուրբ տեղերի վրա։ Բոլոր միւս ազգութիւնները միայն այն դէպքում կարող էին առեւտուր անել Թիւրքաց Ջրերում, երբ նրանց նաւերը կրում էին Ֆրանսիական դրօշակ։

Ֆրանսիայի այս բացարձակ տիրապետութիւնը, ի հարկէ, չէր կարող նախանձ չը յարուցանել։ Ազգեցութիւնների եւ չահերի հաւասարակշռութիւն պահպանելու համար, միւս պետութիւններն էլ սկսեցին գործել նոյն ուղղութեամբ։ Ժամանակի ընթացքում նրանցից իւրաքանչիւրը առանձին-առանձին սկսեց բանակամական դաշինքներով իրաւունքներ եւ արտօնութիւններ ստանալ իր հպատակների համար, ստեղծել իր չահերը Թիւրքիայում։ Այլ եւս անկարելի պիտի լինէր հաւաքել ամբողջ Եւրոպան մի խաչակիր դրօշակի տակ՝ օսմանցիների դէմ։ Ընդհանուր համաձայնութիւն եւ զաղափարական եղբայրակցութիւն կայացնել չէր կարելի մի տեղ, ուր չահերի ընդհարում կար, ուր ամեն մէկը պիտի ձգտէր տիրապետող դիրք ստանալ։ Բայց արեւելեան հարցը, այսինքն քրիստոնեաների ազատութեան հարցը քաղաքական այս նոր դրութեան մէջ չէր ոչնչանում։ Թիւրքիան, իբրեւ մի պինւորական բռնապետութիւն, յաճախ ընդհարվում էր իր հարեւան պետութիւնների հետ եւ այդ պատերազմների ժամանակ արծարծվում էր նրա լուծի տակ ճնշված ժողովուրդների հարցը։ Այսպէս, 1571 թուականին Թուրքերի հարցը։ Այսպէս, 1571 թուականին քիչ էր մնում, որ կատարվեն Առաքել Բաղիշեցու եւ միւսների գուշակութիւնները. Վենետիկի, Սպանիայի եւ Գենուայի միացած նաւատորմիները Լեպանտոի ծովածոցում ոչնչացրին Թիւրքաց բոլոր նաւերը։ Կիպրոսի խորտակումը ահաւոր էր. քրիստոնեաների այդ մեծ յաղթութեան հետեւանքը պիտի լիներ, ինչպէս սպասում էին, Կ. Պոլսի ազատումը, բայց դաշնակիցները չը կարողացան օգուտ քաղել իրանց աշխողութիւնից եւ Թիւրքիան նորից ոտքի կանգնեց։

Պատերազմների մշտական բեմ էր եւ Թիւրքիայի հիւսիսային սահմանապահութիւնը, ուր օսմանեան արշաւանքները ընդհարվում էին Աւստրիայի, Ունգարիայի, նոյն իսկ Լեհաստանի հետ։ Եւրոպային մշտական վտանգ էր նի հետ։ Եւրոպային մշտական վտանգ էր նա եւ այդ կողմից, արդէն մի անգամ սպասում այդ կողմից, արդէն մի անգամ Սիւլէյմանը իր զօրքերը հասցրել էր Վիէննայի պատերին։ Աւստրիան ամեն ջանք գործադրում էր, որ գոնէ հիւսիսային ազգերի մի դաշնակցութիւն հանէ Թիւրքական հարուածների

դէմ. պապը համոզում էր ռուսներին մտնել այդ դաշնակցութեան մէջ, բայց նրանք դեռ հեռու էին պահվում Բիւզանդիան յափշտակած բռնապետութեան դէմ թշնամական գործողութիւններ սկսելու մտքից։ Դաշնակիցներ որոնելու անհրաժեշտութիւնը, վերջապէս, պարզեց քրիստոնեայ պետութիւնների համար եւ այն, որ կիսալուսնի խորտակման լաւ միջոց կարող են դառնալ նրա երկաթէ բռունցքի տակ ճնշված քրիստոնեաները։ Եւ այնտեղ էին ոտքի կանգնեցնել, ռազմիկ ոյժ դարձնել այդ հարստահարված սորուկներին։ XVI դարի վերջերում Բալկանեան թերակղզու հիւսիսային մասերում, Դունայ գետի ափերին, տեղի ունէր մի ազատական չարժում. Վենետիկի եւ Հռոմի գործակալները պատրաստում էին քրիստոնեաների ապստամբութիւն։ Դերերը բաժանված էին, որոշված էր թէ ինչ ծրագրով պիտի բորբոքվի եւ ինչպէս պիտի գործէ ապստամբութիւնը, զէնքերի պակաս էր պատրաստված *)։

Այսպիսով, եթէ Թիւրքիայի դիրքը միջազգային չահերի չնորհիւ աւելի եւ աւելի ամրանում էր, քրիստոնեաների ազատութեան հարցն էլ նոր կերպարանք էր ստանում։ Սարկացած ազգերը չը պիտի նստէին իրանց տեղը եւ սպասէին թէ երբ խաչակիր զօրքեր

*) Жигаревъ, т. I. եր. 77.

կը գան ու իրանց կազատեն, այլ պիտի իրանք էլ կռւէին։ Այսպէս էր որոշվում իսլամի հպատակ քրիստոնեայ ազգերի ճակատագիրը, եւ դա մի անդառնալի վճիռ էր, որ բղխում էր մարդկային ցեղի պատմութեան ոգուց։ Երկար ժամանակ Եւրոպան ազատութեան յոյսեր էր տալիս այդ ազգերին, «գալու, ազատելու» յոյսեր, որոնց իրագործողը պիտի լինէր պետութիւնների քրիստոնէական եղբայրակցութիւնը։ Բայց երբ աննկարին դարձաւ մի այդպիսի ազատարար եղբայրակցութիւն կազմելը, նոյն Եւրոպան սկսեց ներշնչել քրիստոնեաներին թէ յուսալ, այնու ամենայնիւ, պէտք է, բայց այսուհետեւ յոյսը իրագործողը պիտի լինեն նախ եւ առաջ իրանք, այդ սորուկ քրիստոնեաները, իրանց ազատամրտութիւններով։

Եւ ռայեան սկսեց աշխատել մրջիւնի համբերատարութեամբ։ Ոչ «աստուածառաք պատերազմի» չիրագործվելը, ոչ թիւրքական ոյժի ահագին զարգացումը, ոչ մահմեդական լուծի անտանելի ծանրութիւնը, ոչ նոյն իսկ այն միութիւնները, որոնք առեւտրական եւ քաղաքական նպատակներով կապվում էին խաչի եւ կիսալուսնի մէջ, չը մարեցին այն կայծերը, որոնց մէջ փայլում էր սորկութիւնից ազատվելու ակնկալութիւնը։ Ժողովուրդները դարերի ընթացքում արծարծում էին իրանց սրտի մէջ այն կրակը, որ ապագայում

պիտի հրդեհէր Օսմանի բռնապետութիւնը զանազան կողմերից։ Այդ դարաւոր պատրաստութիւնների մէջ առաջաւոր տեղը բռնում էին յոյները։

Ահռելի աղէտը, որ կ. Պոլսի աւերակների տակ թաղեց բիւզանդական գահը, բարբարոսական արշաւանքները, որոնք ամայացրին հին Ելլադան, տասնեակ հազար դիակները, հարիւրաւոր կոյսերն ու տղաները, որոնք տարվեցան Մէհէմմէդ II-ի հարեմը, ցաւ, արտասունք ու հառաչանք էին պատճառում. յաղթվածները տեղի էին տալիս յաղթողներին, խոնարհվում էին նրանց առաջ, բայց կար եւ ապրում էր յոյսը թէ այդ աւերակների տակից մի օր պիտի յարութիւն առնէ յունական անկախութիւնը։ Այդ յոյսը չէին կարող խլել նուաճողները, որովհետեւ նա երգ էր, որ անդադար չընջում էին սարկայածների շրթունքները։ Ցոյն ժողովուրդը հնուց ունէր բազմաթիւ երգեր, որոնց մէջ խօսում էին սէրը, ընտանեկան կեանքը, ծէսերը, պատմութիւնը։ Անկախութիւնը կորցնելուց յետոյ այդ երգերի մէջ մտնում է մի զօրաւոր, անմոռ չելու— հայրենասիրութիւն, ազատասիրութիւն։ Ցոյների զինուորական դասակարգը թիւրքայ նուաճումներից յետոյ անցաւ Եւրոպա եւ ծառայում էր եւրոպական զօրքերի մէջ։ Այդ ականաւոր պանդուխտները մի նշանաւոր կազմակերպութիւն ստեղծեցին եւ երգեր յօրինեցին, որոնց մէջ գրված էին անցեալի ազանդութիւնները, սէր դէպի հայրենիք եւ ազատութիւն *)։ Բայց բուն Յունաստանում էլ պակաս չէին այդ տեսակ երգերի նիւթեր։

Հիւսիսային Յունաստանի, Մակեդոնիայի, Թրակիայի եւ Ալբանիայի սարերում կազմվում էին ազգակային խմբեր, որոնց նպատակն էր վնասել թիւրքերին։ Դրանք հռչակաւոր կլէֆտներն էին, հարատահարված ժողովրդի յոյսն ու ապաւէնը։ Թիւրքական կեղեքումների զոհերը եւ առհասարակ ամեն մի ազատասէր տղամարդ հեռանում էին հայրական տանից, զէնք էին վերցնում, դառնում «պալիկար» (ուժեղ կտրիճ)։ Կլէֆտը, վաւաշած մի անհաչտ թշնամութեամբ թիւրքերի դէմ, քաջագործութիւններ էր կատարում, իսկ ժողովրդական երգիչը պատմում էր նրա գործերը երգի մէջ։ Կլէֆտական երգերը բազմաթիւ են, հարուստ։ Նրանք հիւսվում էին սարերի ընթացքում, հիւսվում էին լեռնային անմատչելի բարձրութիւնների վրա, ահաւոր կիրճերում, ուր կարիճները սարքում էին իրանց հերոսական արշաւանքները. նրանք տոգորված են բարձր ոգեւորութեամբ եւ լի են քնարերգական գեղեցկութիւններով. նրանց մէջ մեծարվում էր կլէֆտի քաջութիւնը, քա-

*) Грегоровіусъ, եր. 360.

բողմում էր վրէժ եւ ատելութիւն սարկաւագների դէմ, ազատութիւն եւ հայրենասիրութիւն։ Եւ ժողովրդական հանճարի այդ գոհարները դուրս էին գալիս արծուի այն բոյներից, ուր ստեղծագործվել էին, ծաւալվում էին ժողովրդի մէջ։ Դրանք բերանացի երգեր էին եւ պահողը, սերունդից սերունդ աւանդողը, ժողովուրդն էր։

Կլէֆտները իրանց յանդուգն անվախութեամբ այնքան նեղում էին թիւրքերին, որ XVI դարի սկզբում սուլթան Սէլիմը դարձեալ յոյներից կազմեց այդ աւազակների դէմ գործելու համար «արմատօլներ» (մի տեսակ միլիցիա) գնդեր։ Բայց արմատօլները յաճախ միանում էին կլէֆտների հետ եւ բանը այնտեղին էր հասնում, որ թիւրքերը հարկադրված էին լինում նրանց յանձնել այս կամ այն գաւառի կառավարութիւնը։ Աւազակութիւնը մի անհրաժեշտութիւն էր ժողովրդի համար. այն ընտանիքները, որոնց որդիները կլէֆտ էին, համեմատաբար ազատութիւն էին վայելում, որովհետեւ թիւրքերը վախենում էին վրէժից։ Կլէֆտները չէին էլ ճանաչում թիւրքաց սուլթանին. նրանց թագաւորը մի ժամանակ սպանված էր, բայց չէր նուաճվել. իրանք այդ թագաւորի զօրականներն էին, որոնք չարունակում էին կուիլ անմահական ամրոցներից *)։

*) Гервинусъ, V, եր. 58.

Եւ նրանց կուի գործերը հնչում էին «Օլիմպոս եւ Օսսա», «Կլէֆտի հրաժեշտը հայրենիքին», «Կլէֆտի մահը» երգերի մէջ *)։

Մի եւ նոյն երեւոյթը կրկնվում էր եւ Բալկանեան թերակղզու սլաւօնական երկիրներում։ Այստեղ գործող աւազակները անուանվում էին հայդուկներ։ «Հայդուկ» ունգարական բառ է եւ մի ժամանակ հետեւակ զօրքի անուն էր։ Բայց երբ հարաւային Ունգարիան ընկաւ թիւրքերի իշխանութեան տակ, երեւային աւազակային խմբեր, որոնք իրանց նոյն անունն էին տալիս։ Այդտեղից հայդուկութիւնը տարածվեց դէպի հարաւ եւ դարձաւ մի անհրաժեշտ հիմնարկութիւն Սերբիայում, Բոլգարիայում, Բօսնիայում, Հերցեգովինայում **)։ Սերբական երգերն էլ չատ ճոխ ու հարուստ են եւ դրանց մէջ առանձին մեծ տեղ բռնում են պատմական եւ հայդուկական երգերը։ Սերբ ժողովուրդը չէր մոռացել իր հին թագաւորներին, չէր մոռացել այն կռիւները, որ մղում էին քրիստոնեաները թիւրքերի դէմ, նոյն իսկ Հունիադին սերբ հերոս էր դարձրել։ Երգում էին այդ բոլորը, երգում էին եւ հերոս հայդուկներին, որոնք չարունակում էին

*) Կլէֆտական երգերից մի քանիսը դրված են Զոտովի „Исторія Всеобщей Литературы“ աշխատութեան մէջ (т. I. եր. 670).

**) „Вѣстникъ Европы“ ամսագիր, 1878, № 3, եր. 287։

կռիւ անսահման ատելի անհաւատների դէմ։ «Երգը կենդանի կերպով պատկերացնում է այն անթիւ վտանգները, որոնց ենթարկվում է հայդուկը, այն ժայռը, որի ետեւից նա դիտում է թիւրքին, այն քարայրը, որի մէջ նա թագնվում է եւ ուր նրան վիճակվում է մեռնել սովից, վերջապէս նրա արագ եւ յաղթական յարձակումը։ Նկարագրում է հրացանաձգութիւնը բոլոր մանրամասնութիւններով. թէ ինչպէս է հայդուկը բռնում հրացանի մէջտեղից, ինչպէս է չոքում մի ծնկան վրա, դնում է հրացանը միւսի վրա, ինչպէս է աչքով նշան դնում»։ Մի խօսքով ժողովրդական ստեղծագործութիւնը չէր մոռանում ոչ մի հանգամանք, որ նրա ազատասիրական գաղափարներին նիւթ էր տալիս։ «Եւ այսպէս մենք տեսնում ենք, որ նոյն իսկ խաղաղ ժամանակին էլ ժողովուրդը անդադար զբաղեցնում էր իր երեւակայութիւնը մի պատերազմով, որ ուղղված է նրանց դէմ, որոնց նա հպատակվում էր» *)։

Ռայան միայն չէր երգում. նա դիմում էր եւ քաղաքական ագիտացիայի միջոցին ամեն անգամ, երբ միջազգային գործերի դրութիւնը պատեհութիւն էր տալիս։ Այդ կողմից արթուն եւ ժիր էին մանաւանդ յոյները. սրանց եռանդը սկսեց սաստկանալ առաւելապէս XVII

*) Л. Ранке, „Исторія Сербіи“, М., 1876, եր. 79.

դարում, երբ արդէն սկսվել էր, ինչպէս ասացինք, Թիւրքիայի քայքայումը։ Զարմանալի տեսարան է ներկայացնում այդ դարը։ Քայքայվել է սկսում Օսմանի, Մուրադների, Բայէզիդի, Մէհէմմէդի հիմնած պետութիւնը եւ քրիստոնեայ հպատակների դրութիւնը աւելի եւս ծանր ու անտանելի է դառնում, այնպէս որ իսլամացումը լայն չափեր է ընդունում նրանց մէջ։ Բայց հէնց այդ դառն ժամանակներում էլ հիմք է առնում այդքան հարստահարված քրիստոնեաների մտաւոր վերածնութիւնը։ Այսպէս, այդ դարում էլ յոյները ըմբռնում են ժողովրդական լեզուն գրականութեան լեզու դարձնելու եւ հին յունարէնը մի կողմ թողնելու անհրաժեշտութիւնը։ Յունական գրականութեան ամբողջ փայլը կենտրոնացած էր Կրետէ կղզում, որ վենետիկցիների իշխանութեան տակ էր գտնվում եւ համեմատաբար ազատութիւն էր վայելում։ Այդտեղ էլ Լեւոն Ալլացին գրում է իր «Հէլլադա» պօէման, որի մէջ ոգեւորված նկարագրում էր հին հելլենական փառքն ու նրա անկումը եւ աղաչում էր կարդինալ Րիշիլեօին օգնել Յունաստանին, որը ծուատում են թիւրքերը։ Կրետացի բանաստեղծը առաջինն էր, որ հայրենասիրական հպարտ զգացմունքը եւ խորին վիշտը միացնում էր մի գեղեցիկ բանահիւսութեան մէջ *)։

*) Шерръ, „Всеобщая Исторія Литературы“. Спб. 1880, т. II, եր. 374.

Նա դարձաւ մի չարք բանաստեղծների նախահայր, որոնք երգում էին հայրենիքի ազատութիւնը։ Բայց Կրետէն էլ XVII դարի կէսում նուաճվեց թիւրքերի ձեռքով։ Դրանով օսմանեան պետութեան մէջ աւելանում էր մի թշնամի, առելութեամբ լցված տարր էլ, որ սրբազան պարտք դարձրեց նուաճողների դէմ զէնք գործ ածելը։

Եւրոպական ազգերին սրած դիմումները թէեւ ապարդիւն էին մնծ մասամբ, բայց ցոյց էին տալիս, որ կեղեքվող ռայեան երբէք չէ յուսահատվում, միտէ այն ճանապարհը, որով պիտի գնար՝ իր դրութիւնից դուրս գալու համար։ XVII դարի առաջին քառորդում եւրոպական մի քանի արքունիքներին ներկայացաւ Ալէքսանդր Օսմանուս անունով մի մարդ, որ ուներ իր հետ արեւելեան քրիստոնեաներին թիւրքերի դէմ ապստամբեցնելու ծրագիրը։ Նա իրան անուանում էր սուլթան Մեհէմմէդ III-ի որդի, ծնված Հեղինէ անունով յոյն կնոջից, որ մնացել էր քրիստոնեայ եւ կարողացել էր իր որդու հետ փախչել սուլթանի հարեմից։ Այժմ նա խնդրում էր պետութիւնների աջակցութիւնը։ Սակայն այդ խորհրդաւոր մարդը չը կարողացաւ աջողեցնել իր ծրագիրը *)։ Աթենացի Լէօնարդ Ֆիլար 1652 թուին դիմեց անգլիական հռչակաւոր բանաստեղծ Միլտօնին,

*) Жигаревъ, т. I, եր. 83.

որպէս զի նրա միջոցով Անգլիայում համակրանքներ զարթեցնէ դէպի յոյները. բայց Միլտօնը միայն իր բարի ցանկութիւնները կարող էր յայտնել յոյն հայրենասէրին։

XVII դարում էլ առաջին անգամ սկսվում է համասլաւօնական գաղափարի քարոզութիւնը, որ յատկացնում էր ռուսներին սլաւօնական ցեղերը հաւաքելու եւ նրանցից մի միութիւն կազմելու նախանձառնութիւնը։ Սերբիացի Իւրի Կրիժանիչ ռուսաց Ալէքսէյ Թագաւորին ներկայացրած իր մի հեղինակութեան մէջ խորհուրդ էր տալիս, որ ռուսները լայնացնեն իրանց պետութեան սահմանները դէպի հարաւ, ազատեն սլաւօն ցեղերը թիւրքաց լուծից։ Բայց այդ ժամանակ ցեղական ընդհանուր չահերը դեռ այնպէս չէին գնահատվում, ինչպէս կրօնակցական միութիւնը։ Ինքը, այդ ծրագրի հեղինակը, կաթօլիկ էր եւ աքսորվեց Սիբիր, որովհետեւ քննադատել էր ռուսական կարգերը։ Աւելի հասկանալի էր կրօնակցութիւնը։ Ալէքսէյ Թագաւորը փայփայում էր իր մէջ յունադաւան քրիստոնեաներին ազատելու յոյսը։ 1654 թուականին Թիւրքիայի հպատակ Մօլդաւիան բանակցութիւններ սկսեց Մոսկվայի հետ, որոնց միտքն էր ռուս-թիւրքական պատերազմ յարուցանել՝ Մօլդավիան ազատելու համար. դրա փոխարէն Մօլդավիան խոստանում էր հպատակութիւն ռուսներին, պահպա-

նելով իր ներքին անկախութիւնը։ Առաջարկութիւնը ընդունվեց ռուսների կողմից, բայց չիրագործվեց։ Ցոյները, ի հարկէ, քնած չը մնացին եւ իրանց դատն էլ առաջ քաշեցին, օգտվելով այդքան բարեյաջող հանգամանքներից։ 1657 թվի Զատկին ռուսաց Ցարը, ընդունելով յոյն վաճառականներին, մի երկար ճառ ասաց քրիստոնեաների ազատութեան մասին։ «Եթէ Աստուծուն հաճելի լինի—այսպէս վերջացրեց նա իր խօսքը—ես կը վատնեմ իմ բոլոր զօրքերը, կը թափեմ իմ արիւնը մինչեւ վերջին կաթիլ, բայց կաշխատեմ ազատել նրանց» *)։ Այսպիսի դրական խոստումը աւելի եւս վառեց յոյների եռանդը եւ նրանք աչխատում էին, որ մոլդավո-ռուսական համաձայնութիւնը իրականանայ։ Կ. Պօլսի Պարթենիոս պատրիարքը դրագրութիւն սկսեց Մօսկվայի եւ Մոլդավիայի հետ։ «Հասել է թիւրքական բռնութեան վախճանը—գրում էր նա Մոլդավիայի իշխանին.—մօտեցել է ժամանակը, որ քրիստոնեաները տիրապետեն ամբողջ տիեզերքին» **)։ Այս թղթերը ընկան թիւրք կառավարութեան ձեռքը եւ պատրիարքը զգեստաւորված կախաղան հանվեց Կ. Պօլսում 1658-ին։

Մի եւ նոյն տարին էր, երբ սպանվեց եւ հայոց Թոմա պատրիարքը, որի մասին խօսե-

*) Жигаревъ, I, եր. 91.
**) Бѣлозерскій, հատ. բ. եր. 36։

ցինք IX գլխում։ Բայց այդ երկու մահերի մէջ մեծ տարբերութիւն կար. հայոց պատրիարքը իր ժողովրդի ստոր հակումների, իր սեփական փառասիրութեան զոհն էր, մինչդեռ յունական պատրիարքը կախաղան բարձրացաւ յանուն այն գործի, որի աջողութիւնը ահագին զոհաբերութիւններ էր պահանջում։ Դա առաջին մեծ զոհն էր, որ դնում էր ազատութեան զաղափարը հայրենիքի սեղանի վրա։ Նրան կախեցին, որովհետեւ նա ասել էր թէ թիւրքական բռնակալութեան վերջն է։ Բայց կախաղանը չը փոխեց իրողութիւնը. թիւրքական քայքայումը այլ եւս զաղտնիք չէր ոչ ոքի համար...

—

Արեւելեան հարցը, չատ հեղինակաւոր մտածողների կարծիքով, մի հին պայքար է Եւրոպայի եւ Ասիայի մէջ, պայքար եւրոպական կուլտուրայի եւ ասիական բռնակալ, ստրկացնող ոգու մէջ, պայքար, որի առաջ բերած արիւնահեղ ընդհարումները համաշխարհային պատմութեան ամենանչանաւոր էջերն են գրաւում։

Այդ դարաւոր ընդհարումները սկիզբ առան այն ժամանակից, երբ փոքրիկ Ցունաստանում եւրոպացի մարդը վառեց առաջադիմութեան լոյսը։ Արեւմուտքում այդ առեղծագործող զօրը զաղափարն էր կանգնած, իսկ Արեւելքում Պարս-

կաստանը, որ ժառանգել էր Ասորեստանի արնախում, կատաղի բռնակալական իշխանները։ Այսպիսի սկզբունքների մէջ էր բորբոքված յամառ, երկարատեւ կռիւը, որ շարունակվեց սերունդից սերունդ փոփոխակի աջողութեամբ, որ շարունակվում է եւ այժմ։ Բայց Եւրոպա եւ Ասիա ասելով, չը պէտք է հասկանալ աշխարհագրական այն խիստ որոշված սահմանները, որոնց մէջ պարփակվում են աշխարհի այդ երկու մեծ մասերը. եւրոպական քաղաքակրթութիւնը մշակվում էր եւ Ասիայի արեւմտեան ափերին, ուր ցրված էին յունական ծագված գաղթականութիւններ։ Չորրորդ դարից սկսած՝ եւրոպական կուլտուրան ձուլվում է քրիստոնէութեան հետ եւ այնուհետեւ հին պայքարը ընդունում է կրօնների ընդհարման կերպարանք. եւրոպական մտքով կազմակերպված քրիստոնէութեան դէմ են նախ պարսից մազդեզականութիւնը, ապա արաբական իսլամը։

Քրիստոնէութիւնը Արեւմտեան Ասիայի մէջ իր գիրկն առաւ եւ այնպիսի ազգութիւններ, որոնք մինչեւ այդ՝ Արեւելքի եւ Արեւմուտքի պայքարի մէջ աւելի առաջինի կողմն էին բռնում երկրորդի դէմ։ Այդպէս էին եւ հայերը։ Ընդունելով քրիստոնէութիւն, նրանք ընդմիշտ բաժանվեցին իրանց հարեւան, ոչ քրիստոնեայ ազգերից եւ դարձան Արեւմուտքի առաջաւոր պահակները Ասիայի մէջ։ Պարսկա-

տանը, որի հետ հայերը մի ժամանակ կապված էին կրօնական սկզբունքներով եւ կուլտուրական հասկացողութիւններով, դարձաւ քրիստոնեայ Հայաստանի անհաշտ թշնամի. այդ թշնամութիւնը հետզհետէ կորցրեց իր քաղաքական-դինաստիական բնաւորութիւնը եւ ստացաւ կրօնական-կուլտուրական գոյն։ Աւարայրի պատերազմը, որ տեղի ունեցաւ 451 թուականին, այն պարտաւորութիւնների արտայայտութիւնն էր, որ դնում էր հայերի վրա յունական գաղափարներով տոգորված քրիստոնէութիւնը։ Դա քաղաքական անկախութիւնը պաշտպանելու կամ մի նոր անկախութիւն ստեղծելու համար սկսված ընդհարում չէր. հայերը պարսից հպատակութեան դէմ չէին զէնք վերցրել, այլ այդ զէնքը պաշտպանում էր այն հոգեւոր ստացուածքը, որ ներկայացնում էր արեւմտեան աշխարհայեցողութիւնները եւ որ կապում էր հայերին Արեւմուտքի հետ։ Տղմուտ գետի ափերին արեւելեան հարցի անթիւ կնճիռներից մէկն էր դրված։

Իբրեւ քրիստոնէութեան առաջաւոր պահականոյ՝ Հայաստանը շատ դժբախտ վիճակ էր ստանում։ Նրա աշխարհագրական դիրքը շատ աննպաստ էր՝ առջեւից թափվող հարուածներից պաշտպանվելու համար. իսկ թիկունքից չը կար օգնութիւն, որովհետեւ այդ կողմից

նրա եւ արեւմտեան քրիստոնէութեան մէջ անդունդներ էին փորել կրօնական խորութիւնները։ Կղզիացած Հայաստանը իր չորս կողմն ունէր թշնամիներ միայն, բայց չարունակեց կատարել մի քրիստոնեայ երկրի դերը.— նա անդադար հարուածներ էր ընդունում, քանդվում էր մնալով ու անօգնական, մնալով արեւմտեան աշխարհայեցողութիւններին սըրտով ու մտքով կապած մի ժողովուրդ, որին ճակատագիրը դցել էր ահեղ սասանումների ու արիւնահեղ յեղափոխութիւնների այն խառնարանը, որ Ասիայի այդ կողմն էր ներկայացնում։

Հայ ազգի վրա արեւելեան հարցը ընկած էր իր ամբողջ ծանրութեամբ դեռ այն ժամանակ, երբ յոյնը, սլաւոնը չը գիտէին էլ թէ ինչ է արեւելեան հարցը։ Եւ եթէ մահմեդական լուծի տակ մտնելուն պէս՝ Բալկանեան թերակղզին եւ Նլլադան սկսում են հասկանալ թէ ջանքեր են հարկաւոր այդ լուծից ազատվելու համար, չէ կարելի ասել թէ հայերին անծանօթ մնային այդ ազատական ձգտումները։ Ռուբինեան Կիլիկիան այդ ձգտումների մի պատուղն էր, երբ կործանվեց եւ այդ անկախութիւնը, երբ կասպից ծովից մինչեւ Միջերկրականի արեւելեան կղզիները հեղեղեցին թաթարական օդտունները, այն ժամանակից մնային մի քանի լեռներ, որոնց վրա հայ ժարդը զէնքի ոյժով պահպանում էր իր գլխի ազատութիւնը։

Այդպիսի տեղերից յայտնի են Զէյթունը եւ Սասունը *) ասիական Թիւրքիայում եւ Ղարաբաղը—Հայաստանի պարսկական բաժնում։ Բայց կային եւ այլ անկախ լեռներ, որոնց անունները չատ չեն յայտնի։ Այսպէս են Մոկս եւ Շատախ գաւառները Վասպուրականի նահանգում։ Աւելի նշանաւոր է Դիարբէքիրի նահանգը, ուր մի քանի գաւառներում հայերը իրրեւ քաջ եւ պատերազմող լեռնցիներ՝ ազատութիւն էին պահպանում քրդերի հետ միասյած.—դրանք են Սաւուր, Խզու, Խեան գաւառները **)։ Տեսնենք Խեանի լեռները։

Խեան նշանաւոում է Ապատամբութիւն։ Այդ տեղի հայ գիւղերը սովորաբար խօսում էին քրդերէն եւ հազիւ հազ պահպանում էին իրանց քրիստոնէական կրօնը։ «Հայերը առհասարակ հետեւակ են եւ հրացանաձիգ, չատ ճարտար են գնդակները նպատակին խփելու մէջ, որովհետեւ իրանց որդիներին հինգ տարեկան հասակից եւ նրանք վարժեցնում են այս արհեստին։ Այս է նրանց արհեստը եւ ապրուստի միջոցը, որովհետեւ աւելի աւազակութեամբ են պարապում քան արհեստով...

*) Սասունի պատմութեան մէջ վիպասար շրջան են կազմում մանաւանդ XI-XII դարերը, երբ այնտեղ տիրում էին Մամիկոնեանները (Թոռնիկ իշխանը եւ նրա ժառանգները)։

**) Ինճիճեան—«Աշխարհագրութիւն չորից մասանց Աշխարհի», հատոր Ա., Վենետիկ, 1806, եր. 161—163։

Մարմնով յաղթանդամ են, բարձրահասակ եւ շատ զօրաւոր. պատերազմական գործերի մէջ հնարագործ եւ ճարտար. միշտ չրջում են սպառազինված, ինչպէս եւ նրանց մանուկները։ Լուսնկայ գիշերները, չրջելով աւազակութիւնների համար, հագնում են ոտքից մինչեւ գլուխ սպիտակ չորեր, այնպէս որ ճանապարհորդներին թւում է թէ դրանք սպիտակ քարի կտորներ են... Պատերազմի ժամանակ՝ իրանց տան ունեցած-չունեցածը թաղում են գետնափոր դաղտնի փոսերի մէջ... կանանց եւ երեխաներին դնում են ամրացրած աւանի մէջ, իսկ իրանք հետեւակ եւ հնձելազօր խմբերով իջնում են պահպանելու լեռնային անցքերը... Գուի ժամանակ կանայք եւ երեխաները աւանի մէջ ուրախութեան ձայն բարձրացրած՝ երգեր են երգում թշնամու դէմ. այնքան սիրելի է նրանց համար պատերազմը, որ թշնամիների գլատեան լուրը աւետիս են համարում» *)։

Այսպէս, ուրեմն, դարերով հարստահարված հայութեան մէջ գոյութիւն ունէին եւ այնպիսի տարրեր, որոնք կարող էին կլէֆտների եւ հայդուկների նման մարմնացնել ժողովրդի լաւագոյն յոյսերը։ Բայց հայ ազգը չափազանց շատ մեծ տարածութեան վրա էր ցիր ու ցան ընկած, չափազանց շատ էր խառնված մահմեդական ցեղերի հետ, ուստի եւ միմեանցից

*) Ինճիճեան, եր. 244—245։

այնքան հեռու գտնվող ազատ լեռների ոգին այդ բարձրութիւնների վրա էլ կղզիացած մնաց, երբէք այնտեղից ցած չիջաւ, չը տարածվից իբրեւ ընդհանրութեան բաղձացած գաղափար եւ հէնց այդ պատճառով էլ ժողովրդական բանաստեղծութիւն չը դարձաւ։

Շատ կարեւոր է այս հանգամանքը։ Եթէ թերթենք այն ազգերի պատմութիւնը, որոնք սեփական ջանքերով թօթափել են իրանց վրա ծանրացած լուծը, մենք կը տեսնենք, որ նախ քան վճռական գործ սկսելը այդ ազգերի մէջ երեւան է եկել գրական վերանորոգութիւնը։ Հայրենիքի ազատութեան համար մարտնչող հերոսից առաջ ծնվել ու ընդհանրութեան սիրելին է դարձել գերութեան չղթաները, ազատութեան յոյսերը երգող ժողովրդական գուսանը։ Այսպէս են վկայում նոր պատմութեան շատ խոչոր փաստեր. այսպէս էին Գուսանատանը, Իտալիան, Սերբիան XIX դարի սկզբին, այսպէս էին Հիւսիսային Ամերիկան, Իրլանդիան XVIII դարի երկրորդ կէսում. եւ այս կողմից հայերը մի շատ խեղճ ու անկենդան ազգ են ներկայացնում։ Նայենք նրա բանաւոր եւ գրաւոր ժողովրդական գրականութեան, եւ մեզ համար շատ բան կը պարզվի։

Մեր ժողովրդական բանաւոր գրականութիւնը, գոնէ այն, որ հաւաքված է մինչեւ այժմ եւ մատչելի է քննադատու թեան ,ունի

բազմակողմանի մօտիվներ, բայց սրանց մէջ հայրենիքի գաղափարը, հերոսական կռիւը, քաջագործութիւնները այդ գաղափարի համար —համարեա միանգամայն բացակայում են։ Հայը իմացել է երգել վիշտ, սէր, կարօտ, իմացել է պարել, մանաւանդ ողբալ այդ երգերի ներդաշնակութեամբ, բայց նա չէ ունեցել հերոսներ, որոնք ներկայացնէին իրական կեանքից դուրս եկած եւ իրական չարիքների դէմ մարտնչող ոյժը։ Այնպէս էլ այդ ժողովրդական երգերի եւ պատմութիւնների մէջ պատկերացած է նրա ստրկական, տափակացած ոգին. ապրել ինչպէս թոյլատրվում է, վայելել կեանքի բարիքները ինչպէս հնարաւոր է, եւ չունենալ աւելի բարձր հանրային ու քիչ էլ վերանգաւոր ձգտումներ—ահա ինչն է մեր ժողովրդի ոգին։ Նոյն իսկ այնքան երկարատեւ ստրկութիւնը հայ ժողովրդի արեան մէջ չէ ջնջել սուր դժգոհութիւն։ Մենք խօսում ենք այնպիսի դժգոհութեան մասին, որ լուսնային չը կուլ գնար արտասուքների հետ կեանքի մէջ, այլ դառնար կրակոտ երգ կամ բանաստեղծական մի այլ հիւսուածք։

Հայ ժողովուրդը չունի դիւցազներգութիւն, հերոսական վէպ։ Բացառութիւն կազմում է միայն «Սասունցի Դաւիթը»։ Բայց այստեղ մենք պիտի ասենք, որ նախ՝ նկատի չունենք այն կղզիացած լեռնաստանները, ուր խօսքով եւ գործով պաշտում էին անկախութիւնը եւ ուր, անշուշտ, ուրիշ այդպիսի բանահիւսութիւններ էլ կը գտնվին։ Երկրորդ՝ «Սասունցի Դաւիթը» աւելի հին ժամանակների գործ է, իսկ մենք խօսում ենք Նոր Պատմութեան մէջ ապրող հայերի մասին։

Մեր հին եւ միջին պատմութեան չրջանները տուել են չատ հերոսական դէպքեր։ Այն ժամանակ հայերի մէջ կար պատերազմիկ սարը—աշնուականութիւն, որի գործերը նիւթ էին տալիս ժողովրդական ստեղծագործութեան։ Փաւստոսը, Խորենացին չատ պատմուածքներ ունեն, որոնք ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ նախարարական անկրում յօրինված դիւցազնական երգեր։ Միայն Գայլ Վահանի պատմութիւնը, որ աւելի վէպ է, քան պատմութիւն, բաւական է ցոյց տալու համար թէ հայ ժողովուրդն էլ, ինչպէս եւ առհասարակ ամեն մի ժողովուրդ, սիրում էր քաջութիւնը, անվեհերութիւնը, հայրենասիրական հնարիմացութիւնը զարդարել իր երեւակայութեան ծաղիկներով։ «Ուր կրակ չը կայ, այնտեղից ծուխ չի բարձրանայ»։ Վերցնենք հէնց նոյն իսկ XI դարը, երբ ընդհանուր ապականութեան եւ թուլացման պատճառով կործանվում էին մերթութեան Անիի, Կարսի, Վասպուրականի թագաւորութիւնները։ Այսպիսի դժբախտ դարում էլ հայ ազգից դուրս եկան Գագիկ Բագրատունու,

Վասակ եւ Վահրամ Պահլաւունիների, Թոմիկ Մամիկոնեանի նման ամեհի քաջեր, որոնք իրանց գործերով կարող էին զարդարել հերոսական ամեն մի վէպ:

Բայց այդ բոլորը Նոր Պատմութեան հայի համար դարձաւ արեան գետերով բաժանված անցեալ: Հայաստանի համար Նոր Պատմութեան դռները բաց անողը Լէնկթիմուրն էր: Եւ երբ Նրա ու Նրա նմանների տարածած արիւնաներկ անապատների մէջ նորից շունչ առնել է սկսում մի ստրուկ, ցիրուցան հայութիւն, ամեն ինչ արդէն խորտակված ու փշրված է Նրա սրտի եւ յիշողութեան մէջ: Չը կայ կապ անցեալի հետ, չը կայ մարմնչող դասակարգ, որ վառ պահէ ազատասիրական զգացմունքները: Ամեն ինչ գլուխ է իջեցնում բարբարոսութեան առաջ եւ գալիս են երկարատեւ խաւարն ու վայրենացումը: Հերոս պատերազմողների փոխարէն բազմանում եւ ժողովրդի ոգին են գրաւում անսպառ համբերութեամբ եւ հեզութեամբ լցված նահատակները, որոնք ամեն տեսակ չարչարանք յանձն են առնում կրօնի համար: Այդ տեսակ նահատակութիւններն են դառնում ժողովրդական իդէալ, որ հնչում է երգի, աւանդութեան մէջ, ոչնչացնում է ամեն տեսակ դիմադրութեան հակացողութիւնը, ապացուցանելով թէ որ-

քան անօգուտ, անտեղի եւ նոյն իսկ աստուածընդդէմ բան է դիմադրութիւնը:

Այսպէս էր հայ ժողովրդի ահագին մեծամասնութիւնը: Նրա մի քանի փոքրիկ հատուածները անմատչելի սարերի գլխին շարունակեցին մանր տեղական կռիւներ ազատութեան համար, բայց այդ լեռնային ոգին, ինչպէս ասացինք, չիջաւ. անմատչելի բարձրութիւններից, չը տարածվեց տանջվող բազմութիւնների մէջ: Եւ ժողովուրդը իր բանաստեղծութեան մէջ մնաց խորթ դիւցազներգութիւններին: Նոյն իսկ Թիւրք ժողովուրդը, չը նայած որ միշտ նուաճող է եղել, միշտ ուրիշներին լացացնող, ստեղծել էր այնպիսի հերոսական պատմուածքներ, որոնց մէջ դրված էր իւրաքանչիւր ուղղահաւատ մուսլիմանի համար պարտաւորական իդէալ.—հերոսական վէպը ներշնչում էր Թիւրքին ատելութիւն դէպի քրիստոնեաները, խրատում էր պինդ պահել այն ամենը, ինչ ձեռք է բերվել զէնքով: Չը նայած որ այդ իդէալները ընդհանուր մուսլիմանութեան համար ամեն օր երգում էր խալամը, Թիւրք ժողովուրդը հարկաւոր էր համարել իր սեփական, ազգային ստեղծագործութեամբ էլ ամրացնել այդ բոլորը իբրեւ նուիրական ուխտ: Իսկ հայը լուռ ու մունջ էր. Նա չունէր ցեղական ուխտ, չունէր որոշ անուն կրող թշնամի, այդ թշնամու վե-

բաներմամբ որ եւ է կարծիք, ծրագիր ու հայեացք...

Դիմենք այժմ ժողովրդական գրաւոր բանաստեղծութիւններին։ XV դարից հայերի մէջ բազմանում են երգասաց հեղինակներ, որոնցից չատերի անունները ու գործերը մնացել են տաղարանների մէջ։ Թէ այդ տաղարանները եւ թէ այն հանգամանքը, որ երգերը մեծ մասամբ աչխարհիկ բովանդակութիւն ունէին, գրվում էին կամ բոլորովին աչխարհաբար, կամ աչխարհաբարին չատ մօտիկ գրաբար լեզուով, բաւական են վկայելու, որ այդ գրաւոր բանաստեղծութիւնը կարելի է ժողովրդական անուանել։ Երգասաց հեղինակները նոյն ժողովրդական աչուղներն էին, այն զանազանութեամբ, որ դրանք գրագէտ էին, ուստի եւ կարողանում էին գրի անցկացնել իրանց հիւսւածքները։ Եւ որովհետեւ գրագէտ էր գլխաւորապէս հոգեւորական դասակարգը, ուստի երգասաց հեղինակները մեծ մասամբ հոգեւորականներ էին—վարդապետներ, եպիսկոպոսներ, մինչեւ իսկ կաթողիկոսներ։

Հայ աչուղական դասակարգը, անկասկած, հին ծագում ունի եւ նչանաւոր դեր է խաղացել ժողովրդի կրթութեան գործում, երբ գրաւոր գիտութիւնը չէր տարածված, երբ գաղափարները մի տեղից միւս տեղ տանելու համար միայն այդ թափառական երգիչները գոյութիւն

ունէին։ Աւելի հին ժամանակների մասին մենք դատելու նիւթ չունենք։ Բայց գոնէ XV դարից հայ աչուղը աչքի է ընկնում մի յատկութեամբ. դա այն է, որ այդ ժողովրդական երգիչը ազգային ինքնուրոյնութիւն չէ ցոյց տալիս։ Եթէ բանաստեղծութիւնը հայրենիք չունի, եթէ բանաստեղծական թոյլ ընդունակութիւն ունեցող ազգերը պիտի կամայ-ակամայ մուրացկան դառնան—դրա կենդանի օրինակը հայ աչուղն է։ Նա ապաստարել է արեւելեան բանահիւսութեան, տարածել է պարսկական, թիւրքաց վէպերն ու տաղերը, աւելացրել է դրանց վրա իր սեփական ստեղծագործութիւններն էլ, բայց միջոցի չատէ ինքնուրոյնութիւն կարողացել է պահպանել միմիայն կրօնական հարցերի մէջ, երբ նրան, իբրեւ քրիստոնեայ երգչի, հարկաւոր էր լինում վէճի բռնվել մահմեդականների հետ։ Մնացած դէպքերում հայ աչուղի ազգութիւնը համարեա չէր երեւում։ «Ճաւելու ու ծանր ասելու բան է, ինչպէս հայ մայրն օրօրքն ասելում՝ քունը կոտրելով ու գոլդոլելով մեծացրել է որդուն պարսից ու թուրքերու համար երգիչ», ասում է Սվավերդեանը *)։ Հայ ազգի որ եւ է աւանդութիւնը, որ կապ չունենար կրօնական հաւատալիքների հետ, հայ որ եւ է հերոսի գործերի նկարագրութիւնը երբէք չէին

*) «Մայեակ-Նովա», Մոսկվա, 1852, եր. դ.

ոգեւորում հայ աչուղին։ Նա իր ժողովրդի հարազատ որդին էր...

Այսպիսի անինքնուրոյնութիւնն ու ազգային անաւարբերութիւնը յատուկ են եւ երգասաց հեղինակներին։ Դրանց գործերը ամենամեծ մասով ներկայացնում են ողորմելի տափակութիւն, վերին աստիճանի արհեստական նմանողութիւններ, որոնց մէջ տաղտկալի միանմանութեամբ կրկնվում են վարդի ու սոխակի, գինու ու գեղեցկութեան գովասանքները։

Փայլուն հանճարները դաճաճ նմանվողների լեգէոններ են թողնում իրանց հետեւից։ Հաֆիզը, արեւելքի այս ամենախոշոր քնարերգակ բանաստեղծը, իր դիւթող երգերով նըւաճեց ամեն մէկին, որին մատչելի էր նրա լեզուն։ Նրան նմանվում էին չատ չնորհալի եւ անշնորհք բանահիւսներ. նմանվում էին եւ թիւրքերը, նմանվում էին եւ երգելու ընդունակութիւն զգացող հայ վարդապետները։ Տարօրինակ հանգամանք։ Յովհաննէս Թլկուրանցին, որ եղել է Սիսի կաթողիկոս, Գրիգոր Աղթամարցին, որ եղել է Աղթամարի կաթողիկոս, երգել են սէր, կոյսի գեղեցկութիւն։ Բայց ինչ գոյն, զգացմունքի ինչ խորութիւն կարող է ունենալ այդպիսի երգը կուսակրօն հոգեւորականի բերանում, մի դասակարգի, որ անբնական երեւոյթ է կազմում կեանքի մէջ իբրեւ բնական օրէնքների մի միստիկական

աղճատում, մի դասակարգի, որ սիրային զգացմունքների, ուրախ եւ կենսաթրթիռ հակումների կատարեալ ժխտումն է։ Ուզում ենք ասել, որ սիրահարական, զուտ աշխարհային գործերի մէջ կեղծ էր կուսակրօնի դրութիւնը, իսկ կեղծութիւնից չէ կարող անկեղծութիւն դուրս գալ։ Հոգեւորական դասը խորթ չէ եղել բանաստեղծական բուռն զգացմունքներին։ Բայց ինչ չրջանի մէջ։—Այնտեղ, ուր Գրիգոր Նարեկացին կամ Ներսէս Շնորհալին ողբեր ու փառաբանութիւններ են հիւսել, այսինքն կրօնական հակացողութիւնների չրջանում։ Իսկ վեղարաւոր սիրահարները տուել են բառակոյտեր, որոնք եթէ մի քիչ վկայում էլ են հեղինակական կարողութեան մասին, բայց ճըշմարիտ բանաստեղծական արժանաւորութիւններ, ի հարկէ, չեն ներկայացնում։ Նոյն իսկ լեզուի կողմից էլ անմշակ ու խակ են այդ երգերը։ գրաբարը խառն գաւառաբարբառի եւ օտար, գլխաւորապէս, ի հարկէ, պարսկերէն բառերի հետ—այսպիսի լեզուն չէր կարող ազդել, յուզել, պահվել երկար ժամանակ։

Այսքան ողորմելի էր ազգային ինքնաճանաչութեան եւ ինքնուրոյնութեան արտայայտութիւնը։ Եւ մենք, ի հարկէ, բոլորովին զուր վատահած կը լինէինք, եթէ միամտութիւն ունենայինք որոնել այդ բանաստեղծութիւնների մէջ ազգային որ եւ է գաղափար, որ եւ է

պատմական կամ ժամանակակից փաստ, որ բլբուլին, վարդին ու բահարին չը վերաբերվէր, այլ եւ կացութեան, կեանքին։

Գրականութիւնը մի ազգի հոգին է։ Մենք շատ անգամ տեսանք, որ նոյն իսկ պատմագրական աշխատութիւնների մէջ էլ մոռացված էր ազգի անցեալը։ Ամեն ինչ կամ ողբ էր, կամ նահատակութիւնների նկարագրութիւն։

Եւ սակայն հայ ազգի առջեւ էլ դրված էր քաղաքական վերածնութեան նոյն անհրաժեշտութիւնը, որ զգում էր յոյնը, սլաւօնը։ Կար մի ժամանակ, որ հայն էլ սպասում էր թէ կը գան եւ իրան էլ կազատեն։ Մենք տեսանք, որ երեք կաթողիկոսներ զանազան ժամանակ մըտածել են հայերին էլ մտցնել այն ազգերի թւի մէջ, որոնց Եւրոպան պատրաստվում էր ազատել։ Դրա համար նրանք նախ եւ առաջ համաձայնվում էին կրօնակցական միութիւն հաստատել արեւմտեան աշխարհի հետ։ Քանի որ ծրագրվող խաչակիր արշաւանքների հոգին Հռօմն էր, անկարելի էր, որ հայերը, մնալով Հռօմի թշնամի, իրաւունք ունենային սպասելու թէ կաթօլիկութիւնը, առանց որ եւ է փոխարինութեան, ձեռք կը տար եւ ոտքի կը կանգնեցնէր նրանց։ Բայց երբ եւրօպական քաղաքականութիւնը ստացաւ այնպիսի ընթացք, որ մահմեդական լուծի տակ ճնշվածներին ցոյց էր տալիս սեփական ջանքերով ազատվելու ճակատագրական անհրաժեշտութիւնը,—այլ եւս բաւական չէր կրօնական, նոյն իսկ ցեղային ազգակցութիւնը։ Եւ Յակոբ կաթողիկոսը, եթէ նոյն իսկ Հռօմ էլ հասնէր, պիտի զգար, որ այլ եւս չի վերադառնայ այն ժամանակը, երբ քրիստոնէութիւնը, լոկ քրիստոնէութեան համար, սրբազան պատերազմ էր հրատարակում իսլամի դէմ։

Գաղափարները թեւաւոր են, նրանք թըռչում են երկրից երկիր։ Եթէ պաւլիկեան աղանդը Հայաստանից անցաւ Բոլգարիա եւ այնտեղից Արեւմտեան Եւրոպա, ուրիշ ազգերի մէջ պատրաստված գաղափարներն էլ կարող էին անցնել Հայաստան։ Եւրօպական արքունիքներին դիմումներ անելը եւ սեփական միջոցներով ազատարար շարժումներ ստեղծելը օրթօդօքս երկիրների մէջ սահմանափակված չը մնաց։ Հայերի մէջ էլ երեւացին մի եւ նոյն միջոցների անհրաժեշտութիւնը զգացող անհատներ, թէեւ ազգի ամբողջութեան տրամադրութիւնը հող չունէր պատրաստած այդ տեսակ գործողութիւնների համար։ Ժամանակը յանկարծակիի է բերում ազգերը, բաց անելով նրանց առաջ գործելու ստիպողական անհրաժեշտութիւնը։ Այդպիսի մի ժամանակ էր XVII դարի վերջին քառորդը։

Թիւրքիայի եւ Աւստրիայի պատերազմները այդ ժամանակ աւելի տեւողական, յամառ ըն-

նաւորութիւն ստացան։ Քրիստոնեայ աշխարհը այժմ մաքառում էր վտահութեամբ. Աւստրիան, Լեհաստանը եւ Վենետիկը յարձակողական դաշնակցութիւն կազմեցին։ Այժմ այլ եւս ահարկու Սելիմներն ու Սիւլէյմանները չէին թիւրքայ զօրքերի առաջնորդները. այժմ ամենքի համար անհերքելի իրողութիւն էր, որ Օսմանի գահը խախուտ է, քայքայվում է։

1683 թուականին թիւրք զօրքերը պաշարեցին Վիեննան։ Բայց այստեղ նրանց համար պատրաստված էր մի սոսկալի թակարդ։ Լեհական թագաւոր Յան Սօբէսկի յարձակում գործեց օսմանեան բանակի վրա եւ փառաւոր յաղթութիւն տարաւ. յաղթվածները անկարգ փախան, թողնելով իրանց բանակը, զէնքերը յաղթողների ձեռքին։ Այդ սարսափելի պարտութիւնը ահագին տպաւորութիւն թողեց Եւրոպայում. երեք պետութիւնների դաշնակցութիւնը պաշտպանողական դիրքից դուրս գալով, յարձակողական դիրք բռնեց եւ սկսեց արշաւանքներ ասիական բռնակալութեան դէմ։

Յաջորդ տարին (1684) աւստրիական մի դեսպանութիւն գնաց Մոսկվա՝ հրաւիրելու ռուսներին, որ մտնեն դաշնակցութեան մէջ։ Դեսպան բարօն Բլիւմբերգ արտասանեց մի նշանաւոր ճառ, որի մէջ պատկերացրեց Եւրոպայի տրամադրութիւնը եւ ընդհանուր կարծիքները։ Նա առաջինն էր, որ Թիւրքիայի դրու-

թիւնը նմանեցրեց անբուժելի հիւանդ մարդու դրութեան,—մի անուն, որ մինչեւ այժմ էլ պահպանել է իր գոյութիւնը։ Ահա ինչ էր ասում Բլիւմբերգ այդ «հիւանդ մարդու» մասին.

«Օսմանեան պետութեան մեռելանման դէմքը եւ նրա այն ուժասպառութիւնը, որ յատուկ է միայն մահվան դատապարտված մարմնին եւ որ չուտով պիտի դիակնանայ,—կատարեալ քայքայման նախակարապետներն են։ Վիեննայի պարտութեամբ նա զրկվեց այժից եւ կարողութիւնից. նրան տիրած ահը ոչնչացրել է նրա աչխուժութիւնը. ամօթալի փախուստի արագութիւնը վերջնականապէս խորտակել է նրան. հասել է նրա համար կործանման եւ քայքայման ժամը։ Թիւրքիան ճնշված է սեփական ծանրութեան տակ եւ այժ է գործ դնում ազատվել, ցնցումների ենթարկելով իր ներքին կազմուածքը, ազատվել այն ամենից, ինչով ծանրաբեռնված է նրա ստամոքսը, այն ստամոքսը, որ լցված է երկրի կողոպտած հարստութիւններով բնաւորված իշխանութիւններով... Ամբողջ Յունաստանը եւ Ասիան ապստամբ են ձեզ... Սառցակոյտը արդէն ճեղքվել է։ Ահիւծը արդէն պատրաստվում է արծիւների կերակուր դառնալ, սուլթանական սուրը բթացել է։ Հաւատացնում եմ ձեզ, որ ներկայ սուլթանը մի պառաւ կնիկ է, որ չը

գիտէ մանել, այլ գիտէ միայն լաց լինել» *)։

Դեսպանի այս խօսքերը հաստատում էին այն դէպքերը, որոնք տեղի ունեցան դրանից յետոյ։ Մի կողմից Աւստրիան, միւս կողմից վենետիկը հարուածում էին օսմանեան վիշապը, կտորներ էին խլում նրանից։ Ու տպնապի մէջ էր թաթարական իսլամի ահաւոր ներկայացուցիչը։ Ճիշտ է, նա էլ մի մի ցոյց էր տալիս իր նախկին ճիրանները, յետ էր խլում իր կորցրած պատառները, բայց այդ աջողութիւնները ժամանակաւոր էին եւ չէին կարողանում փոխել իրերի դրութիւնը—այն, որ յաղթողը, անդադար առաջ գնացողը քրիստոնէութիւնն է։ Շուտով աւստրիական դաշնակցութեան մէջ մտաւ եւ Ռուսաստանը։

Այդ միահամուռ ջանքերը, այդ յաղթական գործողութիւնները յոյսերի նոր, փայլուն ճառագայթներ տարածեցին յոյն եւ սլաւօն ժողովուրդների մէջ։ Նրանք ոտքի կանգնեցին եւ կանչում էին հաւատակից ու ցեղակից ռուսներին առաջ տանել աղատարար արշաւանքները։ Երուսաղէմից, Սերբիայից եւ այլ տեղերից բարձրաստիճան հոգեւորականների նամակներ էին թռչում Մօսկվա։ «Այլ եւս այսպիսի յարմար ժամանակ չէք գտնելու», գրում էր Երուսաղէմի պատրիարք Իօսիֆէյ **)։ Սկսվեց ընդ-

*) «Русская Старина» ամսագիր, 1878, № 7, եր. 446—448։

**) Жигаревъ, т. I, եր. 102։

հանուր չարժում։ Մօլդավիան եւ Վալաքիան բանակցութիւններ էին վարում Ռուսաստանի հետ, հաստատ խոստումներ էին ստանում նրանից։

Իսկ պատերազմը չարունակվում էր փոփոխակի աջողութեամբ. նա ձգձգվում էր տարիներով։ 1696-ին Ռուսաստանը առաջին յաղթութիւնը տարաւ թիւրքերի դէմ, նուաճելով Ազով քաղաքը։ Դա Պետրոս Մեծի գործն էր եւ մի նոր հրճուանք տարածեց Արեւմուտքում։ Պետրոսը իր դեսպանի միջոցով յայտարարեց լեհական արքունիքին, թէ ինքը մտադիր է հրաւիրել պետութիւնները միասին ազատարար արշաւանք սկսել՝ արեւելեան քրիստոնեաներին անօրէնների իշխանութեան տակից հանելու համար։

Իր այդ մտադրութեան մասին թագաւորը նամակով յայտնեց յունաց պատրիարքին, աւելացնելով, որ մինչեւ իր վերջին չունչը պիտի աշխատէ։ Հօլլանդիայում Պետրոս Մեծը պատրաստել տուեց իր պատկերը, որի շուրջը գրված էր. «Պետրոս, ռուս-յունական թագաւորութեան միապետ»։

Նոյն 1697 թուականին աւստրիական զօրքերի հրամանատար Եւգենիոս Սավոյացին ահաւոր ջարդ տուեց թիւրքերին Տիսա գետի մօտ, մի ջարդ, որ մոռացնել էր տալիս նոյն իսկ Վիեննայի պարտութիւնը։ Եւ յաղթահարված, ու-

ժամսպառ Թիւրքիան հարկադրված եղաւ գլուխ իջեցնել այն գեաւուրների առաջ, որոնց մինչեւ այդ արհամարհում էր։ Յաղթողները պահանջում էին խաղաղութեան դաշինք կապել, եւ յաղթվածը բացի համաձայնելուց ուրիշ մի ճար չունէր։ Կարլովից անունով աւանում հաւաքվեցին պատուիրակների ներկայացուցիչները, որոնք 1698-ին կազմեցին Կարլովիցի դաշնագրութիւնը։ Դա առաջին անգ հարուածն էր, որ հանեց Թիւրք պետութեան հիմքերը կազմող քարերից մէկը։ Պատմութիւնը այդ թւից բերում է Թիւրքիայի համար լուծվելու, մանրանալու, հետզհետէ դէպի յետ, դէպի Ասիա քաշվելու ճակատագիրը։ Օսմանների եւ Մուրադների չինութիւնը սկսում էր կամաց կամաց փլչել։ Եւրոպան իր անողոք կամքն էր թելադրում սուլթանին եւ սրան մնում էր միայն հնազանդվել...

—

Այդ իսկ նշանաւոր տարին, երբ Կարլովիցի բանակցութիւնները դեռ չարունակվում էին, մի ժորդ Եւրոպայից ճանապարհվեց դէպի Հայաստան։ Նա դուրս եկաւ գերմանական Դիւսէլդօրֆ քաղաքից 1698 թւի օգոստոսի 2-ին, անցաւ Կեօլն, Ֆրանկֆուրտ, Նիւրնբերգ քաղաքները եւ հասաւ Վիեննա։ Այստեղ նա կարեւոր տեսակցութիւն ունեցաւ կայսրի պալատական հոգեւորականի հետ, ապա չարունակեց ճանա-

պարհը. աւստրիական մի բերդում մի երեք ամիս բանտարկված մնալուց յետոյ, նա անցաւ Լեհաստանի վրայով դէպի Ռուսաստան։ Արդէն ձմեռ էր. նա տեղեկացաւ, որ կասպից ծովով չէ կարելի գնալ, որովհետեւ ծովը սառել է, ուստի չուռ տուեց ճանապարհը, գնաց Մօլդաւիայով դէպի Սեւ ծովը, Տրապիզոն անցնելու համար։ Այդտեղ էլ նա հանդիպեց արգելքների եւ խոչընդոտների, մինչեւ որ կարողացաւ գնալ Կ. Պօլիս եւ այնտեղից Թօխատի վրայով դէպի Արարատեան երկիրը։

Ճանապարհորդը տանում էր իր հետ կարեւոր քաղաքական թղթեր, ուստի ամեն աւսակ զգուշութիւններ էր գործ դնում։ Նա գիտէր, որ իւրաքանչիւր անխոհեմ քայլ կարող է փչացնել մի մեծ ծրագիր, որ նա պահում ու փայփայում էր իրեւ սրբութիւն։

Այդ մարդը Իսրայէլ Օրին էր։

XIV

Դիւսէլդօրֆ քաղաքը, որտեղից ճանապարհ ընկաւ Իսրայէլ Օրին, այն ժամանակ պատկանում էր Պֆալցի կուրֆիւրստութեան, որ տարածված էր Հռենոս գետի երկու ափերին եւ կոչվում էր նաեւ Հռենոսեան Պալատինատ։ Դա մէկն էր այն բազմաթիւ մանրիկներից, որոնցից բաղկացած էր Գերմանիան։ Այդ մանրիկները, առանձին վերցրած, համարեա կա-

տարեալ անկախութիւններ էին, բայց միասին՝ կազմում էին այսպէս անուանված «Հռոմէական-գերմանական սրբազան կայսրութիւնը», որի գլուխն էր Հաբսբուրգեան տանից ընտրվող կայսրը, իսկ մայրաքաղաքն էր Վիեննան։ Մեծ ու փոքր էին գերմանական կայսրութեան առանձին, անկախ մասնիկները. նրանք կառավարվում էին «ֆիւրստների» ձեռքով։ Ֆիւրստ նշանակում է իշխան։ Բայց կային եւ ևօթը «կուրֆիւրստեր». այս անուն կրող իշխանները զանազանվում էին ֆիւրստերից նրանով, որ դրանք էին կայսր ընտրում։ Կայսրի եւ բազմաթիւ տեղական իշխանների մէջ գոյութիւն ունէր թոյլ, ձեւական կապ. կայսրը անուանով համարվում էր այդ բոլոր իշխողների գլխաւոր. բայց իւրաքանչիւր ֆիւրստ իր երկրի սահմաններում մի կատարեալ միապետ էր, լիակատար իրաւունքներով։

Ահա այդ տեսակ իշխաններից մէկը, Պֆալցի կուրֆիւրստը, իր ձեռքն առաւ Հայաստանի ազատութեան հարցը։

Իսրայէլ Օրին, ինչպէս գիտենք, բաժանվեց այն պատգամաւորութիւնից, որ Յակոբ կաթողիկոսի հետ 1678 թւին գնում էր Եւրոպա՝ հայերի համար ազատութիւն հայցելու։ Այդ ժամանակ Օրին երիտասարդ էր։ Նրա մասին մենք շատ բան չը գիտենք. չը գիտենք նոյն իսկ թէ որ տեղից էր նա։ Յայտնին այն էր,

որ նա Ղարաբաղից էր, Գոշ իշխանի տոհմից եւ պատգամաւորութեան մասնակցում էր իր հօր փոխարէն, որ ծերութեան պատճառով տանը մնաց։ Իսրայէլ Օրին գնաց Ֆրանսիա, ուր մնաց տասներկու տարի եւ ծառայում էր ֆրանսիական զօրքերի մէջ, ստացաւ օֆիցէրական աստիճան, մասնակցեց զանազան պատերազմների։ Մի պատերազմում նա գերի ընկաւ անգլիացիների ձեռքը, եւ ազատութիւն ստանալուց յետոյ այլ եւս չը վերադարձաւ Ֆրանսիա, այլ գնաց Պֆալց, ուր կօմիսարի պաշտօն վարեց չորս քաղաքներում։

Այդ ժամանակ նա այնքան մօտեցաւ Պֆալցի կուրֆիւրստ Ցուլհան-Վիլհելմին, որ կարողանում էր խօսել եւ այնպիսի առարկաների մասին, որոնք չէին վերաբերվում ծառայութեան։ Արեւելքի դէպքերը, որոնք գրաւել էին ամբողջ արեւմտեան աշխարհի վառ հետաքրքրութիւնը, հարկադրեցին Օրիին խօսել իր հեռաւոր հայրենիքի մասին։ Նա, ի հարկէ, չէր մոռացել Յակոբ կաթողիկոսի պատգամաւորութիւնը եւ առաջարկեց կուրֆիւրստին Հայաստանի ազատութեան գործը եւ Հայաստանի թագը։ Ցուլհան-Վիլհելմ իր համաձայնութիւնը տուեց եւ գրելով նամակներ հայ մէլիքների ու վրաց Գիւորգի իշխանի անունով, ուղարկեց Օրիին իբրեւ իր հաւատարմատար՝ հայերի հետ գործի հանգամանքները քննելու ու մանրա-

մասն ծրագիր մշակելու համար։ Կարեւոր է այստեղ յիշատակել, որ Օրին աջակցում էր կաթոլիկ կղերը, ստանալով խոստում թէ հայերը պապական կը դառնան։ Պֆալցի արքունիքում աշխատում էր եզուիտ Պօտիէ։ Եկեղեցական տարրի աջակցութիւնը հարկաւոր էր մանաւանդ այն պատճառով, որ կուրֆիւրստը մտածում էր այդ մեծ ձեռնարկութիւնը ձեռք բերել կայսրի օգնութեամբ։ Յոհան-Վիլհելմ, թէեւ մի մասնաւոր երկրի իշխան, ազգակցական կապեր ունէր եւրօպական շատ վեհապետների հետ. ի միջի այլոց, նա Լէօպօլդ կայսրի քենակալն էր։ Որքան եւ այդ կապերը ազդեցիկ դիրք տային նրան, բայց Վիեննայում իշխողները եւ ղեկավարողները եզուիտներն էին եւ առանց այդ կրօնաւորների հաճութեան՝ կայսրը ոչինչ չէր անի։

Եւրօպայում զինուորական կրթութիւն ստացած հայ ազնուականը շատ լաւ ծանօթ էր քաղաքական հանգամանքներին, եւ նրան մենք կարող ենք համարել նշանաւոր դիպլօմատիական գործիչ։ Այդ ընդունակութիւնը նա ցոյց տուեց իր ճանապարհորդութեան ժամանակ։ Վիեննայում տեսակցութիւն ունենալով կայսրի պալատական հոգեւորականներից մէկի հետ, նա իմացաւ, որ Լէօպօլդը անյարմար է համարում կուրֆիւրստի առաջարկութիւնը ընդունել մի այնպիսի ժամանակ, երբ նոր էր խա-

ղաղութեան դաշինք կապվում Թիւրքիայի հետ։ Ապա, հասնելով Ադրիանուպօլիս, Օրին ներկայացաւ ֆրանսիական դեսպանին, հրաւիրվեց նրա մօտ ճաշի եւ խօսակցութիւն ունեցաւ ընթացիկ քաղաքական հարցերի մասին։

Իր իսկական ծագումը եւ ճանապարհորդութեան նպատակը Իսրայէլ Օրին, ի հարկէ, թաքցնում էր ամենայն խնամքով. նա գործում էր մի զարմանալի զգուշութեամբ։ Միայն մեծ վէզիրը, որին ներկայացաւ Օրին մի գանգատ տալու համար, հասկացաւ թէ նա ֆրանսիացի չէ։ Բայց Կ. Պօլսում, երբ Օրին գնաց տեսնելու սուլթանական պալատը (սուլթանը սովորաբար Ադրիանուպօլիս էր ապրում), թիւրք բարձրաստիճան պաշտօնեաներից մէկը մեծ վէզիրի նրբամտութիւնը չունեցաւ եւ ընդունելով այցելուին ֆրանսիացի, նրա հետ խօսակցութեան բռնվեց ժամանակակից յուզող քաղաքական հարցերի, Կարլօվիցի դաշնագրութեան մասին, պատմեց թէ որպիսի սարսափ էին տարածել թիւրքերի մէջ քրիստոնեաների յաղթութիւնները, ինչպէս ամենքը սպասում էին թէ յաղթողները կը հասնեն Կ. Պօլսին, ինչպէս շատ թիւրքեր իրանց հարստութիւնները ուղարկում էին Պրուսա քաղաքը։

Երեւում է, որ Օրին տեսնվեց եւ Կ. Պօլսի հայոց պատրիարքի հետ, որ այդ ժամանակ Մելքիսեդեկ Սուպհին էր։ Բայց շատ հաւա-

նական է, որ նա իր ծրագիրները չը յայտնեց պատրիարքին. նախ որ Թիւրքաց Հայաստանը չէր մտնում նրա ծրագրի մէջ եւ երկրորդ, որ Կ. Պօլսի հայութեան մէջ Օրիի մտքերը այդ խառն ու փոթորկալից ժամանակներում հաղիւ թէ որ եւ է համակրութիւն գտնէին։ Պատրիարքը միայն նրանով օգնեց Օրիին, որ յանձնարարեց նրան Էրզրում գնացող երկու Թիւրք օֆիցէրների, որոնց հետ էլ նա ճանապարհ ընկաւ։ Անցաւ Թիւրքաց Հայաստանով, սակայն ոչ մի տեղ կանգ չառաւ ու չը խօսեց հայերի հետ՝ պատրաստվող գործի մասին։ Նա չտապում էր պարսկական Հայաստանը եւ 1699 Թւի ապրիլի 4-ին արդէն Երեւանում էր։

Օրին չատ լաւ էր ճանաչում եւ իր հայրենիքը։ Իրրեւ քաղաքական եւ դիւանագիտական գործերին հմուտ մարդ, նա հասկանում էր, որ հայ ժողովրդի մէջ ընդհանրապէս չը կայ պատրաստութիւն գործելու այնպէս, ինչպէս ինքն էր ծրագրել, այսինքն մի համատարած ապրատամբութեան միջոցով։ Եւ մենք տեսանք, որ հայ ազգը ընդհանուր առմամբ այդպիսի յեղափոխական տրամադրութիւն չունէր պատրաստած իր մէջ։ Մնում էր դիմել երկրի այն կողմերը, ուր կային ռազմիկ ոյժեր։ Այդպիսի տեղ մի հատ էր ամբողջ պարսկական Հայաստանում—այն լեռնաստանը, որ պարունակում է իր մէջ Ղարաբաղը եւ Սիւնեաց երկիրը։ Այնտեղ էր չտապում Օրին։ Բայց կար մի կարեւոր հարց, որ պէտք էր լուծել նախ քան եւրեւանից հեռանալը։ Դա կաթոլիկութիւն ընդունելու հարցն էր, Օրիի ծրագրի ամենահիմնաւոր կէտերից մէկը։ Անհրաժեշտ էր կրօնակցական միութիւն ստեղծել այն եւրօպական աղգերի հետ, որոնք յանձն էին առնում գլուխ բերել հայերի ազատութեան գործը. անհրաժեշտ էր դա մանաւանդ այն պատճառով, որ գործի գլուխ պիտի անցնէր Հռոմի պապը։ Քաղաքական չահը պահանջում էր մի զոհ, որի վերաբերմամբ համաձայնութիւն էին յայտնել երեք հայ կաթողիկոսներ։ Եւ Օրին ուղեւորվեց Էջմիածին։

Այդ ժամանակ կաթողիկոսը Նահապետն էր։ Կաթոլիկ աղբիւրները միաբերան հաւատացնում են, թէ Նահապետը հպատակութեան թուղթ էր ուղարկել պապին։ Եթէ դա միանգամայն ճիշդ լինէր, եթէ կաթողիկոսը արտով յարած լինէր կաթոլիկութեան, Օրին ոչինչ դժուարութիւն չը պիտի գտնէր Էջմիածնում. Նահապետին կը մնար նորից մի թղթով հաւատացնել պապին թէ իր հպատակութիւնը գործնական փաստերով էլ կապացուցանէ, եւ Օրին միանգամայն ապահոված կը համարէր իր ծրագրի այն մասը, որ դաւանափոխութեան էր վերաբերվում։ Բայց հայ քաղաքական գործիչը հեռացաւ Էջմիածնից բոլորովին հիաս-

թափված. նա հասկզվեց, որ Նահապետին հետաքրքրողը ոչ կաթոլիկութիւնն էր, ոչ էլ դրա հետ կապված ազգային ամենակարեւոր հարցը, այլ պարսիկ պաշտօնեաներին կաշառելու միջոցով իշխելը։ Այս իրողութիւնը յոյժ է տալիս, որ չը պէտք է առանձին կարեւորութիւն տալ այն թղթին, որ Նահապետը ուղարկել էր Հռօմ։ Եզուիտներից աջակցութիւն գտած կաթոլիկոսը սիրտ սիրաշահելու համար գրած պիտի լինի հպատակութեան թուղթը, որի հետեւանքը կը լինէր կաթոլիկ կրօնաւորների հետ հաչտ ապրելը։ Բայց երբ եկաւ վճռական րոպէն, երբ պէտք եղաւ գրածը գործով ապացուցանել, կաթողիկոսը բացէ ի բաց մերժեց կաթոլիկանալու միտքը...

Իսրայէլ Օրին ուզեւորվեց իր հայրենի տունը։ Այստեղ երեւում է մեծ գաղափարին ամբողջ հոգով նուիրված մարդը, որ պիտէ թէ ձեռնարկութեան աջողութեան համար պէտք է ուրանալ ծնողներին ու ազգականներին անգամ։ Մի գիշեր է մնում նա իրանց տանը իբրեւ հիւր։ Նրա քոյրը, իմանալով, որ հիւրը հեռաւոր տեղից եկած մի օտարական է, սկսում է հարց ու փորձ անել նրանից թէ արդեօք չի՞ տեսել Եւրօպայում իր եղբօրը, որ քսան տարի առաջ հեռացել է հայրական տանից եւ չէ երեւում։ Ջը կամենալով սկզբից եւ եթ աղմուկ բարձրացնել, խախտել այն գաղտնա-

պահութիւնը, որ ամենից չատ հարկաւոր էր գործի համար, Իսրայէլը քսանամեայ բացակայութիւնից յետոյ այնքան քաջութիւն ունեցաւ իր մէջ, որ թագցրեց թէ ինքն է այդ եղբայրը, եւ միայն ասաց, թէ մի ժամանակ ճանաչում էր Ֆրանսիայում մի այդպիսի հայի։ Քոյրը կանչում է եղբայրներին, աւետելով թէ իրանց հիւրը տեղեկութիւններ գիտէ Իսրայէլի մասին։ Հաւաքվում են եղբայրները, բայց չեն հաւատում թէ օտարականը ճիշտ է ասում. նրանք հաւատացած էին թէ այս նոր մարդն էլ մէկն է չատերից, որոնք զանազան ժամանակ եկան յայտնելին, թէ գիտեն Իսրայէլի տեղը, փող ստացան, բայց յետոյ երեւաց, որ խաբեբաներ էին։ Այս արտառուչ տեսարանն էլ չէ կարողանում հարկադրել Օրին բացվել իր եղբայրների առաջ։ Այդպէս էլ մնալով անծանօթ ու օտար հիւր, նա քանց հայրական յարկի տակ. իսկ միւս օրը, թողնելով անկողնում իբրեւ յիշատակ իր ժամացոյցն ու մի քանի մեդալներ, նա հեռացաւ դնաց իր գործին։

Սիբնեայ երկրի Սիսիան գաւառում հոսում է բաւական յորդ ու լեռնային մի գետ, Որոան անունով, որ գալիս անցնում է Տաթեւի վանքի մօտով։ Այդ գետի ձորում, Տաթեւից բաւական հեռու դէպի հիւսիս-արեւմուտք, այժմ տեղաւորված է մի փոքրիկ ու աննշան գիւղ։ Նրա անունն է Անգեղակոթ։

Որոտն գետը, անցնելով գիւղի առջեւից, մի գեղեցիկ տեսարան է բաց անում։ Այս է միակ նշանակելի հանգամանքը. մնացածը ներկայացնում է Սիսիանին յատուկ աղքատութիւնը եւ կորածութիւնը։ Գիւղի այժմեան բնակիչները նոյն իսկ բնիկներ էլ չեն, եկուոր են Պարսկաստանից։ Բայց XVII դարի վերջում Անգեղակոթը մի գիւղաքաղաք էր, ուր բնակվում էր տեղային մելիքը, Սաֆրազ կամ Շաֆրազ անունով։ Ահա այդ մելիքի մօտ գնաց Օրին, եւ Անգեղակոթը այնուհետեւ հասցրեց իր անունը նոյն իսկ եւրոպական արքունիքներին։

Մելիք-Սաֆրազը 1678-ին Էջմիածնում գումարված գաղտնի ժողովին մասնակցողներից մէկն էր։ Օրին նրա մօտ այլ եւս չը թագցրեց իրան. նրա համար դժուար չէր թէ հաւատիքներ ներկայացնել, որ ինքը Օրին է եւ թէ բաց անել նրա առաջ իր քաղաքական ձեռնարկութիւնը։ Լեռնցի կիսանկախ իշխանը ուրախութեամբ ընդունեց այդ անակնկալ հիւրին եւ մեծ համակրութեամբ վերաբերվեց հին ծրագիրը նոր մանրամասնութիւններով վերակենդանացնելու մտքին։

Բայց Իսրայէլ Օրին ամենից առաջ ձեռնարկեց մի գործի, որ գեղեցիկ կերպով բնորոշում է նրա կազմակերպող ընդունակութիւնը, քաղաքագիտական նրբամտութիւնը։ Հայ մելիքներից մէկը, Մարտիրոսի որդի Ամիր բէկը,

թշնամացել էր Սաֆրազի հետ. եւ ինչպէս այս յատուկ է լեռնային տգէտ բարքերին ու համայնական օգուտների մասին հասկացողութիւն չունեցող ժողովրդին, Ամիր-բէկը ջգրու միացել էր տեղացի մահմեդական իշխողների հետ, որպէս զի Սաֆրազի համար ուժեղ եւ շատ վնասակար թշնամի դառնայ։ Օրին նախ խօսեց՝ այդ թշնամութիւնը վերացնելու եւ նրա տեղ կատարեալ հաշտութիւն հաստատելու մասին. Անգեղակոթի տէրը բորբոքվեց այդ առաջարկութիւնից եւ յայտնեց, որ հաշտութիւնը երբէք չի կայանայ։ Բայց Օրին սկսեց համոզել նրան, ցոյց տուեց թէ որքան վտանգաւոր է այդպիսի կատաղի թշնամութիւնը երկու ազդեցիկ իշխողների մէջ, երբ անհրաժեշտ է, որ երկրի բոլոր առաջաւոր ույժերը միանան, մի հոգի դառնան։ Կակղեցնելով Սաֆրազին, նա գնաց Ամիր-բէկի մօտ, որը սկզբում նոյնպէս կատաղեց Սաֆրազի հետ հաշտվելու մտքից, բայց յետոյ, երբ Օրին ասաց, թէ երկու տների թշնամութեան պատճառով չէ կարելի վտանգի ենթարկել ամբողջ երկրի շահերը, նոյնպէս զիջեց։ Հաշտութիւնը կայացաւ եւ հաստատվեց Ամիր-բէկի 10-ամեայ աղջկայ եւ Սաֆրազի 14-ամեայ տղայի նշանադրութեամբ։

Դա մի գեղեցիկ նշան, էր։ Մոռանալ այդքան սուր կերպարանք ստացած թշնամութիւն

ընդհանուր մեծ գործի համար, եղբայրութեան ձեռք մեկնել իրար՝ համերաշխ ու հոգեկից լինելու համար այնտեղ, ուր ամենից առաջ եւ ամենից չատ միաբանութիւն եւ անձնական կրքերի անհետացում էր պահանջվում—այսպիսի երեւոյթ չատ չէ տեսնված հայերի մէջ, եւ Օրբին կարող էր կատարեալ վստահութեամբ իր չուրջը հաւաքել լեռնցի իշխողներին։ Անգեղակոթում սկսվեցին խորհրդածութիւններ, որոնց մասնակցում էին տան մէլիքներ, հաւաքված Սիւնիքի եւ Ղարաբաղի գանազան կողմերից։ Խորհրդածութիւնների հոգին, ի հարկէ, Օրբին էր. նա էր ղեկավարում, բացատրում ամեն ինչ, բայ անում իր մեծ ծրագրի մանրամասնութիւնները։ Եւ նրան լսում էին առանց հակառակութիւնների, միաբան։ Մէլիքները մանրամասն տեղեկութիւններ էին տալիս ներկայի եւ անցեալի մասին, բացատրում էին թէ ինչպէս կարելի ու յարմար է սկսել գործողութիւնները. այնպէս որ քսան երկար տարիներ հայրենիքի երեսը չը տեսած Օրբին մի կարճ միջոցում գարձաւ հարուստ տեղեկութիւնների աէր եւ երկիրը ամեն կողմից ուսումնասիրած մարդ։

Նոյն իսկ կրօնական հարցն էլ անհամաձայնութիւններ չառաջացրեց Անգեղակոթի ժողովի մէջ։ Զը նայած առանձնապէս լեռնականներին յատուկ աւանդապահութեան, մէլիքները

առարկութիւն չունէին եւ այն բանի դէմ, որ հայերը Հռոմի հպատակ դառնային. ժողովրդի առաջնորդները այնքան ոգեւորված էին հայրենիքի ազատութեան գաղափարով, որ միաձայն ընդունելին դաւանափոխութեան առաջարկը։

Պէտք էր ընդունել տալ այդ վճիռը նաեւ հոգեւորականութեան։ Խնդիրը մնրժել էր միանալ նոր սկսվող չարժման, բայց կար մի այլ կաթողիկոս, որի թեմը Ղարաբաղն էր։ Դա Աղուանից կաթողիկոսն էր, որ նստում էր Գանձասարի վանքում։ Նրան էլ դիմելին մէլիքները, Անգեղակոթից գալով Գանձասար Օրբի հետ ժողով կազմվեց, եւ Օրբին սկսեց բացատրել թէ ինչ ձեռնարկներ են առաջացել եկեղեցիների բաժանումից, թէ որքան լաւ է թշնամութեան եւ հակառակութիւնների տեղ հաստատել քրիստոնէական համաձայնութիւն, ցոյց տուեց թէ այդ համաձայնութիւնը որքան խոշոր դեր պիտի կատարէր այն գործի մէջ, որի համար ինքը եկել էր Եւրոպայից այստեղ։ Պէտք էր միանալ Հռոմի եկեղեցու հետ. այդ միութիւնը մի անհրաժեշտութիւն էր, որովհետեւ եւրոպական մի ազդեցիկ միապետ պատրաստ է ազատել հայերին մահմեդական լուծից։

Անկարելի է, որ վանքում յարուցվի կրօնական խնդիր եւ նա կրքեր չը բորբոքէ, սուր վէճեր չառաջացնէ, Գանձասարի միաբանութիւնը ընդդիմացաւ այդ մտքին։ Օրբին ստիպ-

ված էր դաւանաբանական վէճ սկսել երկու վարդապետների հետ եւ ապացուցանել նրանց տգիտութիւնը — մի բան, որ այն ժամանակները առհասարակ կարօտ չէր ապացոյցների։

Եւ այսպէս, հայ հոգեւորականութիւնը ամեն տեղ բացասաբար էր վերաբերւում Օրիի բերած քաղաքական ծրագրին։ Դա մի շատ նշանաւոր խոչընդոտ էր։ Օրիին հարկաւոր էր տանել իր հետ հայ հոգեւորականներից մէկին երբեւ երաչխաւորութիւն, թէ աշխարհական դասակարգի եւ հոգեւորականութեան մէջ գոյութիւն ունի կատարեալ համաձայնութիւն սկսվող գործի վերաբերմամբ։ Առանց հոգեւորականի մասնակցութեան ոչ կրօնական միութեան հարցը կարող էր բաւարար լուծում ստացած համարվել, ոչ էլ բանակցութիւնների համար Եւրոպա ուղեւորվող պատգամաւորութիւնը կարող էր ազգի ներկայացուցիչ լինել։ Ահա թէ ինչ դրութիւն էր ստեղծում Իլմիածնի եւ Գանձասարի յուրա վերաբերմունքը դէպի Օրին։ Բայց այդ աբգելքը միանգամայն չը կաշկանդեց հայ մէլիքներին ու անգործութեան չը դատապարտեց նրանց։ Գանձասարի մօտ գտնվող ս. Յակոբի վանքի վանահայր Մինաս վարդապետ Տիգրանեանցը միացաւ մէլիքների հետ եւ համաձայնվեց Օրիի հետ Եւրոպա գնալու։ Այդ վարդապետը թէեւ հայ հոգեւորականութեան պաշտօնական ներկայացուցիչը չէր, լիազօրութիւններ չունէր նրա կողմից, բայց եւ այնպէս, Օրին կարող էր գոհ լինել եւ այդքանով։ Նա մէլիքների հետ Գանձասարից վերադարձաւ Անգեղակոթ։ Գանձասարը թէեւ այսպիսի առնութեամբ էր ընդունում հայերի առաջին ազատական փորձը, բայց չուտով պիտի դառնար Անգեղակոթից աւելի հռչակաւոր մի տեղ, ուր մի ամբողջ դարի ընթացքում կենտրօնացած էին հայերի ազատամարտական չարժումները եւ բանակցութիւնները քրիստոնեայ պետութիւնների հետ։ Ինքը, Օրին, չուտով պիտի տեսնէր, որ Հայաստանի վանքերի մէջ միայն Խաչէնի այս հռչակաւոր ու գեղեցիկ վանքը պիտի ամենայն եռանդով չարունակէ այն գործը, որի հիմքը դնում էր ինքը։

Գործողութիւնները կատարվում էին արագ ու չտապ։ Օրին իր հայրենիքում մնաց մի ամսից ոչ աւել եւ այդքան կարճ միջոցում ամեն ինչ կարգադրված վերջացած էր։ Անգեղակոթի ժողովը պատրաստեց մի քանի թղթեր։ Նախ եւ առաջ գրեց Հռոմի պապին մի ազերսագիր, թէ հայ ժողովուրդը պատրաստ է մանել ս. Պետրոսի հօտի մէջ եւ աղաչում է ազակցել իր ազատութեան գործին։ Մէլիքները, որպէս զի հաճացնեն պապին, թէ ինչու այդ առաջարկութիւնը իրանց կողմից է անվում, առանց հոգեւոր դասակարգի մասնակցութեան, գանգատվում էին իրանց կաթողիկոսների վրա, որոնք,

ասում էին, իրանց փառասիրութեան համար մոռացել են հօտի չահերը եւ կողոպտում են եկեղեցիները։ Ապա պատրաստվեց հաւատարմաթուղթ, որով ժողովը տալիս էր Իսրայէլ Օրիին եւ Մինաս վարդապետին անսահման լիազօրութիւններ՝ բանակցութիւններ վարելու ամեն տեղ, ուր հարկաւոր է եւ այն պայմաններով, որ այդ երկու հաւատարմատարները յարմար կը համարեն։ Պֆալցի կուրֆիւրստին ուղղած աղերսագրի մէջ մելիքները երդվում եւ հաւատացնում էին թէ իրանք եւ իրանց ժողովուրդը ոչինչ չեն խնայի—ոչ կեանք, ոչ գոյք, ոչ առհասարակ ամեն տեսակ զոհողութիւն՝ իրանց երկրի ազատութեան համար։

Ո՞րքան անկեղծ էին այդ խոստումները։ Ահա վերջացել են խորհրդածութիւնները, թղթերը պատրաստ են եւ ստորագրված։ Անպեղակոթում մեծ խնճոյք է։ Նոր, թարմ, կենդանարար գաղափարը զարնանային այդ անուշաբոյր, անմոռանալի օրը (ապրիլի վերջն էր) մտել է լեռնցի պարզամիտ եւ կորովի մարդկանց շրջանը, ոգեւորութեան, հրճուանքի բարձր աստիճանին է հասցրել նրանց։ Իր վերածնութեան առաջին քարերը դնող ժողովուրդը կայտառ ու աշխոյժ է լինում երեխայի պէս եւ յափշտակվող՝ իրրեւ ամենաթունդը սիրահարներից։ Մելիքները տօնում են խաւարի մէջ ծագող արշալոյսը։ Օրվայ հերոսը Օրին է. նա էր ոգեւորել, վառել այդ մարդկանց։ Իր հետ բերել էր Պֆալցի կուրֆիւրստի եւ նրա տիկնոջ, ինչպէս եւ կայսրի ու կայսրուհու պատկերները, որ գնել էր Վիեննայում. յանկարծ հանում է այդ պատկերները, եւ ժողովականները տեսնում են իրանց հեռաւոր, անծանօթ բարերարներին։ Հրճուանքը աւելի սաստկանում է, Հռենոսի ափում ապրող մարդու պատկերը պաշտամունքի առարկայ է դառնում Սիւնեաց աշխարհի այդ կորած, խեղճ անկիւնում։ Մոմեր են վառում, դնում պատկերների կողքին—ճիշտ այսպէս էլ այդ ժողովուրդը պատում է իր սուրբերին։ Գաւաթներով խմում են քրիստոնեայ իշխանի կենացը. ով ուզում է մի բան ասել, նախ ղուխ է տալիս պատկերներին եւ ապա միայն բերանը բաց անում։ Ծագում է հարց, թէ ում մօտ պիտի մնան պատկերները։ Համաձայնութիւն, ի հարկէ, չէ կայանում. վերջապէս, տեղական քահանան յայտնում է, թէ պատկերները ինքը կը դնէ եկեղեցում, ուր նրանք ամենքի սեփականութիւնը կը լինեն։

Այսքան արբազան ջերմեռանդութեամբ էին վերաբերվում լեռնցիները Իսրայէլ Օրիի սկսած գործին։

Արեւելեան հարցի այն մասնիկի համար, որ հայերն էին ներկայացնում, Օրին չէր կարող մի ուրիշ լուծում գտնել, բացի գործողու-

թիւններէն այն եղանակէն, որ միակ հնարաւորն ու իրականն էր մահմետական արեւելքում ապրող բոլոր քրիստոնեայ ազգերի համար։ Մենք տեսանք, որ ամեն տեղ սպասւում էր մի եւ նոյն բանը—եւրոպական արշաւանք, միացած տեղացիների ապստամբութեան հետ։ Այս էր եւ Օրլի ծրագրի հոգին։

Բայց Հայաստանը, ենթարկված լինելով արեւելեան քրիստոնեաների ընդհանուր ճակատագրին, ներկայացնում էր այդ տեսակ ազատութեան հասնելու չատ դժուարութիւններ՝ չնորհիւ իր աշխարհագրական դիրքի.—նա չըրջապատված էր մահմետական ազգերով, հեռու էր ծովից, եւ եւրոպական ոչ մի պետութեան այնքան մօտիկ չէր, որ հնչտ լինէր զօրքեր եւ պատերազմական ծանրոցքներ փոխադրելը։ Հայաստանի եւ Եւրոպայի մէջ ընկած էր դեռ եւս ահագին Թիւրքիան. անհնարին պիտի լինէր մտածել անգամ թէ կարելի է զինուորական մի բանակ անցկացնել այդ պետութեան միջով՝ հայերին օգնելու համար։ Պէտք էր, ուրեմն, ուրիշ ճանապարհ, եւ Օրլին ընտրեց այն երկար ճանապարհը, որ Աւստրիայից Վլահաստանի եւ Ռուսաստանի վրայով տանում էր դէպի Կասպից ծովը։ Սակայն այդ երկարութիւնն էլ այն անյարմարութիւնն ունէր, որ մեծ ու ծանր բանակ ուղարկել չէր կարելի։ Անհրաժեշտ էր, ուրեմն, որ արշաւող զօրա-

խումբը բաղկացած լինէր մեծ մասամբ ձիաւոր զօրքից եւ թնդանօթներից, այն էլ ոչ-մեծ քանակութեամբ։

Ո՞վ պէտք է տար այդքան ձիաւոր զօրք։ Պֆալցի կուրֆիւրստը այնքան ընդարձակ պատերազմական միջոցներ չունէր, որ կարողանար փոքր ի չատէ նշանաւոր բանակ հանել իր երկրից եւ ուղարկել այնքան հեռաւոր տեղ։ Հարկաւոր էր, ուրեմն, որ նա ունենար ուրիշ հարկաւոր էր, ուրեմն, որ նա ունենար ուրիշ

հայերի դաւանափոխութեան։ Նա լաւ էր ճանաչում Եւրօպան, դիտէր որ իւրաքանչիւր կաթոլիկ արքունիք գտնւում էր ամենակարող եզուիտների ձեռքում, որոնցից մի քանիսը արդէն խօսք էին տուել աջակցելու, իսկ Հայաստանում գտնւողներն էլ իրանց կողմից էին խոստումներ անում։ Իրրեւ կուրֆիւրատի դաշնակիցներ՝ Օրին ի նկատի ունէր նախ պերսական կայսրին, ապա Տօսկանայի դուքսին։ Այս երկրպագեան դաշնակցութիւնը հնչտութեամբ կարող էր 5—6 հազարանոց մի բանակ ուղարկել Հայաստան։

Դաշնակցական զօրքը, ինչպէս ասացինք, պիտի ուղեւորվէր դէպի Կասպից ծովը։ Օրին կարծում էր, որ կայսրի համար դժուար չի լինի ձեռք բերել Լեհաստանի եւ Ռուսաստանի համաձայնութիւնը, որ զօրքերը անցնեն այդ երկիրներով։ Հասնելով Վօլգային, բանակը նաւերով գալիս է Կասպից ծովը, գրաւում է Բագուն, որտեղից արդէն մի կարճ ճանապարհ է մինչեւ Շամախի, որ եւ կազմում է, Օրիի կարծիքով, Հայաստանի սահմանագլուխը։

Այսպէս ուրեմն, պատերազմական գործողութիւնները սկսվում են Պարսկաստանում։ Օրին, ի հարկէ, չէ էլ մտածում թէ կուռզը, ազատութիւն նուաճողը միայն եւրօպայի այդ փոքրաթիւ բանակը պիտի լինի։ Շամախուց սկսած՝ դաշնակից զօրքերին, նրա ծրագրով, օգնու-

թեան են գնում հայ զօրքերը։ Հայերը—ասում է Օրին—ամեն ինչ ունեն առատութեամբ՝ թէ ժարդ, թէ զէնք, թէ դրամ. նրանց հարկաւոր է միայն մի գլխաւոր հրամանատար, մի զենկավարող, հրահանգող զօրաբաժին։ Շամախում պատրաստ պիտի լինեն տասն հազար ձիաւոր հայեր։

Ոչ մի դիմադրութեան չը հանդիպելով, դաշնակից բանակը արագ արշաւանք է սկսում Շամախուց չորս ուղղութեամբ. մի մասը գընում է Գանձակի վրա, երկրորդը Լօրենի(?) վրա, երրորդը Դափանի եւ չորրորդը Նախիջեւանի վրա։ Ազգաբնակութիւնը այդ կողմերում մեծ մասամբ քրիստոնեաներից է կազմված, մահմեդականները չատ քիչ են, իսկ պարսիկ պաշտօնեաները աննշան թիւով մարդիկ ունեն իրանց ձեռքի տակ։ Դիմադրութիւն ոչ մի տեղ համարեա չը կայ, զօրքը մի տեսակ զինուորական զբօսանք է կատարում եւ նուաճում է պարսկական բոլոր երկիրները Շամախուց մինչեւ Արաքսը։ Նախիջեւանում բոլոր զօրաբաժինները միանում են. նրանք բռնում են Արաքսի բոլոր անցքերը եւ ապա արշաւում են Երեւանի վրա, որի գրաւումն էլ դժուար չէ։

Ցայտնի չէ թէ ինչու Օրին, բաւական չը համարելով պարսկական Հայաստանի գրաւումը, նկատի ունէր եւ արշաւանք դէպի Արաքսի

միւս կողմը։ Նա հարկաւոր էր համարում, որ քրիստոնեայ բանակը նուաճէ եւ Թաւրիզը, դեռ այնտեղից էլ քիչ առաջ գնայ։ Բայց այստեղ էլ վերջանում էր ամեն ինչ։ Այդ բոլոր գործողութիւնները աջողութեամբ գլուխ բերելուց յետոյ, Հայաստանի պարսկական մասը ստանում էր անկախութիւն եւ մտնում էր կուրֆիւրատի կառավարութեան տակ։ Թիւրքիայի դէմ Օրին թշնամական գործողութեան որ եւ է միտք չունէր. Թիւրքաց հողերին նա ձեռք չէր տալիս, լաւ իմանալով, որ օսմանեան պետութիւնը թոյլ եւ կազմալուծվող պարսկաստանը չէ։ կարող էր երկիւղ լինել թէ Թիւրքիան չի թոյլ տայ, որ իր սահմանակից երկրում քրիստոնեաների անկախութիւն հաստատվի։ Բայց Օրին գտնում էր, որ չը պէտք է այդպիսի վախ ունենալ. նախ եւ առաջ Թիւրքիան չէր կռւի, որովհետեւ իրան չեն դիպչում. երկրորդ, եթէ պատերազմ էլ յայտարարէր, իրան միայն վնասած կը լինէր, որովհետեւ թէ Ռուսաստանը եւ թէ Աւստրիան, օգտվելով այդ հանգամանքից, պատերազմ կը սկսէին Թիւրքիայի դէմ՝ իրանց հաշիւները վերջացնելու համար։

Հիմա տեսնենք թէ ինչ մասնակցութիւն պիտի ունենային հայերը այդ ազատարար արշաւանքների մէջ։ Թէեւ Օրին միայն Ղարաբաղի եւ Սիւնիքի մի մասի հայ մելիքների

խոստումներն ու համաձայնութիւնը ունէր իր հետ, այնուամենայնիւ հնարաւոր էր համարում խօսել բոլոր հայերի կողմից եւ մեծամեծ յոյսեր էր դնում ամբողջ ազգի վրա։ Նա, երեւի, ենթադրում էր, թէ երբ երկրի մէջ երեւան կը գայ ազատարար բանակը, ինքն ըստ ինքեան կը բռնկվի մի համատարած հրդեհ, եւ բոլոր ստրուկները ոտքի կը կանգնեն իրանց հարստահարողների դէմ։ Բայց դա մի ենթադրութիւն էր եւ չափազանցրած ենթադրութիւն։ Առհասարակ, Օրին չափազանցութիւնների չատ էր դիմում, մի բան, առանց որի հաղիւ թէ երբ եւ իցէ կազմված լինի որ եւ է յեղափոխական ծրագիր։ Այսպէս, Օրին հաշւում էր թէ հայերը կարող են պատերազմի դաշտ հանել աւելի քան երկու հարիւր հազար մարդ։ Ի՞նչպէս էր կազմվում մի այդպիսի բազմութիւնը։—Դիզակի եւ Ղափանի պէս փոքրիկ գաւառները, նրա կարծիքով, կը տային տասն հազարական մարդ, մինչդեռ մի քանի տարիներից յետոյ, երբ սկսվից գործը, աւելի յայտնի դարձաւ, որ այդ քանակութեան կէսն էլ անկարելի է հանել այդ տեղերից. Թիւրքիայից օգնութեան կը գան մօտ ութսուն հազար հայեր, բացի դրանից վրացիներն էլ կը միանային հայերին եւ մի քանի տասնեակ հազար կուռղներ էլ նրանք կը տային։ Այսպիսով կազմվում էր մի մեծ ոյժ, որ կարող էր ամ-

բողջ Պարսկաստանը նուաճել, մանաւանդ որ Օրին պարսկական ոյժերը շատ չնչին էր համարում, 38 հազար մարդուց ոչ աւել։

Նոյն չափազանցութիւնը տեսնում ենք պատրաստւող պատերազմի եւ ուրիշ հարցերում։ Ոչինչ դրամական պակասութիւն չի լինի. հայերը առանց որ եւ է դժուարութեան կը հայթայթէին պատերազմական բոլոր ծախսերը. հարստութիւն եւ մթերքներ շատ կային երկրի մէջ։ Ամեն ինչ հեշտութեամբ եւ արագ էր գլուխ գալիս. կարծես երկարատեւ պատրաստութիւնների միջոցով ազգի անջատւած, միմեանցից հեռու ապրող մասերը մի ընդհանուր համաձայնութեան էին եկել, բաժանել էին դերերը եւ միայն նշանի էին սպասում։ Սակայն այսպիսի երեւոյթ չը կար մեր մէջ։ Քաղաքական յեղափոխութիւնը հիմնւած էր միայն տասն լեռնցի իշխողների պատրաստականութեան վրա. ապագայ դէպքերը լաւ ապացոյցներ բերին, որ այդ պատրաստականութիւնն էլ բաւական չէ, որ յեղափոխութիւնը պահանջում է, որ նախ եւ առաջ ժողովուրդը բարոյական եւ մտաւոր յեղափոխութեան ենթարկվի, դաստիարակվի, զարգանայ։

Եւ չը մոռանանք, որ Օրին իր ծրագիրը ապագայի համար չէր պատրաստել. նա պիտի իրագործվէր իսկոյն, առանց ժամանակ կորցնելու։ Ազատարար բանակը պիտի Աստրախան կամ

Շամախի հասնէր միւս տարվայ, 1700-ի, գարնանը։ Թէ ինչպէս էր Օրին շտկում բոլոր դժուարութիւնները, երեւում է նրանից, որ Ռուսաստանում պէտք էր պաշար պատրաստել եւրոպական զօրաբաժնի համար եւ այդ պարտաւորութիւնը յանձն առնելով, Օրին կարծում էր թէ ամեն ինչ կանեն այն հայ վաճառականները, որոնք գործեր ունէին Ռուսաստանում։ Կամ մի ուրիշ օրինակ։ Դրամական միջոցների անհուն առատութիւնը ցոյց տալու համար Օրին մատնանիշ էր անում Զմիւռնիայի վաճառական Անտոն Ջէլէպիին կամ Շէհրիմանեաններին, որոնցից մէկը Վիէննայում կոմսի տիտղոս էր ստացել։ Անշուշտ հայ վաճառականների սնդուկներում շատ ոսկի կար. բայց մտածե՞լ էր Օրին թէ ինչ միջոցով կարելի է այդ ոսկիները դուրս հանել ազգային գործի համար։ Ահա այդ վաճառականներից մէկը, Սաֆարը, որի խօսքերը բերում է Տրէօզէր *)։ Այդ վաճառականը ասում է. «Մեր ազգն էսօր էլ դինջ ա քանց մեր Թագաւորաց վախտին. զարա կռիւ չի գնալ, ու ամեն ազգի հետ ազատ ելումուտ ունի»։ Մի ուրիշ վաճառական, Զաքարիա Ագուլեցին, գրում էր. «Մին գրքում տեսայ թէ թւին 1647-ումն փոքր Տահարաս Ըսպահան Թախտ Նստաւ Թագաւոր. սա դրուստ

*) Տրէօզէր, եր. 339։

հայոց թագաւոր էր» *)։ Իսկ 1709 թւին, մինչ-դեռ Օրին հազիւ աջողեցրել էր Հռոմի պապից դեսպանութեան պաշտօն ստանալ՝ Պարսկաստան գնալու եւ տեղային հանգամանքները աւելի լաւ ուսումնասիրելու համար, էջմիածնի Ալէքսանդր կաթողիկոսը գրում էր նոյն այդ պապին. «Ամենաթագաւոր Աստուածը մեր թագաւորլին, որի իշխանութեան տակ պատսպարված ենք մենք, թող տայ թագաւորութեան հաստատութիւն. եւ մենք ձեզանով ազօթք ենք մատուցանում, ինչպէս խրատել է մեծ Պօղոսը, որ այսպէս հանդարտութեամբ ենք վարում մեր կեանքը, ինչպէս չէ եղել եւ մեր թագաւորների օրերում, երբ իշխանութիւնը մերն էր» **)։ Այսպէս մտածողներ էլ կային հայերի մէջ։ Միակամութիւն եւ ընդհանուր պատրաստականութիւն, ուրեմն, չը կար։

Ոգեւորութիւն, վառ ցանկութիւն անպատճառ մի բան անել հայրենիքի փրկութեան համար—ահա հանգամանքներ, որոնք ներելի են դարձնում այն ֆանտաստիկական չափազանցութիւնները, որոնք վխտում են Օրիի ծրագիրների մէջ։ Մենք տեսնում ենք նրանց մէջ խիստ աչքի խփող տենդենցիա, ձգտում անպատճառ մեծացնելու եւ ուռցնելու հայերի ոյժը եւ, ընդհակառակն, նուազեցնելու այն եր-

*) Եր. 56։

**) Պատմ. Նոր Ջուղայու, II հատոր, եր. 45։

կաթէ չղթայի նշանակութիւնը, որ դարերից ի վեր փաթաթված էր նրանց վզին։ Դժուար չէր եզրակացնել այդ ծրագիրներից, թէ դըժբաղդ չէր կարող լինել մի ազգ, որ ընդունակ է—եթէ, ի հարկէ, հաւատանք Օրիին—պատերազմի դաշտ հանել 200 հազար զինուոր։ Նոյն իսկ այն վախերը, որոնցով շրջապատված էին ապստամբութեան պատրաստ մէլիքները *), նրանց նամակների խիստ ազերսական ոճը, որով նկարագրում էին հայերի տառապանքները, բոլորովին այն չէին ապացուցանում, ինչ ուզում էր ներկայացնել Եւրոպային նշանաւոր հայ հայրենասէրը…

Նշանաւոր էր Օրին եւ նրանով, որ ունէր լայն հայեացքներ, որ նրա աչքերի առաջ բացված էին այն բոլոր հնարաւորութիւնները, որոնք կարող էին փրկարար հանդիսանալ հայերի համար։ Միայն գերմանական աշխարհը չէր նրա յոյսերի աղբիւրը. թէեւ ձեռքին ունէր պաշտօնական խոստումներ ազդեցիկ մի իշխանի կողմից, բայց միայն Գերմանիայից չէր փրկութիւն սպասում։ Նա մի նեղահայեաց ազանդաւոր չէր, որպէս զի անշարժանար մի կէտի վրա, այլ մի մարդ էր, որ գիտէր թէ ինչեր են կատարվում քաղաքական աշխար-

*) Մէլիքների թղթերի մէջ «պարսիկ» բառի տեղ գործ է ածված «ռսլի» բառը (պատիւով), որի ինչ լինելը յայտնի չէ։

հում եւ որին ծանօթ էին մանաւանդ արեւելեան հարցի բոլոր մանրամասնութիւնները։ Իբրեւ այդպիսի գործիչ, նա չէր կարող անտես անել Ռուսաստանը, որ այդ ժամանակ Պետրոս Մեծի ղեկավարութեամբ ազդեցիկ դեր էր սկսել արեւելեան հարցի մէջ։

Հայերը այնքան անծանօթ ազգ չէին Ռուսաստանում, ինչպէս օրինակ, հեռաւոր Պֆալցի մէջ։ XVII դարի կէսից հայ վաճառականները, գլխաւորապէս Ջուղայեցիները, առեւտրական յարաբերութիւններ սկսեցին Ռուսաստանի հետ եւ գեղեցիկ ընդունելութիւն գտան այնտեղ։ Ջուղայեցի վաճառականները մինչեւ իսկ մի թանգագին գահ նուիրեցին ռուսաց Ցարին։ Կառավարութիւնը, տեսնելով որ հայերը շատ օգտակար տարր են, որ նրանք ծաղկեցնում են առեւտուրը, նոյն իսկ ուսուցիչներ են հանդիսանում արդիւնաբերութեան մի քանի ճիւղերի (օր. մետաքսագործութեան) մէջ, մեծ արտօնութիւններ շնորհեց նրանց, ամեն կերպ աշխատում էր գրաւել նրանց սիրտը եւ ուշադրութեամբ էր վերաբերվում նրանց կարիքներին եւ առաջարկութիւններին։ Այդ ուշադրութիւնը աւելի զգալի դարձաւ Պետրոս Մեծի ժամանակ։ Հանճարեղ թագաւորը մի անգամից հասկացաւ հայերի նշանակութիւնը Արեւելքի քաղաքական եւ առեւտրական գործերի մէջ եւ փայփայում էր նրանց։

Չը դիմել այդ ոյժին, չօգտվել այդ ուշադրութիւնից աններելի կը լինէր Օրիի պէս մարդու համար, որ համոզված էր թէ չը պէտք է ձեռքից թողնել յարմար առիթը։ Ուստի Անգեղակոթի ժողովում աղերսագիր պատրաստվեց եւ Պետրոս Մեծի անունով. եւ Օրին լիազօրութիւն ստացաւ բանակցութիւններ սկսել նաեւ ռուսաց արքունիքի հետ։ Նշանաւոր հանգամանք է այն, որ Օրին ռուսներին չէր առաջարկում դաւանափոխութիւն։ Այստեղից պարզ է, որ կաթոլիկութեան հարցը Օրիի համար մի քաղաքական միջոց էր։ Կաթոլիկ կղերը պահանջում էր նրանից դաւանափոխութիւն եւ նա ընդունում էր այդ ակամայ անհրաժեշտութիւնը։ Բայց ռուսների հետ սկսելիք բանակցութիւնները կապ չունէին կրօնական հարցի հետ եւ սա մի կողմ թողնվեց։

Ահա այս բոլոր ծրագիրներն ու վաւերաթղթերը իր հետ վերցրած, Օրին 1699 թուականի գարնանը ուղեւորվեց դէպի Եւրոպա Մինաս վարդապետի հետ։

Նկատենք այս նշանաւոր մարդու գործունէութեան մի քանի հանգամանքները։ Նա հայոց աշխարհի մի փոքրիկ մասում երեւան եկաւ եւ այդտեղ գտաւ իր ուզեցած մարդկանց։ Նրա գաղափարները լայն կերպով չը տարածվեցին հայութեան մէջ եւ նոյն իսկ ըն

գտնվեց մի հայ, որ գրի առնէր նրա արածները, այնպէս որ մենք այդ անուան հետ ծանօթ ենք գլխաւորապէս օտար աղբիւրների միջոցով *)։ Բայց եւ այդպէս, Իսրայէլ Օրին — դա ինքը, հայկական ինքնաճանաչութիւնն է, որ սկսում է ծնունդ առնել, կամաց-կամաց հասկանալ թէ մի ազգ միայն կրօնական համայնք չէ, այլ եւ ունի քաղաքական եւ կուլտուրական պարտաւորութիւններ։

Իսրայէլ Օրին չէր կարող իր ուզածի պէս մկրտել հայերին, կարգադրել նրանց քաղաքական ճակատագիրը։ Այդպիսի մի անգին գործ վեր էլ էր մի անհատի, թէկուզ ոգեւորված անհատի, այժմեւից։ Բայց եթէ իւրաքանչիւր գաղափար պէտք է մարմնանայ սերունդների երկարատեւ աշխատանքներով, մենք ամենայն վստահութեամբ կարող ենք ասել, որ Օրին բաց արեց այդ աշխատող սերունդների շարքը։ Նրա ծրագիրները հայկական հարցի լուծումը

*) Հ. Զամչեանը չէ յիշատակում Օրիի անունն անդամ, թէկ ժամանակով շատ հեռու չէր նրանից։ Աւելին անգամ Օրիի մասին համառօտ տեղեկութիւններ տուել է «Собраніе актовъ, относящихся къ обозрѣнію исторіи армянскаго народа» ժողովածուն, որ տպված է Մոսկվայում 1833-ին։ Նպա տուլի մանրամասն խօսեց ռուս պատմաբան Սօլովիեվ («Вѣстникъ Европы», 1868, № 3)։ Վերջապէս, Օրիի գործին վերաբերված բոլոր վաւերագրերը 1898 թ.ին հրատարակեց պ. Ն. Եզեան «Сношенія Петра Великаго съ армянскимъ народомъ» աշխատութեան մէջ, որ մի հարուստ աղբիւր է մեր նոր պատմութեան համար։

չէին, այլ միայն սկզբնաւորութիւնը։ Նա զարկ տուեց, եւ այնուհետեւ մեզանում չարունակվեցին ջանքեր նրա ուղղութեամբ, ջանքեր, որոնք թէեւ դարձեալ ընդհանուր քնաւորութիւն չունեն, բայց կամաց-կամաց ծծվում են ազգի արեան մէջ եւ նշանաւոր հետքեր են թողնում մեր գրականութեան եւ մտաւոր զարգացման գործում։

Այդ բոլորը մենք կը տեսնենք XVIII դարի պատմութեան մէջ։

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐԻ

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0122391